

પ્રાસ્તાવિકે

આ કાળના હિંદના શ્રેષ્ઠ સંત શ્રી રામકૃષ્ણ પરમહંસ અને તેમના સમર્થ શિષ્ય વિવેકાનંદની જીવન કથાઓનો મર્મ યુરોપના વિખ્યાત ચિંતનકાર અને સાહિત્યકળાના મરમી ફ્રેન્ચ વિદ્વન્મણિ શ્રી. શેમેરૌલાંએ આશરે ૨૫ વર્ષ ઉપર દેશ પરદેશ રંગ કે જાતિના વાડામીમાઠાઓથી ઉપર ઉઠી માનવચંદ્રકૃતિની જાંચી ભૂમિકા પર ઉભીને પશ્ચિમની પ્રજાઓ સમક્ષ રજુ કર્યો. મૂળ ફ્રેન્ચ ભાષામાં લખાએલા આ ચરિત્રગ્રંથના શ્રી રામકૃષ્ણ મિશન તરફથી પ્રગટ થએલ અધિકૃત અનુવાદનું ગુજરાતી ભાષાંતર શ્રી વોરા એન્ડ કું. ને સાફ કરી આપવાનું સ્વ. ભાઈ ચંદ્રશંકર શુક્લે આશરે દસ વર્ષની વાત પર માથે લીધેલું. કમનસીબે અનેક દુન્યવી જાંજળો અને રોગોમાં દસાએલા ભાઈ ચંદ્રશંકર તે પૂરું ન કરી શક્યા અને થોડાંક જ પાનાં પૂરાં થવાને વાંકે વરસો સુધી તે પડી રહ્યું.

ગયે વર્ષે ભાઈ ચંદ્રશંકરના અકાળ અવસાન પછી પ્રકાશક શ્રી. મનહરલાલ વોરાએ આમ અધૂરું રહેલું ભાષાન્તર પૂરું કરી આપવાની માગણી મારી પાસે કરી. મૂળે ભાઈ ચંદ્રશંકરને આ ચરિત્રગ્રંથ ગુજરાતીમાં ઉતારવાનો આગ્રહ કરનાર હું જ હતો અને રામકૃષ્ણ મિશન તરફથી તેની પરવાનગી મેળવી આપવામાં પણ મિશન જોડે મેં જ પત્રવહેવાર કરેલો. આ બધા સંલોગોને ધ્યાનમાં લઈને અને આ ચરિત્રગ્રંથનો અનુવાદ ગુજરાતના સાંસ્કૃતિક ગ્રંથલંડોળમાં ખાસો એવો ઉમેરો કરશે એ આંતરિક શ્રદ્ધાથી મેં શ્રી. વોરાની ટચુકડી માગણી પુરીથી સ્વીકારી લીધી. સ્વ. ચંદ્રશંકર જોડેનો તથા મિશન જોડેનો મારો વર્ષો લગીનો સંબંધ પણ મારી પાસેથી આટલું માગી લેતો હતો.

આ ભાષાન્તર શરૂથી પૃષ્ઠ ૩૫૬ સુધી ભાઈ ચંદ્રશંકરનું કરેલું છે. અને છેલ્લાં ૪૮ પાનાં મારાં કરેલાં છે.

મુંબઈ, ૧૫ મી ડિસેમ્બર ૧૯૫૪.

સ્વામી આનંદ

અનુક્રમણિકા

પ્રકરણ	પૃષ્ઠ
પ્રાસ્તાવિક	૫
મારા પશ્ચિમવાસી વાચકોને	૩૬
પ્રસ્તાવના	૫૧
૧. બાળપણ	૫૬
૨. કાલી માતા	૬૬
૩. બે ગુરુ	૮૫
૪. અબેદ માદાતકાર	૧૧૧
૫. મનુષ્યલોકમાં પુનરાગમન	૧૨૭
૬. ઐક્યના નિર્માતાઓ	૧૪૯
૭. રામકૃષ્ણ અને ભારતના ધર્મધુરંધરો	૨૨૫
૮. શિષ્યોનો સાદ	૨૬૦
૯. ગુરુ અને તેમનાં જાળકો	૨૮૦
૧૦. પ્રિય શિષ્ય નરેન્દ્ર	૩૨૪
૧૧. અસ્તાચળે	૩૬૦
૧૨. સરિના સાગરમાં સમાપ્તી	૩૭૪
૧૨. ઉપસંહાર	૩૯૬-૪૦૪

પ્રસ્તાવના

૧

ભારતમાં ચિન્તનનો ઉદ્ભવ યશો ત્યારથી વિચાર, મન અને આચાર-ની જે જુદી જુદી પ્રણાલિકાઓ વિકસ પામી છે તેમનો મંત્રદ આ ચતુર્થાન્કમાં કરેલો છે. આ ચોક્કસ આકાર વિનાના સમૂહને પ્રથમ દૃષ્ટિએ જોતાં એમ લાગે છે કે એ એક જ પ્રણાલિકાનો એકધારો, તે અરખસિત પ્રવાહ છે એના કરતાં વધારે તો જુદાં જુદાં દર્શનો ને સંપ્રદાયોનો, 'સંભુમેળા' જેવો, જ્ઞાનકોષ છે. પણ ફરી જોડા ઝીતરીને વિચાર કરવાથી એમ દેખાઈ આવશે કે એ બધામાં એક એક્ય રહેલું છે, અને તે વિચારો ને આચારોની આ વિચિત્ર અનેકતાને એક સૂત્રે બાંધે છે. આ ગ્રંથમાં જે જુદી જુદી પ્રણાલિકાઓનું વર્ણન કરેલું છે તેમના સ્વરૂપમાં ને તેમની વૃત્તિમાં એક પ્રકારની એકતા રહેલી છે; અને તેને લીધે એ અનેકતા એક ને અખંડ બને છે. 'એને 'હિંદુ ભાવના' એ નામ આપી શકાય જે સંસ્કૃતિમાં આપણા ઋષિમુનિઓના આત્મ-દર્શને પ્રાણ પૂરેલો છે તેમાં આચારની અમુક સુદ્ધિ છે; અમુક મંગળૂત આદર્શો વિધેની અડગ નિષ્ઠા છે; અને વ્યક્તિની કામનાઓ તથા સમાજની આદ્યો બેની વચ્ચે સુન્દર સમતોલપણું સાધેલું છે; તેને લીધે એ સંસ્કૃતિ પ્રાણુવાન બની છે, ને તેનો પ્રવાહ અખંડ ને એકધારો વહેતો આવ્યો છે. એ આદર્શો જોડીને આપણે આડે રમ્મે ચડી ગયા છીએ, તેને લીધે જ હિંદુ સંસ્કૃતિમાં આજે નયજાઈ અને અવ્યવસ્થા જેવામાં આવે છે.

આત્મપરાયણ જીવનમાં ભારતની સાચી પ્રતિભા પ્રગટ થાય છે. ભારતના માનસ હિપર વધરિમાં વધારે પ્રભાવ મસ્ત્યુદના વિજેતાઓ,

ધનિક વેપારીઓ કે મોટા મુત્સદ્દીઓએ નહીં, પણ પવિત્ર ઋષિમુનિ-
ઓએ પાડ્યો છે. એ ઋષિઓ આત્મનિષ્ઠાના સુન્દરમાં સુન્દર અને
વિશુદ્ધમાં વિશુદ્ધ રૂપને પોતાના જીવનમાં મૂર્તિમંત કરે છે. ભારતવર્ષ
ગર્વભરે કહે છે કે તે લગભગ દરેક પેઢીમાં ને દેશના દરેક ભાગમાં, તેની
નવારીખ નોંધાવી શકે થંધ ત્યારથી, આવા પુરુષોને જન્મ આપતું
આત્મ છે. આ દેશ જે જે વસ્તુઓ ને આદર્શોને અનિશ્ચય પ્રિય ને
પવિત્ર માને છે તે સર્વને આ પુણ્યપુરુષોએ પોતાના જીવનમાં મૂર્તિ-
મંત કરી નમનારૂપે ધરી રાખ્યાં છે. તેઓ સામાન્યપણે જીવનના મુખ્ય
શ્વાહથી દૂર રહે છે ખરા; છતાં રાત્રીઓ ને પ્રજાજનો તેમને પૂજ્યભાવે
જન્મ કરે છે, અને પોતાના અંગત જીવનના તેમજ જાહેર કામકાજના
પ્રશ્નોમાં તેમની સલાહ લે છે. આ પુરુષો તેમનાં જીવન દ્વારા આપણને
ગીત્તે છે કે ગર્વ અને સત્તા, ધન અને કીર્તિ એ બધું આત્મમળને
સુકામ્ને કશી વિસાતમાં નથી. જે પુરુષો પોતાનાં જીવનને કુદ્ધ ગણે
છે તેઓ માનવજીવનને એટલી લાંબી કક્ષાએ પહોંચાડે છે કે એને
આપણે કુદ્ધ ગણી શકતા નથી.

શ્રીરામકૃષ્ણ આવા એક ઋષિ છે, જોકે તે એકલા જ એ પ્રકારના
ઋષિ નથી. કેટલાક પુરુષોનાં અંતરમાં આત્મપરાયણ જીવનની જ્યોત
એવી ઝગઝગાટ બળે છે કે તેમની નજીક આવનાર માણસમાત્ર પ્રકાશ-
નો કંઈક ને કંઈક અંશ કીલી શકે છે, અને જગત જન્મ્યું તે દિવસે
જેવું હતું તેવું આજેદગ તેને જોઈ શકે છે. આવા જે વિરલ આત્માઓ
જગતમાં થઈ ગયા છે તેમાંના એક તે શ્રીરામકૃષ્ણ છે. વૈદિક ઋષિ-
ઓના સમયથી આ દેશના ધાર્મિક ઇતિહાસમાં આત્મદર્શનની જે પ્રભુ-
સિદ્ધ એકધારી ચાલતી આવી છે તેનું એક યજ્ઞની દૃષ્ટાન્ત તેમણે પૂરું
પાડ્યું છે. આ પ્રજ્ઞાસિદ્ધ પર કેટલીકવાર કર્મકાંડવાળા ધર્મ અથવા
શુદ્ધિવાદી વિચારે પોતાનું જોર જમાવી તેને દગાની દાંડી દેવા એ
બનવાજોગ છે. છતાં ને દર્મેશાં પોતાના મુખ આત્મને વકાફર રહી,

ફરીફરી પોતાના અસલી રૂપમાં દેખા દે છે. એ પ્રજ્ઞાસિક્ષાનાં વિશિષ્ટ લક્ષણ ઉપનિષદોમાં મળૂં શરેલાં છે.

૨

ધર્મ એ અનુભવનો વિષય છે. ધર્મ એટલે મૂર્ઝામાંથી જનમૂર્તિ નહીં, પણ જીવનનું પરિવર્તન. પોતાની બૌદ્ધિક સામગ્રીમાં ઉમેરો કરવો એ ખરો ધર્મ નથી, પણ પોતાના વ્યક્તિત્વને જે એ ચડાવી પરમાત્માની મુમિક્ષાએ પહોંચાડવું એનું નામ ધર્મ છે. ધર્મ એટલે આત્મદર્શન—સત્ તત્ત્વનો સાક્ષાત્કાર; દૃષ્ટિયોગે અગોચર એવા અદૃશ જગતનું અપરોક્ષ દર્શન.

સત્ય, સૌન્દર્ય કે સન્માચારની સાધના એ જ આત્મદર્શન છે એમ માની લેવું એ બૂલ છે. આત્મદર્શન એ તો આ સર્વ વસ્તુઓથી પર અને તેની પાર રહેલું, પરમાત્મા પ્રત્યેના પૂન્યભાવ અને પ્રેમથી રૂપોળ એવું, જીવન છે. પરમાત્મા એ જ્ઞાન, પ્રેમ અને સૌન્દર્યનો ત્રિયો સરવાળો નથી. જે પરમ સત્ય આપણાં અંતરની ઝંખનાઓને પ્રતોષે છે તે બુદ્ધિ કરતાં કંઈક અધિક છે. ધર્મમાં એવા કરતાં મુખ્યમિશ્રિત આદરનો, સદ્ગુણ કરતાં પવિત્રતાનો. બાવ વધારે હોય છે. આપણે જે તત્ત્વને સમજી શકીએ છીએ તેને પૂજતા નથી, પણ જેને સમજી શકતા નથી તેને પૂજીએ છીએ. જે તત્ત્વ અજ્ઞાન છે, તત્ત્વના અગાધ સાગરરૂપ છે, તેને બુદ્ધિ પહોંચી શકતી નથી; અને તેનાં તેને એટલું લાગે છે કે એ તત્ત્વ વિન્વના પ્રત્યંક પદાર્થની પાછળ ડિવું જ છે. ધર્મમાત્રમા કંઈક નૂહતા, કંઈક અકળ નિશ્ચિનતા, હેલી હોય છે; તેનો ખુલાસો આશરણ કે નર્ક વડે થઈ શકતો નથી. જિજ્ઞાસા દ્વારા માત્ર જિજ્ઞાસા મોટે જ ખુલ્લા હોય છે. આત્મદર્શન ત્યારે માત્ર હોય છે ત્યારે તેનામાં તેજનો અગમ્યાદ અને સત્ય સાથેનો અપરોક્ષ સંબંધ હોય છે; ને તે ઉપગત તાજગી અને આનંદ પણ તેવામાં આવે છે. એવો અનુભવ આપણને સાથ છે ત્યારે આપણે

પરમ સત્યનો સંચાર આપણાં અંતરમાં થયેલો અનુભવીએ છીએ. તેમાં આત્મા નવો સરળનો નથી; પણ જે આત્મા હૃદયગુદામાં કંઈ હિંદુ છુપાયેલો પડ્યો હોય છે તેની શોધ થાય છે એટલું જ. સાક્ષાત્કારી માણસો ઇશ્વરનું સાંનિધ્ય અનુભવે છે, અને તેને વિશે દલીલમાં ગિતરતા નથી. તેમના અંતરમાં આનન્દનો જે જુવાળ આવે છે તેનાં પાણી જીવનના છીછરા ભાગો પર ફરી વળી તેમને ડુબાડી દે છે.

આપણે પરાધીન છીએ એવી જે લાગણી આંપણાં મનમાં હોય છે તે પરથી, અથવા આપણા આત્માનું પૃથક્કરણ કરીને તે પરથી, આપણે અનુમાન દ્વારા ઇશ્વરની હજી મિલ્લ કરતા નથી. જગતમાં જોડલા પરિમિત પદાર્થો છે તે જ્યાં સ્વભાવતઃ પરતન્ત્ર કે પરાધીન હોય છે; અને સવિશેષ પદાર્થો હરતીમાં આવે તે પહેલાંથી નિર્વિશેષ બ્રહ્મ હરતી ધરાવતું હોય છે; આ વાતનો જે અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર થાય છે તેમાં જ ઇશ્વરની સત્તા અર્થાત્ હરતીનું દર્શન થવા પામે છે.

આ અનુભવ તર્કથી પર છે, પણ તર્કથી વિરુદ્ધ નથી. આનંદમૃદ્ધિનું જ્ઞાન અપરોક્ષ રીતે થાય છે એ વાત પર ઉપનિષદો ભાર દે છે ખરાં, પણ આત્માની મંત્રાના મમર્શનમાં તેઓ સ્વીકૃતો પણ રમૂ કરે છે. તેઓ બાહ્ય અને આંતર જાને દૃષ્ટિએ મત્ત તત્ત્વની સમીક્ષા કરે છે.

મત્ત તત્ત્વની અનેક અવસ્થાઓ આપણી જાણમાં છે. તે દરેક અવસ્થાનું માયું આકૃષ્ટન તો જ્યારે આપણે એનાથી જાંચા બીજી અવસ્થાએ જીભા રહીને નગ્ન કરીએ ત્યારે જ થવા પામે. બૌદ્ધિક મૃદ્ધિ (અન્ન) નું સ્વરૂપ ને તેનું પ્રયોગન શું છે એ તો પ્રાણમૃદ્ધિમાં જીભા રહીને જ જોઈ શકાય છે. તે જ પ્રમાણે પ્રાણમૃદ્ધિનું સ્વરૂપ અને તેનું પ્રયોગન મનમૃદ્ધિમાં જીભા રહેવાથી, અને મનમૃદ્ધિ

સ્વરૂપ ને તેનું પ્રયોજન તાર્કિક અને નૈતિક અવસ્થામાં—અર્થાત્ વિજ્ઞાનસૃષ્ટિમાં—જોવા રહીને જોવાથી જ દેખાય છે. તાર્કિક ક્ષેત્ર (વિજ્ઞાન)નું પ્રયોજન આધ્યાત્મિક ક્ષેત્ર (આનાંદ)માં પહોંચ્યા પછી, સિદ્ધ થયેલું દેખાય છે. કાંઈક પરમ પુરુષાર્થ, કંઈક આખરી મુકામ, છુપાયેલો પડ્યો છે; તેની સિદ્ધિ અથવા પ્રાપ્તિ તરફ દોડવાની વૃત્તિ આ જગતના પ્રવાહમાં મળથી જડાયેલી છે; અને એ દિશા તરફ આ પ્રવાહ વહી રહ્યો છે એમ અપ્પ રીતે દેખાય છે. જગતની વિશાળ ક્રિયા જો આત્મતત્ત્વથી આખરી મુકામે પહોંચાડતી હોય, તો જગતનો ખુલાસો મેળવવા માટેની ચાવી એ આત્મતત્ત્વમાં રહેલી છે . એમ માનવા માટે આપણી પામે પરતું કારણ છે એમ ગણાય.

એક વાત તો અત્યારે સ્વીકારાયેલી છે કે જડ દ્રવ્યના આકારો ને શુભો, વિવિધ વર્ગો ને શ્રેણીઓનાં પ્રાણીઓ ને વનસ્પતિઓ, તથા શ્રેય અને પ્રેય વચ્ચે પસંદગી કરવાની શક્તિવાળાં મનુષ્યો, એ સર્વનાં અત્યારનાં ૩૫ સર્વશક્તિમાન ઇશ્વરે સ્વહસ્તે કરેલી ક્રિયા દ્વારા ઉત્પન્ન થયાં નથી; પણ પરિવર્તન અથવા પરિણામને લગતા એક વ્યાપક નિયમને ધીરે ધીરે અનુસરીને તેમણે પોતાનાં અત્યારનાં ૩૫ ધારણ કર્યાં છે. જે ઉપલી કાટિનું તત્ત્વ છે તે નીચલી અવસ્થાના બનાવો પર કંઈક વિચિત્ર રીતે દખાણુ કરે છે, તે તેમને ધારુ વધણુ આપે છે. આ હકીકતનો ખુલાસો અપાવો જરૂરનો છે. આ પ્રશ્નને વિશેષ ઉપનિષદમાં જો સૂચનો છે તેને અર્વાચીન ક્લિષ્ઠસૂદો ટેકો આપે છે. અધ્યાપક લોહડ મોરગને પ્રાણીશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ આ પ્રશ્નનો અવ્યાજ કર્યો છે. તેઓ કહે છે કે પરિણામો (અથવા પરિવર્તો કે વિકારો) —જેને તે ‘ રિઝલ્ટન્ટ ’ કહે છે—તેનો ખુલાસો તો એમ કહીને આપી શકાય કે એ પૂર્વવર્તી કારણોમાંથી નીપજે છે. પણ પ્રાણ, મન, અને ચિન્તાનશીલ વ્યક્તિત્વ વગેરે જે ‘ ઇમરજન્ટ ’ છે, તેનો ખુલાસો આપવા માટે તો એમ જ કહેવું પડે કે એની ઉત્પત્તિ ઇશ્વરની

પ્રકૃતિને લીધે થાય છે.^૧ સૃષ્ટિના વિગ્રહસ્થાનમાં, અગાઉના પદાર્થો હરતાં જુદા જ સુષ્ટેષાણાં ને તત્ત્વો, અર્થાત્ ‘દમરગાંઠ’—જેવાં કે પ્રાણ, મન અને વ્યક્તિત્વ—ક્રમે ક્રમે પ્રગટ થાય છે, તેના ખુલામો આપવા તો આપણે એમ જ માનવું પડે છે કે પ્રકૃતિમાં કોઈ સર્ગક તત્ત્વ કામ કરી રહ્યું છે, અથવા કહો કે કાલ્પમર્યાદાવાળા જગતમાં કોઈ કાલાતીત સત્ તત્ત્વ વિસરી રહ્યું છે.

પ્લેટોએ કહેલું કે ઇન્ડિયો વડે આપણે વસ્તુઓનાં જે રૂપો જોઈએ છીએ તે ઉપરાંત તે વસ્તુઓનાં, અતીન્દ્રિય એવાં, આદર્શ રૂપો પણ હરતી ધરાવે છે. એ આદર્શ રૂપો—જોને તે ફોર્મ્સ (forms) કહે છે—જેવાં છે તેવાં જ સદાકાળ ગેવાનાં.^૨ પ્લેટોના આ વિચારને અનુસરીને અધ્યાપક બ્રહ્મદેવેટ્કે કહે છે કે અમુક નિલ (અર્થાત્ શાશ્વત) પદાર્થો હરતી ધરાવે છે; અને ઇશ્વર આ નિલ પદાર્થો ને તેનાં આશાશ્ચત મૂર્ત રૂપો બનેથી પર છે. અપરિમિત તત્ત્વ પરિમિત રૂપ ધારણ કરે છે, અથવા નિર્વિશેષ તત્ત્વ સવિશેષ રૂપે પ્રગટ થાય છે, તેનું કારણ ઇશ્વરની પ્રકૃતિ છે. પ્લેટો પણ કહે છે કે આદર્શ રૂપોવાળા જે જગત પર પરમ તત્ત્વ (જોને તે કહે છે ‘આઇડિયા ઓફ ધ ગૂડ’) અમલ ચલાવે છે તે જગત તેના સર્ગક ઇશ્વરથી નિરાળું છે. શાશ્વત આદર્શ રૂપોનું આ જે જગત છે તે પરમ તત્ત્વ છે; અને ‘ડેમીઅર્ગ’ (આપણા ‘હિરણ્યગર્ભ’ને મળતું તત્ત્વ) એ આદર્શ રૂપોનું તથા પરમ તત્ત્વ (અર્થાત્ ‘આઇડિયા ઓફ ધ ગૂડ’) જોડેની તેની એકતાનું ધ્યાન ધરે છે, અને આ સ્વર્ગીય રચનાની આગેદખ પ્રતિકૃતિ બને તેટલે અંગે દિકકાસની અર્માદાવાળા જગતમાં ખાટી કરે છે. પેલું અદૃશ્ય ને નિત્ય એવું આદર્શ

૧. આની વધારે સમજૂતી માટે જુઓ ‘ગીતાદર્શન’ (રાધાકૃષ્ણન), અનુવાદકના ટિપ્પણો, પૃ. ૨૫૮-૯.

૨. જુઓ રાધાકૃષ્ણન ‘ધર્મોનું મિશન’, પૃ. ૪૫.

૩. અમેરિકન ફિલસૂફ (જન્મ ઈ. સ. ૧૮૬૧).

રૂપ (ફોર્મ), અને આ ઇન્દ્રિયગોચર દ્રશ્ય જગત. એ બેની વચ્ચે ચોક્કસ સંબંધ શો છે તે પ્લેટો આપણને કહેતો નથી; તેમજ નિત્ય પદાર્થ અને તેનું અનિત્ય મૂર્ત રૂપ એ બેની વચ્ચે ચોક્કસ શો સંબંધ છે એ અધ્યાપક બ્લાઈટહેડ પણ આપણને કહેતા નથી. ઇન્દ્રિયગોચર પદાર્થ તે શું આદર્શ રૂપો (ફોર્મ), અથવા આદર્શ પદાર્થો, અથવા ‘ સામાન્યો ’ (યુનિવર્સલ્સ) નો નર્થો સંધાન અથવા સમઠ જ છે, કે એથી વધારે કંઈ છે ? ઍરિસ્ટોટલને લાગ્યું કે પ્લેટોએ ઇન્દ્રિયગોચર વસ્તુઓથી ‘ સામાન્યો ’ ને જુદાં પાડ્યાં, અને દ્રશ્ય વસ્તુઓને આ અતીન્દ્રિય ને કાલ્પનિક એવાં ‘ આદર્શ રૂપો ’ માંથી ઉત્પન્ન થયેલી માની, એ પ્લેટોની ભૂલ હતી. ઍરિસ્ટોટલે કહ્યું કે ‘ ફોર્મ ’ (અથવા ‘ પ્રાણ ’ કે ‘ આદર્શ રૂપ ’) તે કેવળ પ્રત્યેક પદાર્થમાં જ વસે છે, અને તે જ એ પદાર્થનું અંતર્ગત તત્ત્વ અથવા તેનું અસલી સ્વરૂપ છે. આમ કહેવાથી મુશ્કેલી ટળી જાય છે, એમ ઍરિસ્ટોટલનું માનવું છે. પણ આ પ્રશ્નો ઉકેલ સાવ આટલો બધો સાદો નથી. ભૌતિક વિજ્ઞાન જે પદાર્થોને સ્વીકારે છે તેમની હસ્તી ક્યા પ્રકારની છે, અને આપણને દેખાતી વસ્તુઓ જોડે એ પદાર્થોનો શો સંબંધ છે, એ પ્રશ્નો તો હવે આપણે પૂછવાના બાકી રહે જ છે. નૈતિક વિચારોની સ્થિતિ ક્યા પ્રકારની છે ? અને એ વિચારો, તથા જગતમાં દેખાતી વસ્તુસ્થિતિ, એ બેનો સંબંધ કઈ જાતનો છે ? આ મુશ્કેલીઓ ગમે તેવી હોય, પણ એટલું તો સહુ કબૂલ કરે છે કે આ વિશ્વ પોતે પોતાના ખુલાસો આપી શકતું નથી.

જડ દ્રવ્યમાંથી ઉપર ચડતાં ચડતાં ચૈતન્ય મુખીની જે વિશ્વોત્પત્તિની ક્રિયા છે તેના સ્વરૂપ વિષે વિચાર કરીએ છીએ, ત્યારે આપણે એક ખરમ તત્ત્વની કલ્પના પર આવીને બિભા રહીએ છીએ. સત્ય, સૌન્દર્ય અને સદાચાર—જે પ્રાપ્ય વસ્તુઓ છે, ને જેને પશિમના તત્ત્વજ્ઞાનમાં ‘ વેલ્યુ ’ એ નામથી ઝાળખે છે— તે સર્વનું અધિષ્ઠાન અથવા તેનો

મૂળ આધાર તે આ પરમ તત્ત્વ છે. ‘વેદ્ય’ તરીકે ઓળખાતી આ વસ્તુઓ તે દેવના હૃદયના પ્રગટ ગુણો નથી, પણ જગતનાં સુસ્થિતારણો છે. હૃદય જગતની ક્રિયામાં પ્રાણ પૂરે છે અને, પણ સત્ય, સૌન્દર્ય ને નિઃશય (મત્ત, શિવ, સુન્દરમ્) એ તત્ત્વોની પ્રાપ્તિ બધાં સુધી થઈ નથી ત્યાં સુધી હૃદય જગતની એ ક્રિયાથી પર ને તેની પર જ રહે છે. હૃદય આ વિશ્વનો સર્ગક, સંદર્શક અને પાત્રક છે. સ્થિતિમાં ઉત્પન્ન થયેના મર્ત પદાર્થો જે ક્રિયાત્મક શક્તિમાં ૧ પેટ થાય છે તે શક્તિ તે હૃદય છે, અને હૃદય એ સર્વ પદાર્થોથી પર છે.

જીવના નિરપત્ત પૃથક્કરણ કરવાથી પણ એ જ પરિણામ મળે છે. ઉપનિષદો જીવના સ્વરૂપનું, પૃથક્કરણ કરે છે, અને બતાવે છે કે જીવનું જે સાચું અથવા પરમાર્થિક સ્વરૂપ છે તે શુદ્ધ ચૈતન્ય અર્થાત્ સર્વવ્યાપી પરબ્રહ્મ છે. હૃદય તથા આંદુલ્ય ઉપનિષદે કાગડપૂર્વક આ વિષયના જે નિરૂપણ કર્યા છે તેની પુનઃશુદ્ધિ અહીં કરવાની જરૂર નથી.^૧ કેટલાક અર્વાચીન ચિન્તકો કહ્યું એવા જ નિર્ણયો પર આપ્યા છે. જીવત્ત્વમાં એ દ્રવ્ય નથી, પણ પ્રવૃત્તિ છે—જેને ઍરિસ્ટોટલ ‘એનર્ગિયા’ અર્થાત્ સ્વપણે ને સ્વતંત્ર પ્રવૃત્તિ કહે છે. ન્યાયશાસ્ત્રમાં જેને પ્રમાતા કહ્યો છે, અને જે દ્રશ્ય અથવા વિષયી છે તે, અને શુભમાત્રના અધિષ્ઠાનરૂપ આત્મા, એ બે વચ્ચેનો ભેદ આપણે સમજવો થોડો છે. પ્રમાતા અથવા વિષયીનો વિચાર તર્કશાસ્ત્ર અથવા ન્યાયશાસ્ત્ર કરે છે; અને શુભેના અધિષ્ઠાનરૂપ આત્માનો વિચાર તત્ત્વશાસ્ત્ર અથવા અધ્યક્ષમત્સાધનામાં થાય છે. આપણે આત્માને ‘દ્રવ્ય’ માનીએ ત્યાં સુધી મુક્તિથી બિન્ની જ રહેવાની. લોકને એમ જૂન કરવું પડ્યું કે ‘આ દ્રવ્ય તે દેવળ એક અગ્રેય અધિષ્ઠાન છે, તે કઈક છે એટલું સાચું, પણ શું છે તે હું જાણતો

૧. જુઓ રાધાકૃષ્ણન ‘ઉપનિષદોનું વર્તમાન’ (અનુવાદક: ચંદ્રસેકર શુક્લ).

નથી; તે પોતાના ગુણોના આધારરૂપ હોઈ એ ગુણોને ટકાવી રાખે છે એ સાચું, પણ દેવી રીતે ટકાવી રાખે છે તે હું જાણતો નથી. '૧ આત્મ' દ્રવ્ય નકામી વસ્તુ બની જાય છે; અને બાર્કલીએ^૨ જડ દ્રવ્યના અનેકા પદાર્થોનો સાવ છેદ ઉઠાવી દીધો એ બરાબર જ હતું. એના ગુણો, જેને બાર્કલીએ 'આઈડિયા' એ નામ આપ્યું, તે જેમ સંખ્યાબંધ અજેય અધિષ્ઠાનોમાં રહી શકતા હતા, તેમ એક ધર્મ્યરતા મનમાં પણ રહી શકે એમ હતું. પણ બાર્કલીએ એતન પદાર્થને કાયમ રહેવા દીધો; કેમકે તેનું માનવું એમ હતું કે જન્મતમાં હરતી ધરાવતી કોઈ પણ વસ્તુને મનથી જ જોઈ દે જણી શકાય છે. હુમે^૩ એથીયે વધારે કડક પૃથક્કરણ હતું. તે 'આત્મા'ને છિન્નબિન્ન કરીને તેને સંવેદનો ને વિચારોની ધારાનું કંપ આપે છે. આ સંવેદનો ને વિચારો ઉપરાંત મનમાં કશું બાકી રહે છે એમ કબૂલ કરવા તે તૈયાર નથી. તે કહે છે: 'હું જેને મારો આત્મા કહું છું તેની અંદર છેક ઊંડો હું જોતરું છું ત્યારે, ગરમી કે ઠંડી, તેજ કે છાયા, ત્રેમ કે દેવ, દુઃખ કે સુખના કોઈ ખાસ ઇન્દ્રિયજ્ઞાન અથવા સંવેદનોનો જ મને હંમેશાં અનુભવ થાય છે. હું કોઈ પણ કાળે ઇન્દ્રિયજ્ઞાન વિના મારા આત્માને પકડી શકતો નથી, અને ઇન્દ્રિયજ્ઞાન સિવાય બીજું કશું જોઈ શકતો નથી.' આ ઉપરથી તે અનુમાન દ્વારા એવા નિર્ણય પર આવે છે કે 'જે મારા સર્વ ઇન્દ્રિયજ્ઞાનો અર્થાત્ સંવેદનો મૃત્યુથી લુપ્ત થઈ જાય, તો મારો પૂરેપૂરો નાશ થવા પામે.' 'અખંડ ને સ્થિર' એવા કોઈ તત્ત્વને તે માનતો નથી. તે કહે છે: 'ઇન્દ્રિયજ્ઞાનો અથવા સંવેદનોની જે ધારા તેનું જ નામ મન.' પણ આત્મામાં સાતત્ય કેમ રહે છે, અને અગાઉ જે હું હતો તે જ આત્મારે પણ હું એવું જાન કેમ રહે છે ?

૧. લોક: અગ્નિ દિવસુક (ઈ. સ. ૧૬૭૨-૧૭૦૪).

૨. બાર્કલી (ઈ. સ. ૧૬૮૫-૧૭૫૩).

૩. હુમ (ઈ. સ. ૧૭૧૧-૧૭૭૬).

લાગણીઓની ધારાને 'નું' ધારા પું' એવું બાન મી રીતે યદ્ય રહે ? આ અવાહનો કશો જવાબ હુમ પામે નથી; એટલે તે 'ગંધાખોરના ખાસ અવિકાર 'નું' એવું આગળ કરે છે. પણ જ્ઞાનપ્રધિયાના પ્રશ્નને હુમે ને અતિ અનિશ્ચિત ત્રિધિતિમાં છાંટી દીવેલો તે જોઈ કાન્ટને^૧ ઘણી ખેચેની થઈ. તેણે હુમના પૃથક્કરણથી શરૂઆત કરી; અને, સ્વતઃસિદ્ધ પ્રમેયોનો ઉપયોગ કરીને. હુમના પૃથક્કરણમાં રહેલા દોષો દૂર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો. પણ તેણે આત્માને જડ દ્રવ્ય જેવો કહ્યો; અને કહ્યું કે સર્વ વિકારોમાં સ્થિર રહેનાર દ્રવ્ય તે આત્મા છે, અને એવો સ્થિર આત્મા હોય તો જ આપણને વિકારનું દર્શન થવા પામે. વિકાર અથવા પરિવર્તન પામતા ગુણોને આ સ્થિર અથવા નિર્વિકાર દ્રવ્ય જોડે શો સંબંધ છે, એ પ્રશ્ન કાન્ટે ઉઠાવ્યો નહોતો. ગુણો બદલાય છે ત્યારે દ્રવ્ય પોતે બદલાય છે ખરું ? એ પ્રશ્ન તો હજી બોલો જ રહે છે.

આપણી બહાર રહેલા જગતમાં દ્રવ્યો અમુક સ્થિર રૂપે રહેતાં જોવામાં આવે છે, માટે તેમાં કંઈક સ્થિર, નિર્વિકાર તત્ત્વ હોવું જોઈએ, એવી ફલીલ આપણે ન કરવી ધટે. પણ આપણને અંતરમાં નજર કરતાં એમ દેખાય છે કે આપણને અગાઉ ને અનુભવેલ થયેલા તેની સ્મૃતિ રહી જાય છે; એ સ્મૃતિ બતાવે છે કે આપણા અંતરમાં કંઈક સ્થિર તત્ત્વ હોવું જ જોઈએ. મનને ગુટે ગુટે વખતે થયેલી પ્રતીતિઓ સાથે મળાને દેમ રહે છે ? તેમનું અમરણ દેમ રહે છે ? તેમનું એકીકરણ કેવી રીતે થાય છે ? આ પ્રશ્નોના ઉત્તરમાં કાન્ટ રહે છે કે આ સર્વ પ્રતીતિઓથી પર ને તેની પાર એક જાતા, દ્રષ્ટા કે વિષયી રહેલો છે; અને અનુભવમાત્ર છેવટે તો આ જાતાની દસ્તાવેજ જ આભારી છે. આ ને જાતા છે તે જ સર્વ દર્શ્યોનો દ્રષ્ટા, અથવા કહો કે સર્વ વિષયોનો વિષયી, છે. પણ આ જાતા કે દ્રષ્ટા તે જોને ન્યાયશાસ્ત્રમાં પ્રમાણ કહ્યો છે તે જ છે; તત્ત્વશાસ્ત્ર અથવા બ્રહ્મવિદ્યામાં જોને આત્મા અથવા

શુદ્ધ ચૈતન્ય કહ્યો કે તે નથી. શુદ્ધ ચૈતન્ય એવો આ, તત્ત્વશાસ્ત્રનો. આત્મા તો અખંડ, નિઃસ્વરૂપ, અવિચ્છેદ્ય, અને તેથી અમર છે. મેકટેગાર્ટે ‘-ટીઝ ઇન લેગેચિયન કોન્સો સાઉ’ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે, તેના બીજા પ્રકરણમાં તેમણે પણ એમ જિહ્વ દર્શાવેલો પ્રયત્ન કર્યો છે કે આત્મા નિર્વિકાર છે, અને એટલા માટે તે અમર છે પણ તે તત્ત્વ નિર્વિકાર, ને તેથી અમર, છે તે કંઈ જ આત્મા નથી વિકારમાત્રથી પર એવો આ આત્મા તે તો પરમાત્મા છે, ને તે જૂનમાનના અન્તરમાં કામ કરી રહ્યો છે તેની હજી બહુવચનમાં હોતી સત્ય જ નથી. પરમાત્મા તો એ જ છે, અને આપણા જવાત્માઓ તે તો ચિત્તમા થતા અનુભવો, વિકાર અથવા પરિવર્તનના પ્રવાહો છે. જવાત્મા એ દ્રવ્ય નથી, પણ પ્રવૃત્તિ અર્થાત્ ક્રિયા છે; અને નિરંતર પરિવર્તન પામવું એ તેનો સ્વભાવ છે આપણે મત તત્ત્વને બાજુ દૃષ્ટિએ જોઈએ કે આન્તર દૃષ્ટિએ, તોમે મત તત્ત્વ તે શુદ્ધ ચૈતન્ય છે એવી જ વ્યાખ્યા આપણે આપવી પડે.

મનુષ્યનું અન્નગતમ રૂપ, તેના અતરમાં ગરુડે બેઠેલું પાગ-માર્થિક તત્ત્વ, તે આત્મા અર્થાત્ શુદ્ધ ચૈતન્ય છે એ ખરું પણ માણુમનો પોતાનો સ્વભાવ તો મિથ્ય અને અગ્નિય છે. માનવ વ્યક્તિમા જીવનની, આ મિવાનની, બીજી-જ્ઞાતિ ને તેના બીજા પ્રકારો પણ જોવામા આવે છે. તેથી હજાર-૪૦૦ જવાત્માઓનો આત્મા, અર્થાત્ તે મર્દની અંદર રહેલું, દેશમર્યાદાથી રહિત એવું, શુદ્ધ ચૈતન્ય, છે-નેની અપાર બબ્બતા નગરે જોવા જતા, માણુસને ‘હું એનાથી જુદો જીવ છું’ એવું માન થતા પામે છે

જે માણુઓ હજારના સ્વરૂપમા મગ્ન રહે છે તે વ્યાખ્યાઓ આપવાની પરવા કરતા નથી તેમને વિશ્વને વિશે એક પ્રકારની વિશિષ્ટ શ્રદ્ધા હોય છે, જીવનના સર્વ અગ્રહિયોને તથા તેના તમામ વારા-ફેરાને તેઓ બીજી વ્યાખ્યા અને શાન્તિપૂર્વક સ્વીકારે છે પરમ સત્ય

સાધેનું તેમનું જે અનુસંધાન દોષ છે તેનું વર્ણન માત્ર રૂપરૂ, ને અહેસાધથી મમજ્ઞન એવા શબ્દોમાં કરી શકાય એવું હોતું જ નથી. ઈશ્વરના અવપની ગૃહતા વિષે બુદ્ધિ વડે ક્રોધ નિશ્ચય કરી શકાતો નથી. તે તાર્કિક દૃષ્ટનાઓના પ્રદેશની પાર જ રહે છે. તેનું સ્વરૂપ ચક્ષુગોચર હોતું નથી; તેને કોઈ માણસ પોતાની આંખ વડે જોઈ શકતું નથી. તેનું કોઈ બરોબરિયું નથી. ઈશ્વરના અનુભવ વિષે લાંબાં ને વિગતવાર વર્ણનો આપવાં એના કરતાં સંયમપૂર્વક મૌન ધારણ કરવું એ જ વધારે યોગ્ય છે.

ઉપનિષદો ધાગીવાર આ પરમ અત્યંત નિરોધવાચક વર્ણનો આપે છે. ઈશ્વર એ જોને વિષે 'હે' એમ કહી શકાય એવો કોઈ પદાર્થ નથી. તે અમત છે. પ્લોટીનમ^૧ જેવા પેગનો, અને કુમાના નિકોમચસ જેવા પ્લિન્તીઓ ઈશ્વરના આ નિરોધવાચક વર્ણનને દેશ આપે છે. આ નિરોધવાચક વર્ણનો આપણને બહુ વિશેનું જ્ઞાન પણ આપે છે. તે કહે છે કે મન બુદ્ધિ આદિ વડે બહાને જોઈ કે જાણી શકાતું નથી. એને તો આત્મપરાયણ જીવનમાં થતા સાક્ષાત્કાર વડે જ મહણ કરી શકાઈ છે.

એના સ્વરૂપને વિષે ભાવવાચક વર્ણનો અપાય છે, ત્યારે આપણે મન અને બુદ્ધિએ કરેલી દૃષ્ટનાઓ છોડી દઈએ છીએ, અને પ્રતીકો તથા રૂપરૂચીઓનો આગ્રય લઈએ છીએ. જે જીવન અખૂટ અને અગાધ છે તેનું વર્ણન કરવા માટે તો આ પ્રતીકો ને કથાઓ જ વધારે અનુકૂળ છે. ઈશ્વરને પિતા, મિત્ર, પ્રિયતમ ગણવામાં આવે છે. અનન્ત શક્તિ ને અનન્ત પ્રેમ બંને ઈશ્વરના આવિર્ભાવ છે. ઈશ્વર અનન્ત પ્રેમસ્વરૂપ છે; અને જે માણસો આર્ત હૃદયે યાચના કરે છે તે સર્વના ઉપર તે પોતાની અપાર કૃપા, સર્વ કાળમાં ને સર્વ સ્થળમાં, વરસાવે છે. ઈશ્વરને આપણે માતા માનીએ ત્યારે, માણસ

માટેની હૃદયરની કાળજી આપણને વધારે સહેલાઈથી સમજાય છે. એ માના આપણને પોતાના કળાત્મકતામાં લેવા માગે છે; અને તેથી, તે આપણે પીછે પકડશે, ને આપણે ત્યાં મંનાઈ રહ્યા હઈશું ત્યાંથી આપણને પકડી પાડશે. હૃદય આપણી શોધમાં જ હોય છે. અંગ્રેજી દર્શક ક્રાન્સિસ ટોમ્સનના 'ધી લાકિન્ડ ઓફ દેવન' (સ્વર્ગનો શિક્ષારી, કૃતરો) નામના કાવ્યમાં આપણને આ દૃષ્ટાન્તો પરિચય કરાવેલા છે, હૃદયને માનારૂપે પૂજનારાઓમાં રામકૃષ્ણ ત્રિવિધ ધ્યાન ધરાવે છે, અનેક દેવદેવીને પૂજનારા ધર્મમાં હૃદયનું સ્વરૂપ જાણે અનેક નાના નાના હુકડાઓમાં વહેંચાઈ ગયું હોય એવો ભાસ થાય છે.

હૃદય સમુદાય છે, પુરુષ છે, એ સુખ વાત તેનાં ભાવવાચક વર્ણનો દ્વારા જુદા જુદા અનેક રૂપમાં દર્શવાઈ છે. જે મત હૃદયનાં નિર્બંધવાચક વર્ણનો આપે છે તે કહે છે કે હૃદયનું સમુદાય રૂપ એ પખ્ત એક પ્રતીક છે. પછીના વેદાન્તમાં નિર્ગુણ બ્રહ્મ અને મગુણ હૃદય વચ્ચે ભેદ પાડેલો છે. શંકર કહે છે: 'બ્રહ્મનું જ્ઞાન એ રૂપમાં થાય છે: નામ રૂપ વગેરે જે ઉપાધિઓ વિકાર પામે છે ને ભેદ નિપજતવે છે તે ઉપાધિઓવાળું એક રૂપ. ખીજું રૂપ એથી જલકું છે; તે સર્વ ઉપાધિથી રાહિત અર્થાત્ નિરુપાધિક છે.' જર્મન કિલસક એકલાર્ડ જેને 'તત્ત્વરૂપ દેવ' (ઇસેન્શિયલ ડીટી) કહે છે તેને નિર્ગુણ બ્રહ્મ મળતું આવે છે; ને હૃદય કરતા વધારે લીડાણમાં વમે છે. બ્રહ્મ અને હૃદય, નિર્ગુણ અને મગુણ, એકબીજાનાં વિરોધી નથી, પણ એકબીજાનાં પૂરક છે. શોધકનું મન એક દષ્ટિએ જુએ તો તેને બ્રહ્મનું, ને બીજી દષ્ટિએ જુએ તો હૃદયનું, જ્ઞાન થાય છે. આધ્યાત્મિક અનુભવ પણ આ એવડી દૃષ્ટાન્તો દેતા આપે છે. સામાન્ય રીતે એ અનુભવને બે ભાગો હોય છે. એક નરક સમુદાય હૃદય બેઠે મોઢાગોઢ મુઝાઠાન ચલાતો અનુભવ થાય છે; તેની માથે જ, બીજી તરફ ગુણાતીત એવા બ્રહ્મના સ્વરૂપમાં લીન થઈ શાન્તિને અંતરજ્ઞતા પ્રાપ્ત કર્યાનું

જ્ઞાન પણ થાય છે. આમાંથી જે માત્ર ખીટું મતનો જ અનુભવ થતો હોત, તે આપણે સંપૂર્ણ મોક્ષની અવસ્થામાંથી દૂરી પાછા પડત નથી. પણ આ ઉપરાંત દિક્કાશની મર્યાદાવાળા આ જગતમાં પણ આપણા સ્વભાવનાં મૂળ જડાયેલાં છે; નેને લીધે આપણે જહાને આપણાથી બિલ એવું કંઈક તત્ત્વ ગળીએ છીએ, અને તેની સાથે અંગન સંબન્ધ બાંધવો શક્ય છે એમ માનીએ છીએ. દેટલાક માણસો, પોતાને યથેચ્છા અનુભવ પરથી, ખાતરીપૂર્વક માને છે કે તેઓ પોને ઈશ્વરની સાથે રહીને કામ કરે છે, અને ઈશ્વરના દયાળુથી જ પોને વિચાર અને મહેનત કરે છે. ઈશ્વર નિર્વિકાર જહા છે, તે સ્વભાવનઃ પૂર્ણ છે, તે તેને પૂર્ણત્વની સિદ્ધિ થઈ ચૂકેલી છે, એવું આ માણસો માનતા નથી. ઈશ્વર માણસને આધીન બનાવી તેની મારફતે કંઈક કામ કરાવવા માગે છે. એક અર્થમાં ઈશ્વરને આપણી ખરેખરી જરૂર છે; અને તે પોતાના વધના જગા વિજયોમાં ભાગ લેવા આપણને મોકલાવે છે. બીજા એક અર્થમાં ઈશ્વર કામમર્યાદાથી પર છે, અને તે આપણને પૂર્ણ બનાવે છે. આપણે જ્યારે આ એમાંના પહેલા રૂપ ઉપર બાર દૃષ્ટિએ ત્યારે આપણે એને પરમેશ્વર કહીએ છીએ; બીજા રૂપ ઉપર બાર દૃષ્ટિએ ત્યારે પરબ્રહ્મ કહીએ છીએ.

પરમ તત્ત્વનાં શુદ્ધાં શુદ્ધાં રૂપોનું વર્ણન કરનાર ગણુ શબ્દો ખારતના ધાર્મિક શબ્દકોશમાં હંમેશાં વપરાય છે: જહા, આત્મા, અને ઈશ્વર. એ શબ્દોથી અર્થિત રીતે જે બેદોનું સૂચન થાય છે તેની ઝાઝી સમજ વિના જ એ શબ્દોનો ઉપયોગ કરવામાં આવે છે. જહા તે શૂમા, અનન્ત, અન્તિમ તત્ત્વ છે; તે આખા વિશ્વના અલુએ અલુમાં વ્યાપી રહેલું છે, છતાં મન કે શુદ્ધિ પ્રદણ કરી સકે એવી એની વ્યાખ્યા આપી શકાતી નથી. તેની હવનીજમની સત્તાનો, તેના આન્યત્વનો, આ જગતની વસ્તુમાત્રથી ઉપાધિથી રહિત ને તેનાથી અસ્પૃષ્ટ એવી તેની હસ્તીનો, અનુભવ આપણને થાય છે. તાર્કિક મન તેના સ્વરૂપનું

રૂપરૂપણે આકલ્પન કરી શકતું નથી; અને છતાં તેની મત્તા અર્થાત્ દમ્ભીનો માસાન્કાર થાય છે ત્યારે એટલી મમજ પડે છે કે એ દાસના અવાદથી વિજ્ઞાતીય એવું કંઈક તત્ત્વ છે. આપણને તેની જોડે મીઠો અર્થાત્ અપરોક્ષ સંબન્ધ હોય છે. ખરેખરી દમ્ભી ધરાવતા અને નિત્ય એવા તત્ત્વને આપણે ‘શ્વહ’ એ નામ આપીએ છીએ. આપણી તાત્ત્વિક જોશનું એ ધ્યેય છે. ને નિરુપાધિક અને શાશ્વત એવું મત્તા તત્ત્વ છે. તે જગતની ઘટમાળથી ઘટું દર ને તેની ત્યાર પડેલું છે જોડે તેને લીધે જ જગતની ક્રિયા માર્ગક અને સમગ્રોજન બને છે ને નિરંતર તેને આધારે જ ટકી રહે છે.

આપણે તેનું આકલ્પન કરીએ છીએ, તે પરથી એટલું રૂપ દેખાય છે કે તેનું આકલ્પન કરે એવો શુભ આપણી અંદર પડેલો છે એ નિત્ય તત્ત્વનું જે અવર્ણનીય બાન થાય છે તે આપણને થાય છે શ્વહનું જ્ઞાન આત્માને થાય છે. એ નિરુપાધિક સત્ તત્ત્વ તે જ આત્મ છે. તે અગ્રમેય હોઈ તેનું વર્ણન વાળીથી કરી શકાતું નથી; છતાં એ પરમ તત્ત્વ આપણા જીવનનો અંતરતમ અંશ છે—એક અર્થમાં શ્વહ આપણાથી અર્ધાંજ પર છે; પણ બીજા અર્થમાં તે આપણા અંતરમ જોડે જોડે હાજરાહજૂર પડેલું છે. આ નિત્ય તત્ત્વ—અર્થાત્ શ્વહ—તે આત્મા છે. આપણે જેને બધમિશ્રિત આદરપૂર્વક પરશ્વહ કહીએ છીએ, તે આપણા પોતાના અંતરમાં રહેલું દેવસ અર્થાત્ નિરુપાધિ તત્ત્વ પણ છે. તે આપણા જીવનનો આધાર છે; અને એ જ આપણુ પારમાર્થિક રૂપ છે.

અવારનવાર, આપણા આત્મપરાયણ જીવનની વિરલ ઠાળોમાં આત્માને પરમાત્માના સાંનિધ્યનું જ્ઞાન થાય છે. આત્માના જીવનમાં કંઈક એવું નવલ બધમિશ્રિત આદર અને આનન્દનું આક્રમણ થવા પામે છે; ને તેને પાછી ખાતરી થાય છે કે પરમાત્મા નિરુપાધિક ને નિર્વિગ્રેષ ન્હે, અને તે આપણા જીવનમાં પ્રાણ પૂરીને તેના એકેએક અંગને ધાર્યા

ધાર આપે છે હૃદય પરાતપર અને અર્થાભી જ ને છે તે જેમ આપણે
પડોયવાનો આખરી મુનમ છે તેમ આપની નજર આનંદ હો ૧૨-
૬ ૧૨ પણ છે, એ વસ્તુ મનાવવા મારુ હૃદયનો પ્રભાવ આ જગત
ઉપર નિઃતર પડે છે એમ એ પ્રવૃત્તિ દ્વારા બનાવેલું છે હૃદયર પ્રભુ
છ, નાથ છે, પ્રભુ ૧૨ છે તે આ જગતમા છે તે છતાં તેનાથી નિર્ગતો
છે તે વસ્તુમાત્રમા એકાગ્રી છે છતાં તે સર્વથી નિર્મલ છે ધર્માઓ
ને મનુષ્યોના જનનમા પ્રવેશ કરનાર જુગી જુગી અને પ્રભાવે મામ
જનાર પણ જીવંતુષ્ટિમા મૌઠી અધિષ્ઠિત વિદ્વાનાર પરબ્રહ્મ તેનું
નામ હૃદય જગતમા વિહરના દેવી તત્ત્વરૂપે હૃદય આપ્યા જગતને
પાળે છે મદદ કરે છે, ને દેખાવી રાખે છે જેથી જનન પ્રયેષ માટે,
પ્રયેષ મનુષ્યમા ને પ્રયેષ અજનાની નાથ પૂર્ણતર તરફ આગમ
વરે અને જગતને હૃદયે જેવું બનાવવા ધાતુ હિંચ તેનું વધારે અંગ
બનવા તરફ તે પ્રવાણ કરે હૃદય તે ક્રિયાશીલ એવું શુદ્ધ બ્રહ્મ ૧૨
આત્મસાક્ષિ સત્તા અર્થાત્ તત્ત્વની કોઈ જુગી માએથી આ જગતમા
ધર્મી આવે છે અને ધર્મધારણની પર પરાને બંધે છે કે માત્ર દેવની
નાથે છે—એવી જે ધર્મધર્મ બાવના છે તેની પરિપૂર્તિ હૃદયની
પ્રવૃત્તિમા થાય છે ઉપનિષદ મહે ૬ ‘આ પ્રાજ તે સર્વશ્રેષ્ઠ, સર્વજ્ઞ,
અન્નયામી સર્વજ્ઞ જન્મસ્થાન અને મૂલમાનના દિપતિ ને અન્ન ૧’

૪

હિંદુ ધર્મમા પરસદના વર્ણનો અને વિધિ અને વ્યાપક છે
વિશાળ ને ઉત્તર હેલ્પવાળો ધર્મ પોતાનો બાક વિવિધ કરે પ્રગટ કરે
છ અને માણસ તથા હૃદય વચ્ચે જે સુખ ધા છે તે સર્વને પોતાની
અદર મમાવી ને છે જનનના નહાધર્મોમાના પ્રવૃત્તિ એ સમન્ધા
માથી એકાગ્રી પમદ કરે છે, તેને સર્વને પડે ગરાવે ૧૨ તને
કેન્દ્રમા ન્યાપે છે, અને જીવન મધ્યમા સમન્ધ એની મારે જોડે છે
તેઓ એવા અમહિષ્ણ જની જીવ છે કે હૃદય અને મનુષ્ય વચ્ચે બીજી
કોઈ પ્રમાણના સમન્ધ જગત છે એ દેગીમત તરફ દુર્વિદ્ય કરે છે, અને

પોતાનું દષ્ટિગિન્દુ સ્વીકારનાર માણસને જ આધ્યાત્મિક જાગૃતતા નાગરિક જનવાને આગવો અધિકાર છે એમ આગ્રહપૂર્વક કહે છે. પણ હિંદુ ધર્મ માણસને પોતાની ખાસ કળે આગળ વધવાની ને વિકાસ સાધવાની પૂરતી સ્વતન્ત્રતા રાખે છે. તે સ્વીકારે છે કે પરમાત્માનું તેજ માત્ર ક્રમે ક્રમે જ અંતરમાં વ્યાપે છે, અને તેને ક્રીડનારું ને વાદન હોય છે તેની જાંખપને લીધે એ તેજનું વક્રીબંધન થાય છે. આપણું મન ને આપણી અભિરુચિઓ ને કક્ષાએ હોય તેના જેવી જ ઈશ્વર વિરેની આપણી કક્ષના હોય છે. હિંદુ ધર્મ કપૂર કરે છે કે ધર્મને કોઈ કાયદાના તન્ત્રની મર્યાદામાં પૂરી રાકાય નહીં કે કોઈ એક જ સિદ્ધાન્તમાં તેનો પૂરો આવેશ કરી રાકાય નહીં. જુદા જુદા ધર્મો કે સંપ્રદાયો તે આત્માને રસ્તો બતાવે છે. એમની મદદ વડે ધર્મપરાયણ જીવનની રચના કરવી સહી છે. શ્રીરામકૃષ્ણે માત્ર જુદા જુદા હિંદુ સંપ્રદાયોની જ નહીં, પણ હરનામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મની સુદ્ધ સાધના કરેલી. પોતાને થયેલા ખરેખરા અનુભવ પરથી તેમણે સિદ્ધ કર્યું કે સર્વ ધર્મોનું ધ્યેય, તેમનો આખરી મુક્તિ, તે એક જ છે. શ્રીરામકૃષ્ણે કહેતા: 'જેમ એક જ ખાંડની જુદી જુદી આકૃતિઓ બનાવવામાં આવે છે, તેમ એક જ મધુર માતાને જુદા જુદા દેશો ને યુગોમાં જુદા જુદા નામો ને રૂપો દ્વારા પૂજવામાં આવે છે. જુદા જુદા ધર્મો ને સંપ્રદાયો એ તો એક જ પરમેશ્વર સુધી પહોંચવાના જુદા જુદા રસ્તા છે. એક જ સોનામાંથી જેમ જુદા જુદાં ડાંક ને નામવાળાં જાતજાતનાં ધરણાં બનાવવામાં આવે છે, તે એક જ ઈશ્વર જ્યારે જુદા જુદા દેશોમાં ને યુગોમાં પૂજાય છે ત્યાં તેને જુદા જુદાં ડાંક ને નામ અપાય છે.' ખરા વિરાધો વધારે અરી તો મધ્યમ કોટિના માણસોનાં મનમાં બેવામાં આવે છે; પણ જે માણસોએ હાડા બિતરીને આત્મદર્શન કર્યું છે તેમના આત્માની વિશાળતામાં તો એકબીજાથી અત્યંત વિરોધી એવા મનો ને પ્રવાહોનાં સમાવેશ સહેજે થઈ જવા પામે છે.

“ મૂર્તિપૂજન ” (અથવા જૂતપરસ્તી) સંબંધી સામે ઘણા પ્રહારો થયેલા છે. જેઓ એનો વિરોધ કરે છે તેઓ પણ એમાંથી છુટી થકતા નથી. એ સંબંધ સાંબળતાવાત આપણા મનમાં ફેલતરેલી મૂર્તિઓ, બિદામણાં મેઢાંવાળી ચિત્રવિચિત્ર આકૃતિઓ, બર્માકર જૂનવરો ને આકારોના વિચાર આવીને બિલા રહે છે; અને જ્યાં સુધી પૂજકો આ બાજુ પ્રતીકોને જ બ્રમથી આન્તરિક દૈવી સત્ય માની લે, ત્યાં સુધી તેઓ મૂર્તિપૂજન અથવા જૂતપરસ્તીના બોગ થઇ પડેલા છે એમ જ કહેવાય.

પણ, વસ્તુતાએ, ધર્મ પ્રતીકપૂજનમાંથી, મૂર્તિઓ ને ફૂસોમાંથી, કર્મકાંડ ને વિધિઓમાંથી છુટી થકતો જ નથી. આ પ્રતીકો ને મૂર્તિઓનો ઉપયોગ ધર્મ કરે છે તે પોતાની શ્રદ્ધાને એકાગ્ર કરવામાટે. પણ તેઓ જ્યારે ખુદ એ શ્રદ્ધા કરતાં વધારે અગત્યનાં થઇ પડે, ત્યારે આપણે મૂર્તિપૂજનના દાસ (અથવા જૂતપરસ્ત) બન્યા ગણાઇએ. પ્રતીક તે કંઈ અપરિમિત તત્ત્વને પરિમિત તત્ત્વ તાબેદાર નથી બનાવતું, પણ પરિમિત તત્ત્વને પારદર્શક બનાવે છે. તે આપણને તેની આરપાર થઇને અપરિમિત તત્ત્વનું દર્શન કરવામાં મદદ કરે છે. પણ આપણે જ્યારે બ્રમથી પ્રતીકને જ પરમેશ્વર માની બેસીએ છીએ, જે સાપેક્ષ તત્ત્વ છે તેને બિંબે ચડાવી નિરપેક્ષ બ્રહ્મને આસુને બેસાડીએ છીએ, ત્યારે મુસીબતો બિબી થાય છે, અને અમરિત પ્રકારની મૂર્તિપૂજન પેદા થવા પામે છે.

જાજે ધાર્મિક બન્ધુત્વ અને એકરામની આડે આવનાર રોષ મીઠા ડોળ તો તે આ પ્રકારની મૂર્તિપૂજન છે. દરેક મતામણી ને નિંદી ધર્મ આત્માનાં સત્યો તરફ દુર્ધર્ષ કરે છે, અને ધર્મશાસ્ત્રના અભિપ્રાયોને પૂજે છે. તે માનવજાતિની આધ્યાત્મિક કેળવણી કરતાં પોને હાવેલા અમુક ચોક્કસ મતોના પ્રચારને માટે વધારે આગુર હોય છે. પ્રતીકપૂજનનું ખરું સ્થાન મું છે એ જો આપણે સમજીએ, તો

માણુએ આત્મજ્ઞાન કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરે છે તેની ચિન્તામાં આપણે નહીં પડીએ.

જુના જુના ધાર્મિક મુઠ્ઠાઓ મુઠ્ઠાને ને વિનિઓ વડે પોતાનું જ્ઞાન દર્શાવી ગયે છે. એવા મુઠ્ઠા આખી માનવજાતિનો એક સમાજ રચવામાં આડે આવે છે. અપરોક્ષ અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કારના પાયા પર રચાયેલો ધર્મ દેખીને રાષ્ટ્રીય દેવો સામે બળવો કરે છે, તેને તો આખી માનવજાતિમાં કામ કરી રહેના ને તેમાં પ્રકાશ દેનાવનારા, એક ને અદ્વય એવા, આત્માની શક્તિ નિમે પાદો વિશ્વાસ હોય છે.

૫

બ્રહ્મ, જે જ્ઞાનાત્મક અર્થાત્ જ્ઞાનમયોદાયી પર છે, તે દોષદ્વ રીતે દિક્ષકાનની મયોદાયવાળા આપણા જગતમાં પ્રતિબિંબિત થાય છે. જગત એ બ્રહ્મનો વિવર્ત છે જગત એ બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ છે એ ખરું, પણ જગત્રપચની અતેકતાને લીધે બ્રહ્મની એકતા પર અસર પડતી નથી. ખેશક આ જગતમાં—અદ્વે એવા ગમે તેટલા જગતોમાં પણ—બ્રહ્મનું આખું અવરૂપ સમાઈ જતું નથી, અને વિનિધતાવાળા જગતમાં યતા ફેરફારોની બ્રહ્મના એકત્વ પર કોઈ પણ રીતે અસર પડતી નથી પણ જગત્રપચ અથવા વ્યવહારિક જગત તે વિપરીત—ચૈતન્યનો પરિણામ છે એમ આપણાથી ન કહી શકાય, કેમકે એનો અર્થ તો એ થાય કે બ્રહ્મ એ અધિગતસત્ છે ને જગત નથી આભામ છે, અને જગત નથી આભામ છે કે તેની પાછળ કંઈક અધિગતસત્ પડેલું છે એ જાણવાનું આપણી પાસે કશું માધન નથી મળેલું સારું. ઉદા. તો એમ કહ્યું કરી લેવાનો છે કે જગત એ બ્રહ્મનો આવિર્ભાવ છે, છતાં તેને લીધે બ્રહ્મના એત્વ ને પૂર્ણત્વમાં જરાયે ક્ષતિ આવતી નથી બ્રહ્મ અને જગત વચ્ચેના આ પ્રકારના સબન્ધને ભારતીય વિચારકો ‘વિવર્ત’ કહે છે.

જો લીધાર આપણને આના મનથી સન્તોષ થતો નથી તેથી

આપણે કહીએ છીએ કે અત્મ એ નિર્ગેધમાત્રી રહિને એવું શુદ્ધ તત્ત્વ નથી; પણ દેવતાન અર્થાત્ અસ્મિતાવાળું એક તત્ત્વ છે, ને તેના સ્વરૂપમાં જ પારમાર્થિક સત્યનો અમુક નિર્ગેધ રહેલો છે. ઈશ્વર એ અત્મનું એક રૂપ છે. જેમ જગત નિરાળું છે ને એક અર્થમાં અત્મના નિર્ગેધ-રૂપ છે, તેમ ઈશ્વર એ અત્મનો એક મર્યાદિત આગિર્ભાવ છે. ઈશ્વરના સંબન્ધમાં એમ કહી શકાય કે જગતને ઈશ્વરની જોડણી જરૂર છે તેટલી જરૂર ઈશ્વરને જગતની છે. જે જગત ઈશ્વરના આગિર્ભાવરૂપ છે, તેના વિના ઈશ્વર તે ઈશ્વર હોય જ નહીં. જગત એ અત્મનો વિવર્ત છે, પણ ઈશ્વરનો તો પરિણામ છે.

૬

તાત્ત્વિક ચિન્તનની શરૂઆત થઈ ત્યારથી આપણે ત્યાં કર્મની કલ્પના ચાલતી આવેલી છે. 'આ જગત તે નામ, રૂપ અને કર્મની ત્રિપુટી છે.' (બૃહદારણ્યક ઉપનિષદ ૧; ૬; ૧.) બેસક 'મારું કામ કરવાથી' માણસ સારો થાય છે; નહારું કામ કરવાથી નારો થાય છે, (બૃ. ૩; ૨; ૧૩.) માણસ મરી જાય છે ત્યારે તેની વિદ્યા ને તેનું કર્મ એ બે તો તેની સાથે જાય છે. (બૃ. ૪; ૪, ૨.) 'માણસ જેવું કામ કરે છે ને જેવું વર્તન રાખે છે તેવો તે બને છે.' (બૃ. ૪; ૪; ૫.) જેવી માણસની વાસના તેવું કામ તે કરે છે, અને એ કામ પરથી તેની વાસનાનો ફ્રમ નક્કી થાય છે. મોક્ષ પ્રાપ્ત થાય ત્યાં સુધી જીવનનો વિકાસ ચાલ્યાં કરે છે.

મોક્ષ અથવા મુક્તિ તે ગાંધત જીવન છે; અને અનન્ન કાળ લગી જીવતા રહેવાની કલ્પના જોડે અને કમો મનન્વ નથી મુક્તિનું કશું મયાર્થ વર્ણન આપી શકાય નથી, કેમકે માનવજીવન જે મર્યાદાઓથી બંધાયેલું હોય છે તે મર્યાદાઓ મુક્તિને અર્થ કરી શકતી નથી એટલે, મુક્તિના અરૂપ વિશે—એક એક માણસની જુગી જુગી મુક્તિ થાય છે, કે માણસમાત્રની એકમાત્રી મુક્તિ થાય છે એનો—મનાવ

ત્યારે આ જ દેહે અનન્ન કાગ લગી જીવતો રહેવાની કલ્પનાને વિષે પૂછવામાં આવે છે, ત્યારે તે અપ્રસ્તુત ને નિરર્થક હોય છે; કેમકે મુક્તિ ને સામ્યતા દેહધારણ કરતાં સાવ જુદી જ વસ્તુનું જીવન હોય છે.

પણ આપણે ત્યારે જગતપ્રપંચ અથવા વ્યાવહારિક જગતની દૃષ્ટિએ મોક્ષાવસ્થાનું વર્ણન આપવાનો પ્રયત્ન કરીએ, ત્યારે એ સવાલ અગત્યનો બની જાય છે. વ્યાવહારિક અવસ્થામાં જીવો અનેક હોય છે એમ માનીએ, ત્યારે જ એકમુક્તિ કે સર્વમુક્તિનો પ્રશ્ન ઉઠાવવાનું કંઈ પ્રયોજન રહે છે. આ વિશ્વમાં જો એક જ જીવ હોય, તો એ જીવની મુક્તિ અનાંવાંત આખા વિશ્વને મુક્તિ મળી જાય. એકજીવવાદમાં સર્વમુક્તિ ને એકમુક્તિ એક જ છે; તેમાં કસો ભેદ નથી.

પાછળના દેહસાકે અદ્વૈતવાદીઓ આવો મન ધરાવે છે ખરા, પણ શંકર તેનાથી વિરુદ્ધ છે. જુદા જુદા માણસો તે જો એક જ જીવ હોય, તો કાંઈ એક માણસને મુક્તિ મળનાં માણસમાત્રનાં બંધન છૂટી ગયાં હોય. પણ ખરેખાત એવું બનતું તો નથી. શંકર કહે છે: 'કાંઈ પણ માણસ આ આખા વિશ્વમાનં પ્રપંચનો પ્રવિલય અથવા નાશ કરી શકતો નથી...જો એમ ખરેખાત બની શકતું હોય, તો જો માણસ પહેલવહેલો મુક્ત થયો તેણે તે જ વખતે એવો પ્રવિલય કરી નાખ્યો હોય; અને તેથી અત્યારે આખું જગત ખાલી હોય, કેમકે પૃથ્વી ને ખીજા સર્વ પદાર્થોના તો પૂરેપૂરો નાશ થઈ ચૂકેલો હોય.' (અ. સ. સાં. ભા. ૩; ૨; ૨૧.)

વ્યાવહારિક દૃષ્ટિએ જોતાં અનેક જીવોની હસ્તી શંકર અને તેમના ઘણા અનુયાયીઓએ માનેલી છે. એ માત્ર અનુસાર, મુક્તિને લીધે જગતનો નાશ અથવા પ્રવિલય થવા પામતો નથી; માત્ર જગત પ્રત્યે જોવાની જે ખોટી દૃષ્ટિ હોય છે તે જ દૂર થાય છે. આ વિચારનું પધારે વિવરણ શંકરે સુત્રબાધ્યમાં ક્યું છે: 'આ જગતપ્રપંચનો પ્રવિલય એટલે શું? જેમ ઘીની કાળાઈના અગ્નિના તાપ જોડે

સંપર્ક થતાં એ કહણાઈના પ્રવિણ થાય છે, એના જેવો જગત્પ્રપંચનો પ્રવિણ છે શું ? અથવા તો, જેમ આંખના રોગને લીધે એક ચન્દ્રને બદલે ઘણાં બે ચન્દ્રનો આભાસ આંખમાં, ઔષધ આંજવાથી દૂર થાય છે, તે પ્રમાણે અવિદ્યાથી બદલે વિદ્યે આરોપિત થયેલા નામરૂપવાળા જગત્પ્રપંચનું પ્રવિદ્યાપન (અર્થાત્ નાશ) કરવાનું છે ?' (અ. સ. શાં. ભા. ૩; ૨; ૨૧.)

શંકર કહ્યું કરે છે કે જીવન્મુક્ત અથવા ભગવદ્ગીતાના રિચન-પ્રકરને માટે જગત્પ્રપંચ કાયમ તો રહે જ છે. જીવન્મુક્ત મોક્ષ અથવા બ્રહ્મભાવ પ્રાપ્ત કરે છે ખરો, છતાં તે જગતમાં જ રહે છે. અનેકતાનો જે દેખાવ છે તેનો કંઈ લોપ થઈ જતો નથી. ' તિમિર ' એટલે કે આંખના રોગથી પીડાતો દરદીની પેઠે તે પણ જાણે તો છે કે ચન્દ્ર એક જ છે, છતાં તેની આંખને બે ચન્દ્ર દેખાય છે. માત્ર જેમ મૃગ-જળનું મિથ્યાત્વ સમજનાર માણસને એ મૃગજળ લવચાવી શકતું નથી, તેમ આ જગત્પ્રપંચ મુક્તાત્માને છેતરી શકતો નથી. મર્વાત્મ-ભાવની પ્રાપ્તિ તે જ મુક્તિ છે. મુક્તિદાયક જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયા પછી પણ એ આત્માનો દેહવાસ તો માત્ર રહે છે. આત્મા મુક્ત થાય છે, પણ દેહ તો કાયમ રહે છે. માણસે અંતરના એકરાગ અને મોક્ષ પ્રાપ્ત કર્યો હોય છે, છતાં જગત્પ્રપંચ તો માત્ર રહે છે, અને તેના કામમાં એ માણસની શક્તિ વપરાય પણ છે. મંપૂર્ણ મુક્તિ તો એમ માને છે કે જગત્પ્રપંચનો પણ પ્રવિણ અથવા નાશ થઈ જવો જોઈએ. જીવન્મુક્ત અવસ્થા વિશે શંકરનો જે મત છે તેમાં એમ જણાવેનું છે કે આંતરિક પૂર્ણતા, અને પરિમિત વિશ્વમાં કરેનું કામ. એ બે એકબાથે રહી શકે છે.

સામાન્ય રીતે એમ મનાય છે કે મરણ વખતે આત્માને અંતિમ મોક્ષ અથવા વિદેહમુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. આ મતનો શંકરના ખીંગ એક વચન જોડે મેળ બેસાડવો સહેલો નથી. ત્યાં તેમણે કહ્યું છે કે

અપાન્તરતમસ્, બૃહુ અને નારદ મરતુ પછી પણ જગતને ઉગારવા માટે કામ કરે છે. તેમને વિશે કહેલું છે કે તેમણે ‘વેદના સદ્ગત અર્થનું’ જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.’ શંકર લખે છે: ‘તેમને, અર્થાત્ અપાન્તરતમસ્ વગેરેને, જગતને દેહાવી રાખનાર વેદજ્ઞતાન વગેરે કાણે! મોંપવામાં આવેલાં છે; તેથી એ કામ ચાલે ત્યાં સુધી તેઓ આ લોકમાં રહે છે. જેમ આ ભગવાન સૂર્ય, સહસ્ર યુગ સુધી જગતમાં પોતાને કરવાનું કામ કર્યા પછી, તેને અન્તે કૈવલ્ય અનુભવે છે, ને પછી તેને ઉત્પન્ન ને અસ્ત પામવાપણું રહેતું નથી; તે જ પ્રમાણે અપાન્તરતમસ્ વગેરે મુક્તાત્માઓ પરમેશ્વરે કંઈક ને કંઈક અધિકાર પર નીમેલા હોય છે, ને તેમને કંઈક ને કંઈક કામ સોંપેલું હોય છે. એટલે, તેમને કૈવલ્ય અપાવનાર સમ્યગ્દર્શન થયેલું હોવા છતાં, પોતાનાં કર્મોં ક્ષીણ ન થયાં હોવાથી, તેઓ પોતાને સોંપાયેલું કામ પહોંચે ત્યાં સુધી આ લોકમાં રહે છે—અર્થાત્ જન્મ ધારણ કરે છે. તે કામ પૂરું થયા પછી તેમને જન્મ લઈને આ લોકમાં આવવાપણું રહેતું નથી.’ (અ. મુ. શાં. બા. ૩; ૩; ૩૨.) એમને સોંપાયેલાં કામ જ્યાં સુધી ચાલુ હોય ત્યાં સુધી તેમનાં કર્મોં ક્ષીણ થયાં હોવાય નહીં. અહીં શંકર કબૂલ કરે છે કે સમ્યગ્દર્શન મુક્તિનું કારણ છે ખરું, પણ તે અન્તિમ મુક્તિ અપાવતું નથી, અને મુક્તાત્મા ‘લોકસ્થિતિ’માં, અર્થાત્ જગતને દેહાવવામાં, કાળો આપે એવી અપેક્ષા રખાય છે. જગત જ્યાં સુધી તેમની સેવા માગે ત્યાં સુધી નમનું કર્મ પૂરેપૂરું ક્ષીણ થઈ શકે નહિ.

આ મત, અને ક્રમમુક્તિ વિગેના વિચાર, બે એક છે એમ માની લેવાની જૂઠ્ઠા આપણે ન કરવી ઘટે. જે માણસો કાર્પાશ્વર અથવા હિરણ્યગર્ભના ઉપાસક છે તેઓ ક્રમમુક્તિનું ધ્યેય રાખે છે. (ન્યારે હિરણ્યગર્ભનું કાર્પ ને તેનો અધિકાર પૂરાં થાય ત્યારે આ માણસો મુક્તિ પામે છે.) શંકર અહીં ધીરે ધીરે કરીને મળતી ક્રમમુક્તિની અર્થો નથી કરતા, પણ અલ્પજ્ઞાનથી પ્રાપ્ત થતી મુક્તિ—૦ આ

જગતમા ને આ બધે જ મળે છે—તેની ચર્ચા કરે છે; અને એવી મુક્તિ પામેલા પુરુષોના નોખા વ્યક્તિત્વ અથવા જીવભાવનું દાવમ રહેવું શક્ય છે એટલું જ નહીં પણ લોકસ્થિતિને ખાતર આવશ્યક છે, એમ શંકર માને છે. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, જ્યાં સુધી બદ્ધ આત્માઓ છે ત્યાં સુધી જગત ટકી રહેશે. જ્યારે સર્વની મુક્તિ સમે ત્યારે જ જગતનો અન્ત આવશે; એટલે કે સંપૂર્ણ મુક્તિ જગતના હિદ્દાર ની હારોહાર થવી શક્ય છે.

શંકરની શિષ્યસૂત્રીને વિષે આ જાતનો મત નવે નથી જ. દાખલા તરીકે, શંકરે જે વચનોમાં જીવને બ્રહ્મસ્વરૂપ નહીં પણ ઈશ્વરસ્વરૂપ કહ્યો છે તે વચનોનો આધાર લક્ષ્મી, અરૂપ્ય દીક્ષિત માને છે કે મુક્તાત્માઓને બ્રહ્મભાવની નહીં પણ ઈશ્વરભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે. શંકરે કહ્યું છે: ‘પરમેશ્વરનું રૂપ તે શારીર અર્થાત્ જીવાત્માનું પારમાર્થિક રૂપ છે. (બ. સ. શાં. ભા. ૩; ૪; ૮.) એટલે અરૂપ્ય દીક્ષિત કહે છે કે મોક્ષ એટલે ઈશ્વરભાવની ‘પ્રાપ્તિ એવું માનનાર મતને શંકર ટેકા આપે છે. વળી તે એમ પણ સૂચવે છે કે જ્યારે સર્વ જીવો મુક્તિ પામે ત્યારે મુક્ત જીવોનાનું જગત તથા ઈશ્વર બંને બ્રહ્મમાં લય પામે છે. એ બ્રહ્મમાં નથી દ્રષ્ટા અને દ્રશ્યનો ભેદ, કે નથી જગત અને ઈશ્વરનો ભેદ. પણ જ્યાં સુધી દેહધાક જીવો બદ્ધ દશામાં દોષ ત્યાં સુધી મુક્તાત્માઓ—સર્વાત્માભાવથી બરેલા છતાં—ઈશ્વરના શાસનવાળા જગતમાં રહેવાના, અને પોતાના હિદ્દારકર્મો કરવાના.

જીવ બ્રહ્મ ભેડે નહિ પણ ઈશ્વર ભેડે એકથ પ્રાપ્ત કરે છે, એ વસ્તુ ત્રિવિધપ્રતિબિંબવાદમાંથી પણ ક્ષણિત થાય છે. કોઈ ચહેરાનું પ્રતિબિંબ જ્યારે અનેક દર્પણોમાં પડતું હોય, ત્યારે અમુક એક દર્પણના નાશનો અર્થ એટલો જ થાય છે કે એ પ્રતિબિંબ ત્રિવિધ ચહેરામાં લય પામે છે; ચહેરાથી ત્રિવિંબ તે કેમ પ્રતિબિંબમાં લય પામતું નથી. જ્યારે પ્રતિબિંબમાત્ર સમી અથ છે—એટલે કે જ્યારે

દર્પણમાત્ર નાશ પામે છે—ત્યારે જ ગિંગરૂપ ચહેરો સુખ થાય છે, ને ખરેખરો ચહેરો પ્રગટ થાય છે. જ્યારે અધિષ્ઠામાત્રનો નાશ થાય ત્યારે જ સંપૂર્ણ મુક્તિ અથવા ચલ્લભાવની પ્રાપ્તિ શક્ય બને છે. ત્યાં મુધી મુક્તિનો અર્થ માત્ર ઈશ્વર સાથેનું તાદાત્મ્ય જ રહે છે.

આવેા મન સ્વીકારીએ, તો અન્તિમ મુક્તિને માટે બે શરતો જરૂરની છે: (૧) આત્મસાક્ષાત્કાર વડે પ્રાપ્ત કરેલું આંતરિક પૂર્ણત્વ; (૨) સર્વમુક્તિ થાય ત્યારે જ પ્રાપ્ત થાય એવું બાહ્ય પૂર્ણત્વ. જે મુક્તાત્માએ પહેલી ગિયતિ પ્રાપ્ત કરે છે તેઓ બીજી રિયતિને માટે કામ કરવાનું આજી રાખે છે, અને જ્યારે આજી જગત મુક્ત થાય ત્યારે તેમને અન્તિમ મુક્તિ પ્રાપ્ત થાય છે. પહેલા અર્થમાં મુક્તિ પામવી એનો અર્થ એ છે કે આત્મા જ સર્વરૂપ છે એમ માનવું, જૂતમાત્રને આત્મામાં જોવાં, અને જૂતમાત્રમાં આત્માની સાથે પોતે વાસ કરવો. સંપૂર્ણ બનવું એટલે પોતાના આત્મારૂપ થવું ને બીજા સર્વના આત્મારૂપ થવું; સંપૂર્ણ બનવું એટલે વિશ્વરૂપ બનવું. સંપૂર્ણ બનવું એનો અર્થ એ કે સદ્ બિગરે એટલા સારુ પોતાની આદૃતિ આપવી. મુંડકોપનિષદના એક વચન ઉપરના બાહ્યમાં શંકર કહે છે: 'સર્વવ્યાપી આત્માને પ્રાપ્ત કરનાર માણસ સર્વમાં પ્રવેશ કરે છે.' (મું. શાં. બા. ૩; ૨; ૫.) કુમારિલે તેમના 'તન્ત્રવાર્તિક'માં જુદાં જા વચન ટાંક્યું છે: 'જગતનાં બધાં પાપ મારે માથે પડેા, ને જગત મુક્ત થવા પામે.' (તન્ત્રવાર્તિક ૧; ૩; ૪.)

મુક્ત પુરુષને કાલાતીત અક્ષરનું જ્ઞાન હોય છે, અને એ જ્ઞાન અંતરમાં ધારણ કરીને તે કાલમર્યાદાવાળા જગતમાં પોતાનું સ્થાન લે છે. ઋષિઓ જોને 'ત્રિકાલદષ્ટિ' કહે છે તે આવા પુરુષને હોય છે. એ દષ્ટિમાં જૂત, વર્તમાન અને ભવિષ્ય, સાચત પરમાત્માનાં આત્મજ્ઞાન અને શક્તિમાં સદાકાળ ભેગાં મળીને રહે છે. પછી તે પળે પળે બિહતા આવેશને વશ થઈને લાચારીથી હડસેલાનો નથી. તેના જીવનમાં

વિશ્વાત્માનું જ્ઞાન નિરંતર જગૃત રહે છે, અને તે નિસ્વાર્થભાવે જગતના કલ્યાણને માટે કામ કરે છે. સાચો મન્યાસ તે કર્મનો ત્યાગ નથી, પણ નિસ્વાર્થ આચરણ છે.

ઉપસંહાર

શ્રીરામકૃષ્ણના વચનો વિદ્વદ્ગર્ભમાં એટલાં બધા ફેલાયાં નહીં એ ખરું, પણ જે માણસો ભોગ અને સ્વાર્થો વાસનાઓની તૃપ્તિ પાછળ પડીને બુધાં પડેલાં છે તેમનાં એકલાયાં હૈયામાં તો એ વચનોએ પ્રવેશ કર્યો જ છે. આ મહાન ઉપદેશકની પ્રેરણાથી સામાજિક ભાવના ફરી પ્રજળપણે જગી છે. શિક્ષણ અને વૈજ્ઞાનિક સારવારનું કામ આખા દેશમાં ચાલી રહ્યું છે. હિંદુ ધર્મની પડેલી ધમ્મને ધૂળમાંથી ઉપાડી — કેવળ શબ્દોમાં જ નહિ, કાર્યોમાં પણ — જીવે દરકાવવામાં તેમણે મદદ કરી છે. *

સર્વપક્ષી રામકૃષ્ણન

* શ્રીરામકૃષ્ણ જન્મશતાબ્દ સમારક મંચની જે પ્રસ્તાવના ડૉ. રાધાકૃષ્ણને લખેલી તેનો અનુવાદ, તેમની શરવાનમીથી, હરી અહીં પ્રસ્તાવનારૂપે મૂકેલો છે. —અનુવાદક.

અર્પણ

આત્માની આ યાત્રામાં
મારી નિષ્ઠાવાન સહયાત્રી
મારી બહેન મેડેલીનને

જેના વિના

હું આ લાંબી યાત્રા
પૂરી ન કરી શક્યો હોત

રેામાં રેાલાં

જનન્યુઆરી, ૧૯૨૯

‘ જે જીવતા કૃવાઓ પરમાત્માની તાજગી ભરી રાખે છે તેની પાસે જીવન માણસે વિશ્રાન્તિ લેવી જોઈએ, સાસ ખાવો જોઈએ. આપણી પ્રજાના પારણામાં, પવિત્ર નગાધિરાજ પર, જ્યાંથી એક તરફ સિંધુ ને ગંગા, ને બીજી તરફ ધરાનના ધસમસતા પ્રવાહો, વગેરે સ્વર્ગનદીઓ નીકળે છે, ત્યાં જો એ કૃવાઓ નહીં મળી આવે તો ખીજે ક્યાં મળવાના હતા ? પશ્ચિમ અતિશય સાંકડું છે. ગ્રીસ નાનકડું છે: ત્યાં હું ગુંગળાઈ જઈ છું. જુડિયાં સૂકું વેરાન છે: ત્યાં મને હાંફ મડે છે. મને ઉત્તુંગ એશિયાની, અગાધ પૂર્વની જરા ઝાંખી દરી લેવા દો. ત્યાં મારું મહાકાવ્ય પડેલું છે. તે હિંદી મહાસાગર જેવડું વિશાળ છે; પુનિત છે; સરજનાં ફિરજોથી એના પર ઓપ મડેલો છે. એ દૈવી ગાનનો ગ્રંથ છે; ને એમાં વિસંવાદ જરાયે નથી. ત્યાં દિવ્ય શાન્તિનું, સામ્રાજ્ય વ્યાપી રહ્યું છે; અને સંઘર્ષની વચ્ચે અપાર, માધુર્ય, તથા અમર્યાદ બ્રાતૃભાવ, જીવન્ત પ્રાણીમાત્ર પર ફેલાયેલાં છે. ત્યાં પ્રેમ, કરુણા, ક્ષમાનો, તળિયા કે મર્યાદા વિનાનો, સાગર વિસ્તરી રહ્યો છે. હું જે વસ્તુ શોધતો હતો તે મને મળી ગયું છે: દયાનું બાઈબલ.

માઈકેલેટ: ‘ ધી બાઈબલ ઓફ લુથેનીટી ’, ૧૮૬૪.

મારા પૂર્વવાસી વાચકાન

‘ જ્ઞાતીને ચરણે નમસ્કાર ! ભક્તને ચરણે નમસ્કાર ! તિરાકાર ઈશ્વરને માનનાર શાવિકોને નમસ્કાર ! સાકાર ઈશ્વરને માનનારાઓને નમસ્કાર ! પ્રાચીન બ્રહ્મજ્ઞોને નમસ્કાર ! અર્વાચીન સત્યદર્શીઓને નમસ્કાર !

(રામકૃષ્ણ, અષ્ટોપર ૨૮, ૧૮૮૨)

મારા હિંદી વાચકો પાસે મારે વાચના કરવી રહે છે કે મેં જે કંઈ જૂલો કરી હોય તેના તરફ તેઓ કામતી દ્રષ્ટિથી જુઓ. મારા કામમાં મેં ઉત્સાહ તો પૂરેપૂરો રેડ્યો છે, છતાં એશિયાના જે પુરુષાની પાછળ વિચારતો સેંદડો વરસનો અનુભવ પડેલો છે તેમને વિશે વિવેચન કરવું એ પશ્ચિમના માણસને માટે અશક્ય છે; કેમકે એવું વિવેચન ધણીવાર જૂઠાભરણ હોવાનું જ. હું તો આટલી એક જ વાતનો પુરાવો આપી શકું એમ છું કે મેં જીવનના સર્વ પ્રકારોમાં પ્રવેશ કરવાનો જે પ્રયાસ ધર્મભાવનાથી કર્યો છે તેમાં મેં સદ્બુદ્ધિ ને સત્યનિષ્ઠાથી જ કામ કર્યું છે.

સાથેસાથે મારે એ પણ કબૂલ કરવું જોઈએ કે પશ્ચિમવાસી માણસ તરીકે સ્વતંત્ર મત બાંધવાનો મારો જે અધિકાર છે તે મેં રાનિપૂર જતો કર્યો નથી. હું સફુના ધર્મને વિશે આદર રાખું છું, ને ધણીવાર તેને વિશે મારા મનમાં પ્રેમ પણ હોય છે. પણ હું તેના અનુયાયી કદી બનતો નથી. રામકૃષ્ણ મારા હૃદયની ઘણી સમીપ વસે છે, કેમકે હું તેમનામાં એક પુરુષના દર્શન કરું છું, ને તેમના અનુયાયીઓની પેઠે તેમને ‘ અવનાર ’ માનતો નથી. વેદાન્તીઓની પેઠે હું પણ માનું છું કે પરમાત્મા આત્મામાં વસે છે ને આત્મા જૂતમાત્રમાં વસે છે—અર્થાત્ આત્મા તે જ અઘ છે—એમ કબૂલ કરવા મારું મારે ઈશ્વરને કાંઈ વિશ્વનિમાન પુરુષના દેહમાં પૂરવાની જરૂર નથી; કેમકે—જોડે એ

વિચારવાળાને પોતાને ખજર નથી છતાં—એમ કરવું એ તો એક પ્રકારનો આત્માનો રાષ્ટ્રવાદ થયો; ને એવો રાષ્ટ્રવાદ મારાથી સ્વીકારી શકાય એમ નથી. હું તો ભૂતમાત્રમાં ઈશ્વરને જોઈ છું. જેવી સંપૂર્ણ રીતે મને તેનાં દર્શન સમગ્ર ધર્માંડમાં થાય છે તેવી જ સંપૂર્ણ રીતે મને તે નાનામાં નાના પિંડમાં દેખાય છે. એ જેમાં જે સારભૂત અથવા પારમાર્થિક તત્ત્વ છે તેમાં ફરક નથી. અને શક્તિ તો વિશ્વમાં જ્યાં જ્યાં છે ત્યાં બધે અનન્ત ને અપાર છે; જે શક્તિ એક અણુમાં છુપાયેલી પડી છે તે—માત્ર માણસ જાણે તો—એક આખી દુનિયાના બૂકા ઉડાવી શકે એમ છે. ફરક એટલો જ છે કે અન્નરાત્માના હૃદયમાં, જીવાત્મામાં, અથવા શક્તિના એક એકમમાં—એક વિદ્યુતકણમાં એ શક્તિ આછે કે વત્તે અંશે ધનિષ્ઠ રૂપમાં હોય છે. છેક મોટામાં મોટો માણસ તે આકળના પ્રત્યેક પિંડમાં ચમકી રહેલા સૂર્યનું કંઈક વધારે સ્પષ્ટ પ્રતિબિંબ છે એટલું જ.

તેથી, આત્માના વીરો અને તેમના અગાઉના ને આગળના હજારો અજ્ઞાન સાથીઓ વચ્ચે ધાર્મિક દૃષ્ટિએ જે મોટો સમુદ્ર માનવાતું બાવિક સોદાને બહુ રુચે છે તે સમુદ્ર હું પોતે કદી માની શકતો નથી. તે જ પ્રમાણે, હું ઈસુ તથા બુદ્ધને તેમના જમાનામાં કૂચ કરતી આત્માની મોટી સેનાથી જોડલા અજગા પાડું છું તેનાથી વધારે કે આજો અજગા રામકૃષ્ણ કે વિવેકાનન્દને પાડી શકતો નથી. જે પ્રતિબા-શાળી પુરુષો મઘ સદીમાં નવજાગૃત હિંદમાં ઉત્પન્ન થયા છે, અને જેમણે પોતાના દેશની પ્રાચીન શક્તિને ફરી સજીવન કરી દેશમાં વિચારની વસન્ત પેદા કરી છે, તેમને પણ ન્યાય કરવાનો પ્રયત્ન આ પુસ્તકમાં હું કરીશ. એ પ્રત્યેક પુરુષનું કાર્ય સર્જનાત્મક હતું; અને તેમણે દરેકે પોતાની આસપાસ એવા નિષ્ઠાવાન આત્માઓનું અણેક જૂથ ભેળું કર્યું જેમણે પોતાનો એક ધર્મસંઘ રચ્યો, અને એ સંઘ તે એકમાત્ર અથવા મોટામાં મોટા ઈશ્વરનું મંદિર છે એમ માન્યું.

એમની વચ્ચેના મતભેદોથી હું સુમયને આટલે મોટે અંતરે પડેલો છું, એટલે એ સંગ્રામમાં બેઠેલી ધૂળ તરફ નજર કરવાની ના પાડું છું. આટલે અંતરે ખેતરો વચ્ચેની વાડો અલોપ થઈ જાય છે, ને એક વિશાળ સપાટ મેદાન જ દેખાય છે. હું તો એકની એક નદી જ જોઉં છું; અથવા, પારકાસના શબ્દોમાં કહું તો, ‘આગળ ને આગળ વધતા ભવ્ય રસ્તા’ને જ જોઉં છું. પ્રભુની આ નદીમાં સર્વ નદીઓ ને સર્વ ઝરણાંઓને ભળવાની ફરત છે. મૂળ પાસે, મધ્યમાં કે મુખ આગળ જ્યાં જુઓ ત્યાં આ નદી એની એ જ છે. એ નદીની આ સમગ્ર એકતા વિશે, ખીજા કોઈ પણ માણસના કરતાં વધારે અંશે, રામકૃષ્ણે મનથી કલ્પના કરી, એટલું જ નહીં પણ એ એકતાનો પોતાના અંતરમાં સાક્ષાત્કાર કર્યો; એટલા માટે મેં એમને મારો પ્રેમ-સમર્થો છે; અને જગતની અપાર તરસ છિપાવવા માટે મેં એમના પવિત્ર જળમાંથી થોડુંક ખેંચીને અહીં રજૂ કર્યું છે. ”

પણ હું નદીને કાંઈ ટેકો દધીને ઝાઝી વાર બોલો નહીં રહું. એ પ્રવાહની સાથે સાથે છેક સમુદ્ર સુધી હું મારી કૂચ ચાલુ રાખીશ. એ નદીના દરેક વળાંક આગળ મૃત્યુએ આપણા એક એક નેતાને ‘ખડે રહો’ નો પોકાર કર્યો છે. એ દરેક વળાંક આગળ નમન કરતા ભાવિકોના સંઘને પાછળ મૂકી દધી હું તો એ પ્રવાહની જોડે જ આગળ વધીશ; અને છેક મૂળથી તે મુખ સુધી એ સરિતાને વન્દન કરીશ. એતું મૂળ પવિત્ર છે, એતું વહેણ પવિત્ર છે, એતું મુખ પવિત્ર છે. અને એ મહાનદીમાં, તેને મળનારી નાનીમોટી નદીઓમાં, ને ખુદ મહાસાગરમાં, આપણને જીવતા ઈશ્વરના આખા આશ્રતા સમુદાયનો ભેટો થવા પામશે.

મારા પશ્ચિમવાસી વાચકોને

માનવજાતિમાં સંપ અને સદ્બાંધ પેદા કરવાના દાર્પને મેં મારું જીવન અર્પણ કર્યું છે. એવો સંપ યુરોપની પ્રજાઓમાં—અને ખાસ કરીને પશ્ચિમની જે એ મહાપ્રજાઓ બાદબાંકુ ને છતાં રાત્રી છે તેમની વચ્ચે—કરાવવાનો પ્રયાસ મેં કર્યો છે. ગયાં દસ વરસથી હું એ જ કામ પશ્ચિમ અને પૂર્વને માટે કરવાનો પ્રયાસ કરી રહ્યો છું. પશ્ચિમ અને પૂર્વ આત્માનાં એ વિરોધી રૂપોનાં—અર્થાત્ શુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાનાં—અથવા, વધારે ચોકસ બાપામાં કહીએ તો, શુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાના જુદા જુદા પ્રકારોનાં, પ્રતિનિધિ છે; એવો ખોટો ખ્યાલ આજે ફેલાયેલો છે. આ એ વિરોધી ગણનાં રૂપો વચ્ચે પથ, બને તો, મેળ કરાવવાની મારી દેખા છે; કેમકે પશ્ચિમ અને પૂર્વ આ બન્ને રૂપો—અર્થાત્ શુદ્ધિ અને શ્રદ્ધા—નો સરખો હિસ્સો ધરાવે છે; જોકે આ વાતની ખજર ધણા ઓછાને છે.

આપણા જમાનામાં આત્માનાં આ એ અડધિય વચ્ચે હારી ઉપજાવે એવો વિચ્છેદ જિઓ કરવામાં આવ્યો છે; અને એમ માની લેવામાં આવે છે કે એ બેનો એકબીજાને જોડે મેળ બેની શકે જ નહિ. જે માણસો જૂલથી આ રૂપોના—અર્થાત્ શુદ્ધિ અને શ્રદ્ધાના—પ્રતિનિધિ હોવાનો દાવો કરે તે સદ્ગુણ મન વિચારની એક જાતની સંકુચિતતાથી ઘેરાયેલાં છે; અને મેળ બેસંવાની અસંકપ્તતાને હોય, તો તે કેવળ આ સંકુચિતતામાં જ રહેલી છે.

એક તરફ, જેઓ પોતાને ધર્મનિષ્ઠ કહેવાયે છે તેઓ પોતાના મંદિર કે દેવળની ચાર દીવાલોની અંદર પુરાઈ રહે છે, અને બહાર આવવાની ના પાડે છે (એવી ના પાડવાનો તેમને હક છે), એટલું જ નહિ પણ—તેમનું ચાલે તો—એ દીવાલોની બહાર રહેનાર સડુને

જીવવાનો હક પણ તેઓ ન ભોગવવા દે. બીજી તરફ, સ્વતંત્ર વિચાર-વાળાઓ મોટે ભાગે કોઈ પણ જાતની ધાર્મિક ભાવના વિનાના હોય છે (એવા હોવાનો તેમને હક છે); તેઓ, ઘણે મોટે ભાગે, ધર્મનિષ્ઠ આત્માઓ સામે લડવું એને, પોતાનું જીવનકાર્ય માને છે, ને એવા-એને જીવવાનો હક જ નથી એમ કહે છે. પરિણામે આ માણસો ધર્મનો નાશ કરવાનો વ્યવસ્થિત પ્રયાસ કરે છે; જોકે તેઓ એટલું જોતા નથી કે તેઓ કોઈક એવી વસ્તુ પર હુમલો કરી રહ્યા છે જેને તેઓ સમજતા નથી. જે ઐતિહાસિક, અથવા ઐતિહાસિક ગણાતા પણ વસ્તુતાએ ખનાવટી, મન્યો કાળગળને લીધે નિષ્પ્રાણ ખની ગયા હોય ને જેના પર લીલ ખાત્રી ગઈ હોય, તેનો જ આધાર લઈને કરેલી ધર્મની ચર્ચાથી કશો લાભ નથી. માણસના મનનું આન્તર જીવન શરીરનાં જે અંગોમાં થઈને વહે છે તે અંગોની વાટકાપ કરીને જોવાથી જો એ આન્તર જીવનનો કશો ખુલાસો મળતો હોય, તો આવી ચર્ચામાંથી ધર્મનું હાર્દ જોવા મળે. જાદુઈ શક્તિ, અને એ જાદુઈ શક્તિ જેની વાટે પ્રગટ થાય છે તે શબ્દો કે સ્પર્શરો, એ જે અભિન્ન છે, એવો ભૂલભરેલો વિચાર પાછલા યુગોના સર્વ ધર્મોમા ચાલતો હતો. વિચારની શક્તિ, અને શબ્દો દ્વારા પ્રગટ થતું તેનું બાહ્ય રૂપ, જે એક ને અભિન્ન છે એવો જે ભૂલભરેલો ખ્યાલ આપણા સુદ્ધિવાદી-ઓએ પેદા કર્યો છે, તે પણ મને અગાઉના પેલા જમના જેટલો જ સંમોહ ઉપજાવનારો ભાસે છે.

કોઈ ધર્મ અથવા ધર્મોને જાણવા, સમજવા, તેને વિશે મત બાંધવા, ને યોગ્ય લાગે તો તેને વખોડવા માટે માણસમાં પહેલી લાયકાત એ જોઈએ કે તેણે જાતે ધર્મભાવના કેળવવાના પ્રયોગો કરેલા હોય. જેમણે ધર્મનો વ્યવસાય ચલાવ્યો હોય તેઓ પણ બધા આ વિષય પર મોક્ષવાને લાયક ન ગણાય; કેમકે તેઓ, જે સત્યનિષ્ઠ હોય તો, એટલું તો કપૂર કરશે કે જીવંતજીવંતી ધાર્મિક ભાવના, અને અમુક ધર્મ

પાળ્યાનો મોઢેયો કરેલો દાવો, એ બે જુદી વસ્તુઓ છે. ઘણા મંભાવિત ધર્મોધિકારીઓ ખીજાઓની આજ્ઞા માનીને, અથવા પોતાનો સ્વાર્થ સાધવા, કે આજસને લીધે, ધર્મ વિષે આસ્થા રાખે છે; પણ તેમને કાં તો ધાર્મિક અથવા આધ્યાત્મિક અનુભવની જરૂર દી જણાઈ હોતી નથી, અથવા તેમનામાં પૂરતા ચારિત્ર્યભળનો અભાવ હોવાને લીધે તેઓ એ અનુભવ મેળવતાં પાછા પડ્યાં હોય છે. તેમની સામેના પદ્ધતિમાં એવા ઘણા આત્માઓને મૂઢી શકાય જેઓ માને તો છે કે અમે ધાર્મિક આસ્થામાંથી સાવ મુક્ત છીએ, પણ જેઓ ખરેખરાત તો બુદ્ધિથી પર એવી ભાવનાની અવસ્થામાં તરભોળ રહે છે, અને જેને તેઓ સમાજવાદ, સામ્યવાદ, માનવહિતવાદ, રાષ્ટ્રવાદ, તેમજ બુદ્ધિવાદ જેવાં નામો આપે છે. માણસ કયા વિષયનો વિચાર કરે છે એ પરથી નહીં, પણ કઈ જાતનો વિચાર કરે છે એ પરથી, એના હૃત્પત્તિસ્થાન વિષે નિશ્ચય થાય છે; અને તે પરથી જ આપણે નક્કી કરી શકીએ છીએ કે તે વિચાર ધર્મમાંથી ઉદ્ભવ્યો છે કે નહીં. એ વિચાર જો ચાહે તે બલિદાન આપવાની તૈયારી રાખીને, એકાગ્ર નિષ્ઠાથી, ગમે તે ભોગે સત્ય શોધવા તરફ નિર્જયપણે વળે, તો એ વિચાર ધાર્મિક છે એમ કહું છું; કેમકે એ વિચારની પાછળ એવી શ્રદ્ધા રહેલી છે કે માણસને પુરુષાર્થ કરીને જે ખોય સિદ્ધ કરવાનું છે તે વ્યક્તિના જીવન કરતાં કંઈક જાતું હોય છે, કેટલીકવાર તે સમાજના જીવન કરતાં જાતું હોય છે, એટલું જ નહીં પણ સમગ્ર માનવજાતિના જીવન કરતાં જાતું હોય છે. સંશયવાદ પોતે પણ ન્યારે અત્યંત સત્યનિષ્ઠ ને જળવાન માનસમાંથી ઉદ્ભવે છે, ન્યારે નિર્મળતાનું નહીં પણ મનોગળનું પરિણામ હોય છે, ત્યારે તે ધર્મ-નિષ્ઠ આત્માઓના વિશાળ સૈન્યની કૃપામાં બળે છે.

ખીજી તરફ, ધર્મસંઘોમાં રહેલા દબારો નામદં બાવિદા—સાધુઓ તેમજ ગૃહસ્થો—ને ધર્મના લેખા પહેરવાનો કરો દબ નથી. તેઓ

કંઈ વિચારપૂર્વક નિશ્ચય કરીને ધર્મ પર આરથા ધરાવે છે એવું નથી હોતું. તેઓ તો સુખદાયક મતો ને વિચારોરૂપી અનાજથી ભરેલાં ખીડની આગળ જે તળેલામાં જન્મ પામ્યા તે તળેલામાં જ આઘોટ્યાં કરે છે; અને પેલું અનાજ વાગેજવા ઉપરાંત તેમને ખીડું કંઈ કરવાતું રહેતું નથી.

પારકાને ઇશુ ખ્રિસ્તને વિષે કહ્યું હતું કે તે જગતના અન્ત સુધી વેદના ભોગળ્યાં કરશે. એના આ દર્દભર્યા શબ્દો ખડું જાણીતા છે. હું પોતે એક સમુદાય ઇશ્વરને માનતો નથી; કેવળ દુઃખનો અતુભવ કરનાર કાંઈ ઇશ્વર છે એવું તો નથી જ માની શકતો. પણ હું એટલું માતું છું કે જગતમાં હરતી ધરાવતી પ્રત્યેક વસ્તુમાં—હર્ષ અને શોકમાં, અને તે ઉપરાંત સર્વ પ્રકારના જીવોમાં, સમગ્ર માનવજાતિમાં, તેમજ દરેક માણસમાં તથા વિશ્વમાં, એકમાત્ર ઇશ્વર એ જ છે જે નિરંતર જન્મ ધારણ કરે છે. સૃષ્ટિ દરેક પળે નવો જન્મ લે છે. ધર્મ કદી પૂરો ધડાઈ રહેતો નથી. ધર્મ એ અવિરત કાર્ય છે; પુરુષાર્થ કરવાનો સંકલ્પ છે—તે ઝરણાનો વહેતો પ્રવાહ છે, જંધિયાર તળાવડું તો ખસસ નથી.

હું નદીઓના મુલકમાં જન્મેલો છું. નદીઓ જાણે જીવતાં પ્રાણી હોય એવા ગ્રેમ હું તેમના પ્રત્યે ધરાવું છું; ને મારા પૂર્વજો તેમને સુરા અને દૂધના ભોજ કેમ ધરાવતા તે હું સમજી શકું છું. એ સર્વ નદીઓમાં સૌથી પવિત્ર નદી તે જ છે જે આત્માનાં ઊંડાણ-માંથી, તેના ખડકો, રેતીઓ ને હિમપટોમાથી, સદાકાળ ધોધબંધ ધસી આવે છે. એ નદીમાં આદિશક્તિનો વાસ હોય છે; અને એ-શક્તિને જ હું ધર્મ કહું છું. જગતમાં જે કંઈ છે તેના પર આ આત્મારૂપી નદીની પ્રાણિકી છે. એ નદી આપણા અંતરના અંધારા ને અગાધ સરોવરમાંથી નીકળે છે; અને—પર્વતના દોળાવ પર યજ્ઞ ને વહેતી, રમતી, મજાડતી—આત્મભાન, આત્મસાક્ષાત્કાર અને આત્મ-

નિમદવાળા જીવનરૂપી મહાસાગરમાં ભળી જાય છે. જેમ પાણી થીજી જાય છે; પાણું વરાળરૂપે સમુદ્રમાંથી ઊંચું ચડી આકાશનાં વાદળોમાં પહોંચી જાય છે; ને નદીઓના જળભંડારને ફરીવાર ભરી દાઢે છે; તે જ પ્રમાણે સૃષ્ટિનાં ચક્રોની ઘટમાળ અટક્યા વિના, નિરંતર આકાશ જ દરે છે. નદીના મૂળથી સમુદ્ર સુધીની, તેમજ સમુદ્રથી નદીના મૂળ સુધીની, દરેક વસ્તુમાં એક જ મહાશક્તિ વિસરી રહેલી છે. એ શક્તિને—એ પરમ તત્ત્વને—નથી આદિ કે નથી અન્ત. એ પરમ તત્ત્વને ઈશ્વર કહો કે શક્તિ કહો એની મારે મન જરાયે પરવા નથી. એને જડ દ્રવ્ય કહેવું હોય તોયે ભલે. પણ જે જડ દ્રવ્યમાં આત્માની શક્તિઓનો સમાવેશ થનો હોય તે દ્રવ્ય કેવું હોય ? આ બધા શબ્દો છે, નર્મ શબ્દો છે, ને શબ્દો સિવાય ખીજું કશું જ નથી ! એ સર્વમાં જે અંતર્ગત સત્ તત્ત્વ છે તે તો એક ને અદ્વિતીય છે; તે જીવતું જમતું છે, નરી કલ્પનામાંથી નીપજેલું નથી. હું તો એ તત્ત્વને પૂણું છું. જગતના મહાન આસ્તિકો, તેમજ મહાન અગ્નેય-વાદીઓ, જેઓ જાણેઅજાણે પોતાનાં અંતરમાં એ અનર્થોભીતું વહન કરે છે, તેઓ પણ એ જ તત્ત્વને પૂજે છે.

*

જે મહાદેવી અદૃશ્ય છે, જે જગતના અણુએ અણુમાં વ્યાપેલી છે, જે પોતાના સૈનરી હાથોમાં અનેક અવાજોના, વિવિધ આકાર ને વિવિધ રંગવાળા, બારાને બેગો કરે છે, તેને—એ દૈવી એકતાને—હું આ ગ્રન્થ અર્પણ કરું છું.

• એક સૈકાથી નવભારતમાં એ દૈવી એકતા સર્વ ધનુર્ધારીઓનાં બાણનું લક્ષ્ય બની છે. આ આખા સૈકા દરમ્યાન ભારતની પવિત્ર ભૂમિમાંથી દેવતાની ઝાળ જેવી વ્યક્તિઓ પેદા થયેલી છે; પ્રજાઓ ને વિચારની ખરેખરી ગંગા જ વહેલી છે એ સફળી વચ્ચે ગમે તેટલા બેદો હોય, પણ તેમનું ધ્યેય—તેમનો આખરી મુકામ—તો એક જ છે.

એ ધ્યેય છે ઈશ્વરની મારફતે માનવી ઐક્યની સિદ્ધિ. અને આ તમામ વારાંદરામાં કામ કરનારા મજૂરકારીગરો બદલાતા રહ્યા છે ખરા; પણ પેલી દૈવી એકતા પોતે તો વિસ્તાર પામતી ગઈ છે, ને તેની એકસાઈ પણ વધતી ગઈ છે.

આ મહાન હિલચાલમાં પહેલેથી છેલ્લે સુધી પશ્ચિમ અને પૂર્વે, ખુશિ અને શ્રદ્ધાની શક્તિઓએ, પૂરેપૂરાં સમોવડિયાંની પેઠે એકબીજા જોડે સહકાર કર્યો છે. અહીં જે શ્રદ્ધાની વાત છે તે આંધળા આસ્થા નથી. એ શબ્દનો આવો અર્થ તો ગુલામીવાળા યુગોમાં ને ચાકલી પ્રજાઓમાં થવા લાગ્યો છે. અહીં તો શ્રદ્ધાનો અર્થ છે પ્રાણવાન ને વેધક એવો અપરોક્ષ અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર. એ શિવજીના કપાળમાંનું ત્રીજું લોચન છે; તે બીજાં બેમાં પૂર્તિ કરે છે, તેમનો છેદ ઊડાવી દેતુ નથી.

આત્મવીરોની આ ભવ્ય હારમાળાનું અવલોકન આપણે આગળ ઉપર કરીશું.^૧ તેમાંથી જે પુરુષોને જે અહીં ચરિત્રકીર્તન મારે પસંદ થયાં છે, તેમને વિષે મને આદર જીવજવાતું કારણ એ છે કે પરમાત્માનું આ જે ભવ્ય ગાન છે તેનો આ પુરુષોએ, અજોડ મોહકતા ને શક્તિ દાખવીને, સાક્ષાત્કાર કર્યો છે. એ મહાપુરુષોનાં નામ છે રામકૃષ્ણ અને વિવેકાનંદ.

આ અને તેની પછીનો અન્ય બેનો વિષય ત્રિવિધ અને છતાં એક છે. તેમાં જે અસાધ્યારણ જીવનની કથા આપેલી છે. તેમાંનું એક જીવન અડધું દંતકથા જેવું છે, અને બીજું ખરેખરું વીરકાવ્ય છે. તે બંને આપણા પોતાના યુગમાં આપણી નજર આગળ પ્રગટ થયાં છે. તે ઉપરાંત આ અન્યોમાં ચિન્તનના એક ઉત્તુમ દર્શનનો ઉવાલ આપેલો છે. એ દર્શન જેમ ધાર્મિક છે તેમ તાત્ત્વિક પણ છે, જેમ નૈતિક છે તેમ સામાજિક પણ છે; અને તે ભારતના ભૂતકાળનાં ઉદારજાતીઓ આજના માનવસમાજને મારે મંદેશો પૂરા પાડે છે.

આ બે જીવનમાં જે દરુણ રસ, રમણીય દર્શિતા, લાલિત્ય, અને ભવ્યતા છે—અને જે તમે પણ જોઈ શકશો—તે પરથી તમે મહેજે સમજી શકશો કે આ બે જીવનનો પ્રવાહ તમને બતાવવા સારું ખોળી દાઢી તેનું આલેખન કરવા પાછળ મેં જે વરસ શા સારું માઘ્યાં છે. પણ એ મુસાફરી મેં કંઈ દેશ ખોળવા નીકળેલા માણસના જેવી. જિજ્ઞાસાથી કરી નથી.

હું આ વિષય જોડે રમત કરનાર માણસ નથી; અને યાકયી કંઠાળી ગયેલા વાચકને પોતાનું સ્વરૂપ જૂલી જવાની તક હું નથી આપતો, પણ પોતાના સ્વરૂપને શોધી કાઢવાની—પોતાના સાચા સ્વરૂપને નમ્ર દશામાં ને જુઠ્ઠાણાના કથા ટાંકપિછોડા વિના જોવાની—તક આપું છું. મારા જીવતા તેમજ મરેલા સાથીઓ પણ એ જ ધ્યેય રાખનારા હતા; અને સદીઓની કે જાતિઓની મર્યાદાનો મારે મન બહુ નજીવો અર્થ છે. નમ્ર—કેવલ, નિરુપાધિક—આત્માને પૂરું ને પશ્ચિમનો બેઠ નથી. એવી વસ્તુઓ તો કેવળ તેનાં આશ્રયસ્થરૂપ છે. આપું જગત તેનું ઘર છે. અને આપણે દરેક જણ તેનું ઘર—તેનું રહેઠાણ—છીએ, એટલે તેના પર આપણી સફુંની માલિકી છે.

મારા અંતરના જે વિચારે આ ગ્રંથને જન્મ આપ્યો છે તે વિચાર કેવી રીતે ઉદ્ભવ્યો તે સમજાવવા હું થોડી વાર રંગભૂમિ પર આવું, તો વાચકો મને ક્ષમા કરશે એવી આશા છે. આ છુતાસો હું કેવળ એક દૃષ્ટાંતરૂપે આપું છું, કેમકે હું કંઈ અસાધારણ માણસ નથી. હું ક્રાન્સની પ્રજામનિા જ એક માણસ છું. હું જાણું છું કે હું એવા હજારો પશ્ચિમવસીઓનો પ્રતિનિધિ છું જેમની પાસે પોતાના વિચાર પ્રગટ કરવાનું સાધન નથી તેમ તેને માટે સમય પણ નથી. જ્યારે આપણા-માનો એક માણસ પોતાના આત્માને મુક્ત કરવા પોતાના હૃદયનાં ઊંડાણમાંથી બોલે છે, ત્યારે તેનો અવાજ એ જ વખતે હજારો મૂળા

અવાજોને મુક્ત કરે છે. એટલે તમે મારા અવાજને નહીં, પણ તેઓના અવાજનો પડધાને, ધ્યાન દાનિ સાંભળો.

મધ્ય ક્રાન્સના એક ભાગમાં મારો જન્મ થયો હતો, અને મારી જિંદગીનાં પહેલાં ચૌદ વરસ મેં ત્યાં ગાળ્યાં હતાં. ત્યાં મારા કુટુંબને વસંત સેંકડો વરસથી હતો. અમારું કુળ શુદ્ધ ફ્રેંચ અવાસનું ને ધર્મે કેથલીક છે; તેમાં પરદેશી લોહીનું જરાયે મિશ્રણ થયેલું નથી. હું ૧૮૮૦ના અરસામાં પારીસ આવ્યો. ત્યાં સુધી નાનપણના જે વાતાવરણમાં પુરાઈ રહ્યો હતો તે નિવતેની એક જૂનો જિલ્લો હતો. ત્યાં એના એ અભેદ વર્તુળને બેદી બહારની દુનિયાની ડોષ પણ વરતુ અંદર ન આવી શકે એવો બંદોબસ્ત હતો.

એ ગોલની માટીમાંથી ધડાયેલું બધે વાસણ હતું. ત્યાં જાંખા પીળા રંગની છાંટવાળું જૂરું આઠાશ હતું, અને નદીઓ હતી. ત્યાં મારા બાળપણમાં મને વિશ્વના તમામ રંગો જોવા મળ્યા. પછીનાં વરસોમાં બ્યારે હું હાથમાં લાકડી લઈને વિચારના રસ્તાઓ પર ફરતો થયો, ત્યારે મને ડોષ પણ દેશમાં દેશું અબળવું લાગ્યું નહીં. માનવી મનનાં જે જે રૂપો મેં જોયાં કે જેનો સ્પર્શ ક્યો તે સર્વનાં મૂળ તો મારા પોતાના મનનું મૂળ જ્યાં હતું તે જગાએ જ હતાં. બહારના અનુભવે કેવળ મને મારા પોતાના મનનો સાક્ષાત્કાર કરાવ્યો. મનની અવસ્થાઓ મેં નોંધી રાખી હતી, પણ તે બોલવાની ચાવી મારી પાસે નહોતી. શૈક્ષણિક અને જિરોવન, તથા દોષરદોષ અને દોષ એ શુરુઓએ મને પોષણ આપ્યું. તેમણે જૂગર્મમાં પડેલા, તે બહારના લાવાની નીચે સૂતેલા, મારા પોતાના નગરની ચાવી મને દેખાડવા હિપરાંત બીજાં દેશું મને બતાવ્યું નહીં. મને ખાતરી છે કે એ નગર આપણી આસપાસ વસતા ઘણા લોકોનાં અંતરનાં જિંદાણમાં સૂઈ પડેલું છે. પણ તેમને એની હસ્તીની ખબર નથી. જેમ મને પોતાને પણ ખબર નહોતી. અમુક

ખોદકામ પોતાના રોજિંદા કામને માટે જરૂરનું છે, એમ એ માણુમેની પોતાની વ્યવહારશુદ્ધિએ તેમને જતાવ્યું હોય છે. એ ખોદકામની આ પ્રથમ અવસ્થાથી આગળ જવાનું સાહસ જરૂર જ એાછા માણુસો કરે છે. તેઓ પોતાની જરૂરિયાતો જરૂર જ એાછી રાખે છે. જે દારી-ગરોએ પહેલાં રાખએાના વખતમાં, ને પછી જેકોગીન પક્ષના વખતમાં ક્રાન્સની એકતા ધડી દાડી હતી તેમણે આવી દરકસર કરી હતી. એ ઇમારત વિષે મારા મનમાં પ્રશ્નસાનો જાવ છે. હું ધંધે ઇતિહાસકાર રહ્યો, એટલે મને એમાં આત્માથી પ્રકાશિત થયેલા માનવી પુરુષાર્થની એક સમર્થ કૃતિનું દર્શન થાય છે. 'કાળના મુખે કરતાં પણ એ અધિક શાશ્વત હતી...' પણ જૂના વખતમાં એક દંતકથા હતી, તેમાં એમ કહેલું હતું કે કોઈ ઇમારતને જો કાયમ ટકે એવી બનાવવી હોય, તો તેની દીવાલોમાં એકાદ છત્રનું ચરીર ચણીને પૂરી દેવું જોઈએ. એને અનુસરીને આપણા સમર્થ સ્થપતિઓએ એ ઇમારતના ઘૂનામાં હંજરો હંકાળા આત્માઓને દાડી દીધા. આરસપહાણની દરસ અને રામન સિમેન્ટની તથા દટાયેલા એ આત્માઓને કોઈ જોઈ શકવું નથી. પણ હું તેમને અવાજ સાંભળું છું ! અને હું જેમ ગ્રીસ તથા રોમના વિચારોરૂપી ઉદાત્ત સ્તોત્રની તથા એ અવાજોને સાંભળું છું, તેમ જે કોઈ કાન ધરી રાખશે તેને એ અવાજો સંભળાશે. દેવના જોયા આસન આગળ થતાં સ્તુતિમાન એ અવાજોને જરાયે લક્ષમાં લેતાં નથી. પણ જે બાવિઠ, નરમ, ને ધ્યાનની એકાગ્રતા વિનાનું ટોળું તેની આગળ ચતી નિશાનીઓ પ્રમણે નીચું નમે છે ને બિધું થાય છે, તે ટોળું તો પોતાનાં સ્વપ્નોમાં સંત જોનના, સાવ જુદી જ જાનના, હોવા-ઓને વાગેળે છે. ક્રાન્સ પાસે આત્માઓરૂપી સમૃદ્ધિ ધણી છે. પણ જેમ કોઈ ખેડૂત ડોશી પોતાના પેસાને સંતાડી રાખે છે, તેમ ક્રાન્સ પણ પોતાના એ આત્માઓને સંતાડી રાખે છે.

આ આત્માઓ પાસે કોઈએ પણ જવું નહિ એવી મનાઈ કરમા-

વેલી છે. ત્યાં જવાની મીડી ક્યાં છે તે પણ જુલાઈ મયું છે. છતાં એમાંના ફેટલાક આત્માઓ પાસે પહોંચવાની જે સીડી છે તેની ચાવી મેં હમણાં જ શોધી કાઢી છે. દીવાલ જોડે જડેલી એ સીડી સાપનાં ગૂંછળાં જેવી જોળાકાર છે. જીવત્માનાં પાતાળિયાં છૂડાણમાંથી નીકળીને એ સીડી ઊંચી અગાસીઓ સુધી પહોંચે છે; ને એ અગાસીઓને માથે તારાજડિત આકાશ છે. પણ મેં ત્યાં જે પ્રદેશ જોયો તે મને જરાયે અનજણો ન હતો. મેં એ બધો પ્રદેશ અગાઉ જોયો હતો, ને હું તેનાથી સારી પેઠે વાકું હતો—પણ મેં એને અગાઉ ક્યાં જોયો હતો તેની મને ખબર નહોતી. અગાઉના કાંઈ સમયમાં હું વિચારતો જે પાઠ શીખ્યો હતો (પણ કોની પાસેથી ? મારા પોતાના જ એક અતિપ્રાચીન રૂપ પાસેથી...). હવે, આ જે નિરક્ષર મહાપુરુષ—રામકૃષ્ણ—ને એ જીવનગ્રંથનાં તમામ પાનાં મોઢે છે, તેમણે મારી સામે એ ગ્રંથ ધરી રાખ્યો છે; તેમાં હું પેત્રો જૂનો પાઠ ફરી વાંચું છું, ને તેનો એકેએક અક્ષર મને સ્પષ્ટ ને પૂરેપૂરો વંચાય છે.

હવે હું પાછો એ ગ્રંથ તમારી સમક્ષ રજૂ કરું છું. એ ગ્રંથ નવો નથી, પણ ધણો જૂનો છે. તમે બધાએ તે વાંચવાનો પ્રયાસ તો કર્યો છે, પણ ધણા કઝાથી જ અટકી ગયા છે. આ ગ્રંથ તો હંમેશાં એનો એ રહે છે, પણ તેમાંનું લખાણ બદલાયાં કરે છે. સાધારણ રીતે માણસોની આંખ પૂઠા પર જ ચોટેલી રહી જાય છે, અને બહારનું પડ બેદીને અંદરના ગર્ભ સુધી પહોંચતી નથી.

એ પુરતક હંમેશાં એનું એ જ હોય છે. એ માણસ પણ હંમેશાં એનો એ જ હોય છે—માનવપુત્ર, સનાતન, આપણો ઈશ્વરપુત્ર, આપણા ઈશ્વરનો નવો અવતાર—તે ફરી ફરી જગતમાં પાછો આવે છે; દરેક ફેરે તેનો આવીર્ભાવ કંઈક વધારે પૂર્ણ રૂપમાં થાય છે; અને તેમાં વિશ્વની સમૃદ્ધિનું પ્રમાણ દરેક ફેરે વધારે દેખાય છે.

દેશ અને કાળના બેદ કેરે મૂકીએ, તો રામકૃષ્ણ એ આપણુ ધમ્મ ખ્રિસ્તના નાના ભાઈ છે.

આપણે ધારીએ તો એમ બતાવી શકીએ, અને સ્વતન્ત્ર વિચારવાળા શાસ્ત્રીઓ જાણે બતાવવાનો પ્રયત્ન કરે પણ છે, કે ખાસડિયા, ઇન્જિલ, આથેન્સ અને આગેનિયાના વિચારકોએ પૂર્વના જે આત્મામાં વીર્યનું સિંચન કર્યું હતું તે આત્મામાં ધમ્મ ખ્રિસ્તનો આખો સિદ્ધાન્ત— ધમ્મના જન્મ પહેલાં જ—પ્રચલિત હતો. ધમ્મ ખ્રિસ્તનું વ્યક્તિત્વ ખરેખરું ઐતિહાસિક હો કે દાદપનિક હો (એ બે એક જ સત્યની દેખણ બે દેખાઓ છે),—પણ જગતના ઇતિહાસમાં તેને પ્લેટો જેવા કોઈ માણસના વ્યક્તિત્વ કરતાં વધારે મહત્ત્વનું ગણાવું તમે શકી શકવાના નથી; અને તે વધારે મહત્ત્વનું ગણાય એ યોગ્ય જ છે. ધમ્મનું વ્યક્તિત્વ એ માનવજાતિના આત્માએ સરજેલી એક ભવ્ય ને આવશ્યક કૃતિ છે. તેની જે અનેક વસંતો થઈ ગઈ તેમાંની એકમાં તેને આવેલું એ સુંદરમાં સુંદર ફળ છે. કુદરતના નિયમ અનુસાર, એ જ વૃક્ષે ધમ્મના જીવનને તથા તેમને લગતી દંતકથાને ઉત્પન્ન કર્યો છે. એ બંને—ધમ્મનું સાચું જીવન, તથા તેમને વિષેની દંતકથા— એક જ જીવતા શરીરનાં બનેલાં છે; અને એ શરીરની દૃષ્ટિમાંથી, એના આસમાંથી, ને એની બીનાશમાંથી જ એમનો જન્મ થયેલો છે.

હું યુરોપની પાસે એક નવી વસંતનું ફળ, આત્માનો એક નવો સંદેશ, ભારતનું ગાન રજૂ કરી રહ્યો છું. યુરોપ હજી એને જાણતું નથી. એનું નામ રામકૃષ્ણ છે. એમ બતાવી શકાય—અને હું બતાવ્યા વિના નહીં રહું—કે યુરોપના પ્રસિદ્ધ સંગીતાચાર્યોનાં ગાયનોની પેઠે આ ગાયનની રચનામાં પણ જીતકાળમાંથી ઉદ્ભવેલા કંઈ નહીં તો સોએક સૂરો ભેગા થયેલા છે. પણ જે મહાપુરુષ આ સૂરોની વિવિધતાને પોતાના અંતરમાં એકઠી કરે છે ને તેમાંથી એક શુદ્ધ ગીતની રચના કરે છે તેને જ એ કૃતિના કર્તાનું પદ પ્રાપ્ત થાય છે; જોકે ખરું જોતાં

તો એ ગીતમાં અનેક પેઢીઓનો પરિશ્રમ ભેગો થયેલો હોય છે. આ મહાપુરુષ પોતાના વિજયચિહ્ન વડે નવા યુગના આરંભની જાહેર કરે છે.

તેને પુરુષની પ્રતિમા અહીં ખડી કરી છે તેઓ ત્રીસ કરોડ માણસોના એ હજાર વરસના આત્મપરાયણ જીવનનું પરિપક્વ ફળ છે. તેમને આ લોક છોડી ગયાને આજે (૧૯૨૬માં) બેતાળીસ વરસ થયાં,^૪ છતાં તેમનો આત્મા અવોચીન ભારતમાં પ્રાણ પૂરી રહ્યો છે. તેઓ ગાંધીના જેવા કર્મવીર નહોતા; તેમજ ગ્યોટે કે રવીન્દ્રનાથની પેઠે કલા કે વિચારોના ક્ષેત્રમાં એમની પ્રતિભા ઝળકી નથી. એ તો બંગાળના એક નાના ગામડાના બાહ્ય હતા. તેમનું બાહ્ય જીવન મર્યાદિત ક્ષેત્રમાં પસાર થયું હતું. તેમાં અદ્ભુત રસવાળા કથા બનાવો બન્યા નહોતા; અને એ જમાનાની રાજકીય પ્રવૃત્તિઓનો પાસ તેમને લાગ્યો નહોતો.^૫ પણ તેમનું આન્તર જીવન મનુષ્યો ને દેવોની આખી વિવિધ સૃષ્ટિને વ્યાપી વળ્યું હતું. મિથિલાના જૂના કવિ વિલાપતિ,^૬ અને બંગાળના ભક્તકવિ રામપ્રસાદ જેનું અંતરનં કરે છે તે દેવી શક્તિનો એક અંશ જ તેમના આન્તર જીવનરૂપે પ્રગટ થયો હતો.

પાછળ પાછળ ચાલીને છેક એ મૂળ સુધી જનારા માણસો બહુ વિરલા હોય છે. બંગાળના આ નાનકડા કૃષિકાર તો, પોતાના હૃદયનો સદેશો સાંભળીને, અંતરમાં રહેલા એ મહાસાગર સુધી પહોંચી ગયા; ત્યાં એ સાગરમાં સંલગ્ન થઈ ગયા; અને તેમણે ઉપનિષદોના આ શબ્દો ખરા પાડ્યા :^૭

‘હું દેવો કરતાં પહેલો હત્યલ થયો છું. હું એ જગતનો પ્રથમ કુત્ર છું. હું એ અમૃતની રુધિરવાહિની છું.’

જે જ્વરપીડિત યુરોપે નિદ્રાનો ખ્વંસ કયો છે તેના કાનમાં એ રુધિરવાહિનીના ચડકાનો અવાજ પહોંચાડવાની મારી ઇચ્છા છે. એના હોતે હું અમૃતના રુધિરથી ભીંજવવા ઇચ્છું છું.

ટિપ્પણી

૧. જુઓ આ પુસ્તકનું પ્રકરણ છઠું—‘ ઐક્યના નિર્માતાઓ ’ (રામમોહન રાય, દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, કેશવચન્દ્ર સેન, દયાનન્દ). વળી સરખાવો ‘ રિવ્યુ યુરોપ ’ ના ૧૫મી ડિસેમ્બર, ૧૯૨૮, ના અંક-અંકની આગળ લેખ ‘ ઈન્ડિયા ઓન ધ માર્ચ ’ (આગેદૂર કરતું હિંદ). ત્યાં મેં આપણા સમકાલીન મહાપુરુષ અરવિંદ યોષને સ્થાન આપ્યું છે.

૨. મંત્ર જોનના ઉત્સવને દિવસે મેળાઓમાં તમામ જાતના છોડવાઓ વેચાય છે, ને તેમાં બહુ મુશ્કેલી રહેવા મનાય છે.

૩. કાશ્પનિક દંતકથા વિષે ધર્મનિષ્ઠ હિંદીઓનું જે વલણ છે તે વિચિત્ર છે; તેમાં ટીકાનો અંશ છે, તેમ તે અદ્ધતે પણ મળતું આવે છે. ખાસ નોંધવા જેવી વાત એ છે કે તેઓ જે વ્યક્તિઓને ઈશ્વરરૂપે પૂજે છે તેમને ઐતિહાસિક હગ્તી હતી કે નહીં એ પ્રશ્ન વિષે તેઓ લગભગ ઉપેક્ષાનો ભાવ રાખે છે—એ પ્રશ્નને ગૌણ તો ખસૂં મને જ છે. એ વ્યક્તિઓ આધ્યાત્મિક દ્રષ્ટિએ માત્રી હોય, તો એ નામવાળો વ્યક્તિઓ જન્મતમાં ખરેખાત થયેલી કે નહીં એ વાતની પરવા એમને મન નહીંજેવી હોય છે. રામકૃષ્ણ પોતે તો આસ્તિકોમાં અષ્ટ હતા. તેમણે કહેયું: ‘ જે માણસો એવી કલ્પનાઓ મનમાં સેવી રાખ્યા છે તેમનામાં ખરેખર એ કલ્પનારૂપ જનવાનું સામર્થ્ય હોતું જોઈએ. ’ વળી વિવેકાનન્દને તો ઐતિહાસિક કૃષ્ણ ને ઐતિહાસિક કૃષ્ણ ખ્રિસ્ત થયા હોવા વિષે (કૃષ્ણ કરતાં વધારે કૃષ્ણ વિષે) ચંકા હતી; છતાં તેમણે કહેયું: ‘ પણ આજે કૃષ્ણ સૌથી મોટા પૂર્ણ-વતાર છે. ’ અને એ કૃષ્ણને તેઓ પૂજતા હતા (જુઓ સ્વામી

વિવેકાનન્દ જોડે કરેલા પ્રવાસની, ભગિની નિવેદિતાએ લખેલી, નોંધો). સાચી ધર્મનિષ્ઠાવાળા આત્માઓ તો માને છે કે સાચો ઈશ્વર જોડેલો અવતારના રૂપમાં પ્રગટ થાય છે, તેટલો જ તે કોઈ પ્રગ્તના માનસ પર તેણે પાડેલી છાપ—અથવા સંસ્કાર—ના રૂપમાં પણ પ્રગટ થાય છે. ભારે શ્રદ્ધા ધરાવનારની નજરમાં તો એ બે સમાન ક્રોટિનાં સત્યો છે. એવો માણસ તો માને કે જે દંદ સત્ છે તે ઈશ્વર છે; અને એક પ્રગ્તનું સર્જન, કે એક યુગનું સર્જન, બેમાંથી કયું વધારે ભવ્ય ને ભભકવાળું છે તેને વિષે તે કદી પાકો નિશ્ચય કરી શકતો નથી.

૪. તેમનો સ્વર્ગવાસ ૧૮૮૬ માં થયો હતો. ત્યારે તેમની હિંમર પત્નિસ વરસની હતી. તેમના પટ્ટશિષ્ય વિવેકાનન્દ ૧૯૦૨ માં, ઓગણ-ચાળીસ વરસની હિંમરે, કૈલાસવર્ગી થયા હતા. આ શુરુશિષ્યને થઈ ગયાને હજુ કેટલો ઓછો વખત વીત્યો છે, એ વાત કદી છુપાવી ધટતી નથી. તેમણે જે સૂરજો જોયેલા તે આપણે પણ જોયા છે; અને કાળની જે નૌકાએ તેમનું વહન કરેલું તેમાં બેભીતે આપણે પણ જીવનયાત્રા કરી છે. ૫. વિવેકાનન્દનું જીવન સાવ જુદી જાતનું હતું, કેમકે તેઓ જૂની તેમજ નવી દુનિયામાં ઘણું ફર્યો હતા.

૬. ‘હે ધાડા કેશકલાપવાળી દેવી ! મને તારું દર્શન કરવા દે તું એક અને અનેક છે. તારા રૂપમાં હજારોનો સમાવેશ થયેલો છે, અને તું રણક્ષેત્રને શત્રુઓથી ઢાંકી દે છે ‘...’ (સક્રિસ્તોત્ર)

૭. તૈત્તિરિયોપનિષદ્ વેદાન્તના મત અનુસાર, જ્યારે બધે સગુણ રૂપ ધારણ કર્યું ને જીવ ત વિશ્વનો વિકાસ કરવા માંઓ ત્યારે તે પોતે ‘પ્રથમજ’ (પહેલો જ-જેલો) બન્યું. આ ‘પ્રથમજ’ અર્થાત્ વિશ્વાત્મા તે જ દશ્ય ને અદશ્ય વસ્તુમાત્રનો અંતરત્મા—અર્થાત્ તેના અંતરમાં રહેલું સત્ તત્ત્વ—છે. જે માણસ આ પ્રમાણે બોલે છે તેણે આ વિશ્વાત્મા સાથે સંપૂર્ણ તાદાત્મ્ય સાધેલું મનાય છે.

રામકૃષ્ણ પરમહંસ

પ્રાસ્તાવિક

મારી આ વાર્તા જોડી કાઢેલી હોય એવી રીતે એની શરૂઆત હું કરીશ. આ પ્રાચીન દંતકથા જલ્દી કોઈ દેવ વિષેની દ્રષ્ટિપત કથા હોય એવો ભાસ થાય છે ખરો. પણ ખરું જોતાં તો જે પુરુષોની આ કથા છે તેઓ ગઈ કાલે જીવતા હતા; આપણાં જીવન જે સદીમાં પસાર થયાં છે તે જ સદીમાં તેઓ પણ ચાલ ગયા; અને એમને નજરોનજર જોનારા લોકો હજી આજે પણ જીવે છે.^૧ તેમની પાસેથી મને આબેહથ પુરાવો મળ્યો છે. જેઓ આ સાક્ષાત્કારી પુરુષના—આ નરદેવના સોખતીઓ

તેમાંના કેટલાકની જોડે મેં વાતો કરી છે; અને તેમની નિષ્ઠા વિષે હું સાક્ષી પૂરી શકું એમ છું. વળી રામકૃષ્ણના જીવનપ્રસંગોને નજરે જોનાર આ માણસો તે ઈસુની સુવાર્તામાં આવે છે એવા સાદા માછી નથી; તેમાંના કેટલાક મોટા વિચારકો છે, તેમજ સુરોપના તત્ત્વજ્ઞાનનો જોડો અભ્યાસ કરેલો છે, ને તેની કડક નિશાળમાં તાલીમ લીધેલી છે. અને છતાં તેઓ ત્રણ હજાર વરસ પહેલાંના માણસો હોય એવી રીતે બોલે છે.

પ્રાચીન કાળમાં, ગ્રીક યુગમાં બનેલું તેમ, દેવો [ને દેવીઓ મત્વે] માણસો સાથે પરણતાં ને ખાતાં પીતા; અથવા તો, ગેલીલીના જમાનામાં બનેલું તેમ, હિનાજાના ઝાંખા આકાશમાં, સ્વર્ગમાંથી એક પાંખાજો દેવદૂત આવીને કુમારિકા મેરીને ઈશ્વરનો અવતાર ચવાનો છે એવી ખબર આપી ગયેલો, ને મેરી એ ભેટ લાઇને નમ્રતાથી નોચી નમી પડેલી. પ્રાચીન કાળનું આ સ્વપ્નદર્શી માનસ, અને વૈજ્ઞાનિક તર્ક, એ બંને આપણી આ વીસમી સદીમાં, એક જ મગજમાં સાથે રહી શકે, એ વાત આપણા કાલો માણસોની

કંપનામાં જ આવી શકતી નથી; તેમનામાં એટલું માંડપણ હવે રહ્યું નથી. અને ખરું જોતાં એમાં જ ખરો ચમત્કાર રહેલો છે; એમાં જ આ જગતનો વૈભવ રહેલો છે; પણ એનો લહાવો કેવી રીતે લેવો એની આ માણસોને ખબર નથી. યુરોપના મોટા ભાગના વિચારકો માનવજાતિના ધરમાં પોતાનો જે ખાસ અલગ માળ છે તેમાં જ પુરાઈ રહે છે. એ માળમાં બધે પુસ્તકોના બંડાર ભરેલા હોય, ને તેમાં ભૂતકાળમાં ખીજ માળો પર રહી ગયેલા માણસોના ઇતિહાસ બધે આપેલો હોય, છતાં આ વિચારકોને તો એમ જ લાગે કે બાકીનું ધર ઉજાડ પડેલું છે; અને તેઓ ઉપરના કે નીચેના માળ પરથી પોતાના પડોશીઓનાં યગજાં કદી સાંભળના નથી. જગતમાં ચાલી રહેલા સંગીતના જલસામાં, અગાઉની ને આજની તમામ સદીઓનાં વાદ્યો મોજૂદ હોય છે, અને તે બધાં એકીસાથે વાજે છે; પણ દરેક વાદ્યકની નજર પોતાની થોડી પર અને વૃન્દના નેતાની લાકડી પર જ જડાયેલી હોય છે; તે પોતાના વાદ્ય સિવાય ખીજું કશું સાંભળતો નથી.

પણ આપણે વર્તમાન કાળનું આખું બધું માયન સાંભળનું ધટે છે. તેમાં સર્વ જાતિઓ ને સર્વ યુગોનાં, ભૂતકાળનાં સ્વપ્ને ને ભાવિની અભિલાષાઓ બજેલાં છે. જેમની પામે સાંભળવાને ઠાન છે, તેમને માટે તો પહેલપણમાં માનવજાતિનું—પહેલા જન્મનારથી માંડીને છેલ્લા મરનાર સુધીના સર્વ મનુષ્યોનું—જ્ઞાન ભરેલું છે, અને વિશ્વના યુગચક્રની આસપાસ તે જનસંવર્તીના ફૂલની પેડે ખીલી રહ્યું છે. માણસોના વિચારોએ જે માર્ગ ખેડ્યો છે તે શોધી કાઢવા માટે આપણે પેપીરસ (પેપીરસના છોડમાંથી બનાવેલા જૂના કાગળ) પર લખેલાં જૂનાં લખાણો ઉકેલવાની જરૂર નથી. એક હજાર વરસના વિચારો બધા આપણી આસપાસ પડેલા છે. એમાંનું કશું જ જૂંસાઈ જઘું નથી. સાબજો! પણ તમારા કાન વડે સાંભળો. પુસ્તકોને મૂર્ખા રહેવા દો! પુસ્તકો તો બહુ જ બોલ બોલ કરે છે...

માણસે જીવનનું સ્વપ્ન સ્વરૂપે કયું તે પ્રાચીનતમ કાળથી માંડીને જીવતા માણસોએ સેવેલાં સર્વ સ્વપ્નોને રહેવાનું ધર ન્યાં મળ્યું છે એવું કોઈ પણ સ્થાન જો જૂતળ પર હોય, તે તે ભારતવર્ષ છે. બાથે ર ધણી રૂપરૂપતાથી બતાવ્યું છે તેમ, ભારતે ગહાન એવી મોટી બહેનનું પદ ભોગવ્યું છે; અને, જગતની પ્રજાઓના ધણા લાંબા આવરદા દરમ્યાન બધો વખત એ ભારતનો આધ્યાત્મિક વિકાસ, આપબળે નિરંતર વિકસતા પુષ્પની પેઠે, વૃદ્ધિ પામતો જ ગયો છે, ને તેમાં કદી વિલેપ પડવા પામ્યો નથી. ત્રીસ સદીથી પણ વધારે સમય દરમ્યાન એ દર્શન—અથવા સાક્ષાત્કાર—નું વૃક્ષ, તેની સહસ્ર શાખાઓ ને લાખો ડાંખળાઓ સહિત, એ ઊંચા ભૂમિમાંથી, દેવાના એ બળતા ગર્ભ-શયમાંથી, ઉત્પન્ન થયેલું છે. એ વૃક્ષ, યાકચા વિના, જૂનાં પાંદડાં ફેંકી દઈને દર વસન્તે નવાં નવાં પાંદડાંના લેખાસ ધારણ કરતું આવ્યું છે; ને તેમાં સડાની નિશાની જરાયે દેખાતી નથી; તેની શાખાઓ પર સર્વ પ્રકારનાં ફળ એકીસાથે પાકે છે; સર્વ પ્રકારના દેવો જોડાજોડ જોવા મળે છે: જંગલીમાં જંગલીથી માંડીને જાગ્યામાં જાગ્યા કોટિ સુધીના—છેક નિરાકાર, અનામી, અમર્યાદ ધર્મિય સુધીના..વૃક્ષ હંમેશાં એવું એ જ રહ્યું છે.

તેની, એકબીજા સાથે વાંટળાયેલી, સર્વ શાખાઓમાં એક જ જીવનરસ વહે છે. એ શાખાઓ જેની ખતેલી છે તે પદાર્થ, અને તે સર્વમાં વહેતો વિચાર, એટલી બધી જાડ રીતે પરસ્પર સંકળાઈ ગયેલા છે કે, પૃથ્વીરૂપી મહાનૌકાના સડની પેઠે, એ આખું વૃક્ષ મૂળથી માંડીને છેક ઉપરની ડાંખળા સુધી પ્રાણથી ચનગને છે. વળી તે એક જ મહાગાન ગાઈ રહ્યું છે; અને એ ગાનમાં માનવજાતિના હજાર અવાજો ને હજાર ધર્મોનો સંયોગ થયેલો છે. એ વિવિધ સૂરવાળું ગાન અપરિચિત કર્ણોને પહેલાં તો બસરું ને તાલ વિનાનું લાગે છે; પણ કેળવાયેલા કાન આગળ તે પોતાની ગુપ્ત સૂરાવદિ ને પોતાનું

વિશાળ પણ મૂઠ્ઠા ઘણા મગડ કરે છે. વળી જોમણે એકવાર એ માનતું—
એ ઉદ્ગીચનું—શ્રવણ ક્યું છે, તેઓને તો પશ્ચિમની બુદ્ધિએ ને તેના
એક યા અનેક ધર્મે વેરાન વગડામાં પરાણે ઠાકી બેસાડેલી અણુધડ,
અસંસ્કારી ને કૃત્રિમ વ્યવસ્થાથી જરાયે તૃપ્તિ થવાની નથી; કેમકે એ
ધર્મો તો બધા સરખા જુલમી છે, ને એકબીજાથી બેલટા છે. જે
દુનિયા ધણે મોટે બાગે મુલામ, પતિત, કે વિનાશ પામેલી છે તેના પર
રાજ્ય કરવાનું મળે, તો એથી કોઈ માણસને શા લાભ થાય ? એના
કરતાં તો જે જીવન એક ને અખંડ એવા વિશાળ ઘટકરૂપે જોઈ
સકાતું હોય, જેને વિષે પૂજ્યભાવ જીવજે એમ હોય, ને જેને પોતાના
જુજપાશમાં બીટી શકાય એમ હોય, તેવા જીવન ઉપર રાજ્ય કરવું
બહેતર છે. એવા જીવનમાં રહેતાં માણસને એટલું શીખવું જ પડે છે
કે તેનાં પરસ્પરવિગંધી બળો વચ્ચે મેળ સાધીને પૂરેપૂરું સમતોલપણ
કેવી રીતે પેદા કરી શકાય.

આ સર્વશ્રેષ્ઠ જ્ઞાન આપણને 'વિશ્વાત્માઓ' પામેથી મળી શકે
એમ છે; ને એવા આત્માઓનાં કેટલાંક સુંદર દૃષ્ટાન્તોનો ચિતાર હું
આપવા છ્મું છું. ખેતરમાં બેઠાં કમળોને વિષે ઇશુએ કહેયું કે 'તે
રંગમેરંગી વજો પરિધાન કરે છે, છતાં તેઓ મહેનતમચ્છૂરી કરતાં
નથી, તેમ દાંતતાં પણ નથી.' આપણા આ જે 'વિશ્વાત્માઓ' છે
તેમની સિદ્ધિ, ને તેમની શાન્તિ, આ કમળો જેવા બનીને મેળવેલી નથી
હોતી. તેઓ તો નવચ્ચાં ફરનારને માટે વચ્ચે વચ્ચે છે. તેમજો તો,
આપણને આ દુનિયાની જુલમુલામણીમાંથી રસ્તો બતાવવા માટે,
મૂનર દાંતી રાખેયું છે. એ મૂનરનો એક છેડો આપણે આપણા હાથમાં
રાખીએ એટલે બસ છે. તો આપણને ખરો રસ્તો મળી રહેશે. આત્માનાં
જે વિશાળ કળજોમાં અતિપ્રાચીન ઠાળના અર્ધસંસ્કૃત દેવો વસે
છે ને જેના કાદવમાં તેઓ બેઠા ખૂંપી ગયેલા છે, તે કળજોથી આ
રસનાની શરૂઆત થાય છે; અને તે લીંચે અડતો અડતો વહાડનું છે.

જાયા શિખરો મુખી પહોંચે છે. એ શિખરો પર સ્વર્ગ પોતાની પાખો પમાડી છે, અદૃશ્ય ને અગ્રણ્ય એવો પરમાત્મા એ શિખરો પર બિરાજે છે.

રામકૃષ્ણના—આ નગદેવના—શ્વનચરિત્રમાં ૬ આ સીડીનું ચરિત્ર વર્ણવવાનો છ માણસના અતરમા વાસ કરતા પરમાત્માની બેવડી અખંડ ધારા, આ મીડી પર થકી, સ્વર્ગ ને પૃથ્વી વચ્ચે નિરંતર અડગિતર કરી રહેલી છે.

શિષ્યણી

૧ આ પુસ્તક લખાણ હતું ત્યારે (૧૯૨૮ની પાનખરમાં) રામકૃષ્ણના પોતાના શિષ્યો ને તેમને નજરે જોનારામાંથી આટલા શ્રદ્ધતા હતા. આમી સિવાનન્દ, બેનુર મ'ના અખ્યક્ષ અને રામકૃષ્ણ મ્હ તથા મીશનના પ્રમુખ, આમી અજેહાનન્દ, આમી અખ્યાનન્દ; સ્વામી મુખોધાનન્દ, આમી નિર્મલાનન્દ, સ્વામી વિગ્નાનાનન્દ, 'શ્રી રામકૃષ્ણકથામૃત'ના મ પાઠક મહેન્દ્રનાથ મુખત, રામકૃષ્ણના બીજા રામનાન ગદરજી આ ઉપગત કેટલાં ગૃહસ્થ સિધ્ધો છે, પણ તેમને શોધી કાઢનાં મુશ્કેલ છે.

૨ એ બાર્થ 'ધ રિનિજિયન્સ આફ ઈડિયા' (૧૮૭૬)

૧. બાળપણ

બંગાળમાં કામારપુકુર નામનું એક ગામડું આવેલું છે. તે શંકુઃ
આકારનાં ઝૂંપડાંવાળું છે. તેની આસપાસ તાડનાં ઝાડ, તળાવડાં, ને
ડાંગરનાં ખેતરો છે. ત્યાં જૂના વિચારનાં એક વયોદ્ધ બાળકો દંપતી
રહેતાં હતાં. તેમની અટક ચટ્ટોપાધ્યાય હતી. તેઓ ધણાં ગરીબ, ને
ધણાં ધર્મનિષ્ઠ હતાં. વીર અને સદાચારી એવા રામનાં પૂજક હતાં.
એમાં જે પુરુષ હતા તેમણે પડોસના મોટા જમીનદારને લાભ થાય.
તેવી જૂઠી સાક્ષી પૂરવાની ના પાડેલી; એટલા માટે તેમનું સર્વસ્વઃ
લૂંટી લેવામાં આવ્યું હતું. આ પુરુષને ઈશ્વરે દર્શન દીધાં. એ વખતે
તેમની ઉંમર સાઠ વરસની હતી, છતાં તે ગયાજીની યાત્રાએ ગયાં. ત્યાં
ભગવાન વિષ્ણુનું પગલું છે. ગયામાં પ્રભુએ આ જુદને સ્વપ્નામાં
દેખા દીધી, ને કહ્યું: 'હું જગતના ઉદ્ધાર માટે ચોડા જ વખતમાં
અવતાર લેવાનો છું.'

લગભગ એ જ વખતે કામારપુકુરમાં તેમનાં પત્ની ચન્દ્રમણિને
સ્વપ્ન આવ્યું કે કોઈ દેવે તેમના શરીરમાં સંચાર કર્યો. તેમના ધરની
સામે આવેલા મન્દિરનું શિવલિંગ તેમની નજર આગળ જીવતું થઈને
હાલવાચાલવા લાગ્યું. તેજનું એક દિરણ આવીને તેમના અંતરના
છેક ઊંડાણમાં ઊતરી ગયું. આ ઝંઝાવાતથી ચન્દ્રમણિ પડી ગયાં ને
તેમને મૂછો આવી ગઈ. તેમને જ્યારે જાન આવ્યું ત્યારે જાણ થઈ કે
તેમણે ગર્ભ ધારણ કર્યો હતો. પતિ ઘેર આવ્યા ત્યારે પત્નીના મુખ
પર નવું જ તેજ જોયું. ચન્દ્રમણિને કેક અવાજે સંભળાવા લાગ્યા.
કોઈ દેવે તેમના ઉદરમાં વાસ કર્યો હતો. ૨

જે બાળકને જગત રામકૃષ્ણ તરીકે ઓળખવાનું હતું તેનો જન્મ
ઇ. સ. ૧૮૩૬ના ફેબ્રુઆરીની ૧૮મી તારીખે થયો. પણ નાનપણમાં

‘તેનું’ નામ ગદાધર હતું. એ નામમાં કેવો આનન્દનો ભાવ રહેલો છે ! એના હિન્દુઓમાં જાણે ઘંટડીના જેવો સૂર સંભળાય છે. ગદાધરમાં વિનોદ, દોડધામ, તોફાન ને રડ સમાટે એવો સ્વભાવ, એ બધું હતું. તે હિપરાંત તેનામાં ઓસદજ લાગિત્ય હતું, તે તો છેલ્લે મરણ પર્થન્ત કાયમ રહ્યું. આ હસાહસ કરતા બાળકના નાનકડા શરીરમાં કેવાં અનન્ત આકાશ, કેવાં અગાધ જિંડાણ રહેલાં હતાં, તેની કદપના કાઢને નકોતી; એ બાળકને પોતાને તો ક્યાંથી જ હોય ? એનું પ્રથમ દર્શન તો એ જ્યારે છ વરસના હતા ત્યારે એમને થયું. ૧૮૪૨ના જૂન કે જુલાઈ મહિનામાં એક દિવસ તે ધીરે પગે આવતા હતા. ઘોતીને એક છેડે થોડાક—પંખીની ચણુ યાચ એટલા—પોંઆ માતા માટે પાંધી લીધા હતા. તે ખેતરે જતા હતા.

‘ડાંગરનાં ખેતરોની વચ્ચે એક સાંકડી પગથી પર હું ચાલતો હતો. મેં પોંઆ આવતાં આવતાં જિંએ આકાશ તરફ નજર કરી. ત્યાં એક મોટું કાળું વાદળું અપાટભરે ફેલાતું દેખાયું. હેવટે તેનાથી આપું આકાશ દેખાઈ ગયું. એકાએક વાદળાની ઠેર પરથી નીકળીને ઘોળા બરફ જેવાં બગલાંની હાર મારા માથા પર ચઢી ચાલી ગઈ. વાદળાં ને બગલાંના રંગનો બેઠ એટલો સુંદર દેખાયો કે મારો આત્મા કપાક દૂર દૂર ચાલ્યો ગયો. હું જેમાન થઈને જમીન પર પડ્યો. પોંઆ વેરાઈ ગયા. કાક મને જીવકીને ઘેર લઈ આપ્યું. મારું અંતર આનન્દ અને ભાવનાથી જીભરાઈ ગયું....એ મને ભાવસમાધિ થવાનો પહેલો પ્રસંગ હતો.’

તેમનું અડધું જીવન આ રીતે પસાર થવા નિર્માયેલું હતું.

આ પહેલીવારની સમાધિમાં પણ, આ બાળકના આત્મા પર પડેલી પરમાત્માની છાપનું ખડું સ્વરૂપ જોઈ શકાય છે. કલાકારને ચાપ છે એવી લાગણી—સૌન્દર્યના દર્શનથી અંતરમાં ઊઠતી પ્રત્યજ જીર્ણિ—વાટે તેમને ઈશ્વર સામેનો પ્રથમ અપકં થવા પામ્યો. ઈશ્વરનો

સાક્ષાત્કાર થવાના બીજા અનેક માર્ગો છે, એમ આપણે આગળ પર જોઈશું. કોઈ પ્રિય જનનો પ્રેમ, અથવા વિચાર, અથવા આત્મનિર્મલ, અથવા પ્રાગાણિક અને નિઃસ્વાર્થ પરિશ્રમ, અથવા દુઃખ, અથવા ધ્યાન, વગેરે અનેક વાટે ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થઈ શકે છે. આ બધા રસ્તાનો અનુભવ રામકૃષ્ણે આગળ જતાં લીધા; પણ તેમની નજરે પડતી વસ્તુમાત્રમાં ઈશ્વરના સુન્દર મુખારવિન્દનું દર્શન થવાથી તેમને જે આનન્દ થતો હતો, તે એમને સાક્ષાત્કારનો સૌથી નિકટનો ને સ્વાભાવિક માર્ગ લાગ્યો. તેઓ સ્વયંબૂ કલાધર હતાં. આ બાબતમાં તેઓ ભારતના પેલા બીજા મહાત્મા—ગાંધી, જેમનો સંદેશો યુરોપમાં ફેલાવવાનો પ્રયાસ હું અગાઉ કરી ચૂક્યો છું—તેમનાથી કેટલા બધા જુદા પડે છે! ગાંધીમાં કલા નથી. તેમને સમાધિ ચડતી નથી; જાતજાતનાં દશ્યો દેખાતાં નથી; એવી સમાધિ પ્રાપ્ત કરવાની ને એવાં દશ્યો જોવાની તેમને ઈચ્છા પણ નથી. તેમને તો ઊલટો એવી વસ્તુઓ વિષે અવિશ્વાસ છે. તેઓ શુદ્ધિપૂત ઈર્મ દ્વારા ઈશ્વર સાથે તન્મયતા સાધે છે. પ્રજ્ઞના જન્મસિદ્ધ નેતાનું તો એવું જ હોય. રામકૃષ્ણે લીધેલા રસ્તામાં જેમમ બધાં વધારે છે, પણ એ રસ્તો માણસને વધારે આગળ પહોંચાડે છે; એ રસ્તો પર્વતની જે કરાડો પાસે થઈને જાય છે તે કરાડો પર ચડીને જોવાથી અમરોદ ક્ષિતિજોની જાંખી થાય છે. એ પ્રેમનો—બક્તિનો માર્ગ છે.

તેમના બંગાળી દેશબન્ધુઓ, કલાધરો ને પ્રેમી-કવિઓની પ્રજ્ઞ હોઈ, તેમણે આ માર્ગ વિશેષે કરીને અપનાવ્યો છે. કૃષ્ણ વિષેના પ્રેમોન્માદ જેમના રોમેરોમમાં બરેલો હતો તે ચેતન્ય એના પ્રશુભેરિત માર્ગદર્શક હતા; અને ચંડીદાસ તથા વિદ્યાપતિનાં મધુર ગીતો એ તેનું સંગીત હતું.^૮ આ દેવદૂત સમા બક્તરાજે તેમની બૂમિમાથી ઊગી નીકળેલાં સુવાસિત પુષ્પો હતાં. તેમણે પોતાની મુગ્ધ એ બૂમિમાં ફેલાતી દીધી છે; એટલે બંગાળ સૈકાઓથી એ સુગન્ધનો ઉન્માદ

અનુભવતું આવ્યું છે. બાળક રામકૃષ્ણનો, આત્મા આ જ ખમીરનો બનેલો હતો; અને તેઓ ચૈતન્યે વાવેલા જૂઠ્ઠાની એક સુપુષ્પિત સાખા છે એમ જ લોકોમાં મનાતું.

તેઓ દૈવી સૌન્દર્યના આચટ હતા. તેમનામાં દલાધરની પ્રતિમા હતી, પણ એનું જ્ઞાન તેમને પોતાને હજી થયું નહોતું. આગળ ઉપર તેમને ફરી એક પ્રસંગે સમાધિ ચડતી જોવામાં આવે છે. આઠ વરસના આ બાળકને સંગીત અને કવિતાનો અજબ નાદ હતો. તેમને સુંદર મૂર્તિઓ પણ જનાવતાં આવડતું હતું. એકવાર શિવરાત્રિને પ્રસંગે તેમણે પોતાની ઉંમરના બાળકોની નાટકમંડળી બનાવી પોતે તેની આગેવાની લીધી હતી. નાટકમાં તેમણે પોતે શિવનો વેશ બજાવવાનો લીધો હતો. નાટક ચાલતું હતું ત્યાં આ નટમાં ખરેખર શિવજીનો સંચાર થયો; તેમના નાનકડા ગાલ પરથી આનંદાશ્રુની ધારાઓ ચાલી રહી; ને તેઓ ઈશ્વરની અપાર બળતામાં નિમગ્ન થઈ ગયા. લોકોએ તેમને મરી ગયેલા માની લીધા.

ત્યારથી તેમને સમાધિ ચડવાના પ્રસંગો વધારે બનવા લાગ્યા. યુરોપમાં તો આ બાળકનું મગજ ખસી ગયેલું જ મનાત, અને તેને પાગલખાનામાં મૂકી તેનો - મનોરોગ - મટાડવાના ઉપચારો જ કરવામાં આવત. તેમ કરતાં ધીરે ધીરે જાણીજૂજીને તેના અંતરનો અગ્નિ હોલવી નાખવામાં આવત. એ દિવ્ય પ્રદીપની જ્વોત ફરી જાગત ! એવા દાખલાઓમાં દેટલીકવાર બાળક પણ મરી જાય છે. ભારતમાં તો આવા દિવ્ય પ્રદીપોની અખંડિત હારમાળા સેકડો વરમથી ચાલતી આવી છે. છતાં ત્યાં પણ આ બાળકને વિશે ચિન્તા શિપજ. માણસોનાં શરીરમાં દેવદેવીઓના સંચાર માતપિતાએ જોયેલા, છતાં તેમને દીકરાની આ બાવાવેશવાળી સમાધિઓ જોઈ મનમાં ફડક પેસી અછ. પણ આ સમાધિના પ્રસંગો બાદ કરતા એ બાળકનું આરોગ્ય અણીથું હતું, અને તેમનામાં ઘણી ઈશ્વરદત્ત સકિતઓ હોવા છતાં

ખીજાં અસાધારણ લક્ષણો નહોતાં. તેમની ત્ર્યપ્ત આગળીઓ માર્ગમાંથી દેવની મૂર્તિઓ ધરી દાઢતી; દેવો ને વીર પુરોહીની કથાઓ તેમના મનમાં ફૂલની પેઠે પાંગરતી; તે શ્રીકૃષ્ણનાં ગોપગીતો દૈવી મૂરે ગાતા; અને ફેટલીકવાર તેમની અસાધારણ મેઘા વિદ્વાનોની ચર્ચાઓમાં ભાગ લેતી ત્યારે તેમને છક કરી નાખતી. બાળક ઈશુએ યહૂદી વિદ્વાનોને એવી જ રીતે દંગ કરી દીધા હતા. આ બાળક રામકૃષ્ણની ચામડી સાવ સ્વચ્છ હતી, તેમના કેસ મુન્દર અને ઘાંબા હતા, તેમનું સ્મિત મનમોહક હતું, તેમનો અવાજ રઢ લગાડે એવો હતો, અને તેમના મનની વૃત્તિ સાવ સ્વતન્ત્ર હતી. તેમને નિશાચે જવાનું ગમતું નહોતું. તે પવનની પેઠે સ્વચ્છ હે વિહરતા. શ્રવનના અંત મુધી તે બાળક જ રહ્યો. તે તેર વરસના યથા ત્યાં મુધી સ્ત્રીઓ ને છોકરીઓ તેમને પૂજતી ને લાડ લડાવતી. તેઓને આ બાળકમાં પોતાના જ સ્ત્રીત્વની કંઈક ઝાંખી થતી; કેમકે તેમણે સ્ત્રીસ્વભાવ એટલે આત્મચાત્ર કયો હતો કે, તે બાળપણથી કૃષ્ણ અને ગોપીઓની વાતોમાં તરબોળ હોઈ, તેમને નાનપણમાં એક સ્વપ્ન એવું આવતું કે પોતે નાની વિધવારૂપે કરી જન્મ લેવો, કૃષ્ણની ભક્તિ કરવી, અને પછી કૃષ્ણ પોતાને ઘેર પધારે. તેઓ જે અગણિત અવતારોની કલ્પના કરતા તેમાંનો આ તો એક જ અવતાર હતો. આ બહુરૂપી આત્મા જે જે મનુષ્ય કે પ્રાણીને જોતો કે જોને વિષે કલ્પના કરતો તે દરેકનું રૂપ તે સ્વભાવતઃ ધારણ કરતો. અનેક રૂપો ધારણ કરવાની આ જે શક્તિ હિ તેનો સર્વા અભાવ હોઈ પણ આત્મામાં હોતો નથી. જુદા જુદા માણસોના હારભાવ અને મોંના આગાની નકલ કરનાર માણસ તે આ શક્તિને એક હીન દેહિને આધારિત છે; તેનો ઉચ્ચતમ (આ શબ્દ જો વાપરી શકાય તો) આધાર તે પોતાને ઠાજે વિશ્વનું નાટક ભજવનાર પરમેશ્વર છે. એ શક્તિ હંમેશાં ક્રના અને પ્રેમની નિશાની હોય છે. જમતના સર્વ શ્રવેને

પ્રેમપાશમાં બીડવાની જે ગાદશુભ શક્તિ રામકૃષ્ણે આગળ ઉપર
જનાવી તેનાં પમરણ આ રીતે થઈ ચૂક્યાં હતાં.

*

તે સાત વરસના હતા ત્યારે તેમના પિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો. તે
પછીનાં ચોડાંક વરસ કુટુંબને માટે બહુ વસમાં નીવડ્યાં, કેમકે તેમને
આવકનું કશું સાધન નહોતું. પાંચ સંતાનોમાં રામકૃષ્ણ ચોથા હતા.
સૌથી મોટા બાપ રામકૃષ્ણે દક્ષિણે જઈ નિશાળ દાઢી. ૧૮૫૨ માં
તેમણે દિશોરવરે પહોંચેલા નાના બાપ ગદાધરને પોતાની પાસે આવ-
વાનું જણાવ્યું; પણ નાના બાપને તો આત્મદર્શનની ભૂલે લાગી હતી,
ને વળી કશો અંકુશ ગમતો નહોતો, એટલે તેમણે નિશાળમાં બહુવાની
ના પાડી.

રાણી રાસમણિ નામની એક શ્રદ્ધ જાતિની પણ ધનિક સ્ત્રી હતી.
તેણે કતકતાથી ચારેક માધવ દૂર, મંગાના પૂર્વ કાંડા પર દક્ષિણે-
શ્વરમાં, કામીમાતાનું મંદિર બંધાવ્યું. તેમાં પૂજા કરનાર બ્રાહ્મણ
ધણું શોધવા છતાં તેને જડતો નહોતો. ધર્મભાવનાવાળું હિંદુ સાધુ-
સંન્યાસીઓ ને તપસ્વી ઋષિઓ વિશે ઘણો પૂજ્યભાવ ધરાવે છે, પણ
પૈસા લઈને મંદિરમાં પૂજા કરનાર પ્રત્યે તેને નહીંજેવો આદર છે, એ
વિચિત્ર વસ્તુ છે. યુરોપમાં દેવળો ઈશ્વરનું શરીર અને હૃદય મનાય
છે, પણ હિંદમાં મંદિરો તેવાં મનાતાં નથી; ઈશ્વર પ્રતિદિન નવેસર જે
સ્વાર્પણ કરે છે તે સ્વાર્પણનાં ધામ આ મંદિરો છે, એવી ભાવના ત્યાં
નથી. એ તો ધનિક લોકોએ સ્થાપેલાં છે, ને તેને માટે તેઓ પ્રશંસાને
પાત્ર ગણાય છે. આ કામ માટે તેઓ ઈશ્વરને ત્યાં પ્રુણ જમે કરાવવાની
આશા રાખે છે. સાચો ધર્મ એ માણસની અંગત વસ્તુ છે; પ્રત્યેક જીવ એ
ધર્મનું મંદિર છે, વળી આ દાખલામાં તો મંદિર બંધાવનાર શ્રદ્ધ
જાતિની હતી. એટલે એ મંદિરમાં પૂજા કરવાનું કામ માથે લેનાર
બ્રાહ્મણને લોકાપવાદનો વધારે ડર રહે. રામકૃષ્ણે તો મન વાળીને

૧૮૫૫ માં એ કામ સ્વીકાર્યું. પણ તેમના નાના બાપુ નાતજાતને લગતા સર્વ પ્રશ્નોમાં બહુ કડક હતા; એટલે એમને તો એ બાજતમાં મન વાળતાં ધણી જ મુશીબત પડી. પણ ધીરે ધીરે એ કામ વિશેના એમનો અણગમો દૂર થયો; અને બીજો વરસે મોટા બાપુનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે રામકૃષ્ણે તેમની જગ્યા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો.

ટિપ્પણી

૧. નોંધ—મારા યુરોપવાસી વાચકોને માટે એટલી એતવણી આપવી જોઈએ કે આ બાળપણનું વર્ણન કરવામાં મેં મારી ટીકા-વૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો નથી (જોકે એ વૃત્તિ હિમરા પર ચોક્કસ કરતી તો બેઠેલી જ છે). હું તો કેવળ દંતકથાનો અવાજ, કૃષ્ણની આંગણી-ઓ નીચે રહેલી બંસી, બન્ધો છું. જે હકીકતો આ ચરિત્રમાં અપાર્થ છે તે ખરેખર બનેલી કે કેમ એની તપાસમાં આપણે અત્યારે ઊતરવાની જરૂર નથી; પણ માણસોનાં મન પર તેની જે છવંત અસર પડી છે તેનો વિચાર જ અહીં કરવો બમ થશે. એ જાળને કોંઈસવા બેસવું એ મમય અને શક્તિનો નક્કો વ્યય છે. દુ પોતે નો સારા કારીગરની આંગણીઓ વડે રચાયેલા સ્વપ્નનું નિરીક્ષણ કરવા હવે છુ. એક મોટા વિદ્વાને આપણને આ બાળતમાં દાખલો બેસાડ્યો છે. મેક્સમૂવર પશ્ચિમની સમીક્ષાપદ્ધતિને નિષ્ઠાપૂર્વક અનુભરનારા હતા, તેની સાથે તેમને વિચારોના ઇતર પ્રકારે વિગે પણ આદર હતો. તેમણે વિવેકાનન્દને મોઢેથી પરમહંસનું ચરિત્ર આંબળ્યું, અને તે પોતાના નાનકડા કામની પુસ્તકમાં સળદત: ઉતાર્યું. (આ પુસ્તકનું નામ છે 'રામકૃષ્ણ-બિજ લાઈફ એન્ડ એંગ્લ' . તે ૧૮૯૮ માં પ્રમિદ થયેલું.) કેમકે તેઓ

દેવતા કે સમકાલીન માણસો પોતે જોયેલા કે અનુભવેલા બનાવોનું વર્ણવવા માટે જે ‘ સંવાદ અથવા વાદની પદ્ધતિ ’નો ઉપયોગ કરે છે તે પદ્ધતિમાં વિશ્વાસપાત્ર ને જીવતા સાથીઓને હાથે વાસ્તવિક સત્યનો એક પ્રકારનો વિષર્પય થાય છે એ ખરું; છતાં એમનો પુરાવો એ ઇતિહાસનું એક અનિવાર્ય અંગ છે. સત્યનું સર્વ પ્રકારનું ગાન એ મન અને ઇન્દ્રિયો દ્વારા થયેલો વિષર્પય જ હોય છે. એટલે શુદ્ધ શ્રદ્ધા ને સત્યનિષ્ઠાથી કરેલો સર્વ વિષર્પય તે સત્ય જ છે. આંવા માણસોને જે દર્શન થયું હોય છે તેનું મૂલ્ય ફેટલું છે, ને એ દર્શન કદાચ દૃષ્ટિથી થયું છે, તેનો નિર્ણય સમીક્ષક શ્રદ્ધાએ, આમળ ઉપર કરવો જોઈએ; અને મૂળ વસ્તુને વિકૃત રૂપે રજૂ કરનારા, મનરૂપી દર્પણમાં પડેલા પ્રતિબિંબને તેણે હંમેશાં હક્ષમાં લેવું જોઈએ.

૨. સ્ત્રીપુરુષસંયોગ વિના જ ગર્ભાધાન થવાનાં ફેટલાંયે દૃષ્ટાન્તો ભારતની પુરાણકથાઓમાં આપેલાં છે.

૩. ચૈતન્ય (૧૪૮૫-૧૫૩૩) બંગાળના એક બ્રાહ્મણ કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. તેમણે ધર્મશાસ્ત્ર, ક્ષિત્રમુક્તી ને સંસ્કૃતના મોટા વિદ્વાન તરીકે નામના મેળવી; અને પછી જૂના ધર્મની, તથા તેની જોડે સંકળાયેલા ને આત્માની પ્રગતિને રોકનારા કર્મકાંડની, ધૂળ ખાંખેરી નાખી. ઈશ્વર સાથેના અનુસંધાન અથવા તાદાત્મ્ય પર રચાયેલા નવા ભક્તિમાર્ગનો ઉપદેશ કરવા તે રાજભાગો પર ફરવા લાગ્યા. સર્વ ધર્મોનાં ને સર્વ નાતજાતનાં સ્ત્રીપુરુષો બાઈમાંડુ હોઈ તેમને માટે, તેમજ અવણી માટે પણ, ગા માર્ગના દરવાજા ખુલા હતા; મુસલમાનો, હિંદુઓ, બિખારીઓ, અંત્યજો, ચોરો, વેશ્યાઓ સહુ એમનો પગપગતો સંદેશો સાંભળવા લેમાં થતાં; અને હૃદયને શુદ્ધ કરી, નવું બળ મેળવી ચાલ્યાં જતાં.

એક સૈકા દરમિયાન અદ્વિત્યુત દેવિઓની એક હારમાળા ચાલી; ને

તેનાં ગીતાએ એક અસાધારણ ‘જગતિ’નાં પગરણ માંડ્યાં. આ ગાયકોમાં સર્વશ્રેષ્ઠ તે ચંડીદાસ હતા. તે બંગાળના એક ખંડેર ચર્મ ગયેલા મન્દિરના નિર્ધન પૂજારી હતા. એક જીવાન ખેડૂત કન્યાને તેમણે પોતાને પ્રેમ અર્પણ કર્યો હતો. એ યુવતીને દેવીરૂપ દર્શી તેમણે, અનેક અમર લઘુકાવ્યો દ્વારા, તેનો સ્તુતિ કરી. આ દેવીસ્તોત્રોમાં જે હૃદયસ્પર્શી સૌન્દર્ય છે તેનાથી ચડી જાય એવું એકે સ્તોત્ર આપણા સુરોપના બંગારમાં નથી. વિદ્યાપતિ દરબારમાં રહેનાર બ્રાહ્મણ હતા. તેમને પ્રેરણા આપનાર એક રાણી હતી. સાદા ચંડીદાસમાં જે સંપૂર્ણતા સહજ હતી તે વિદ્યાપતિએ સુસંસ્કૃત કલા દ્વારા મેળવી; પણ એમનો સૂર વધારે આનંદથી જરેલો છે. (મારી સનાતન ઇચ્છા એ છે કે પશ્ચિમનો ડાઘ સાચો કવિ આ ગીતાને અહીંના ગુલાબના બગીચામાં લાવીને રાખે તો કેવું સારું ! ત્યાં તે ફરેક પ્રેમી હૃદયમાં નવેસર ખીલી નીકળે.)

ચૈતન્યના શિષ્યો આખા બંગાળમાં ફેલાયા. તેમણે ગામડે ગામડે જઈ ગાયન અને નૃત્યની રમઝટ મચાવી. તેમનું આ કીર્તન એ સંગીતનો એક નવો પ્રકાર હતો. ઠેરઠેર જમતી ને વિવાહ મઠે તૈયાર થયેલી કન્યા—મનુષ્યોનો આત્મા—જેમ દેવી પ્રેમને શોધે છે, તેના જેવી રિયતિ આ જમતા ગાયકોની હતી. મંગામાં હોડી ચલાવનાર રૂવડોએ તેમજ ખેડૂતોએ આ જગેલા જીવનારનું સ્વપ્ન ઉપાડી લીધું, અને એના મધુર પડખા હજી રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરની સર્વોચ્ચ કલામાં— ‘આસ કરીને ‘ગાડ’નર’ અને ‘ગીતાંજલિ’માં—જરેલા છે. બાળક રામકૃષ્ણના પગ એ કીર્તનોના તાલ પ્રમાણે નાચતા. તેમણે આ વૈશ્યવ સંગીતના દૃપનું પાન કર્યું; અને એમ કહેવું સાચું છે કે તેઓ પોતે એ સંગીતની સર્વોત્તમ કૃતિ બન્યા, તેમનું પોતાનું જીવન એનું સુંદરતમ કાવ્ય બન્યું.

૪. રામકૃષ્ણના વિદ્વાન શિષ્યે—‘રામકૃષ્ણકથામૃત’ના લેખક

મહેન્દ્રનાથ ગુપ્તે—લખેલા એક કાગળમાં આ પ્રશ્નને લગતા અમુક મુદ્દાઓનો ખુલાસો આપેલો છે.

રામકૃષ્ણને વૈષ્ણવ મહાકવિઓનો પરિચય હતો ખરો; પણ એમ દેખાય છે કે ગામડાંમાં જે જેલો બજવાય છે, તે જેને 'જત્રા' કહે છે, તેમાં આ કવિઓનાં કાવ્યોનાં જે લોકપ્રિય રૂપાન્તરો વપરાતાં તેમાંથી મુખ્યત્વે રામકૃષ્ણે એ વિષયનું જ્ઞાન વીણીને ભેગું કરેલું. એવી એક 'જત્રા'માં તેમણે શિવનો ભાગ બજાવેલો. ચૈતન્યની પ્રેરણા તેમને ખાસ કરીને ૧૮૪૮ પછી મળેલી, અને છેવટે પોતે જ ચૈતન્ય છે એમ તે માનતા થયેલા. જુવાન નરેન (વિવેકાનન્દ) જોડે થયેલા છેક, શરૂઆતના સંવાદોમાં જ એકવાર તેમણે નરેનને એમ કહીને બડકાવેલા કે 'પાછલા એક જન્મમાં હું ચૈતન્ય હતો.' ચૈતન્યનું જોશ્વિરદર્શનને લગતું રહસ્ય હતું, તે જ બંગાળમાં જુલાઈ મધ્ય હતું. તેને ફરી સજીવન કરવા રામકૃષ્ણે ધણે પ્રયત્ન કર્યો.

૨. કાલીમાતા

કાલીના આ જુવાન પૂજારીની ઉંમર વીસ વરસની હતી. તેમણે દેવી વિકરાળ સ્વામિનીની સેવા કરવાનું કામ લીધું હતું એની તેમને ખબર નહોતી. જેમં કેઈ વાઘણુ ધીરે ધીરે ધુરુરુ અવાજ કરી પોતાના શિકારને મોહ પમાડે, એની પેઠે આ પૂજારીએ 'એ દેવીની ચળકતી આંખો આમળ મન્ત્રમુગ્ધ થઈને જે દક્ષ વરસનો લાંબો ગાળો પસાર કર્યો તેમાં એ દેવી એમને પોતાનું ભક્ષ બનાવવાની હતી, ને એમની જોડે જેલ કરવાની હતી. પૂજારી એની જોડે મંદિરમાં એકલા રહેતા, પણ તેમની આસપાસ તો જોશબેર ચક્કર ચક્કર કરતો મોટો વટોળ મચેલો રહેતો. કેમકે અનેક યોગીભક્તોના ટોળાનાં મુખમાંથી નીકળેલા ધગધગતા નિઃશ્વાસની ધૂળનાં મોળાં એ મંદિરના દ્વારમાં થઈ, ચોમાસાના પવનની પેઠે, જીડીને અંદર આવતાં હતાં. ત્યાં અગણિત યાત્રીઓ—સંન્યાસીઓ, સાધુઓ, કદીરો, હિંદુ તેમજ મુસલમાન—આવતા. ઈશ્વર પાછળ પાગથ થયેલા માથુસોનો એ સંઘ હતો.^૧

મંદિરની ઇમારત ઘણી વિશાળ હતી. તેને પાંચ ધૂમટ હતી, ને તેના પર દળશવાળાં શિખરો હતાં. ગંગાને કાંઠે એક ખુલ્લા ચોગાનમાં આવેલાં બાર નાનાં, ધૂમટવાળાં શિવમંદિરોની બેવડી હાર વચ્ચે થઈને આ મંદિરમાં જવાનું. એક મોટા ચોખ્ખીયા ફરસવાળા ચોગાનની બીજી બાજુ, કાલીના મંદિરની જોડે રાધાકૃષ્ણનું વિશાળ મંદિર હતું. પ્રતીકોની આખી કુનિયા અહીં ખડી ઠરેલી હતી—પ્રકૃતિમાતા (કાલી) ની ત્રિશુષ્ણાત્મિકા ત્રિમૂર્તિ, નિર્યુષ્ણ પરશ્વલ (શિવ), અને ત્રેમ (રાધાકાન્ત : કૃષ્ણ, રાધા) એ સર્વ ત્યાં હતાં; ને મંદિરની કમાન સ્વર્ગ અને પૃથ્વીને જોડતી હતી. પણ એ સહુમાં કાલીનું સ્થાન સર્વોપરી હતું.

નગનની ને દેવોની એ સમાગી મન્દિરમાં રહેતી હતી. તેની મૂર્તિ કાળા પાપાણની હતી. ને તેને બનારસનાં બબદાદાર વજ્રો પહેરાયાતાં. ને શિવના, જૂમિ પર લંગાચેલા, દેહ પર નાયતી હતી. કાળી બાળુના તેના એ હાથમાં ખડ્ગ અને નરસુંડં હતાં; જમણી બાળુના એક હાથ વડે તે દાન આપતી હતી, ને બીજે હાથે નિશાની કરીને કહેતી હતી કે 'આવો ! ડરશો નહીં !...' એ પ્રકૃતિ હોઈ, સંદારક અને સર્જક હતી. એટલું જ નહીં પણ જેને સાંભળવા માટે જ્ઞાન હોય તેમને માટે, તે એથીયે કંઈક વિશેષ હતી. એ જન્મ-માતા હતી. રામકૃષ્ણે કહેવું : 'એ મારી મા સર્વશક્તિમાન છે. ને જુદાં જુદાં રૂપ ને અનેક અવતાર ધારણ કરીને તેનાં બાળકો આગળ પ્રગટ થાય છે.' એ સાદાર ઈશ્વર છે. તે વિશેષ અધિકારવાળાને નિરાકાર ઈશ્વર તરફ દોરી જાય છે, 'અને એની મરજી હોય તો તે પ્રાણીમાત્રનાં મનમાંથી અહંકારનો છેલ્લો છાંટો, પણ દરી મે છે, ને એ અહંકારને પરબલના—અબ્યાદૃત ઈશ્વરના—તાનમાં લીન કરી દે છે. તેની કૃપાથી પરિમિત જીવ અપરિમિત જીવ—અર્થાત્ આત્મા કે જ્ઞાન—માં બળી જાય છે, ને તેનો નોખો જીવભાવસામી જાય છે.'

પણ સર્વ સત્યપ્રાર્થોનું અમેદ — સાક્ષાત્કારની ગીધા રીતે નહિ, પણ બુદ્ધિ દ્વારા આડકતરી રીતે પણ — જ્યાં સધાય છે, એ સત્ય-દર્શનની ગિયનિથી આ વીસ વરસના પૂજારી હજી બહુ દૂર હતા. એ તો હજી દેવી કે માનુષી કાટિના એવા જ સત્યને જોઈ સમજી શકતા હતા, જે સત્ય આંખથી જોઈ શકાય, જ્ઞાનથી સાંભળી શકાય, ચામડીથી અડી શકાય એવું હોય. આ વિષયમાં પ્રજ્ઞના ગોટા બાગના લોકોની ને તેમની પોતાની વચ્ચે ઝાઝો ફરક નહોતો. રાપના આસ્તિકોને—કેથલીક કરતાં પણ વધારે પ્રોટેસ્ટન્ટ ખ્રિસ્તીઓને—સૌથી વિશેષ આશ્ચર્યકારક વસ્તુ એ લાગે છે કે બારતના આસ્તિકોને જે તત્ત્વદર્શન થાય છે તેમાં તેઓ જાણે ઈશ્વરને, તે આદારવાળો

હોય એવી રીતે, નજર સામે આજેહુમ જુએ છે. આગળ ઉપર એક-વાર વિવેકાનંદે રામકૃષ્ણને પૂછ્યું: ‘આપે ઈશ્વરને જોયો છે?’ ત્યારે તેમણે જવાબ આપ્યો: ‘હું જેમ તમને જોઉં છું તે જ પ્રમાણે ઈશ્વરને જોઉં છું; માત્ર ઈશ્વર મને બહુ જ વધારે આજેહુમ દેખાય છે.’ એનો અર્થ એ કે એ ઈશ્વર તેમને મન નિર્ગુણ નિરાકાર નથી; જોડે તેમણે તો નિર્ગુણ ઈશ્વરના સાક્ષાત્કારની પણ સાધના કરી હતી.

આવું દર્શન કરવું એ કંઈ દૈવી પ્રેરણાવાળા થોડાક માણસોના આગવો અધિકાર નથી. શુદ્ધ હૃદયવાળો દરેક હિંદુ બક્ષા એ સ્થિતિ સહેલાઈથી પ્રાપ્ત કરે છે—તેમનામાં આજે પણ સર્જનશીલ જીવનનો એ ઝરો એટલો બધો છલકાય છે, ને તેમાંથી તાત્કાલ નિર્ભળ નીર હેન્ટુ પણ વહી રહ્યાં છે. અમારી એક ઝાળખીતી મહિલા નેપાળની એક જીવાન રાજકુમારી જોડે મંદિરે ગઈ હતી. રાજકુમારી રૂપવતી, બુદ્ધિશાળી ને સુસિક્ષિત કન્યા હતી. તેની સોળતી તેને મંદિરમાં મૂકી ચાલી ગઈ. મંદિરમાં એક જ દીવો હતો. તેના ઝાંખા અંજણામાં ધૂપની મુગંધ બરી હતી. એવી એ માલક સાન્તિમા રાજકુમારીએ ધણે વખત ધ્યાન ધ્યું. તે પાછી આવી ત્યારે તેણે પોતાની મોજતીને બહુ ધીરે રહીને કહ્યું: ‘મેં રામને જોયા..’

તો પછી ‘ધેરા સ્વામ રંગવાળી મા’નાં દર્શન રામકૃષ્ણને થયા વિના કેમ રહે? એ દષ્ટિગોચર કાઢી તે તો પ્રતિનાં બળેના, તથા દૈવી શક્તિનો અવતાર હતી. આ સ્ત્રીરૂપ ધારણ કરીને તે મર્ત્ય માનવોની વચ્ચે વિહરે છે ને તેમની જોડે સંપર્ક સાધે છે. તેણે પોતાના મંદિરમાં રામકૃષ્ણને પોતાના શરીરની મુગંધમાં ઘેર્યાં, પોતાના જુગ-પાશમાં વીંટી દીધા, ને પોતાના વાળમાં ગૂંથી લીધા. એ કંઈ સ્થગિત હાસ્યવાળી જડ મૂર્તિ નહોતી, ને કેવળ સ્તોત્રોચી સન્તોષ પામનારી નહોતી. તે તો જીવતીજીત હતી. તે શ્વાસોત્પ્શ્વાસ લેતી, પોતાના આસન પરથી નીચે ઊતરતી, નૈવેદ્ય આરોગતી, ચાણતી, ને પાછી

મુઝ જતી. મન્દિરની પૂજા અધીનજાવે તેની દિનચર્ચાના તાલમે
અનુસરતી. દરરોજ સવારે પહેા ફાટતાં નાની ઘંટડીઓનો કલરવ થતો,
અને આરતી ઉતારવામાં આવતી. ગાલનશાળામાં વાંમળાઓમાંથી
સ્તોત્રાના સૂર નીકળતા, ને તેની જોડે દોલ અને દાંસીજોડાની રમઝટ
જામતી. ત્યારે માતા જાગતી. જાગવંતી ને શુભાશી મધ્યમથી રહેલા
બાગમાંથી તેના સખુગાર માટે ફૂલની માળાઓ ગૂંથવામાં આવતી.
સવારે નવ વાગે સંગીત વડે માતાનું પૂજન માટે આવાહન થતું,
અને તેમાં તે પધારતી. મધ્યાહને પૂજારી તેની જોડે ચાકી તેને
(મન્દિરના વાલ્યબ ખૂણામાં) રૂપાના હાડિાળામાં સુવાડતા, અને તેને
ઉપાડ્યા માટે ફરી સંગીત ચાલતું. સાંજે છ વાગે તે ફરી દર્શન દેતી
ત્યારે પાછો સંગીતથી એનો સત્કાર થતો. સુપ્રસ્ત વેળાએ સાધપૂજા
માટે સંગીતની જોડે, દીવડાઓની જ્યોત વડે, આરતી ઉતારવામાં
આવતી; શંખ વાગતા; ને નાનકડી ઘંટડીઓનો અવિરત કલરવ ચાલતો.
છેવટે રાતે નવ વાગે શયનની વેળા થતી, ને માતા પોઢી જતી.

એ બધી દિનચર્ચા આં પૂજારી દેવીની નજીક રહીને કરતા.
તે એને વાગા પહેરાવતા ને ઉતારી લેતા; એને ફૂલ ચડાવતા
ને નૈવેદ્ય ધરાવતા. એ રાણી જાગે ને પોઢી જાય ત્યારે તેની
તહેનાતમાં રહેનાર સેવકો જોડે એ પણ સામેલ રહેતા. પછી એમના
હાથમાં, એમની આંખોમાં, એમના હૃદયમાં, એ દેવીના દેહમાં રહેલી
શક્તિનો સંચાર થવા વિના કેમ રહે ? એનો પ્રથમ સ્પર્શ થતાં જ,
કાલીનો ડંખ એમની આંખોમાં રહી ગયો, ને તેણે એ એને સદાને
માટે એકાકાર બનાવી દીધાં.

પણ કાલી પોતાનો ડંખ એમના દેહમાં મૂકીને નાસી ગઈ, ને
એમનાથી દૂર ને દૂર રહેવા લાગી. એ બમરીએ એમને પોતાના ગ્રેમ
વડે ડંખ તો માર્યો, પણ પછી તે પોતાના પથ્થરના ખોળિયામાં
સંતાઈ ગઈ, અને પૂજારી થણો પ્રયત્ન કર્યો છતાં એને ફરી ઊવતી કરી

ચક્રના નહો. એમનું હૃદય એ મૂળી દેવીને માટે તણસતું હતું. એને સ્પર્શ કરવો; એને આલિંગન આપવું; એ જીવતી છે એવું ચિહ્ન, એક દષ્ટિપાત, એક નિઃસ્વાસ, એક સ્મિત એની પામેથી મેળવવું; એ એમના જીવનનું એકમાત્ર ખોલ બની ગયું. મંદિરના, બગીચામાં જંગલ જેવી ઝાડીવાળો બાગ હતો ત્યાં તે પદકાષ્ઠને પડ્યા, ને ધ્યાન અને પ્રાર્થના કરવા લાગ્યા. તેમણે પોતાનાં સર્વ વસ્ત્રો ફાડીને ફેંકી દીધાં; કોઈ બાહ્યજી જોને મ્હી ઉતારે નહોં તે જનોઈ પણ ફગાવી દીધું. પણ માતા પ્રત્યેના એમને તેમને એટલો ન્યાહ શીર્ષલ્યો હતો કે કોઈ પણ માણસ પોતાના સર્વ રાગદ્વેષ તજી ન દે ત્યાં સુધી તેનાથી ઈશ્વરનું ધ્યાન થઈ શકે નહોં. કોઈ જોનાયેલા બાળકની પેઠે તે રડી-રડીને માતાને દર્શન દેવા વીનરવા લાગ્યા. આવો નિષ્કળ પ્રયત્ન કરતાં જોમ જોમ દિવસ જાય તેમ તેમ એમની વ્યાકુળતા વધતી જાય. છેવટે

પોતાના દેહ પરનો સપળો કાચુ યુગારી બેઠો. તે નિરાશાથી જમીન પર, મન્દિરમાં દસને આવેલા લોકોના દેખતાં, આલોહતા. લોકોમાંથી કોઈ એમની દયા ખાતા, કોઈ મસ્કરી કરતા, ને કોઈ નિન્દા પણ કરતા. પણ એમને પોતાને એમાંથી કશી વાતની પરવા નહોતી. એમને તો એક જ વસ્તુની લમની લાગી હતી. એમને એટલી ખબર હતી કે પોતે અપાર સુખને કાંઈ આવીને લીએલા છે—એને હવે કેવળ એક પાતળો પડદો જ એ સુખ મેળવવામાં આડે આવે છે, પણ એ પડદો ફાડી નાખવાનું સામર્થ્ય પોતાનામાં નથી. ધર્મપરાયણ ભારતે સેંકડો વરસ થયાં અતિશય જીલ્લવટથી જેની નોંધ કરી હતી ને જેના નિયમો ઘડી રાખ્યા હતા તે સમાધિશાસ્ત્રની એમને કશી ખબર નહોતી; એટલે તે આધળા સન્નિપાતના જોરથી હાંફળાહાંફળા ગમે ત્યાં જમતા હતા. એમના મનમાં જે બાવાવેશ આવતો તે કોઈ એક મિન્દુ પર એકાગ્ર થયેલો નહોતો તેમ તેને કશા નિયમની મર્યાદા નહોતી; એટલે એમને પોતાને નાસ ચાપ એવો ધણો બધો હતો. જે અવિચારી યોગી આવતાં આવતાં ઊંડી ખાઈની છેક કેર સુધી પહોંચી જાય છે તેને માટે

- મૃત્યુ વાટ જોતું જોતું હોય છે. રામકૃષ્ણને એ દિનમાદના દિવસોમાં
- જેમણે જોયેલા તેઓ કહે છે કે તેમનું ગોં ને તેમની છાતી લોહીના
- ધસારાયા લાલચોળ થઈ જતાં, આંખો આંસુથી છલકાતી, ને શરીર
- આવેશથી ઠંપી બિટતું. એમના શરીરની સહનશક્તિની હદ આવી ગઈ
- હતી. માણસ આંત્રી રિધતિએ પહોંચે, જીંદગી તે ધાંતો વાળના ફેફસાંથી
- અંધકારમાં ઊતરી પડે—અથવા તે તેને છિદ્રેવતું દર્શન થાય; એ
- સિવાય ત્રીજો રસ્તો તેને મોટે રહેતો નથી.

જેલો પડેદો એકાએક ખસી ગયો ને તેમને દર્શન થયું !

- અને વિષે તેમનાં પોતાનાં જ વચન સાંભળ્યાં. આપણી પોતાની
- ખૂમિમાં ‘ હૃદય પાછળ પાગલ થયેલા ’ લોહીના, યુરોપના આપણા
- પોતાના મહાન તત્ત્વદ્રષ્ટાઓના, સુઝે સાથે આપણા કાનમાં
- રામકૃષ્ણની આ વાણી પણ રણકી ઊઠે છે:

- ‘ એક દિવસ મારું હૃદય અસહ્ય વેદનાથી બેદાઈ જવા લાગ્યું.
- બીના કંકડાને નિયોજવામાં આવે એમ મારું હૃદય નિયોજાતું હોય
- એવો બાસ મને થયો...મને મૂળો ભોંકાતી હોય એવું હૃદય મારું હતું.
- મને દેવીના આ દર્શનને લાભ કદી નહોતો મળે એ વિચારથી મારામાં
- ભયંકર ધેલછા આવી ગઈ. મને મનમાં થયું કે એમ જ બનવાતું
- હોય, તો આ નિંદગીને હેલ્લા રામરામ કરવા સારા છે ! કાલોના
- નિજમન્દિરમાં એક તલવાર લટકતી હતી. મારી નજર તેના પર પડી,
- અને વીજળીના ઝળકારાની પેઠે એટલે વિચાર મનમાં ઝબૂકી ઊઠ્યો.
- “ તલવાર ! એ મને જીવનનો અન્ત આણવામાં મદદ કરશે. ” હું
- ફૂદીને ત્યાં ગયો, ને પાગલની પેઠે ઝડપ મારી મેં તલવાર હાથમાં
- લીધી...અને અહાહા ! એ આખો દેખાવ, બારણા, બારીઓ, ને ખુદ
- મન્દિર સુધાં બધું જ અલોપ થઈ ગયું...કોઈ પણ વસ્તુ નહોતી
- હરતીમાં રહી જ ન હોય એવો બાસ થયો. તેને બદલે મેં ચૈતન્યનો
- અદ્દાટ, અમર્ષદ, અમારા મારતો મહાસાગર જોયો. મેં જે જે દિશામાં

નન્દર દેવી ત્યાં જ્યાં પ્રચંડ તેજનાં મોજાં હોયે આવતાં હતાં. તે જાણે મને ગળા જવા માગતાં હોય એમ તેમણે ઘેર ગર્જના કરી મને નીચે પડકી દીધા. એક પળમાં તો તે મારી ઉપર ફરી વળ્યાં. તેમણે મારી ઉપર પછાડ ખાધી, ને મને દગાવી દઇ ચોમેરથી ઘેરી લીધા. હું શુંગળાયો. મારું બાન જતું રહ્યું, ને હું પડી ગયો...એ દિવસ તેમજ તે પછીનો દિવસ મેં ડેવી રીતે પસાર કર્યો તે હું જાણતો નથી. મારી આસંપાસ અવર્ણનીય આનન્દનો મહોદધિ ઊછળતો હતો. અને મારા અંતરના છેક ઊડાણમાં મને એવું બાન હતું કે હું જાણે માતાના સાંનિધ્યમાં છું. ”

અહીં ખાસ ધ્યાન ખેંચે એવી વાત એ છે કે આ સુંદર વર્ણનમાં છેવટ સુધી દેવીમાતાનું નામ આવતું નથી; એ તો પેલા મહાસાગરમાં મગી ગઇ હતી. જે શિષ્યોએ પછીથી રામકૃષ્ણના ચોક્કસ શબ્દ ટાંક્યો છે તેમણે રામકૃષ્ણને પૂછ્યું: ‘આપને ખરેખાર દેવીની આકૃતિ દેખાપેલી?’ ‘તેમણે ઉત્તર આપ્યો નહીં, પણ સમાધિ બિતરતાં તેઓ ખેદસૂચક અવાજે મગજવા લાગ્યા: મા...મા!’

મારા સાહસ માટે વાચકો મને ક્ષમા કરે; પણ મારો પોતાનો મત એવો છે કે તેમણે કશું જોયું નહોતું, પણ તેમને દેવીના સર્વવ્યાપી સાંનિધ્યનું જ્ઞાન થયું હતું. એ મહાસાગરને તેમણે દેવીના નામથી ઝાળખ્યો. જરા હળવું દૃષ્ટાન્ત આપવું હોય, તો એમ કહી શકાય કે તેમને અનુભવ સ્વપ્નના જેવો હતો. સ્વપ્નમાં મન જે સત્ત્વના વિચારોથી ભરખી જાય છે તે સત્ત્વનું નામ તે કોઇ સાવ જુદી જ આકૃતિને લાગુ પાડે છે, ને એમાં એને કશી અસંગતિ દેખાતી નથી; જે પદાર્થને વિષે આપણને પ્રેમ હોય છે તે વસ્તુમાત્રમાં છે; જગતની સર્વ આકૃતિઓ તેનાં જ પરિધાન છે. જે સમુદ્ર રામકૃષ્ણ પર ગ્રહપત્યો તેને કિનારે મને તત્કાળ આવિલાની સાધ્વી ટેરેસાની આકૃતિ દેખાય છે. પોતે અનન્ત અપરિમિત તત્ત્વમાં લીન થઈ ગઇ છે એમ એને પણ

લાગતું હતું. પણ હવે એની ખિસ્તી ધર્મશ્રદ્ધાએ મૂકેલી મર્યાદા એની આડે આવી; અને તે ઉપરાંત તેના, નિરંતર ચોક્કી કરનારા, ધર્મ-ગુરુઓએ તેને કડક શિખામણ આપી; એટલે તેણે પોતાની દૃઢ શ્રદ્ધાને કારે મૂકી એમ જ માન્યું કે—~~ધર્મ-માત્ર-માનવપુત્ર-છત્રુ-ખિસ્તની~~
~~આકૃતિમાં-જ-વસે-છ.~~

પણ ભક્ત રામકૃષ્ણને પોતાના હૃદયની વૃત્તિ સામે લડાઈ કરવી પડી નહીં. એ વૃત્તિ તો બેલડી તેમને નિરાશાર તત્ત્વ પરથી ઈશ્વરના સાકાર રૂપ તરફ દોરી ગઈ. એમની પોતાની ઇચ્છા એવી હતી; કેમકે એમણે એકવાર એક પળને પણ માટે એ કેવળનેય ને હૃદયમાં સંધ્યું કે પછી તેના વિના જીવવું તેમને માટે અશક્ય થઈ ગયું. તે દિવસથી માંડીને તેમને જે એ જ્યોતિર્મય દર્શન ફરી ફરી નિરંતર ન થયું હોત, તો તેમના જીવનનો અન્ત આવ્યો હોત. એ દર્શન વિના એમને મન જગત મરેલું હતું, અને જીવતા માણસો નથી પડછાયા—પડદા પર ચીતરેલા અક્ષરો—જ હતા.

પણ એ અમર્યાદ તત્ત્વને કાંઈ મોઢામોઢ જીએ ને છતાં તેની કિંમત તેને ન ભરવી પડે એવું બનતું નથી. એ પ્રથમ સમાગમનો આઘાત એવો સખત થયો કે તેમની આખી ટાવા કંપારીની સ્થિતિમાં રહી ગઈ. તેઓ આસપાસના માણસોને જેતા ત્યારે આખ આગળ ભણે વહેતા ધૂમસનો પડદો હોય, રૂપાનાં મોજાં એસરી જતાં હોય ને તેમાંથી અગ્નિના તણખા બેડતા હોય, એમ લાગતું. આખો, શરીર ને મન પરથી તેમનો કાણુ છૂટી ગયો; કાંઈ બીજી સંકલ્પશક્તિ તેમને દોરી રહી હતી; ને તેમને કેટલીક ભયાનક ઘડીઓમાંથી પસાર થવું પડ્યું. તેઓ કાલીમાતા પોતાની વહારે ધાર્ત્રી પ્રાર્થના કરતા.

પછી એકાએક એમને સમજ પડી. માતાએ એમના દેહમાં સંચાર કર્યો તેમણે એનો સામનો કરવો છોડી દીધો. માતાએ એમના અંતરને સજ્જર બરી દીધું. અને પેલા ધૂમ્રમાંથી ધીરે ધીરે દેવીની

ભૌતિક આકૃતિ નીકળી—પહેલાં એનો એક હાથ, પછી એનો શ્વાસ, એની વાણી, ને છેવટે એનું આખું શરીર નીકળ્યું. એ કવિને થયેલાં સંદેહો અદ્ભુત દર્શનોમાંના એકનું વર્ણન જા રહ્યું:

સાંજનો વખત હતો. દિવસનો પૂર્ણવિધિ પૂરો થઈ ગયો હતો. માતા પોદી ગયાં હતાં, ને પૂજારી મંદિર બહાર ગંગાકાંઠે આવેલી પોતાની ઝોરડીમાં પાછા આવ્યા હતા. પણ તેમને જિંદગી આવી નહોતી. તે સાંભળી રહ્યા....નેમને કાને અવાજ આવ્યો તે પરથી તેમણે જાણ્યું કે દેવી બેઠી; તે નાની બાજાના જેવા ઉમંગથી મંદિરને ઉપડે. માથે ગાંઠ, આસતી વખતે તેના નૂપુરની ધુધરીઓનો રણકાર થઈ રહ્યો. રામકૃષ્ણને થયું કે હું સ્વપ્નું તો જોતો નથી? તેમની છાતીમાં કદ્ય નંરથી પડકવા લાગ્યું. તેમણે બહાર પ્રાંગણમાં જઈ માથું ઊંચું કર્યું. તેમણે દેવીને પહેલાં ગાળના અરખામાં વાળ છૂટા મૂકીને બેઠેલી જોઈ. એ રણિયામણી રાને ગંગાનો પ્રવાહ છેક દૂર આવેલા કમ્બકતાના દીવા સુધી આપ્યો જતો હતો, તેને દેવી નિહાળી રહી હતી...

એ પળથી રામકૃષ્ણનાં દિવસો ને રાનો દેવીનો સતત સાંનિધ્યમાં પસાર થવા લાગ્યાં. તેમનો સંપર્ક નદીના પ્રવાહ જેવો અખંડિત બની ગયો. છેવટે તેઓ દેવી જોડે તદ્દપ થઈ ગયા; અને તેમને અંતરમાં થયેલાં દર્શનનું તેજ ધીરે ધીરે બહાર દેખાવા લાગ્યું. એમને જે દર્શન થતું હતું તે દર્શન એમને જોનાર લોકોને પણ થવા લાગ્યું. એમનાં શરીર વાટે, જાણે બારી વાટે દેખાય તેમ, દેવોનાં શરીર દેખાવા લાગ્યાં. મંદિરની સ્થાપક રાણી રાસમણિના જમાઈ, ને મંદિરવાળા જગાના માનિક, મથુરબાસુ એક દિવસ રામકૃષ્ણની ઝોરડી સામે આવેલી પોતાની ઝોરડીમાં બેઠા હતા. રામકૃષ્ણ તેમને જોઈ શકતા નહોતા, પણ તે રામકૃષ્ણને જોઈ શકતા હતા. રામકૃષ્ણ પોતાના અરખા પર આમનેમ આંટા મારતા હતા એ તેઓ જોઈ રહ્યા. એવામાં અચિંતી મથુરબાસુથી ચીસ પડાઈ ગઈ; કેમકે રામકૃષ્ણ એક દિશામાં

જ્ય ત્યારે સિવરૂપે દેખાતા હતા, ને પાછા ફરી સામી દિશામાં જ્ય ત્યારે માતારૂપે દેખાતા હતા.

એમના આ બક્તિના ઉન્માદથી ઘણાખરા લોકોને તો એમની નિન્ના કેરવાનું કારણ મળી ગયું. એમનાથી હવે મન્દિરના પૂજાવિધિ કરી શકાય એવું રહ્યું નહીં, પૂજા ચાલતી હોય ત્યાં વચ્ચે જ એકાએક એમને બાવાવેશ આવી જતો; તે બેભાન થઈ જતા, ઊભા હોય ત્યાંથી એકાએક જમીન પર પડી જતા, ને અંગેા અકડાઈ જતાં. એવે વખતે એમનાથી શરીરના સાંધા પર કાણુ રાખી તેનો ઉપયોગ કરી શકાતો નહીં, અને ટાપા પૂતળાના જેવી નિશ્ચેષ્ટ બની જતી. ખીજે કેટલેક પ્રસંગે તે દેવી જોડે અતિશય વિચિત્ર ગણાય એવો પરિચય અતાવવાની છૂટ લેતા. પૂજનનાં કામ અધૂરાં રહી જતાં, તે કદી આંખેા મીચતા નહીં. તેમણે ખાવાનું છોડી દીધું. તેમનેા મત્રોજ્જે તેમની જોડે રહેતો હતો; તેણે જો તેમની અતિ અમત્યની હાજરો વિશે કાળજી ન રાખી હોત, તો તેમનેા ફેફસ છૂટી મથેા હોત. આવી સ્થિતિનાં જે માણં પરિણામે આવ્યાં તેવાં પરિણામ આપણા પશ્ચિમના દ્રષ્ટાઓને પશ્ચુ જોમવવાં પડ્યાં છે. તેમની ચામડીમાંથી લોહીનાં ગ્રીણાં બૂદ ઝરવા લાગ્યાં. તેમનું આખું શરીર અગ્નિથી બળતું હોય એવું લાગવા માંડ્યું. તેમનેા આત્મા ધમધમતી મઠીરૂપ બની ગયો; ને દેવો એ અગ્નિની જીછળતી બવાળાઓ હતા. અમુક વખત પછી તેમને પોતાની આસપાસનાં માણુસોમાં દેવોનાં દર્શન થવા લાગ્યાં (એક વેશ્યાને તેમણે સીતારૂપે જોઈ; ઝાડને અદેલી, એક પગ અર્ધો ઊઁચેા કરી; ખીજા પગને ટેકવી, ટટાર ઊભા રહેલા એક જુવાન અંગેાજને તેમણે કૃષ્ણરૂપે જોયો); ત્યારે તે પોતે ઈશ્વરરૂપ બની ગયા. તેઓ કાલી થયા; રામ થયા; કૃષ્ણલેલી નંદાઈ થયા; સીતા થયા; અને કપિવર હનુમાન પણ થયા. આમજ ઉપર તેમણે જ મહિના સુધી ગોપીભાવ પણ અનુભવ્યો. આ એક આત્માએ કર્યા અંકુશ દે

સુકાન વિના પોતાના આવેશનાં ભીષણ મોજાંમાં પડતું મૂક્યું હતું; દેવોને માટે ખાઉધરા બનેલા વરુના જેવી, સહેજે તૃપ્ત ન થાય એવી, બૂખ એમને ઊપડી હતી. હું આ વિષયની વીગતો વિશે આગ્રહ નથી ધરાવતો, છતાં આરા અકમાના સન્નિપાતોનો વિષય સહેલાઈથી પતાવી દેવાની પણ મારી ઇચ્છા નથી. એ અકમા દેવોના બક્ષણ માટે તક્ષસનો હતો; પણ પાછળથી દેવોએ એના પર વેર-વાળી એને પોતાને શિકાર બનાવ્યો. મારા પશ્ચિમવર્તી વાયકને ઉતરવાનો મારો જરાયે ધરાદો નથી. ઈશ્વર પાછળ પાગલ થયેલા આ માણસને હેડમાં પૂરવો જોઈતો હતો કે નહીં એ વિશે નિષ્કંપ કરવાની છૂટ જેમ મને પોતાને હતી, તેમ એ વાયકને પણ છે. એવો મત બાધવાને આપણી પાસે હીકડીક સમજ દારણ છે, કેમકે હિંદમાં પણ અત્યંત પવિત્ર એવા માણસોએ રામકૃષ્ણને જોઈ એવો જ અભિપ્રાય બાંધ્યો હતો. તે વેળા તેમણે ધીરજથી ડાકટરોને પોતાના શરીરની તપાસ કરવા દીધી; તેમણે બનાવેલા નકામા ઔષધોપચાર પણ ધર્મ; અને આગળ ઉપર જ્યારે તેઓ પોને જૂનકાળનો વિચાર કરતા, અને પોતે જે ખાઈમાંથી નાસી છૂટેલા તેના ઊંડાણનો તાગ કાઢતા, ત્યારે પોતાની જીવિ, તેમજ પોતાની જિંદગી સુધાં, કેમ દૂબી ન ગઈ એની એમને પોતાને સમજ પડતી નહીં.

પણ આપણી દષ્ટિએ અસાધારણ ગણાય એવી — અને ખરી મહત્ત્વની — વાત એ છે કે એ જીવિને જિંદગી બને દૂબી ન ગઈ, એટલું જ નહીં પણ ‘વાવાઓડાંની જીસિર’ (કેપ ઓર ટોમ્મ) વટાવીને વિજયપૂર્વક જંદે પહોંચી ગઈ. અરુ જોતાં આ પ્રમણાઓનો કાળ વચ્ચે આવી જાય એ એમને માટે જાણે જરૂરનું હતું એમ દેખાય છે. એ અવસ્થામાંથી એમનો આત્મા સંપૂર્ણ આનંદ અને એકરામ પ્રાપ્ત કરીને ઊઠવાનો હતો, અને જળરસ્ત સાક્ષાત્કારો કરી તેનો લાભ માનવજાતિને આપવાનો હતો. શરીર અને મન બંનેના રોગો-

પચાર કરનાર મોટા વેદાદ્યને માટે અહીં સંશોધનનો એક વિષય પડેલો છે. રામકૃષ્ણના ચિંતનનું આખું મંડાણ તુટી પડેલું દેખાતું હતું, ને તેના શુદ્ધ શુદ્ધ અંશે છિન્નબિન્ન થઈ ગયા જણાતા હતા, એ વસ્તુ પુરવાર કરવામાં તો કદી મુશ્કેલી નથી. પણ એ બધા અંગે કરી પાછા બેગા થઈ તેમના સમન્વયમાંથી ઉચ્ચતમ દોટિની મનો-રચના કેવી રીતે પેદા થવા પામી? જે મહાન ખંડેર થઈ ગયું હતું તેમાંથી ફરી પાછી અગાઉના કરતાં મોટી ધમારત બીજી થઈ, ને તેને મટિ કેવળ સંકલ્પબળ ઉપરાંત બીજા કશાની જરૂર ન પડી, એ વસ્તુ કેવી રીતે બની? આગળ ઉપર આપણે જોઈશું તેમ, રામકૃષ્ણ પોતાના ઉન્માદના તેમજ પોતાની ભુદ્ધિના, દેવેના તેમજ માનવેના, ગ્રામી બન્યા હતા. કેટલીકવાર તે પોતાના આત્માનાં જોડે અદ્વરેનાં દ્વાર ખુલ્લાં મૂકી દેતા; તો બીજે કેટલેક પ્રસંગે તેઓ, અર્વાચીન સોક્રેટિસની ઢબે, પોતાના શિષ્યો જોડે સ્થિતપૂર્વક સંવાદો ચલાવતા, ને તેમાં કટાક્ષાપુક્ત જ્ઞાન અને આર્થિક સદ્બોધ બંને પૂરેપૂરાં દેખાઈ આવતાં.

પણ ૧૮૫૮માં, એટલે કે અહીં વર્ણવેલી કડીકતો બની તે વખતે, રામકૃષ્ણ હજી મિદ્ધ દશાએ પડેલાં નહોતા. તેમને હજી ધરો રસ્તો કાપવાનો પાડો હતો. તેમના જીવનના આખરી ભાગ વિષે મેં અહીં કંઈક ઉલ્લેખ કર્યો છે તેનું કારણ એ છે કે ૧૮૫૮ કે ૫૯ નિર્ણય બાંધી લેવા માટે હું મારા પુરોપવાસી વાચકોને ચેતવવા માગું છું. મેં પોને પણ એવી જ જૂવ કરી હતી. સખૂર! આત્માની ગતિ અકળ હોઈ માણસને મૂઝવનારી નીવડે છે. એટલે આપણે આ કથાનો અન્ત આવે ત્યાં સુધી ધીરજ રાખવી ઘટે છે!

*

વસ્તુતાએ ઈશ્વર પાછળ પાગલ બનેલા આ રખકુ આંખ મીંચીને આંધળાની જેમ ફરતા હતા, ને તેમને રસ્તો બતાવનાર કોઈ બોમિયો મળ્યો નહોતો. તેઓ રાજમાર્ગ પર ચાલવાને બદલે વાડોનાં આંખરાંમાં ચડેને પરાણે રસ્તો દાઢવા મથતા હતા ને આંધળોમાં પડતા હતા. છતાં

તેઓ આગળ વધ્યે જતા હતા; જેટલીવાર પડે તેટલીવાર ઊભા થાય. ને આગળ ચાલવા માંડે.

તેઓ અભિમાની કે જહ્કી હતા એમ ન માની લેશો. તેઓ તો અત્યંત સરળ માણસ હતા. એમની સ્થિતિ ગેમીની છે એમ તમે એમને કહ્યું હોત, તો તેઓ તમને એનો ઇલાજ બતાવવાનું કહેત, અને. કોઈ પણ ઇલાજ અજમાવી જોવાની ના પાડત નહો.

એમને કેટલોક વખત ઘેર દામારપુકુર મોક્ષવામાં આવ્યા. તેમનાં માતાની ઇચ્છા તેમનું લગ્ન કરવાની હતી. માને આશા હતી કે તેઓ. પરણશે તો એનાથી આ દેવી વળગાડ મટી જશે. તેમણે જરાયે આના-કાની ઠરી નહો; બિલકુલ તેમણે તો એ વિચાર જાણીને એક પ્રકારનો નિર્દોષ આનન્દ બતાવ્યો. પણ એ કેનું વિચિત્ર લક્ષ હતું ! દેવી સાથેના તેમના અતુસંધાન કરતાં આ લગ્ન ઘણું વધારે વાસ્તવિક નહોતું; અદે આત્માની દૃષ્ટિએ જોતાં તો એ કંઈક ઓછું વાસ્તવિક હતું ! એ વખતે, એટલે કે ૧૮૫૬માં, કન્યાની ઉંમર પાંચ વરસની હતી. આ લખતાં મને થાય છે કે આ હકીકત વાંચી મારા પશ્ચિમવાસી વાચકને કેવો આધાન લાગશે ! એને એ આધાતમાંથી બચાવી લેવાની મારી ઇચ્છા નથી. બાળલગ્નનો રિવાજ હિંદમાં છે; ને હિંદના કુરિવાજોમાંથી આની સામે યુરોપ અને અમેરિકામાં સૌથી વધારે રોષની લાગણી જાગેલી છે. સત્કર્મો મિસ મેયોએ થોડાં જ વરસ પર એની ધન્ય દરકારી છે, પણ એ ધન્ય કાટીને ચોંદરડા થઈ ગયેલી છે; કેમકે બારતના સર્વ એક વિચાર-રહિત, પ્રાણસમાજ, રવીન્દ્રનાથ ટાગુર અને ગાંધીજી ધણી વખતથી એ રિવાજને વખોડતા આવ્યા છે. વસ્તુનાં એ તો એ ખરેખરું નહો પણ દેવળ નામનું લગ્ન દોષ છે. બાળલગ્ન તે આમાન્ય રીતે દેવળ, પશ્ચિમમાં થતા સગપણ અથવા વાગ્દાનને મળતો, સાદો ધર્મવિધિ જ હોય છે; અને હાકરી ઋગુસ્નાતા થાય ત્યાં સુધી તે સંસાર ચક્ર કરતી નથી. રામ-કૃષ્ણના દાખલામાં તો એ પ્રસંગ મિસ મેયોની નજરમાં બેસી મૂક

ઉપજવે એવો હતો; કેમકે એ પાંચ વરસની કન્યા ને તેવીસ વરસના વર વચ્ચેનું લગ્ન હતું' પણ જે લોકોનાં મનને આથી ધક્કો લાગતો હોય તેઓ શાન્તિ રાખે ! એ તો જે આત્માઓનું મિત્રન હતું, અને એમાં શરીરસંયોગ તો હતો થવા પામ્યોજ નહોતો—ખ્રિસ્તી ધર્મની શરૂઆતના જમાનામાં એવા લગ્નને 'ખ્રિસ્તી લગ્ન' કહેતા—અને પાછળથી તો એ સંબંધે અત્યંત સુન્દર રૂપ ધારણ કર્યું. જાડ સાડું છે કે નરસું એને નિશ્ચય એના ફળ પરથી કરવો જોઈએ; અને આ દાખલામાં તો ફળ પ્રભુનાં હતાં, ને એમાંથી નીપજતો પ્રેમ કામવાસનાવાળો નહોતો પણ સર્વથા વિશુદ્ધ હતો નાનકડાં ચારદામણિ^{૧૧} એક મોટા મિત્રનાં શુદ્ધ નિર્મળ બગિની બનવાનાં હતાં. એ મિત્રના મનમાં એમને વિશે પૂજ્ય-ભાવ હતો. એ મિત્રના કષ્ટોમાં ને તેમની ગ્રહામાં તેઓ એમનાં સોજતી રહ્યાં. તેમનો આત્મા દદ, અવિચળ ને શાન્તિથી બરપૂર હતો. તેમને રામકૃષ્ણના શિષ્યોએ 'માતાજી' ને પદે સ્થાપી ગુરુની સાથે તેમને પણ પવિત્ર ને પૂજનીય ગણ્યા. ^{૧૨}

લગ્નનો વિધિ થઈ ગયા બાદ એ નાનકડી બાળા તરત તો, રિવાજ પ્રમાણે, પિપર પાણી ગાઈ, અને આડ નવ વરસના લાખા સમય સુધી પતિનાં ફરી દર્શન કરવા પામી નહોતી એના પતિને માને ધેર રહીને, કંઈક શાન્તિ મળી, એટલે એ પણ મન્દિરમાં પાછા થયાં.

પણ દાંતી તો એમની વાટ જ જોઈ રહી હતી. તેમણે મન્દિરના જીમરા પર માડ પગ મૂક્યો ત્યાં તો તેમનો દૈવી સન્નિપાત અતિશય તીવ્ર રૂપમાં પાડે બિપડ્યો. તેઓ જીવતી ચિત્તા બની ગયા. દેવોનાં ટોળેટોળા ભારે વંટોળની પેઠે એમના પર વૂટી પડ્યા. તેઓ હિન્ન-ભિન્ન થઈ ગયા ને રસાઈ બંધા લાગ્યા. એમના ઉન્માદે દસમણું જોર પકડ્યું. તેમણે આમુરી જીવોને પોતાના શરીરમાંથી નીકળતા જોયા; સૌથી પડેલી એક કાળા આકૃતિ નીકળી; તે પાપની મૂર્તિ હતી. પછી, એક સન્વાસી નીકળ્યો, તેણે દેવની પેઠે પેના પાપાસુરને લણ્યો.

(આપણે ભારતમાં છીએ કે હજાર વરસં પરના પશ્ચિમના ક્રોધ ખ્રિસ્તી મહામાં છીએ?) તેઓ નિશ્ચેષ્ટ બની જતા, ને પોતાના દેહમાંથી નીકળતા આ આકારોને જોયાં કરતા. એમનાં અંગો ત્રાસથી જડ બની ગયાં. ફરી પાછી તેમની આંખો એકીસાથે લાંબા વખત લગી^{૧૩} મીંચાતી અટકી ગઈ. તેમને ગાંડપણની દશા ફરી આવતી દેખાતી, અને તેઓ ભયત્રસ્ત થઈ માતાને વિનવણી કરતા. કાલીનું દર્શન થાય તો જ એમને જીવવાની આશા હતી, સતત માનસિક ઉન્માદ અને નિરાશાની આ દશામાં એ વરસ નીકળી ગયાં.^{૧૪}

આખરે મદ્દ આવી. .

દિગ્દર્શન

૧. દેટલાક માણસો વેદમંથ્ર પાછળ પાગલ હતા, ને તે એકાકારી પ્રણવમંત્રને જપ કર્યાં કરતા. દેટલાક નાચતા, હસીને અધમૂઆ ચતા, ને જગતની માયાને જમજમદાર ખોલાવતા. દેટલાક નાગા માણસો દૂતરાંની જેમ બિખારીઓનું રણસંધું અન્ન ખાઈને જીવતા; તેમને અન એક આકૃતિ ને ખીજ વચ્ચે કશો ભેદ નહોતો, ને કશી વસ્તુ પ્રત્યે આસક્તિ નહોતી. તે ઉપરાંત તાન્ત્રિકોનાં શુભ વિધિઓ કરનારાં ને મંદિરામાં ચક્રચૂર રહેનારાં મંડળો પણ હતાં. રામકૃષ્ણે આ સર્વ પ્રકારની સાધના જાગરૂક ને આતુર નયને કરી; અને એ પ્રકારો પ્રત્યે એમને અણુગમે ને આકર્ષણ બનેં બિપજેલાં (પાછળથી તેઓ એનું વર્ણન આપતા, ને તેમાં વિનોદનો અંશ આવ્યા વિના રહેતો નહીં).

૨. આ મંદિર હજુ મોગૂદ છે. જાર સિવમંદિરોની હારનીં ખાસે, પ્રાંગણને વાવવ્ય છેડે, રામકૃષ્ણની ઓરડી આવેલી છે. તેને

કાલીમાતા

અર્ધગોળ આકારની ઓશરી છે, તેના છાપરાને યાબવાનો ટેકો છે, ને એનું બારણું પશ્ચિમે ગંગા તરફ ખડે છે. સંગીત અને કીર્તન માટેના વિશાળ ઓરડાનું દ્વાર ગોટા ગ્રામણ તરફ આવેલું હતું અને બાજુએ અતિથિઓ માટેની ઓરડીઓ, તથા યાત્રીઓ ને દેવો માટેની પાકશાળાઓ હતી. પશ્ચિમે સુંદર હાથાવાગો બગીચો હતો, અને ઉત્તર તથા પૂર્વમાં બે તળાવડા હતા બગીચો બહુ ઠાગચી બનાવેલો હતો, અને તેમાંથી પુષ્પ ફળોની મુલામ આવતી. બગીચાની પેલી પાર પાંચ પવિત્ર વૃક્ષોનો સમૂહ જોવામાં આવે છે. એ વૃક્ષો રામકૃષ્ણની છાયાથી વનાયેલા, ને એ રક્ષણ પથ્થરીને નામે પ્રસિદ્ધિ પામ્યું છે ત્યાં તેઓ ધ્યાનમાં ને માતાના ગ્તવનમાં દિવસો ગાળતા નીચે મર્મરધ્વનિ કરતી ગંગાજી વહેતી.

૩ આ વર્ણન માટે મેં રામકૃષ્ણે પોતે આપેલા ત્રણ જાદા શુદ્ધ હેવાલોનો ઉપયોગ કર્યો છે. એ બધામાં વાત તો એક જ છે, પણ દરેક હેવાન બીજાઓમાં અનેક વિગતોના અવનવા રંગ પૂરે છે.

૪. મૂળના ચોક્કસ શબ્દો આ પ્રમાણે છે 'મારું કુદરતી બાન સાવ જણુ રહ્યું.' આ વિગત અગત્યની છે, કેમકે બાળીની કથા એમ બતાવે છે કે ઉચ્ચતર કાઠિનું—અર્થાત્ આન્તર જગતનું—બાન તો જિલહુ અત્યંત તીવ્ર રૂપમાં મોજદ હતું ને જોઈ રહ્યું હતું.

૫ રામી શારદાનંદે શ્રી રામકૃષ્ણ, ધ ગ્રેટ માસ્ટર 'વો ૦ (પ્રકાશક રામકૃષ્ણ મઠ, મેલાપુર, મદ્રાસ, ૧૯૨૦) શારદાનંદે ૧૯૨૦ માં સમાધિ લીધી તેઓ રામકૃષ્ણના ઘણા જ નિકટના સમાગમમાં આવ્યા હતા, અને તે ઉપરાંત ભારતના ગંગાગા બચ્ચુ ધાર્મિક અને તત્ત્વપરાયણ માનસ ધરાનનાર પુરુષોમાંના એક હતા તેમણે લખેલું રામકૃષ્ણનું ચરિત્ર, જે દુબીએ અધૂરું રહ્યું છે, તે સર્વ ચરિત્રોમાં સૌથી વધારે રસિક અને વિશ્વાસપાત્ર છે

૬. સાખી ટેરેસાને પણ અતિથય સુસ્તીની એક પળે, જાણે એકાએક રેલ આવતી હોય એવી રીતે, અદૃષ્ટ તત્ત્વની ચડાઈ પોતાના પર ચતી દેખાયેલી; એવા જ સમુદ્ર એને પણ ઘેરી વળ્યો હતો. આગળ ઉપર સાહસેડો ને ગેરપાર દાઝાના કડક ધાર્મિક વિચારોએ તેની પાસે ખળખળારીથી કબૂલ કરાવેલું કે અપરિમિત પરમાત્મા કેવળ ઈશુ ખ્રિસ્તના શરીરનો પરિમિત મર્યાદામાં જ વસે છે. આમ કબૂલ કરતાં ટેરેસાને ઘણું દુઃખ થયેલું.

વળી રામકૃષ્ણને ચતી ભાવસમાધિ એવા સાક્ષાત્કારોનો જે સામાન્ય ક્રમ હોય છે તેને જ અનુસરતી; અને એમ થાય એ સ્વાભાવિક જ હતું. સરખાવો ‘ ધ સાઇકોલોજી ઓફ રિલિજિયન ’ એ નામનો પુસ્તકમાં સ્ટાન્નહે બેગી કરેલી તવારીખોનો સંપૂર્ણ સંગ્રહ. વિલિયમ જેમ્સે એનો જ ઉપયોગ કર્યો છે. લગભગ હંમેશાં એમ ખતે છે કે પુરુષપ્રયત્ન થાકી જાય ત્યારે આત્માને વેદના દ્વારા ધ્યેયની પ્રાપ્તિ થાય છે. જૂના આત્માને કચડી નાખનાર નિરાશા તે નવા આત્મામાં પ્રવેશ કરાવનારું દાર છે.

વળી બીજી એક નોંધવા જેવી હકીકત એ છે કે એ સાક્ષાત્કાર ધણીવાર ‘ ફ્રાટ્રીઝમ ’ અર્થાત્ તેજોદર્શન (તેજથી ઝગઝગતા દેખાવો) રૂપે અને મહાસાગરના પૂર દ્વારા પ્રગટ થાય છે. સરખાવો વિલિયમ જેમ્સના ‘ વેરાએટીઝ ઓફ રિલિજિયસ એક્સ્પીરીઅન્સ ’ માં આપેલું, પ્રેસીડેન્ટ ફિનીને થયેલા દર્શનનું, આ વર્ણન:

‘ ખરેખત એ પ્રતાહી પ્રેમનાં મોજાં પર મોજાંરૂપે આવતું દેખાયું.. એ મોજાં એક પછી એક મારા ઉપર, ને મારા ઉપર, ને મારા ઉપર આવ્યાં; અને મને યાદ છે મેં છેવટે ચીસ પાડી કે “ આ મોજાં મારા પર આવવાં માત્રુ રહેશે તો હું મરી જઈશ. ” મેં કહ્યું: “ હે નાથ ! હવે મારાથી આ સહન થતું નથી. ” છતાં મને મરણનો ભય જરાયે નહોતો. ’

વળી સરખાવો ટોમસ ફક્સરનોયે નિહાળેલું ને વર્ણવેલું મહાયોગી-
નું દર્શન.

૭. તેમણે હવેથી પોતાના આશ્રયસ્થાનોએ વિશે વિશેષ આદર
દર્શાવવો છોડી દીધો એ આશ્રયસ્થાનોની નમ્રનેદાર નિષ્ઠાએ તેમનું
સર્વ પ્રકારના હુમલાઓ સામે રક્ષણ કર્યું. એક દિવસ મન્દિરની ધનિકે
રથાપક રાણી રાસમણિ દેવીની ગુણિ દર્શતી હતી તે વખતે તેનું મન
બીજે ભમતું હતું. એના મનમાં કેવા કુદ પદાર્થોનું રહ્યું આલી. રક્ષું
હતું તે રામકૃષ્ણે બેધ લીધું ને તેને બહેર રીતે હપકા આપ્યો. ત્યાં
જોએલાં બીજાં માણસો બહુ ગુસ્સે થઈ ગયાં, પણ રાસમણિ પોતે શાંત
રહી. તેણે ઉદાઃભાવે માન્યું કે માએ જ મને હપકા આપ્યો છે.

૮. આ સાક્ષાત્કારોની ક્રિયા રસિક છે. રામકૃષ્ણે નમ્રમાં નમ્ર
બક્ત હતુમાનથી સદ્વચાત કરીને રામના સેવકોનાં રૂપ ધારણ કર્યું,
અને એમ કહે કહે કરીને છેવટે પોતે રામ છે એ બાવના પર આપ્યા.
પછી એના રૂબરૂપે સીતાએ એમની આગળ દેખા દીધી, એમ તેમણે
પોતે માન્યું. આંખો ઉઘાડી રાખીને તેમણે જે પહેલવહેલું 'સ પૂર્ણ
દર્શન કર્યું' તે આ. તે પછીના સર્વ દર્શનોમાં પણ તેઓ એવી જ
ક્રમબદ્ધ અવસ્થાઓમાંથી પસાર થયા. પહેલાં તેમને એ આકૃતિઓ
પોતાની મહાર દેખાતી; પછી તે એના વેદમા વિલોન થઈ જતી; અને
છેવટે તેઓ પોતે એ આકૃતિઓ જોડે એકત્ર થઈ જતા. આ ઉત્સાહ-
મયું સર્જનકાર્ય અનુભવ જેવું છે; પણ વિવિધ રૂપો ધારણ કરવાની
અદ્ભુત પ્રતિભાતાળા, એમના જેવા, પુરુષને માટે એ સહજ હતું.
એમને કોઈ વિચારની આખી ચામ કે તરત એ દર્શન સાકાર રૂપ ધારણ
કરતું. કોઈ શેફસપિપર ચિત્રપટ બનાવતો હોય ત્યારે એના અંતરના
છેક જીગણમાં તમે પ્રવેશ કરો છો એવી હકપના કરી જુઓ !

૯. એક વાતનો ધનકર હું નહીં કરું. મારાં સંશોધનમાં હું
આ રથે પહોંચ્યો ત્યારે મેં ચોપટી બંધ કરી દીધી. તેઓ તેમના

જીવનનાં પછીનાં વરસોમાં ગાનનાં કેવાં ઉત્તુંગ સિખરો પર પહોંચવાના હતા એની ખબર મને અમુક ચિહ્નો દ્વારા પડી ચૂકેલી ન હોત, તો મંભવ છે મેં એ ચોપડી લાંબા વખત સુધી ફરી ઉઘાડી ન હોત.

૧૦. ગાંધી બાળલગ્ન વિષે ઘણું જાણે છે (કેમકે જે બાળકો પોતાને નાનપણમાં અકાળે ચયેલા અનુભવોનાં, દઝાડે ને મૂંઝવે એવાં, સ્મરણો નિઃશીલ્પર સંધરે છે તે બાળકોમાંના એક તેઓ છે), એટલે એ કુરિવાજ સામે તેમણે વિશેષ સખતાઈથી પ્રહારો કર્યા છે. છતાં તેઓ એટલું કબૂલ કરે છે કે કેાઈ અપવાદરૂપ દાખલાઓમાં—ઈશ્વરની કૃપા પામેલા, નિષ્ઠાવાન ને ધર્મપરાયણ આત્માઓ પરત્વે, બાળપણથી ચયેલી સગાઈમાંથી ઘણાં શુદ્ધ ને હિતકારી પરિણામ નીપજે એ સંભવિત છે. કિંગ્સલવના હાનિકારક વિચારોમાંથી જે બીજી લાસઓ જન્મે તે બધી આથી ટળી જાય છે; અને એ લગ્નસંબંધને પવિત્ર સહધર્મચારતુ રૂપ પ્રાપ્ત થાય છે. ગાંધીના નસીબ જોડે જે નાની બાળાતું બાવિ જોડાયું હતું તેણે ગાંધીના કંઠથી જીવનક્રમ દરમિયાન કેવો સારો સાથ આપ્યો છે એ જાણીતું છે.

૧૧. તેમની પિયરની અટક મુખોપાખ્યાય હતી. પાંછળથી તે સારદાદેવીને નામે પ્રસિદ્ધ થયા.

૧૨. એમને એ જ નામે માણસો બોલાવતા આવ્યા છે. કુલીન હિંદીઓમાં સર્વ સ્ત્રીઓને પુરુષ, પોતાનાથી ગમે તેવી નાની હોય તોયે, 'મા' કહીને બોલાવે એવો આ સુંદર રિવાજ હંમેશનો આવડતો આવ્યો છે.

૧૩. આતું છ વરસ ચાલેલું એમ તેમણે પોતે કહ્યું હતું.

૧૪. ૧૮૬૧માં તેમની આગ્રમદાતા રાણી રાસમણિતું અવસાન થયું. સદ્બાળ્યે તેના જમાઈ મથુરબાણુની નિષ્ઠા રામકૃષ્ણ પ્રત્યે કાયમ રહી.

૩. બે ગુરુ

આવાંસુધી રામકૃષ્ણ, મદ્દુષ્ટા પર બરોમો રાખી, એટલા તરતા હતા. એવાદનો દરો નહોતો તેમની પામે નહોતો. વહેણનો ક્યાંય પાર-છેડો નહોતો; તેમાં વચ્ચે ગર્જના કરતા મોટા ઘોષ હતા, અને આત્મા રૂપી જળ એવાં વમળો હતાં. તેઓ સાવ યાદી, જવાની અણી પર હતા, તેવામાં બે માણસોએ દેખા દીધી; તેમણે રામકૃષ્ણનું માથું પાણીની ઉપર ઝાલી રાખ્યું, અને નદી પાર કરી સામે કાંઠે જવા માટે વહેણમાં કેમ તરાવ એ શીખવ્યું.

ભારતના આત્માનો જુગજૂનો દત્તિદાસ એ પરમ સત્યને જીતવા માટે નિરંતર દૂધ દગ્ગી, અમણિત માણસોની, જમાતનો દત્તિદાસ છે. જગતની સર્વ મહાપ્રજાઓ જાણે કે અજાણે એ જ મૂળશૂત ધ્યેય રાખે છે; તેઓ વિજેતાઓના દળમાં બળેલી છે; એ વિજેતાઓ પોતે જો પરમ સત્યના અંસો છે તે સત્ય પર હલો કરવા માટે યુગે યુગે ઉપર જાય છે; એ સત્ય તેમને આગળ ને આગળ ચાલી પુરુષાર્થ કરવા ને ચડવા લક્ષ્યાને છે; તેઓ ફેટલીકવા યાદને પડી જાય છે; પછી પાછા સાસ આઈ વગરહાર્યે આગળ ચડે છે; અને છેવટે હાં તો જીત મેળવે છે, અથવા તો ધવાઈને રણમાં પડે છે. પણ દરેક જણને પરમ સત્યના એક જ મુખનું દર્શન થતું નથી. કોઈ મોટા કિસ્બેનંધી શહેર પર જુદાં જુદાં લશ્કરો ઘેરા ધાલે, પણ એ લશ્કરો વચ્ચે માહોમાહે મેળ ન હોય, એની જોવી આ રિયતિ છે. શહેર પર ચડાઈ કરી છાપો મારવાને સગતા સવાલો ઉઠેલવા માટે દરેક લશ્કરની ચાલ ને તેનાં હથિયારો જુદાં જુદાં હોય છે. આપણી પશ્ચિમની પ્રજાઓ જૂરને તથા જહાજના કોટ પર હલો કરે છે. તેઓ કુદરતની ભૌતિક શક્તિઓ પર વિન્ય મેળવવા, તથા

એ કુદરતના કાયદાઓ જાણી તેમને અપનાવવા, ઈચ્છે છે. તેમ થાય તો તેમાંથી હથિયારો બનાવી અંદરનો ગદ હાથ કરવો, અને આખા દિલ્લસને તામે થવા ફરજ પાડવી, એવી તેમની મજબૂતરી હોય છે.

ભારત જુદી દેશે આગળ વધે છે. તે સીધું મધ્યભાગ પર, અણુદીઃ એવા લક્ષરી મથકના સેનાધિપતિ પર, ધસારો કરે છે; કેમકે જો પરમ સત્યને તે શોધે છે તે આ વિશ્વથી પર ને તેની પાર છે. પણ ભારતના 'અવસ્તુવાદ,' (આંતરિયાલીઝમ)ને પશ્ચિમના 'વસ્તુવાદ' (રિયાલીઝમ)* સામે ન મૂકવા જોઈએ કાળજી આપણે રાખવી ધટે છે. હિંદીઓ હાડથી વસ્તુવાદી છે, અને તેઓ આનન્દ તથા હિન્દિયોપભોગના સ્વેચ્છાસ્વીકૃત આધન વડે પોતાના આદર્શને પ્રાપ્ત કરે છે. તેઓ વિચારો ને કલ્પનાઓને જુએ, સાંભળે, ચાએ ને અંકે ત્યારે જ તેમને સન્તોષ થાય. હિન્દિયોપભોગની સમૃદ્ધિ અને અમાધારણ કલ્પનાશક્તિ એ બંનેમા તેઓ પશ્ચિમના દરતાં ધણા આગળ વધેલા છે. તે પછી આપણે, પશ્ચિમની બુદ્ધિનુ નામ આગળ કરીને, તેમના પુરાવાની અવગણના શી રીતે કરી શકીએ? આપણી નજરે બુદ્ધિ એ માણસના વિચાર કે કલ્પના પર આધાર ન રાખનારો, ને માણસની બહાર સ્વતંત્ર હમ્તી ધરાવનારો, રસ્તો છે. પણ બુદ્ધિ ખરેખાર બહુ પદાર્થ છે ખરી? અમુક અમુક માણસોના દાખલા લઈને જોઈએ, તો બુદ્ધિને બાહ્ય પદાર્થ મણવી એ કેટલે અંશે સાચું લાગે છે? માણસના મનની જે મર્યાદાઓ છે તે બુદ્ધિને લાંબુ પડતી નથી શું? જ્યાં આપણે એટલું કાળજીથી જોયું છે ખરું કે હિંદુ માનસને ચતા 'સાક્ષાત્કારો' તે એમના મનની નરી કલ્પનાઓ છે એમ આપણે માનીએ છીએ, પણ હિંદમાં તેવું મનાવું નથી? ત્યાં તો એ વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિનાં અને કાળજીપૂર્વક

* 'આંતરિયાલીઝમ' અને 'રિયાલીઝમ' એ સંપ્રદાયને માટે ભારતીય વત્તવજ્ઞાનમા વપરાતા અનેક સંપ્રદાયોમાંથી આ બે અહીં વાપર્યાં છે. એ વાદોનાં અનેક રૂપાંતરો આપણી ફિલસૂફીમાં છે. —અનુવાદક

દરેક પ્રયોગોનાં પરિણામ જોય છે, અને સેંકડો વરસથી તેની કમોડી ચાલતી આવેલી છે, ને તેની રીતસર નોંધ રાખવામાં આવેલી છે. આત્મદર્શન કરનાર દરેક મહાપુરુષ પોતાના શિષ્યોને એ રસ્તો બતાવે છે, જેથી તેઓ પણ રતિપૂર સંશય વિના એવાં દર્શન કરી શકે. બેઠક પૂર્વ અને પશ્ચિમ જાનેની જે પદ્ધતિ છે તેને વિશે આપણે સગભગ સરખી ચંદા રાખવી જોઈએ, તેમજ જાનેને વિશે દામચલાઉ વિશ્વાસ પણ સરખો જ રાખવો જોઈએ. કાઈ જૂઠાં પણ માણસો ઠરતા હોય, અને તેની પાછળ તેમની સાતનિષ્ઠ રહેલી હોય, તો તે સાપેક્ષ સત્ય છે, એમ આજનું અરેખડું વૈજ્ઞાનિક માનસ માને છે. એ દર્શન જે ખોટું હોય, તો મહત્વની વાત એ છે કે એમાં બ્રહ્મ ક્યાં રહેલી છે તે શોધી કાઢવું જોઈએ, અને પછી એના બીજા અંશોને આગળ વધી તેની પારના ઉચ્ચતર સત્ય સુધી પહોંચવા દેવા જોઈએ.

ભારતમાં—રૂપર શબ્દોમાં દર્શાવાયેલો કે મનમાં અરૂપર રીતે રહેલો—સામાન્ય મત એવો છે કે જગતમાં જે કંઈ છે તે પરમાત્મામાંથી—એક ને અખંડ એવા બ્રહ્મમાંથી—જ ઉત્પન્ન થયેલું છે, ને તેને જ આધારે ટકી રહેલું છે. વિશ્વના દરેક પદાર્થની જુદી જુદી પ્રતિમાઓ બ્રહ્મમાંથી ઉદ્ભવેલી છે; વિશ્વની હસ્તી એ વિશ્વવ્યાપી ચૈતન્યને જ આધારી છે, ને તેના ગર્ભમાંથી જ આખા વિશ્વનો ઉગમ થયેલો છે. શબ્દમાંથી—આપણે જોઈએ વિશ્વાત્માના અંગમૂત ને અવિભાજ્ય એવા અંશો છીએ ને—વિનિષ્કર્ય ધારણ કરતા ને બદલાતા વિશ્વની કલ્પનાને જોઈએ છીએ, અને તેને સ્વતંત્ર હસ્તી છે એમ માનીએ છીએ. આપણને જ્યાં સુધી એક ને અદ્વિતીય એવા બ્રહ્મનું જ્ઞાન ન થાય ત્યાં સુધી આપણે માયાથી ભરમાઈએ છીએ. એ માયા અનાદિ છે, ને કાલમયોદાયી પર છે. જે વસ્તુ કેવળ નિરંતર બદલાતી પ્રતિમાઓનો અવિરત પ્રવાહ છે, અને એક ને અદ્વિતીય બ્રહ્મરૂપી અદૃશ્ય

ઉગમસ્થાનમાંથી નીકળે છે, તે વિશ્વને આપણે સાચત સત્ય માની લઈએ છીએ.

એટલે આપણે આપણી આસપાસ સર્વત્ર વહેતા માયાના પ્રવાહ-માંથી છૂટી જવું જોઈએ; અને જેમ એક જાતની માછલી આડે આવતા સર્વ અંતરાયો પર ફૂટી જાય છે તે મોટા ધોધ ઉપર પણ ચડે છે, તેમ આપણે પણ પાછા છેડે આપણા મૂળ-સુધી જવું જોઈએ. એવું અનિવાર્ય બાવિ આપણે માટે નિર્માયેલું છે, પણ તે મેલકરૂપી આખરી સુકામે પહોંચાડે છે. આ વેદનાથી બચેલા પણ ચરાતનવાળા ને બળ્ય સંગ્રામને ‘સાધના’ એ નામ અપાયું છે. એ સંગ્રામ ખેડનારા તે સાધકો છે. એમની નાની મેના યુગે યુગે નવી રચાય છે, ને નિર્ભય આત્માઓમાંથી એ મેનાની બરતી કરવામાં આવે છે; કેમકે તેમણે એકાગ્ર કામ અને આકરૂ નિયંમપાલનની તાલીમમાંથી પસાર થવાનું હોય છે. એ તાલીમની પદ્ધતિ અનેક યુગોના અનુભવે મંજૂર કરેલી છે. આ સૈનિકોને જે માર્ગો કે શસ્ત્રો વાપરવાની છૂટ હોય છે, તે બનેમાં લાંબી એકાગ્રતા ને મતન અભ્યાસની જરૂર રહે છે. પહેલો રસ્તો ‘નેતિ ! નેતિ ! નો’ છે; તે નિર્વિશેષ જ્ઞાનનો માર્ગ અથવા જ્ઞાનીનું શસ્ત્ર છે. બીજો રસ્તો કહે છે કે ‘આ બ્રહ્મ છે ! આ બ્રહ્મ છે !’ એ સવિશેષ જ્ઞાનનો માર્ગ, અથવા બક્ષતનું શસ્ત્ર, છે. પહેલો માર્ગ કેવળ સુદ્ધિગમ્ય જ્ઞાન પર આધાર રાખે છે. તેની બહાર જે કંઈ વસ્તુ સત્ય કે આત્માસરૂપ હોય તેનો તેણે હંમેશાં અસ્વીકાર કર્યો છે; અને એ માર્ગ આકરૂ નિશ્ચય કરીને તથા પરમ પદ પર નજર ઠેરવીને ચાલે છે. બીજો માર્ગ પ્રેમનો છે. ‘પ્રીતમ પ્યારા’ નો પ્રેમ (જે શુદ્ધ ચતો જાય છે તેમ તેમ તેનું રૂપ બદલાતું જાય છે) ધીરે ધીરે બીજી બધી વસ્તુનો ત્યાગ કરાવે છે. જ્ઞાનમાર્ગ તે નિર્ગુણ બ્રહ્મનો માર્ગ છે. ભક્તિમાર્ગ તે સગુણ બ્રહ્મનો માર્ગ છે — કંઈ નહીં તે

એના યાત્રીઓ એ માર્ગ પર લાંબો વખત ચાલી પછી જ છેવટે પાછા ગાનના યાત્રીઓ ભેડે બળી જાય છે.

રામકૃષ્ણની અગ્નિ મનોવૃત્તિએ પહેલેથી અજાણતાં મક્તિમાર્ગ મહાદુર થઈ હતો. પણ એ રસ્તાના પાંદેરોંક અને તેના પર આવેલી ધૂપી ઝાડીઓ વિષે એમને કશી ખબર નહોતી. પારીસથી જેમ્સલેમની યાત્રાનો સંપૂર્ણ ક્રમ આંધી રાખેલો તૈયાર હતો એ સાચું. યાત્રાએ બિયડવાના જગાથી છેક છેલ્લા મુકામ મુધીના આખા રસ્તાનો નકશો એમાં આપેલો હતો. રસ્તે ક્યાં ક્યાં અકરમાત નડવાનો ભય છે, પર્વતો તથા ચડાણ ઉતાર ક્યાં ક્યાં આવે છે, જીવને જોખમ આવે એવા ખૂણા તથા રાતવાસો રહેવાના વિસામા ક્યાં ક્યાં છે, એ બધું એમાં અગાઉથી જોડતી રાખેલું હતું, ને હાપણુપૂર્વક એની વહેંચણી કરી રાખેલી હતી. પણ કામારચુકરના આ દોડના મુસારને એને વિશે કશી ખબર નહોતી. એ તો એમનું સ્વચ્છંદી હૃદય અને એમના પગ ન્યાં લઇ જાય ત્યાં જતા હતા. છેવટે તે માણસના ગળ બહારનો પ્રયત્ન કરીને યાદી ગયા; તેમને રસ્તો દેખાડનાર કે મદદ કરનાર કોઈ નહોતું; અરણ્યનાં ઊંડાણમાં નરી એકલતાથી તે પામક જની જતા; ને દેટલીક ક્ષણોએ તેમને સાગતું કે હું સાવ ભૂલો પડ્યો, ને હવે અહીંથી કોઈ રીતે નીકળવાનું નથી. તેઓ લગભગ છેવટના, અગવડવાળા વિસામા પર પહોંચ્યા આવી હતા. ત્યાં એક સ્ત્રી મારફતે તેમની પાસે મદદ આવી પહોંચી.

એક દિવસ તેઓ પોતાની અગાસીમાંથી જુદા જુદા અનેક રંગના સદવાળી હોડીઓને ગાના પટ પર આમતેમ દોડતી જોઈ રહ્યા હતા. ત્યાં એક હોડીને તેમણે પોતાની અગાસીની નીચે અટકતી જોઈ. એક સ્ત્રી ઘાટના પગથિયાં ચડીને ઉપર આવી. તે જાત્રી ને સ્વરૂપવાન હતી. તેના લાગ્યા વાળ છૂટા બૂધતા હતા, ને નેણે સંન્યાસીના જેવો ભગવો ઝખ્ખો પહેર્યો હતો. તેની ઉંમર પાંચીસ ને ચાળીસ

વચ્ચે હો, પણ દેખાવે તે એથી નાની લાગતી હતી રામકૃષ્ણ એના દેખાવથી ૭ થઈ ગયા, ને માણસ મો લી એને એનાવી તે અગ્રી રામકૃષ્ણને બેતાવાત તેની આખમા આસુ આવી ગયા, ને તેણે કહ્યું

‘દી’ ૧, હું તને ઘણા અખતરી જોડુ છું’

આ મહિના મગામના ગયા બ્રાહ્મણ કુટુંબની હતી, વિષ્ણુભક્ત^{૧૦} હતી, અને તેણે રાત્રીનો—ખામ—ગીને ભક્તિમાર્ગના મન્થેનો—ઘણો ગડો અધ્યામ—યો હતો તેણે કહ્યું કે ‘આ પ્રભુભક્તને જોઈતી હતી એમને વિષે પ્રભુએ જ નને ખમગ આપી હતી એમને આપવાનો મદગો પ્રભુએ મને સોંપ્યો છે’ એ જાણની વચ્ચે આની વધા ઓળખાણ ન થઈ તેનું નામ શું છે એ પણ રામકૃષ્ણે પૂછપરછ કરીને નાણી લીધું નહીં (તે બૈરવી બ્રાહ્મણી—બ્રાહ્મણ માધ્વી—સિવાય બીજે નામે દી ઓળખાઈ નહીં) તેઓ મન્યા એ પહેલ જ આ માધ્વી અને પ્રાચીના પૂજારી વચ્ચે મા દીધરાનો મળવ બધાઈ ગયો ઓછ બાળકની પેઠે જ રામકૃષ્ણે આ મા પૃ વિશ્વામ નૃપ્યો, અને પ્રભુમય જનમા—પોતાની માનનાના—તેમને જે દલભર્યા અનુભવો થયેના તે બધા હી મળના યા પોતાને શરીર અન મનની જે વેદના ઘેરી પડેલી તેનું પણ વર્ણન કર્યું તમણે કહ્યું ‘ઘણા લોકો મને પાગન કહે છે’ અને નનતા ને ચિન્તાથી પડ્યું ‘એમનું કહેવું ખરું છે’ નૈરવીએ એમની બધી વાત સાંભળી લીધી પત્રી માતાની કેમજતાથી તેમને આસ્વાસન આપ્યું, અને કહ્યું ‘તમે જરાયે ડગો નહીં ભક્તિમન્થેના ગયામા ગની પ્રાંટની એક માવના બતાવેલી છે તમા તમે કોઈની મદદ વિના, આપણે પડોની ગયા હો તમને જે વેદના યાવ છે એ તો તમે જોવી ઉચાઈએ ચડ્યા છો તેનું માપ બતાવે છે’ બૈરવીએ રામકૃષ્ણની શરીરિ સુખામગીની દેખજે રાખવા માડી, ને તેમના મનમા રાન નાન્યુ જે જાનમાર્ગ પર તેઓ અત્યાર પડેના

રાતની વેળાએ એકલા ને આંખે પાટા બાંધીને ચાલ્યા હતા, તે જ માર્ગ પર બેરબીએ તેમને ધોળે દહાડે અજવાળામાં પાછા ચલાવ્યા. જે 'સાક્ષાત્કારો' કરવા માટે યોગચાસને સંકડો વરસ લાગ્યા હતા તે રામકૃષ્ણે, કેવળ સ્વયંત્રરણને બળે, થોડાં જ વરસમાં સિદ્ધ થયા હતા; પણ એ સિદ્ધિ ક્યે રસ્તે ચલા પામી એ તેમને ન ખતાવાય ત્યાં સુધી તેઓ ખરેખરા સિદ્ધ બની શકે એમ નહોતું.

ભક્તને જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ-બક્તિ દ્વારા ચાય છે. તે ઈશ્વરના ક્ષેત્ર એક રૂપને પોતાના ઇષ્ટ દેવતા રૂપે સ્વીકારે છે. દાખલા તરીકે રામકૃષ્ણ દેવીને પોતાની ઇષ્ટદેવતા માની હતી. ભક્ત લાંબા વખત સુધી આ એક જ પ્રેમમાં તરબોળ રહે છે. પહેલાં તો તેને પોતાની ભક્તિના બાળનું દર્શન થતું નથી; પણ ધીરેધીરે તે એને એવા માંડે છે, એનો સ્પર્શ કરે છે, ને એની જોડે વાતચીત કરે છે. એ ક્ષણથી માંડીને પછી તે ચિત્તને જગત જ એકાગ્ર કરે ત્યાં તો તે પોતાના ઇષ્ટદેવને હાજરાહજૂર જુએ છે. પોતાનો નામ જગતની વસ્તુમાત્રમાં વસે છે એમ તે માને છે; એટલે પોતાના ત્રિપતમમાંથી થોડા જ વખતમાં ઈશ્વરનાં બીજાં રૂપો નીકળતાં તેને દેખાવા માંડે છે. આ અનેકરૂપધારી દેવી સૃષ્ટિ તેની નજર આગળ રમ્યાં કરે છે. હેવટે એ સૃષ્ટિનું સંગીત તેની રમેરમમાં એવું તો વ્યાપી જાય છે કે એના અંતરમાં બીજા ઠાંધ વસ્તુને માટે જરાયે જગા રહેતી નથી, અને ભૌતિક જગત અલોપ થઈ જાય છે. આને સ્વિકૃત્વ સમાધિ કહે છે. સમાધિ એ એવા ન નન્દની સ્થિતિ છે જેમાં માણસ સંખ્યા અવરચાની પાર ચાલ્યો જાય છે. સ્વિકૃત્વ સમાધિમાં આત્મા હમુ વિચારના આતરિક જગતને વળગી રહે છે અને ઈશ્વર સાથેના પોતાના અનુસંધાનનો રસ માણે છે. પણ જ્યારે આત્મા એક વિચારમાં તરબોળ થઈ જાય ત્યારે બીજા બધા વિચારો દરમ્યાન ખરી પડે છે, અને એ માણસનો આત્મા છેલ્લે છેલ્લા સુકામની—એટલે કે નિર્વિકલ્પ

સમાધિ અર્થાત્ બ્રહ્મ સાથેના અન્તિમ એકત્વની—ધણી નજીક આવી પહોંચે છે. વિચારના નિરોધની અવસ્થા, જેમાં છેવટે, સંપૂર્ણ ત્યાગ દ્વારા બ્રહ્મભાવની પ્રાપ્તિ થાય છે, તે હવે દૂર નથી.^{૧૧} રામકૃષ્ણ આત્માની આ યાત્રાનો આશરે પોણે બાગ આંધળા માણસની પેઠે વટાવી ચૂક્યા હતા.^{૧૨} હવે તેમણે ભૈરવીને પોતાની ધર્મમાતા તરીકે, ગુરુ તરીકે, સ્વીકાર્યો હતાં. તેમણે રામકૃષ્ણને એ યાત્રાનાં સર્વ અંગો ને તેના રહસ્ય વિષે વીગતવાર સમજાવ્યાં આપી. તેમણે પોતે આત્મજ્ઞાનની સાધના કરી હતી; એટલે તેઓ જ્ઞાનના માર્ગોથી વાકેફ હતાં. તેથી તેમણે શાસ્ત્રમંથોમાં આપેલા નિયમો અનુસાર સાધનાના સર્વ માર્ગો વારાફરતી ને પદ્ધતિસર અજમાવી જોવાડાવ્યા. સૌથી વધારે જોખમ-વાળા તન્ત્રમાર્ગની સાધના પણ કરાવી. એ માર્ગમાં ઇન્દ્રિયો તથા આત્માને ખુદ્દાનાં મૂકી દઈ તેમને વાસના ને કંપનાના તગામ મપાડા ભાગવા દે છે; અને એમ કરતાં તેઓ એ વાસનાઓ પર જય મેળવે એવી ધારણા રખાય છે. પણ એ રસ્તો પહાડની છેક ઢોર પર આવેલો છે; તેની જોડે જ અધઃપાત અને હિન્માદની સીધી કરાડો આવેલી છે; અને ત્યાં જવાનું સાહસ કરનારા અનેક માણસો કહી પાછા ફરવા પામ્યા નથી. પણ વિશુદ્ધ રામકૃષ્ણ તો જેવા વિશુદ્ધ ત્યાં જવા નીકળ્યા હતા તેવા જ વિશુદ્ધ પાછા આવ્યા, અને ગળવેલનાં જેવા તેજસ્વી ને પાણીદાર થઈને એ કસોટીમાંથી નીકળ્યા.

હવે બકિત દ્વારા ઈશ્વર સાથે અનુસંધાન કરવાના મર્વ પ્રકારો તેમને હસ્તગત થઈ ગયા. આ માર્ગમાં ‘ઓમળીસ ભાવ’, એટલે કે પ્રભુના સાંનિધ્યમાં જીવને લિપજતી જુદી જુદી ભિંમિઓ, હોય છે—દા. ત. સેવક ને સ્વામીનો સંબંધ, પુત્ર ને માતાનો સંબંધ, મિત્ર, પ્રિયતમ, પતિ-ધ્યાદિના સંબંધો. રામકૃષ્ણે એ દૈવી મઃ પર ચોભેરથી હલ્લો કર્યો હતો; અને જે પુરુષે ઈશ્વરન જીયો તેનામાં ઈશ્વરના સ્વભાવનો અંશ પણ કંઈક અબો.

તેમનાં મુરઝે તો તેમને ધ્વિરના અવતાર તરીકે સ્વીકાર્યા. તેમણે દક્ષિણેશ્વરમાં એક સભા બોલાવી. પડિતો વિદ્વાન્નરી ચર્ચા કરી, રણા તે પછી ભૈરવીએ આમહપૂર્વક કહ્યું કે એ ધર્મધુર ધરોએ આ નવા અવતારનો જાહેર રીતે સત્કાર કરવો જોઈએ.

પત્રી રામકૃષ્ણની કીર્તિ ફેલાવા માગી. જે અદ્ભુત પુરમે એક પ્રકારની નહીં પણ સર્વ પ્રકારની સાધનામાં સફળતા મેળવી હતી તેમના દર્શન કરવા લોકો દૂરદૂરથી, આનર્વા લાગ્યા. જે તપસ્વીઓ એક વાળીએ માર્ગે યજ્ઞને ઈશ્વર તરફ જણા મથી રણા હતા તે—મન્યામીઓ, મુનિઓ, સાધુઓ, સ્વપ્નદ્રોષ્ટાઓ—સહુ તેમની મનાહ માગવા તે તેમનો ઉપદેશ સાંભળવા આનર્વા લાગ્યા. રામકૃષ્ણ તો અનેક માર્ગોના સમજ ઉપર બેઠા હતા, ને એ સંકુના કરતા ધ્રુવે પડોએવા હતા. તેઓ આ સમારમા પાછા આવેલા હતા—ડાન્ટેની પેઠે નરકમાથી નહીં, પણ બહા મસુદમા મોતી બેવા જિતજેના મરણવાની પેઠે. એમના દર્શનમાં જે મોહકતા હતી તેના વર્ણન એમને મળવા આવેલા સાધુસતોએ આપ્યા છે અમાધિના અગ્નિમાં આટલો નામો ઢાળ તપીને શુદ્ધ થયેલી એમની ઢાવા પર સુવર્ણના નેવી દીપ્તિ એ માણુસોને દેખાયેલી.^{૧૭} પણ તેઓ તો જીવનભર અત્યંત સાદા માણુસ રણા, ને અભિમાનનો છાટો એમનામાં કદી આપ્યો નહીં, કેમકે તેઓ ઈશ્વરના કેમકા એવા તો મસ્ત હતા કે તેમને પોતાને! વિચાર કરવાની દુરસદ જ મળતી નહીં. તેમજ પોતે જે સિદ્ધિ અગાઉ મેળવી છે એના વિચાર કરતા વધારે વિચાર તો એમને હજી નહીં કરવાનું જાડી છે એનો જ આવતો તેઓ અવતાર છે એમ દાખ દેડે તે એમને જરાયે ગમતું નહીં. જે ગ્રથજ બીજા દરેક જાણુને—તેમના ગુરુ ભૈરવીને સુદા—સૌથી બિચુ શિખર લાગતું હતું ત્યાં તેઓ આપ્યા તે પછી તેમની નજર તો એ ચદાસુના જાડાના ભાગ ઉપર, છેડ જેવડની સીંચી કરાડ ઉપર, જ ચોટી રહી અને ઝેડ જિંવામાં ગયા શિખર સુધી પડોએ જ એમનો છૂટકો ચળા

પણ આ છેલ્લા ત્રણજીને માટે જૂના ભોમિયા પૂરતા નહોતા. જે-
ધર્મમાતાએ ત્રણ વરસ સુધી અત્યંત રોહ અને વાતસલ્યથી એમની
કાળજી રાખી હતી તેમને, બીજા ધણી માતાઓની જેમ, દુઃખ સાથે
જોઈ રહેવું પડ્યું કે જે પુત્ર એક કાળે એમના દૂધ પર આધાર
રોખતો હતો તે નારી ગયો, અને વધારે કડક ને વધારે પ્રાણવાન
અવાજવાળા ખીજ ગુરુ પાસે ઉચ્ચતર આદેશ લેવા માંડ્યો ગયો.

૨ *

૧૮૬૪ ના આખરભાગમાં, રામકૃષ્ણે સગુણ બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર
કર્યો તે જ પળે, નિર્ગુણ બ્રહ્મનાં સંદેશવાહક દક્ષિણેશ્વર આવી પહોંચ્યા.
પોતાને જે કાર્ય કરવાનું નિર્માયેલું હતું તેની એ આવનારને હજુ
ખબર નહોતી. તેમનું નામ તોતાપુરી (નાગાગાવા) હતું. તે
અસાધારણ વેદાન્તી તપસ્વી ને પરિમાજક હતા. તેમણે યાગીસ વરસની
સાધના પછી અન્તિમ સાક્ષાત્કાર કર્યો હતો. તેઓ જીવનમુખ્ત હતા.
નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં લીન થયેલી એમની દષ્ટિ આ જગતની માયા પ્રત્યે
સંપૂર્ણ ઉદાસીનતાથી જોતી હતી.

રામકૃષ્ણને લાંબા વર્ષતથી એમ લાગતું હતું—તે સાથે વેદના પણ
થતી હતી—કે મારી આસપાસ જાણે નિરાકાર બ્રહ્મની, તથા પ્રભુના
દૂતોની અમાનુષી, અથવા કડો કે અતિમાનુષી, ઉદાગીનતા બમી
રહી છે. પ્રભુના આ દૂતો તે ગમનચુંબી ગિરિસિખરોની પાતળી હવામાં
રહેનારા પરમહંસો હતા. તેઓ સદા વસ્તુમાત્રને વિષે અનાસક્ત
હતા, ઘેર તપ કરનારા હતા, તેમણે જાણે શરીર તથા જીવને કાંચળી-
ની જેમ ઉતારી નાખ્યાં હતાં, અને હૃદયનું જે હેવટનું ધન—પ્રભુપ્રેમરૂપી
હીરો—તે પણ તેઓ ગુમાવી બેઠેલા હતા. રામકૃષ્ણ દક્ષિણેશ્વરમાં રહેવા
આગ્યા ત્યારે શરણાગતના દિતસોમાં તેમના મનમાં આ જીવતાં મડાં
પ્રત્યે બીજાણી આકર્ષણ જાગ્યું હતું; અને મારે પણ આવી દશાએ
પડેલું પડશે એ વિચારથી તેઓ રોયા હતા. તેઓ અક્તિ પાછળ

દેવા પાગલ હતા, દેવા જન્મસિદ્ધ પ્રેમી ને કલાકાર હતા, તેનું વર્ણન હું પાછળ આપી ગયો છું. એવા સ્વભાવવાળા પુરુષ આ નવી વાત જાણીને કેટલા સોસાઇ ગયા હશે, એની કલ્પના તમે કરો. એમને તો જે પદાર્થ પ્રત્યે પ્રેમ હતો તેને જોવાની, સ્પર્શવાની, તેને અંતરમાં સમાવી દેવાની, તીવ્રમાં તીવ્ર જખના હતી. એ કવિત્વ આકૃતિને આલિંગન ન કરાય, જેમ નદીમાં તેમ જ આ આકૃતિમાં પણ રનાન ન કરાય, અને એ દેવી મૂર્તિ ને તેનાં સર્વ મૌનદ્યોતે પોતીકાં ન બનાવાય, ત્યાં સુધી તેઓ અતુષ્ટ રહેતા. આવા માણસને પોતાના હૃદયને ગમી ગયેલું ઘર પરાણે છોડી દેવાનું હતું, અને નિરાકાર ને નિર્ગુણ બ્રહ્મમાં પોતાનાં શરીર તથા આત્માને નહોતકે નિમગ્ન કરી દેવાનાં હતાં ! આ બીજા પ્રકારની વિચારધારા આપણા પશ્ચિમના વૈજ્ઞાનિકોને લાગે એના કરતાં વધારે દુઃખદ ને વધારે પરાઈ રામકૃષ્ણને લાગી હોવી જોઈએ. ૧૪

૧

પણ એમનાથી છુટાવ એવું હતું જ નહીં: એમના મનમાં જે ભારે ડર હતો તે જ એમને, સર્પની આંખોની પેડે, રદ લગાડી રહી હતો. જે ઝંઝાણો પર પહોંચવાનું હતું તેનો વિચાર કરતાં તેમને તન્મર આવતા. છતાં તેઓ શિખરો પર પહોંચ્યા હતા, એટલે હવે આગળ વધીને ઝડકે છેડા સુધી પહોંચ્યે જ છૂટકો હતો. ઈન્વરના ખંડની ગાવમાં નીકળેલો સુમારૂ ગૂંઢ નાહન નીના મૂળ સુધી પહોંચે ત્યાં સુધી તનાથી અટકી સકાય એનું નહોતું.

હું કહી ચૂક્યો છું કે નિરાકાર બ્રહ્મને વિષે એમના મનમાં ભય અને આકર્ષણ અનેની લાગણી બિપજતી હતી. છતાં એ બ્રહ્મ એમને માટે ટાપીને રાહ જોઈ રહ્યું હતું. પણ રામકૃષ્ણ પોતે એની પામે ગયા નહીં. તોનાપુરી એ કાલીબક્તને લઈ જવા આવ્યા.

તોનાપુરી ચાલ્યા જતા હતા ત્યાં તેમની નજર રામકૃષ્ણ પર પડી, પણ રામકૃષ્ણે તેમને જોયા નહીં. કોઈ એક જગાએ ત્રણ વિવસથી

વધારે રહેવું નહોં એવો તોતાપુરીનો નિયમ હતો. પેલા જુવાન પૂજારી^{૧૫} મન્દિરના એક પગથિયા પર બેઠા હતા, ને પોતાને ગૂઢ દર્શન થઈ રહ્યું હતું તેના પરમ સુખમાં નિમગ્ન હતા. તે બેઠે તોતાપુરીને સાનન્દાશ્રય થયું.

તેમણે કહ્યું : ‘દીકરા, હું સત્યના માર્ગ પર ઘણો આગળ વધી ચૂકેલો છું. તારી ઇચ્છા હોય, તો એ પંછીની પાયરીએ પહોંચવામાં હું તને મદદ કરી શકું એમ છું. હું તને વેદાન્ત શીખવીશ.’

રામકૃષ્ણના ઉત્તરમાં રહેલી નિર્દોષ સરળતા બેઠે આ દરેક તપસ્વીનું પશુ મોં મઘડી બેસ્યું. રામકૃષ્ણે કહ્યું : ‘મારે પડેલાં મા (દાસી)ની રમ્મ માગવી બેઠશે.’ માએ રમ્મ આપી, એટલે તેમણે નત્રભાવે ને પૂરા વિશ્વાસપૂર્વક આ દેવી ગાનદાતાનું સિખ્યત્વ સ્વીકાર્યું.

પણ પડેલાં એમને ‘દીક્ષા’ની કસોટીમાંથી પસાર થવું પડ્યું. બ્રાહ્મણના સર્વ વિશેષ અધિકાર, તેનાં ચિક્કો, ઉપવીન, અને પૂજારી-પણાતુ ગૌરવ એ સર્વનો ત્યાગ એ આ દીક્ષાની પડેલી શરત હતી. આ ત્યાગ તો રામકૃષ્ણને મન દશી વિસાનમાં નહોતો. પણ અત્યાર સુધી તેઓ જે રહેહો ને બ્રમણ્યોને આધારે જીવતા હતા તેનો—સચ્ચણ ઈશ્વર, અને તેમનો પ્રેમ તથા સ્વાર્થણના ફળમાંથી દેરદેર નીપજેલો પાક, એ બધાનો—સાગ પણ કરવાનો હતો. પૃથ્વીના જેવા દિગંબર થઈ તેમને પોતાની ઉત્તરક્રિયા પણ કરવી પડી. પોતાના અહંકારના હ્રદયા અવશેષને—પોતાના હ્રદયને—દાટી દેવું પડ્યું. તે પછી જ તેમનાથી જૂનાં વસ્ત્ર તણ, નવા જીવનનો સૂચક એવો સંન્યાસીનો બગવો ઝળેલો પહેરી ચકાયો. તોતાપુરીએ હવે તેમને અદ્વૈત વેદાન્તના^{૧૬} મુખ્ય સિદ્ધાન્તો શીખવવા માંડ્યા. બ્રહ્મ કેવું એક ને અખંડ છે, અને આત્માની શોધમાં કેટલા ઊંડા બિતરવું બેઠા, તે કહ્યું; અને બતાવ્યું કે આટલું થાય ત્યારે આત્માને બ્રહ્મ સાથેના પોતાના સ્વરૂપકચનો

સાક્ષાત્કાર થાય, અને આત્મા સમાધિ દ્વારા એ બ્રહ્મમાં દહપણે પ્રતિષ્ઠિત થવા પામે.

જે પુરુષ સમાધિની કંતર મર્વ અવસ્થાએ વટાવી ચૂક્યા હતા તેમને માટે પણ છેલ્લી અવસ્થાના પ્રવેશદ્વારની ચાવી મેળવવી સહેલી હતી, એમ જો કોઈ મને તો તે બૂલ છે. એનું જે વર્ણન રામકૃષ્ણે પોતે આપ્યું છે તે અહીં ઉતારવા જેવું છે; કેમકે એ વર્ણન કેવળ ભાગ્યના શાસ્ત્રગ્રન્થોના એક અંશ નથી, પણ આત્મસાક્ષાત્કારને લગતી તવારીખો પશ્ચિમના જે ગ્રન્થભંડારમાં સચવાઈ રહી છે તેમાં પણ એને સ્થાન આપવું ઘટે છે:

‘વસ્તુમાત્ર પરથી મનને કેમ ખેંચી લેવું, તે તેને આત્માના છેક જોડા ગહ્વરમાં કેમ ઉતારી દેવું, એ નાગાળાવા તોતાપુરીએ મને શીખવ્યું. પણ હું બધા પ્રયત્ન કરી છૂટ્યો તોયે, નામરૂપનું ક્ષેત્ર વટાવી શક્યો નહીં, ને આત્માને નિરુપાધિક અવસ્થાએ પહોંચાડી શક્યો નહીં. વસ્તુમાત્ર પરથી મનને વાળી લેતાં મને મુસીબત પડી નહીં, તેમાં અપવાદ એક માતાના—કાલીના ન્યોતિર્મય રૂપનો હતો. એ રૂપ તો મને અતિશય પરિચિત હતું. માતા, જે શુદ્ધ જ્ઞાનના અર્ધરૂપ છે, તે આ રૂપે મારી આગળ આજેહૂં આવીને જોભી રહેતી. એથી આગળ જવાને માર્ગ તેણે બધ કરી દીધો. મેં અનેક પ્રસંગે અદ્વૈત વેદાન્તના વિચારો પર ચિંતને એકાગ્ર કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો; પણ દર વખતે માતાની આકૃતિ નજર સામે આવીને જોભી રહેતી. મેં નિરાશ થઈ તોતાપુરીને કહ્યું: “આમા, કયો સાર નથી. મારાથી નિરુપાધિક અવસ્થા સુધી કદી પહોંચી નહીં શકાય, ને આત્માને અપરોક્ષ સાક્ષાત્કાર નહીં કરી શકાય.” તેમણે કેંડકાષથી કહ્યું: “શું? તમારાથી એ વાત નહીં દહી શકાય એમ કહો છો? કરવી જ પડશે!” તેમણે આસપાસ નજર નાખી તો કાચનો એક કંકડો જોયો. તેમણે એ લીધો, ને મારી બે આંખોની વચ્ચે, ભૂકુટિના મધ્યભાગમાં,

તેની અણી દખાવતાં દેહું : “આ જગાએ તમારા ચિત્તને એકાગ્ર કરો. “પછી મેં ‘પૂરેપૂરું’ મનોબળ વાપરી ધ્યાન ધરવું શરૂ કર્યું. માતાની સુસ્વરૂપ આકૃતિ દેખાડે કે તરત ‘હું’ મારા વિવેકને તકવાર તરીકે વાપરી એ આકૃતિના જે ચીરા ઠરી નાખતો. ૧૭ એમ કરતાં છેલ્લો અંતરાય પણ સરી પડ્યો; મારો આત્મા તરત જ મોપાધિક અવસ્થાની પેઠી પાર ચાલ્યો ગયો; ને હું, સમાધિમસ્ત થઈ ગયો.”

જે તત્ત્વ અપ્રાપ્ય હતું તેનાં દ્વાર ઉઘાડી તો શકાયાં, પણ તેમ કરતાં ધણો પરિશ્રમ પડ્યો ને અપાર દુઃખ વેઠવું પડ્યું. પણ રામકૃષ્ણે માંડ જીમરો ઓળંગ્યો ત્યાં તો તેમને નિર્વિકલ્પ સમાધિનો અન્તિમ અવસ્થા પ્રાપ્ત થઈ—જેમાં જાતા અને જોય જાને સરખાં અવસ્થ થઈ ગયાં.

“વિશ્વ હોસાઈ ગયું.” આઠાશ (ચળ, દિક) પોતે અસોપ થઈ ગયું. પહેલાં તો કલ્પનાઓના પડછાયા ચિત્તનાં અસ્પષ્ટ જાડાણોમાં તરવા લાગ્યાં. ધણો જ ફીણ થઈ ગયેલો અહંભાવ એકના એક સૂરમાં ટક ટક નાગવો ચાલુ રહ્યો. પછી એ પણું બંધ પડી ગયો. સત્ સિવાય બીજું કશું બાકી રહ્યું નહીં. આત્મા પરમાત્મામાં લીન થઈ ગયો. દૈત બૂંસાઈ ગયું, પરિમિત આઠાશ અને અપરિમિત આઠાશ એક જોવા બની ગયાં. વાણીની પાર, વિચારની પાર, જઈ તેમણે બહાની પ્રાપ્તિ કરી.”

જે સાક્ષાત્કાર કરતાં તોતાપુરીને ચાળીસ વરસ લાગ્યાં હતાં તે રામકૃષ્ણે એક દિવસમાં કર્યો. તોતાપુરી પોતાની પ્રેરણાથી થયેલો આ અનુભવ જોઈ દંગ થઈ ગયા, અને રામકૃષ્ણેના શરીરને બપોમિશ્રિત આદરથી જોઈ રહ્યા. એ શરીર એકસામટું દિવસો સુધી અક્લંક રહ્યું, ને તેમાંથી આત્માની પરમ શાન્તિનું તેજ ઝરવા લાગ્યું; એ આત્મા જ્ઞાનસાગરની પરાકાષ્ટાએ પહોંચી ગયો હતો.

તોતાપુરીએ પોતાના નિયમ અનુસાર તો ત્રણ જ દિવસ એ જગા-

એ રહેવું જોઈતું હતું. પણ તેઓ તો ગુરુ કરતાં આગળ વધી ગયેલા શિષ્યને સમાગમ સાધવા માટે અગિયાર મહિના રહ્યા. એ બેનાં પદ અમાઉના કરતાં ઊંચાં થઈ ગયાં. પેલું પંખીનું બચ્ચું જીડીને આકાશના ઉચ્ચતર પ્રદેશમાં ગયું હતું; ત્યાંથી તેણે ટેકરીઓના ઊંચામાં ઊંચા વર્તુળની પેલી પાર નજર નાખી હતી; ને હવે ત્યાંથી પાછું ફર્યું હતું, પેલા શ્વ 'નાગ'ની તીક્ષ્ણને ઝીણી આંખોના કરતાં એ બચ્ચાના દાઢી ગયેલા ડાળામાં વધારે વિશાળ દર્શનની મસ્તી ભરેલી હતી. હવે એ ગરુડનો વારો આવ્યો, ને તેણે નાગને^{૧૮} શિક્ષણ આપ્યું.

આ ઘટના સારી થેડે વિરોધ નડ્યા વિના ન બનવા પામી.

આ બે દ્રષ્ટાઓને આપણે સામસામા મૂકી જોઈએ.

રામકૃષ્ણનું ગરીર નાતુ ને ધર્મવર્ણ હતું. તેમને દૂંડી દાઢી ને સુંદર આંખો હતી, 'એ આંખો લાંબી ને કાળી હતી; તેમાં તેજની ચમક હતી; આંખો ગ્રાસી ને મહેજ ઢંકાયેલી હતી.' (મુખચંદ્ર) એ આંખો કદો પૂરેપૂરી ઊઘડીને પહોળા ચતી નહોં, પણ અર્ધા મીથાયેલી રહીને બહાર તેમજ અંદર ઘણે દૂર સુધી જોતી. તેમનું એ અર્ધું ઉઘાડું રહેતું, તેમથી સફેદ દાત દેખાતા, ને તેના પર મોહક રિમત ફરકી રહેતું નજરે પડતું (મહેન્દ્રનાથ ગુપ્ત). એ રિમતમાં ગ્રેમ અને તોફાન બંનેનો ભાવ હતો. તેમની બિચારી મધ્યમ હતી. જોમના શરીરનો બાનો કૃશ અને અતિશય નાળૂક^{૧૯} હતો. તેમના સ્વભાવમાં અસાધારણ આળાપણ હતું; કેમકે નૈતિક તેમજ શારીરિક બંને પ્રકારના હર્ષગીકના વાધરા જરાક પણ અડે તો એમનું મન અણુઅણુ ઊઠતું. એમની આંખોના અરીસા સામે જે કંઈ બનાવ બને તેના શ્રવણ પ્રતિબિંબરૂપ તેઓ હતા, ને એ અરીસાના કાચ બહાર ને અંદર બંને બાજુએ હતા. તેમનામાં ધાર્મી પ્રમાણે વળવાની અજોડ શક્તિ હતી; તેને લીધે તેમનો આત્મા તત્કાળ બીજાઓના આકાર

જેવો આશર ધારણ કરી શકતો; અને છતાં તે પોતાનું અસલી રૂપ
 ગુમાવતો નહીં.^{૨૦} એ અસલી રૂપ અવિચળ, નિર્વિકાર ને અપરિમિત
 હતું, ને છતાં એ કેન્દ્રમાં ગતિ પાર વિનાની હતી. 'તેઓ ધરગરથી
 બંગાળી ભાષા બોલતા...બોલતાં શ્રમ જરૂર તોતડાની, પણ એ
 તોતડાટ આનન્દદાયક લાગતો. પણ એમનાં શબ્દો સાંભળીને માણસો
 મન્ત્રમુગ્ધ બની જતા, એનું કારણ તો એ હતું કે તેમાં આધ્યાત્મિક
 અનુભવની વિશાળ સમૃદ્ધિ, ઉપમા ને રૂપકોનો અખૂટ ભંડાર, નિરી-
 દાણની અગ્નેડ શક્તિ, ચળકાટ મારતો ને માર્મિક વિનોદ, સહૃદયતાની
 અદ્ભુત વિશાળતા, અને જ્ઞાનની અખંડ ધારા એ મુલ્યો રહેવા હતા.'^{૨૧}

આ મંગાશ્રમાં હોડણો હતાં તેમ તેના પટ પર પ્રતિબિંબો પણ
 પડતાં હતાં; તેની સપાટી પ્રવાહી હતી તેમ તેમાં અનેક વહેણો પણ
 હતાં; તેમાં વાંકોવાંક ને વળાંકો હતા; અને તેના પટ પર કરોડો શ્રવે
 વહેતા ને પોપણ મેળવતા. આ મંગાની સામે જે બીજા પુરુષ હતા તે
 જિજ્ઞાસુરના ખડક જેવા બિંબેલા હતા તે બંધા ને કદાચર હતા,
 તેમનો બાધા પડછંદ હતો, અને તે અકમ નિમગ્નતાન હતા—એ ખડકને
 એક આશુથી ભેતાં જાણે સિંહની આપૃતિ હોય એવો ભાસ થતો.
 તેમનું શરીર અને મન બોખંડનાં હતા. તેમણે માંદગી કે વેદના કદી
 અનુભવી નહોતી, ને એની વાત આવે ત્યારે તેઓ મહેજ રિમત કરીને
 પોતાનો તુચ્છકાર જતાવતા. તેઓ માણસોના બળવાન નેતા હતા.
 પરિભ્રામકનું શ્રવન સ્વીકારતા પહેલાં તેઓ પંજનમાં સાનસો સાધુ-
 વાળા એક મકના મહંત હતા. તેઓ કડક શિસ્તવાળી માધનામા
 નિજ્જાત હતા; પણ એ સાધનાથી માણસોના દેહે અને આત્મા માટીની
 પેઠે સુકાઈને અકડક થઈ જતા.^{૨૨} તેમના સર્વોપરી સંકલ્પનને
 કાષ્ટ યોગ રોડા શકે એવો વિચાર જ તેમના મનમાં આવેલો નહીં.
 રાગ, દ્વેષ, ભય, ઇન્દ્રિયોનાં તોફાન, અથવા સંસારનાં તોફાની મોજાં
 પેદા કરનાર ઇશ્વરી માયાની જાદુઈ શક્તિ, એમાંથી કશું પોતાના

નિશ્ચયને ચળાવી શકે એવું તેઓ માનતા નહોતે. તેઓ તો માનતા કે માયા જેવી વસ્તુ અવિદ્યમાન છે, અન્ય છે, અસત્ય છે, ને તેની હસ્તીનો ધનકાર કરીએ એટલાથી જ તે સદાને માટે અલોપ થઈ જાય છે. રામકૃષ્ણને મન ખુદ માયા, ઈશ્વર હતી, કેમકે વસ્તુમાત્ર ઈશ્વર છે. માયા એ પણ બ્રહ્માનું એક સ્વરૂપ છે. વળી રામકૃષ્ણ અનેક વાવાઝોડાની વચ્ચે ચાલે છે કે છેલ્લા શિખર સુધી ચડ્યા નોયે, એ અડાધમાં જે વેદના ભોગવવી પડેલી, આનંદનાં જે પૂર જિલંટતાં અનુભવેલાં, ને જે અકસ્માતોમાંથી પસાર થવું પડેલું, તેમાંનું કશું તેઓ શૂલી ગયા નહોતા. તેમની એ યાત્રામાં જોયેલી નજવીમાં નજવી વસ્તુનાં પણ ચિત્રા તેમના મનમાં ચોંટી રહેલાં. જેવી જેવી ચીજ તેવું તેવું ચિત્ર દોરાયેલું; અને શિખરો પર શિખરો વાળા એ અદ્ભુત દ્રશ્યમાં દરેક વસ્તુ પોતપોતાના સ્થળકાળ અનુસાર યથાર્થ રીતે જોઠવાઈ ગઈ હતી. પણ 'નામાળાવા'ને સ્મૃતિમાં સંધરી રાખવા જેવું શું હતું? તેમનું મન તેમના પોતાના જેવું જ — ક્યાં લાગણીઓ ને સ્તેહો વિનાનું — હતું. આ આરસની તખ્તીને ફળદાયક કષ્ટરૂપી ટાંકણા વડે કોતરવાની જરૂર હતી; અને એ પ્રમાણે બન્યું પણ ખરું.

તેમની સુદ્ધિ ધણી વિશાળ હતી, છતાં તેમને એટલું સમજાયું નહોતું કે પ્રેમ એ પણ ઈશ્વરપ્રાપ્તિનો એક માર્ગ હોઈ શકે છે. તેમણે રામકૃષ્ણના અનુભવને વિષે ચંકા ઉઠાવી. રામકૃષ્ણ જે પ્રાર્થનાઓ મોટેથી ગાતા તેને વિષે, તથા સર્વ જાણ અવિર્ભાવો—હા. ત. સંગીત સ્તોત્રો ને ધાર્મિક નૃત્ય—અત્યે તિરસ્કાર ખતાવ્યો. રોજ સાંજે રામકૃષ્ણ તાળાઓ ખાડીને ઈશ્વરનું નામસ્મરણ કરવાની શરૂઆત કરતા, ત્યારે તોતાપુરી તુચ્છકારનું સ્મિત કરીને પૂછતા : 'કેમ, રોટલા ઘડો છે કે શું?'

પણ એમની અનિચ્છા છતાં એ વસ્તુની રદ એમના અંતરમાં

અગાત રીતે લામતી ગઈ. તેમના સોજતીના મહુર સ્વરથી ગવાયેલાં અમુક બજનોએ એમના હૃદયને દલાવ્યું, અને જે આંસુ હુપાર્ષ રહેલાં હતાં તેનાથી તેમની આંખો બરાઈ આવી. બંગાળની, ગુપ્તપણે અસર કરતી ને ગાનતણીએ શિથિલ બનાવતી, આંખોહવા તરફ આ પંજનથીએ દુર્લભ દરવાનો પ્રધામ તો ક્યો, પણ એની પણ અસર એમના પર થઈ. એમની કંઈક 'દીલી પડેલી શક્તિ એમના હૃદયની લામણીઓ પર હવે એવો દડકું અંકુશ રાખી સજી નહોં બળવાનમાં બળવાન ગણતો માનસમાં પણ એકબીજાનો વિરોધી એવી દેટલીક વસ્તુઓ રહેલી હોય છે, તે ઘણીવાર એ માણસોના જોવામાં આવતી નથી. પૂજ્યઅર્ચા પ્રત્યે તિરસ્કાર ધરાવનાર આ તપસ્વીમાં એક નિર્બળતા એ હતી કે તેઓ અમિશ્વ પતીકને પૂજતા; કેમકે તે પોતાની પામે હમેશાં અમિ સજાવેલો રાખતા. એક દિવસ એક નોકર દેટલાંક બળતાં લાકડાં ખસેડવા આવ્યો; તેના એવા અનાદર સામે તોતાપુરીએ વિરોધ ઉઠાવ્યો. રામકૃષ્ણ બાળકના જેવા હર્ષથી હસી પડ્યા— એમના જેવું અનોખું હાસ્ય ખીજ કોઈનું નહોતું.

‘જુઓ, જુઓ,’ તેઓ બોલી લોકવા. ‘આપ પણ માયાની અમોઘ શક્તિને વરા થયા છો !’

તોતાપુરીનું મોં સિરાઈ ગયું. તે શું અજાણતાં ખરેખર માયાની ધૂંસરીને તાણે થયા હતા ? તેમની માંદગીએ પણ તેમના ગર્વિષ્ઠ આત્માને તેની મર્યાદાઓનું બાન કરાવ્યું. બંગાળમાં અનેક મહિના રહેવાથી તેમને મરડાનો સખત વ્યાધિ થઈ આવ્યો. તેમણે ત્યાંથી ચાલ્યા જવું જોઈતું હતું; પણ એ તો દુઃખ અને શોક આગળ પાછી પાની ક્યાં જેવું યાવ. તેમણે જોકે પકડી ને કહ્યું: ‘હું મારા શરીરને નમતું આપવાનો નથી !’ ‘હર્ષ વધતું ચાલ્યું’, અને તે અનાસક્તપણે વેડવું તેમના આત્માને માટે અસહ્ય થઈ પડ્યું. તેમણે ઉપચાર કરાવ્યા, પણ તેની કશી અસર થઈ નહીં. કોઈ પડછાવો ધીરે ધીરે

દેવસના તાપને ઢાંડી દે, તેમ માંદગી રોગરોગ વધારે કારમી બનતી
ગઈ; અને છેવટે તે 'એવી વસમી થઈ પડી કે આ તપસ્વીને એકાગ્ર
ચિત્તે બ્રહ્મનું 'ધ્યાન ધરવું' પણ અશક્ય થઈ પડ્યું. શરીરની
આ જળ'રિત દસાથી તેમનું મન બિકળી બિઠ્યું, અને શરીરનો ત્યાગ
કરવા તેઓ ચાલીને ગંગાજના પ્રવાહ સુધી ગયા. પ્રથમ એક અદીક
દાયે તેમને રોડી લીધા. તેઓ પ્રવાહમાં બિતયા ત્યારે તેમનામાં દુખી
મરવાની ઇચ્છા કે તાકાત રહી નહોતી. તેઓ સાવ નાસીપાસ થઈને
પાછા આવ્યા. તેમણે માયાની શક્તિનો પરચો ભેદ લીધો હતો. એ
દેવી માતા સર્વત્ર—જીવનમાં, મરણમાં, ને વેદનામાં, બધે—હાજર-
હજર છે! તેમણે રાત એકલા ધ્યાનમાં ગાળી. સવાર પડ્યે તેઓ સાવ
બદલાઈ ગયેલા હતા. તેમણે રામકૃષ્ણની આગળ કબૂલ કર્યું કે બ્રહ્મ
અને શક્તિ^{૨૩} અથવા માયા તે અભિન્ન તરવ છે. માતા શાંત
પડી, પ્રસન્ન થઈ; ને તેણે તોતાપુરીને માંદગીમાંથી મુક્ત કર્યો. જે
શિષ્ય પોતાના શુક્ર બન્યા હતા તેમની વિદાય લઈ તોતાપુરી, જ્ઞાન-
પ્રાપ્તિ કરીને, ચાલતા થયા.^{૨૪}

આગળ ઉપર, તોતાપુરીના આ બેવડા અનુભવનો સાર રામકૃષ્ણે
આ શબ્દોમાં આપ્યો;

‘હું જ્યારે એ પરમ સત્યનો નિષ્ક્રિય રૂપે વિચાર કરું છું, તે સૃષ્ટિ,
સ્થિતિ ને સંહાર એમાંથી કર્યું જ કાર્ય કરતું નથી એમ માનું છું,
ત્યારે હું તેને બ્રહ્મ અથવા પુરુષ—નિરાકાર ઈશ્વર—કહું છું. તે સક્રિય
છે, અને સૃષ્ટિ, સ્થિતિ ને સંહારના કાર્યો કરે છે એમ હું માનું છું
ત્યારે હું તેને શક્તિ કે માયા કે પ્રકૃતિ^{૨૫} અથવા સાકાર ઈશ્વર કહું
છું. પણ આ નામબેદનો અર્થ એવો નથી કે એ બેની વચ્ચે ખરેખરાત
કરો ભેદ છે. જેમ દૂધ અને તેની ઘોળારા, મધિ અને તેનું તેજ, સર્પ
અને તેની વાંકીચૂકી ગતિ એક છે, તે જ રીતે સાકાર અને નિરાકાર
એ એક જ તરવ છે. એકનો વિચાર કરતાં બીજાનો વિચાર આવ્યા
વિના રહેતો જ નથી. આશ્ચર્યક્રિય અને બ્રહ્મ એક જ છે.’^{૨૬}

ટિપ્પણ

૧. મારા કહેવાનો અર્થ સ્પષ્ટ રીતે સમજાવવા માટે મારે પશ્ચિમ અને પૂર્વ એ સંદિગ્ધ શબ્દો વાપરવા પડે છે. પણ હું આશા રાખું છું કે મારી થોડે સુધી વાચકો પણ સમજશે કે પશ્ચિમમાં જુના જુના ધણા વિભાજ છે. આપણે પશ્ચિમવાસીઓ સામાન્ય રીતે માનીએ છીએ કે પૂર્વ એટલે આપણા નજીક આવેલું, સેમિટિક પ્રજાઓની વસ્તીવાળું, પૂર્વ. હું એ શબ્દનો જે અર્થ કરું છું તે અર્થ પ્રજાણે તો, સ્લાવ, જર્મેનિક, અંધવા નોર્ડિક જેવા પશ્ચિમના ભાગો કરતાં આ નજીકનું પૂર્વ, આત્માની દૃષ્ટિએ, હિંદથી વધારે દૂર પડેલું છે. આ કથામાં આ સ્થળે હું જે પશ્ચિમ શબ્દ વાપરું છું તેનો આશય તો, જે મહાન યુરોપિયન જાતિઓ તથા આટલાટિકની પેલી પાર રહેલી જે જાતિઓ સંયુક્ત હિંદ-યુરોપી કુળમાંથી છૂટી પડેલી છે, તેની પશ્ચિમ તરફની કૃત્યનો નિર્દેશ કરવાનો જ છે.

૨. પરબ્રહ્મને વિષે શ્રદ્ધાથી એકાગ્રપણે ધ્યાન ધરવાની શક્તિ ભારતના વિચારકોમાં નથી એમ હું સુદૃઢ કહેવા માગતો નથી; પણ અદ્વૈત વેદાન્તના નિરાકાર તત્ત્વને પણ અચૂક અંશે એ તત્ત્વદર્શીઓના સાક્ષાત્કાર વડે મહણ કરવામાં આવે છે. નિરાકાર તત્ત્વ નિર્ગુણ હોય અને અશ્રુતે અગોચર હોય, તોયે ગૂઢ સ્પર્શની કાષ્ઠક રીતથી તેને સ્પર્શ કરી શકાતો નથી એ વિષે પૂરી ખાતરી છે ખરી ? અપરોક્ષ અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર એ પોતે પણ એક પ્રકારનો બીજા સંપર્ક નથી ?

૩. ‘આ બધું—સ્થૂળ તેમજ સૂક્ષ્મ જનને પ્રકારના સર્વ પદાર્થો—અજ્ઞ છે. જૂતમાત્ર એક ને અખંડ એવા અલ્પમાં જ વસે છે.’—શાઓ

૪. સ્વામી સારદાનંદે તેમના ‘શ્રીરામકૃષ્ણ, ધ એટ માર્ટર’ <

નામના પુસ્તકના આરંભમાં જે સમર્થ વિવેચન આપ્યું છે તેમાંથી મેં આ વિચારો સંક્ષેપમાં આપ્યા છે.

૫. ખીજાં પણ ઘણાં માગી ને શાઓ છે; તેને વિષે હું હવે પછીના ખીજા ગ્રન્થમાં, વિવેકાનંદના તાત્ત્વિક ને ધાર્મિક વિચારનો અભ્યાસ કરતી વખતે, ચર્ચા કરીશ.

૬. 'તેતિ (આ નહીં !)' એ નામ સાક્ષાત્ પ્રહરને ઉપનિષદોના કર્તાઓએ આપેલું છે. સરખાવે ખ્રિસ્તી યોગી એરિયોપેમસના સેન્ટ ડેનિસના યોગશાસ્ત્ર પરના ગ્રન્થનું પ્રકરણ ૫. ત્યાં એ કહે છે કે શુદ્ધિપ્રાપ્ત પદાર્થોનો પરમ સર્જક તે એવો પદાર્થ ખંડુસ નથી જેનું આકલન શુદ્ધિ વડે કરી શકાય ત્યાં એ તત્ત્વદર્શી, ઈશ્વરની વ્યાખ્યા આપવા માટે, સર્વ નિષેધનાયક શબ્દોને એક પાના પર ભેગા કરે છે.

૭. ફ્રેંચ લેખક રોસેલીઆના એક પ્રસિદ્ધ પુસ્તકનો અહીં હલ્લેખ છે.

૮. મેક્સમૂલરે આપેલી વ્યાખ્યા અનુસાર સંન્યાસી તેને કહેવાય જેણે વસ્ત્રમાત્રનો ત્યાગ કર્યો હોય ને સંસારની તમામ વાસના છોડી દીધી હોય. ભગવદ્ગીતાની વ્યાખ્યા છે: 'જેને કાષ્ટ પણ પદાર્થ વિષે રાગ કે દ્વેષ નથી તે.' જે મહિસાની અહીં વાત છે તેમણે હજી દેવી અનાસક્તિની આ દશા પ્રાપ્ત કરી નહોતી, એમ આપણે આમળ ઉપર જોઈશું.

૯. આ મુલાકાતમાં અરેબિયન નાઈટ્સની કથા જેવો સાદો અદ્ભુત રસ છે. એને વિષે યુરોપિયન ઇતિહાસકારોનાં મનમાં શંકાઓ પેદા થયેલી છે. તેઓ મેક્સમૂલરની પેઠે એમ માતવા તરફ દબે છે કે આ પ્રસંગ તે રામકૃષ્ણના માનસિક વિકાસનું એક પ્રતીક છે. (અર્થાત્ આવી કોઈ મહિસા ખરેખર ન હતી, ને તેને વિષેની આ વાર્તા કલ્પિત છે.—અનુવાદક) પણ એ મહિસા રામકૃષ્ણની સુર યત્ન છે

વરસ મુધી તેમની જોડે રહી હતી; અને તેનામાં વ્યક્તિમત લક્ષણો એટલા બધાં છે (ને તે બધાં એને યશ આપે એવાં નથી) કે એ ખરેખરી સ્ત્રી હતી, ને તેનામાં સીસહજ સર્વ નિર્ગળતાઓ પણ હતી, એ વિષે કશી શંકાને અવકાશ ન રહે.

૧૦. વૈષ્ણવ સંપ્રદાય સ્વભાવતઃ ભક્તિસંપ્રદાય જ હતો. રામકૃષ્ણ વૈષ્ણવ કુટુંબના હતા. પ્રાચીન આદિત્ય દેવ વિષ્ણુએ પોતાના અવતારો વડે આખા જગત પર પોતાનું આધિપત્ય સ્થાપ્યું હતું. કૃષ્ણ અને રામ એ અવતારોમાં મુખ્ય છે (સરખાવો બાર્થઃ એજન, પૃ. ૧૦૦ થી આગળ). આ બે દેવોનો સંગમ આપણા કથાનાયકના નામમાં થયેલો છે; અને આગળ ઉપર તેમના જીવતાં જ તેમને નવા અવતાર તરીકે વર્ણન કરવામાં આવેલું છે. અવતાર એટલે ઈશ્વર તેમજ મનુષ્ય.

૧૧. આ ખુલાસા માટે હું હજી સ્વામી શારદાનન્દના પુસ્તક પર આધાર રાખું છું. સરખાવો રુપસંપ્રદનાં આ વચનો: ‘ આગળ આત્મા જાણો! એ ઈશ્વરની જ વાણી છે...તે તિમિરને ભેદીને આત્મા જોડે બોલે છે, અને આત્મા જોડે બિતરીને છેડે સરી જાય છે. તેણે એ પુનિત અંધકારમાં ગૂંમ થઈ જવું જોઈએ. ત્યાં આનન્દ માણસને તેના મર્યાદિત જીવભાવમાંથી મુક્ત કરે છે; અને તેને લીધે તેને માનવી કલ્પના પ્રમાણેનું કંઈ કરી કદી દેખાતું નથી. જે જગતમાં પ્રેમ મૃત્યુનો અગ્નિ પ્રગટાવે છે, તેમાં હું શાશ્વત જીવનનો અરણોદય જોઈું છું.....આ અપાર પ્રેમને લીધે આપણે મર્યાદિત વ્યક્તિત્વમાંથી મરી જઈએ છીએ, આપણા કારાગૃહમાંથી નાસ્તી છૂટીએ છીએ, અને પરમ તત્ત્વના મહાસાગરમાં તથા બળતા અંધકારમાં લીન થઈ જઈએ છીએ. ’

૧૨. પણ તેમનાં સ્વભાવે તેમને એ રસ્તાના છેલ્લા ટોસ પર, ચાર રસ્તાના સંગમ આગળ, પકડીને રોડી રાખ્યા હતા. એ જગ્યાએ માણસ સગુણ સાકાર ઈશ્વર અને તેના પ્રેમની વિદાય લે છે. એમની

કુરુ ભરવીએ એમને આથી આગળ મોકલવાનો પ્રયાસ કર્યો નહીં. એ પંનેનાં મન એથી આગળના અધ્યયનનો, હેલ્લી ખાતનો, નિર્ગુણ નેરાકાર જાણનો, વિચાર કરતાં સ્વભાવતઃ પાછાં પડ્યાં હતાં.

૧૩. મહાસમાધિને લીધે લોકીનો ઉછાળો આનવાથી આ જે ખસર થાય છે તેની નોંધ જારતના યોગીઓ ફરીફરીને કરે છે. આપણે આગળ ઉપર જોઈશું તેમ, રામકૃષ્ણ માર્ગ સાધુસંતને મળવા જાય પારે તેની છાતી જોઈને તરત જ હલી ચંકતા કે એ માણસ પ્રભુના પાવકમાંથી પસાર થયો છે કે નહીં.

૧૪. એક હકીકત ધ્યાન એવે એવી છે. રામકૃષ્ણને કવિતા ને કલાઓ માટે હિંદુ જિંદગી પ્રકારની શક્તિ આપેલી હતી, પણ એમને ગણિત માટે જરાયે રુચિ નહોતી. વિવેકાનન્દનું મન જીવદા પ્રકારનું હતું. તેઓ કલાકાર ઓછા નહોતા, છતાં તે વિદ્યાનો જાણતું ને તેના પ્રત્યે રુચિ ધરાવતા.

૧૫. તેમની ઉંમર એ વખતે અઠાવીસ વરસની હતી.

૧૬. અદ્વૈતવાદ એ વેદાન્તનું સૌથી કડક ને સૌથી વિશેષ નિર્ગુણવાદી રૂપ છે, તે દેવદાદૈત છે. એક ને અદ્વિતીય એવા સત્ તત્ત્વ સિવાય ખીજા કશાની હસ્તી છે જ નહીં. એ સતને કયે નામે ઓળખો—તેને હિંદુ, બ્રહ્મા, અક્ષર, અહા, આત્મા વગેરે ગમે તે નામ આપો—તેની પરવા નથી: કેમકે એ સતને એક પણ ગુણ નથી જે એની બ્યાખ્યા આપવામાં મદદગાર થઈ પડે. એની બ્યાખ્યા આપવાના દરેક પ્રયાસને ઠાંકર—એતિયોગેગસના ડેનિસની પેઠે—એક જ જવાબ આપે છે: ‘આ નહીં, આ નહીં’ (નેતિ નેતિ). જે જે વસ્તુની હસ્તીનો આભાસ થાય છે, આપણાં મન અને ઈન્દ્રિયો વડે પ્રતીત થતું જે જગત છે, તે વિપરીતજ્ઞાન (અવિદ્યા) દ્વારા દેખાતા જાણ સિવાય ખીજું કશું જ નથી. અવિદ્યાને વિશે સ્પષ્ટ જુલાસો આપવાનું ઠાંકર અને તેમના સંપ્રદાયવાળાને જલ્દી સુસ્કેલ સાગ્યું હતું એ અવિદ્યાના

બળથી બ્રહ્મ નામરૂપ ધારણ કરે છે. એ નામરૂપ તે અસત્ સિવાય બીજું કશું નથી. જીવને દેખાતા આભાસોના આ પૂર તો રહે છે એકમાત્ર સત્ તત્ત્વ તે ખરેખરો અથવા મુખ્ય આત્મા, પરમાત્મા એકમેવાદિતીયમ્ છે. સત્કર્મો એના સાક્ષાત્કારમાં મદદ કરવા અસમર્થ હોય છે; જોકે સત્કર્મોથી શુભ વાતાવરણ નિર્માણ થાય ખરું, તે એમાં જ્ઞાનનો હિલ્લ થાય એમ કદાચ બને. પણ જ્ઞાન અપરોક્ષ હોય, તો તે એકલું આત્માને મુક્ત કરી શકે છે. શ્રીકૃષ્ણ કહેતા કે 'તારા પોતાના પંડને જાણુ.' એથી જિલ્લું ભારતના મહાન વેદાન્તીઓ કહે છે કે 'આત્માને જો ને આત્મા થા,'... 'તત્ત્વમાસિ (તું) તે છે.'

૧૭. કોઈ મરધી તડકામાં દોરેલી ચાકની લીટી પર મૂર્છા ખાદને પડે, એના જેવા અણુમડ આત્મસંમોહનનો આ દાખલો નથી (મારા પશ્ચિમી વાંચકના, અનાદરથી બરેલા, વિચારમાંથી એવો અર્થ તારવીને હું આ વાત કહું છું). રામકૃષ્ણે ચિત્તની જે ક્રિયા વર્ણવી તે તો દડક એકાગ્ર 'ધારણા'નો પ્રયત્ન હતો. તેની બહાર કશું રહી બહુ નહોતું, પણ એ ક્રિયામાં સૂક્ષ્મ ને તીકાથી બરેલું પૃથક્કરણ રહેલું હતું.

૧૮. તોતાપુરી જે સંગ્રહાલયના હતા તેનું નામ. 'નામ'નો અર્થ સર્પ પણ થાય છે.

૧૯. પાછળથી તેમણે મથુરખાણુની જોડે જે યાત્રાઓ કરેલી તેમાં તેઓ તરત જ થાકી જતા. તેઓ ચાલી શકતા નહીં, ને તેમને હિપાડીને લઈ જવા પડતા.

૨૦. એટલે કે જે પળથી તેઓ જુદા જુદા સમૂહો ને અન્તિમ આદર્શોના તાંતણાને તેમના કેન્દ્રમાં—અર્થાત્ બ્રહ્મમાં—બેગા દરી શક્યા હતા તે પળથી આમ બન્યું હતું. ત્યાં સુધી તો તેઓ વારાહરતી એ દરેકથી ખેંચાયા હતા.

૨૧. આ ચિત્રના છેલ્લા અંશો રામકૃષ્ણને નજરોનજર જોનાર

એક વ્યક્તિના સ્મરણમાંથી હિતારેલા છે. એ લેખકે દેશુ (૧૬૨૮માં) જીવતા છે, ને તેમનું નામ નૈન્દ્રનાથ ચુંત છે. (સરખાવો 'પ્રણાદ મારત', માસ ૧૬૨૭, તથા 'મોડન રિવ્યુ', મે ૧૬૨૭.)

૨૨. આપણા જમાનાની કેળવણીમાં મન અને શરીરને કેળવવાનું જે શાસ્ત્ર છે તેણે ખ્યાનેની પ્રક્રિયામાં વપરાતી રીતોમાં ૨૨૨ લેવો જોઈએ: પહેલાં નરમ બેઠકો; પછી વધારે ને વધારે સખત બેઠકો; પછી પુલ્લી જમીન, તેની સાથેસાથે વચ્ચે ને આઠારે પથ્થુ ધારે ધારે પટાડવામાં આવે છે, અને છેવટે નર્મતાની ને અત્યંત તિલિક્ષાની સ્થિતિએ પહોંચાય છે. આ રીતના પછી નવા સિખાવિએને દેશભરમાં મમણ કરવા મોકલી દેવામાં આવે છે. પહેલાં તેમની જોડે સોબતીઓ હોય છે, ને પછી એકલા ફરવું પડે છે. આમ કરતાં આખરે બાહ્ય જગત જોડે બાંધી રાખનારી છેવટની ગ્રન્થીઓ પૂરેપૂરી છેદાઈ જાય ત્યાં સુધી આ પરિમાળકો પર્યાટન કર્યો કરે છે.

૨૩. શક્તિ એટલે પરમેશ્વરની ક્રિયાશક્તિ, બ્રહ્મનું તેજ.

૨૪. તોતાપુરીએ ૧૮૬૫ના આખરભાગમાં વિદાય લીધી. પુદી-રામના પુત્ર જે નામે પ્રસિદ્ધ થયા છે તે નામ—રામકૃષ્ણ—તોતાપુરીએ તેમને સંન્યાસની દિક્ષા આપતી વખતે આપ્યું હોય એ બનવાજોમ છે. સરખાવો શારદાનંદ : 'સાધકભાષ', મૃ. ૨૮૫, નોંધ ૧.

૨૫. પ્રકૃતિ એ 'ક્રિયાશક્તિ, કુદરતનો પ્રાણ, વિશ્વમાં કામ કરવાની સંકલ્પની શક્તિ' છે. (આ વ્યાખ્યા અરવિંદ થાપે આપેલી છે. તેઓ પ્રકૃતિને 'શાન્ત ને નિષ્ક્રિય પુરુષ' ની સામે, તેના વિરોધી તત્ત્વ તરીકે, ચૂકે છે.)

૨૬. આ વચનો સાથે નીચે આપેલાં બીજાં વચનો સરખાવો:— આ વચનો જોઈ બાણીતાં છતાં વધારે સચોટ છે. તે બતાવે છે કે રામકૃષ્ણને કાલી દેવે જે સ્વચ્છાદેહદાણી સક્તિ હતી, એટલે પ્રતિપૂજ્યતા

આ આભાસની તમે ઐક્યની જે છાંડી ભાવના રહેલી હતી, તેને વિષે આપણે કેવો ખ્યાલ બાંધવો જોઈએ:

‘કાલી એ કંઈ બિન્ન તત્ત્વ નથી. જે બ્રહ્મ છે તે જ કાલી છે. કાલી આદ્યશક્તિ છે. તે જ્યારે નિષ્ક્રિય હોય છે ત્યારે બ્રહ્મ કહેવાય છે, અને જ્યારે સૃષ્ટિ, રચિતિ, પ્રલય કરે છે ત્યારે શક્તિ કહેવાય છે. જેને તું બ્રહ્મ કહે છે તેને જ હું કાલી કહું છું. બ્રહ્મ અને કાલી અભિન્ન છે, જેમ અગ્નિ અને તેની દાહશક્તિ અભિન્ન છે તેમ અગ્નિને વિચાર કરો. તો તમને આપોઆપ દાહશક્તિનો વિચાર આવશે જ. કાલીને માને તો બ્રહ્મને માનવું પડશે, અને બ્રહ્મને માને તો કાલીને માનવી પડશે. બ્રહ્મ અને તેની શક્તિ અભિન્ન છે. તેને હું શક્તિ કે કાલી કહું છું.’ — ‘રામકૃષ્ણકથામૃત’, ખંડ ૧૪.

૪. અભેદસાક્ષાત્કાર

આ મહાવિચાર નવો તો હરગીજ નહોતો. ભારતનો પ્રાચ્ય સંસ્કૃતિ-
 ક્ષેત્રે એ વિચાર પર પોપાયો હતો; અને તે દરમ્યાન એને વેદાન્તના
 તત્ત્વજ્ઞોને નિરંતર ધડી, કણકની પેઠે ગણી, તેમાંથી શોધોની પેઠે
 ચોક્કસ સિદ્ધાન્ત વધી ઠાઠ્યા હતા. વેદાન્તના એ મહાન સંપ્રદાયો—
 શંકરનો કેવલાદિતવાદ, અને રામાનુજનો વિશિષ્ટાદિતવાદ—એ એની
 વચ્ચે આ વિચારને વિશેષાર વિનાના વાદવિવાદ થયા હતા. પહેલો
 એટલે કે કેવલાદિતવાદ જગતને અસત્ મણે છે, ને બ્રહ્મને જ એકમાત્ર
 સત્ માને છે; બીજો એટલે કે વિશિષ્ટાદિતવાદ બ્રહ્મને એક ને અદ્વિતીય
 સત્ તો માને છે, પણ દૃશ્ય જગતને તથા જીવોને બ્રહ્મનાં રૂપ અથવા
 શરીર માને છે, અને કહે છે કે એ રૂપો તે આત્માસમય નથી, પણ
 બ્રહ્મના ચુલોના તેજથી ઝળહળે છે. વિચાર, તથા જગતની વિવિધતાનું
 બીજારોપણ કરનાર શક્તિ,^૧ અને આ પ્રકારનાં રૂપ છે. આ બે
 સંપ્રદાયો એકબીજાને કાંબી લે છે. પણ પહેલા સંપ્રદાયના અન્તિમ-
 વાદીઓ બીજા સંપ્રદાય પ્રત્યે તિરસ્કારભરી ક્ષમાવૃત્તિથી જુએ છે—
 એટલા માટે કે તેણે માણસની નમજાધને સન્તોષોને રીઝવવા, અથવા
 લયડિયાં ખાતાં ખાતાં ચડતી વખતે ઘોડી તરીકે વાપરવા માટે, માંડ-
 વાળ કરીને આ નગર વસ્તુની હસ્તીનો સ્વીકાર કર્યો છે. 'દૃશ્ય' જગત
 રૂપી પ્રતિભાસની, માયાના મૂળ સ્વરૂપની, વ્યાખ્યા શી આપવી એ
 મુદ્દો હંમેશાં સહુને મણે વસમો લાગ્યો હતો. માયાને સાપેક્ષ ગણવી
 કે નિરપેક્ષ? શંકરે પોતે માયાની વ્યાખ્યા આપવાનો પ્રયત્ન કર્યો
 નહોતો. તેમણે તો એટલું જ કહેલું કે એ માયા હસ્તીમાં છે, ને એનું
 શમન કરવું એ અદૈતદર્શનનું ખેલ છે. બીજા બાજુ, રામાનુજ જેવા

વિશિષ્ટાદિતવાદીઓનો હેતુ એ હતો કે તેનો કષ્ટ ઉપયોગ કરી
હવેનો વિકાસ સાધવામાં તેની મદદ લેવી.

આ બે સંપ્રદાયોની વચ્ચે રામકૃષ્ણનો એકસ મત શો હતો ?
એમનો સ્વભાવ રનેહાળ હતો, અને તેમાં અનેક રૂપો ધારણ કરવાની
શક્તિ હતી, એટલે એમના મનનો જોકે રામાનુજે બતાવેલા વિશિષ્ટા-
દિત તન્ત્ર હતો. પણ ખીજી તરફ, એમની અહા એટલી તીવ્ર હતી કે તેને
હાથે તેમને કેવલાદિતનો પણ સ્વીકાર કરવો પડ્યો હતો. એમની પ્રતિ-
ભાએ અત્યંત સ્પષ્ટ ને આભેહ્ય ચિતાર રજૂ કરે એવા શબ્દો, તથા
અતિશય ચતુરાક્ષરની વાર્તાઓ મોઢી-કાઢ્યાં, અને તેનો ઉપયોગ
કરવાને બતાવ્યું કે શુદ્ધિ વડે એ પરમ તત્ત્વનું વિવરણ તો કરી શકાવું
નથી જ, પણ શુદ્ધિ દ્વારા તેનું આકલન કરવું પણ અશક્ય છે.
• નિકપાધિક બ્રહ્મરૂપી સૂર્યની સાથે તેમણે માણસોનો હગભઃ
સાંર્ગિક સંપર્ક કરાવી આપ્યો એમ કહી શકાય કેવલ વિજ્ઞાનમાં
(અર્થાત્ નિત્યચેતન્ય) બ્રહ્મની હરતી વિજ્ઞાન અર્થાત્ વિજ્ઞાતાના વિષયોર્થ
બિન્ન રૂપે (એટલે કે વિષયો મેળૂદ ન હોય ત્યારે) શક્ય જ નથી,
એ આણેપનો ઉત્તર આપતા સંકરે કહેલું કે ‘સૂર્યને માટે પ્રકાશિત
કરવાનો કેાઈ પદાર્થ ન હોય તોપણ સૂર્ય તો પ્રકાશે જ છે, તેવી રીતે
આત્મા અર્થાત્ વિષયીને માટે કેાઈ વિષય મેળૂદ ન હોય તોયે
આ માનું ચેતન્ય તો કામ્યમ રહે જ છે.’ પણ રામકૃષ્ણે આ વાત કહેતાં
કેકક શુદ્ધ શબ્દો વાપર્યા છે તેમની દષ્ટિ એટલી તીવ્ર ને સૂક્ષ્મ હતી
કે, ‘પ્રકાશિત કરવાના પદાર્થો’ની હસ્તીને તેમણે ક્ષત્ર કર્યો ત્યારે
પણ, એ પદાર્થો નજર સામે દેખાતા હતા એ વાતની અવગણના
તેમનાથી કરી શકાઈ નહીં. તેમણે એ સૂર્યને વિષે કહ્યું કે તે પોતાનો
પ્રકાશ સારા માણસ ઉપર નાખે છે તેમ નહારા માણસ ઉપર પણ
નાખે છે. એ દીવાનું અળવાણું છે. તેની સામે બેસીને કોઈ માણસ
ભાગવત વાંચે છે, ને કોઈ ખોટી સહીઓ કરે છે, છતાં દીવો તો

અલિપ્ત જ રહે છે. જ્યાં તે ખાંડનો પહાડ છે. કાઠીઓ જ્યારે ધરાઈ ગઈ ત્યારે તેમને લાગ્યું કે આપણે એ પહાડને ઉપાડી આવ્યો, પણ ખરું જોતાં તો તેમણે જયકાં બરીબરીને ખાંડની થોડીકે કર્યો જ ખાધી હતી. વળી રામકૃષ્ણે કહ્યું કે જ્યાં એ સમુદ્ર જેવું છે. તેનું જોડાણ માપવા મીઠાની પૂતળા તેની કોરે તીચી નથી, પણ જે પછે તેનો પગ પાણીને અડ્યો તે પછે તે પીગળવા માંડી, તેનાં અંગ જળી જવા માંડ્યાં અને તે અલોપ થઈ ગઈ. 'નિરુપાધિક જ્યાં' એ કંઈક એવો પદાર્થ છે જેને આપણે મહણ કરી શકતા નથી. તે આપણી પકડમાં આવતો નથી; પણ એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે હસ્તી ધરાવતા નથી. આપણા પ્રયત્નો, આપણું અજ્ઞાન, આપણું ડહાપણ, આપણાં સારાં ને આપણાં નરસાં કમો, એ સર્વને તે ઉગળે છે; આપણે તેના બહારના કાચલાને જયકાં બરી કાતરીએ છીએ; પણ એક એવી સંયોગની ઘડી આવે છે જ્યારે તે આપણને ફરી તેના વિચાળ મુખમાં લઈ લે છે તે પોતાના સ્વરૂપમાં આપણને સમાવી દે છે. પણ એ સંયોગ અને એકાકરણની ઘડી આવે તે પહેલાં મીઠાની પૂતળા ક્યાં હતી? કાઠીઓ ક્યાંથી આવે છે? દીવા તો બેસીને કામ કરનાર વનગામી સાધુ, કે ખોટી સહીઓ કરનાર ગુનેગારની વાત શું છે તો. એનું ધર ક્યાં છે? તે જે વસ્તુને વાંચે છે તે વસ્તુ ક્યાં છે? અને ખુદ તેની પોતાની દૃષ્ટિ ક્યાં છે?

રામકૃષ્ણ આપણને કહે છે કે ઈશ્વરની પ્રેરણાથી રચાયેલાં સાત્રો પણ જ્યાં જોઈએ તે અરો દર્શિત છે, કેમકે તેઓ માણસોનાં મુખમાંથી પસાર થયાં છે. પણ તેઓ અરેખરાં દર્શિત થયાં છે ખરાં? (કેમકે એમ માનવાની પાછળ અર્નિતપણે એવો વિચાર રહેલો છે કે શુદ્ધ વસ્તુ—અમોલ જ્યાં—અગાઉથી હરની ધરાવે છે.) જેમણે દેવી આહારનાં અમુક ભાગ ખાધા છે તે કોડ અને મોં ક્યાં છે?

એટલે, 'વ્યાકૃત તત્ત્વ', જોકે અસંજ ને અનાસક્ત છે છતાં, તે 'અવ્યાકૃત'નો જ દંધક અંશ હોવો જોઈએ—ખાસ કરીને એટલા માટે કે છેવટે તો 'સંજ અથવા આસક્તિ'—અર્થાત્ 'અવ્યાકૃત અને વ્યાકૃતનું' એકીકરણ—એ તો, રામકૃષ્ણના પોતાના શબ્દો વાપરીએ તો, 'વેદાન્તનો ખરો હિદેશ' છે.^૨

વસ્તુતઃ રામકૃષ્ણ દર્શનની બે દક્ષાઓ ને વાપરીએ ગણાવે છે. તે બે રૂપરૂપણે જુદી છે. એક દક્ષા માયાના ચિહ્નવાળી છે; તે ખરેખરા 'વ્યાકૃત' જગતનું સર્જન કરે છે. બીજી દક્ષા તે સંપૂર્ણ ધ્યાન (અર્થાત્ સમાધિ)માં થતા ઉચ્ચતર દર્શનની છે; તેમાં પરબ્રહ્મ જોડે થનો પળવારનો સંપર્ક સર્વ 'વ્યાકૃત' અર્થાત્ સોપાધિક કે નામરૂપવાળા જીવોના—આપણા તેમજ બીજા માણસોના જીવોના—પ્રતિભાસનો તત્કાળ ભોગ કરી શકે છે. પણ રામકૃષ્ણ રૂપરૂપ શબ્દોમાં કહે છે કે આપણે જ્યાં સુધી જગતના અંશરૂપ છીએ; અને, આપણા વ્યક્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે, એ જગત પાસેથી તેની સત્યતા વિશે આપણને દૃઢ પ્રતીતિ મળે છે—પછી બસે એ પ્રતીતિ આપણા પોતાના જ્ઞાનસર્માં દંકાઈ ગયેલી હોય;—ત્યાં સુધી, જગત અસત્ છે એવો ડોળ કરવો એ હસવા જેવી વાત છે. જે સંતપુરુષ સમાધિદશામાંથી નીચે જતરીને સામાન્ય જીવનની દક્ષા પર આવે છે તેને પણ પોતાના 'સોપાધિક' જીવરૂપી કલેવરમાં પાછા ફરવું પડે છે—પછી બસે એ કલેવર ગમે તેટલું ક્ષીણ કે શુદ્ધ થયેલું હોં ન હોય. એ સંતપુરુષને દંકોથી ભરેલા, નામરૂપવાળા, જગતમાં પાછો ફરવાવામાં આવે છે. 'તેને જ્યાં સુધી તેનો જીવ સાપેક્ષપણે સાચો લાગે છે, ત્યાં સુધી આ જગત પણ તેને સાચું લાગશે; પણ તેનો જીવ જ્યારે શુદ્ધ થાય, ત્યારે તેને દેખાય છે કે આ આજુ' દૃશ્ય જગત એ ઈન્દ્રિયોને દેખાતો પરબ્રહ્મનો જ અનેકવિધ આવિર્ભાવ છે.'

ત્યારે તેને માયાનું દર્શન તેના સાચા રૂપમાં થશે. તે જોશે કે

માયા સાચી છે તેમજ જૂઠી છે, વિદ્યા છે તેમજ અવિદ્યા છે, ઈશ્વર ત્યે સર્વ જનારી છે તેમજ ઈશ્વરથી દૂર ખેંચી જનારી છે. તેથી તે છે.

એવા પુરુષે અહનાં દર્શન તેમજ અહનો સ્પર્શ કરેલાં હોય છે. યા તેમના વચનની પાછળ જાતબાહિતીનું બળ રહેલું હોય છે. એવા પુરુષ કહે છે કે જન્મતમાં આવા વિજ્ઞાનીએ કરતી ધરાવે છે—
 જેમણે પ્રજ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું છે; અને જેમણે આ બવે જ સગુણ તેમજ નેગુણ અહનો ‘સાક્ષાત્કાર’ કરેલો છે. આ પુરુષનો આ પુરાવો ત્રાયો છે—કેમકે તે પોતે એમાંના જ એક હતો. -

આ જ્ઞાની પુરુષોએ ઈશ્વરને બહાર જન્મતમાં તેમજ પોતાના અંતરમાં જોયો છે. ઈશ્વરે તેમની આગળ પોતાનું સ્વરૂપ પ્રગટ કર્યું કે. સગુણ ઈશ્વરે તેમને કહ્યું છે : ‘હું થઈ છું. સર્વ નામરૂપના બેદનો કરજનહાર હું જ છું.’ તેમણે જોયું છે કે થઈમાંથી નીકળતી જે દેવી પ્રકૃતિ છે તે જ પરમાત્મા અને જન્મત વચ્ચેનો ભેદ ઉત્પન્ન કરનારી છે, અને તે થઈ તેમજ આમાં બંનેમાં રહેલી છે. માયા, શક્તિ, પ્રકૃતિ એ પ્રતિભાસ કે ઇન્દ્રિયલ નથી. વિશુદ્ધ જીવ તો માને છે કે માયા એ પરમાત્માનો આવિર્ભાવ છે; જીવો તથા વિશ્વની વાવણી કરનારી પ્રમળ શક્તિ છે.

એ પળથી શમકૂબ્જને બહુ સ્પષ્ટપણે સમજાઈ ગયું. અહના તેમથી પ્રજ્ઞાતા સમુદ્રમાંથી એ દ્રષ્ટાને બધારે બહાર ફેંકી દેવામાં આવ્યા ત્યારે તેમણે આનંદભરે જોયું કે એ સમુદ્રને કાંઈ કાલીમાતા—તેમની પ્રિયતમ દેવતા—તેમને માટે રાહ બેતી બેઠેલી હતી. હવે તેમણે એ માતાને નવી આંખે જોઈ; કેમકે તેઓ હવે એનું જાણું રહરથ સમજી ગયા હતા, અને તે થઈથી અભિન્ન છે એવું જ્ઞાન તેમણે પ્રાપ્ત કર્યું હતું. એ સાક્ષાત્ અહ જ હતી; પણ તેણે, માણસોને પોતાનું રૂપ દેખાડવા માટે, પોતે નિર્ગુણ હોવા છતાં પુરુષવેશ—અથવા કહે કે અવેશ—ધારણ કર્યો હતો.^૫ સર્વ અવતારોની ઉત્પત્તિ તેનામાંથી

જા યદ્દ હતી; તે અપરિમિત બ્રહ્મ અને પરિમિત જગત વચ્ચે સંબંધ બેઠી આપનાર હતી.

પછી રામકૃષ્ણે એ પરમેશ્વરીનું આ સ્તોત્ર લલકાર્યું :

“અરે ! મારી મા બ્રહ્મથી જુદી નથી. તે એક છે તેમજ અનેક છે, અને એક તથા અનેકના બેઠની પાર પથ્થ છે. મારી મા કહે છે : “હું વિશ્વની માતા છું, હું વેદાન્તનું બ્રહ્મ છું, હું ઉપનિષદોનો આત્મા છું. નામરૂપનો ભેદ કરનાર બ્રહ્મ હું છું. સારાં તેમજ નરસાં કર્મો બધાં મારી આશાને અનુસરે છે. કર્મનો નિયમ ખરેખાર છે; પણ એ નિયમની સરજનાર હું છું. વિશ્વના નિયમો હું થકું છું ને તોહું છું હું સારા તેમજ નરસા સર્વ કર્મની આશા કરું છું. મારી પાસે આવી ! બક્તિ, જ્ઞાન કે કર્મ મમે સે વરિ આવી કેમકે એ બધાં હિંચર તરફ લઈ જનારાં છે. હું તમને આ જગતની—આ કર્મના મહાસાગરની—પાર ઉતારીશ. અને તમારી મરણ ફેરી, તો હું તમને બ્રહ્મનું જ્ઞાન પથ્થ આપીશ. તમે મારી પાસેથી છટકી ચકવાના નથી. જેમણે સમાધિમાં બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કર્યો છે તેઓ પણ મારી મરણ થયે પાછા મારી પાસે આવે છે.” મારી મા તે આઘા પ્રકૃતિ છે. તે સર્વવ્યાપી છે. તે દૈત્ય જગતની બહાર તેમજ તેની અંદર છે. તે જગતની જનની છે, અને જગત પોતાના હૃદયમાં તેને ધારણ કરે છે. તે કરોળિયો છે, અને જગત એ તેણે રચેલું જાણું છે. એ કરોળિયો પોતાના રૂપમાંથી જ તાંતણે એવે છે, અને પછી તે પોતાની આસપાસ વીંટાળે છે. મારી મા આધાર છે તેમજ આધેય પણ છે. તે હોયલું છે, છતાં તે અંદરનો ગર્ભ પણ છે.”

આ બક્તિબાંધબધો સ્તોત્રનાં તરવો ભારતના પ્રાચીન મન્યોત્સાહી સીધેલાં છે. આ વિચાર નવો છે એ જાતનો દાવો રામકૃષ્ણ ને તેમના શિષ્યોએ કર્યા હશે નહોતો. રામકૃષ્ણની પ્રતિભા જુદી દોટિની હતી, તેમણે માણસોનાં મનમાં સદૃશ રહેલા દેવોને તન્દ્રામાંથી જાગાડ્યા, ને

તેમને મૂર્ત રૂપ આપ્યું. તેમણે વનમાં સુષ્પ રહેલાં ઝરણાંને જમૃત કયાં, અને પોતાના જાડુવાળા બકિતલની જિભા વડે તેમને હંકાળા બનાવ્યા. એટલે આ સ્તોત્રમાં જે સુરાવદિ છે, જે આનંદનો ઉછાળો છે, જે તાલ અને માધુર્ય છે, અને આવેશથી ભરેલો જે ભક્તિભાવ છે તે બધાં તેમનાં પોતાનાં જ છે. ૭

આ સ્તોત્ર ધ્યાન દઇને સાંભળો; કેમકે એ બધું ગીત છે; તે અપરિમિત છે છતાં સંવાદ અથવા એકરાવાળું હોત મધુર છે. તે કવિતાના કોષ છંદની મર્યાદામાં પુરાયેલું નથી; છતાં તેમાંથી આપો-આપ સુખ્યવશિત સૌન્દર્ય ને આનન્દ ઝરે છે એમાં પરમહત્તની ઉપાસના, તથા માયા પ્રત્યેની હિલ્કટ ભક્તિ, એ બેનો ઠસા પ્રયાસ વિના સંયોગ કરેલો છે. એમાં બે ગ્રેમનો સાદ છે તે આપણે આપણા જ્ઞાનમાં સંઘરી રાખીએ. એનું જોડાણ આપણે આગળ ઉપર વિવેકાનંદનાં વચનો પરથી માખી શકીશું. એ મહાન થોડો માયાના પાશમાં ફસાયેલો; તેણે એ પાશ તોડવાના પ્રયત્નો કરેલા; અને તેની ને માયાની વચ્ચે નિરંતર યુદ્ધ ચાલતું હતું. એની સ્થિતિનો અનુભવ રામકૃષ્ણને કદી થવા પામ્યો નહોતો. તેમને કશાની જોડે યુદ્ધ કરવા વારો આવ્યો નહોતો. તેઓ શત્રુને પશુ ગ્રેમભાવે ચાહતા, અને એમના ગ્રેમના આકર્ષણનો વિરોધ કોઈથી કરી શકતો નહોતો. તેમના શત્રુને પશુ આખરે તેમને વિષે ગ્રેમ જીવજતો. માયાએ તેમને પોતાના જુગપાશમાં બીડી લીધા. તે બેના હોઠ બેગા થયા. જે રમણીએ લગ્ન માટે આવેલા ખીંગ અનેક નરનાં ટોળાંને પોતાના રૂપની શુરફી નાંખી હતી, તે રમણીએ રવેચ્છાએ આવીને રામકૃષ્ણનો હાથ પકડ્યો, ને તેમને અટપટી જુલજુલામણીમાં ફરવ' લઈ ગઇ. જે સર્વશક્તિમાન માયા બાજની આંખોને અંધારી ઓઢાડતી હતી તેણે રામકૃષ્ણની આંખો પરથી અંધારી ખસેડી નાંખી; અને તેમનું ઠાંડું છોડી દઇ, તેમને આકાશના વિશાળ પ્રદેશમાં ફગાવી દીધા. માયા એ માતા છે. ૮ તે,

પોતાના તેજમાં વિવિધ રૂપો તથા અનેક ઈશ્વરી અવતારો દ્વારા, પોતાનાં બાળકોને પોતાના સ્વરૂપનું દર્શન કરાવે છે. તે પોતાના ગ્રેમ વડે, પોતાના હૃદયના અગ્નિ વડે, જીવનું ખોળિયું એવી સારી રીતે ધડે છે કે તે 'લંબાઈવાળી પણ પહોળાઈ વિનાની કંઈક વસ્તુ'—એક લીટી, એક ખિન્દુ, જ બની જાય છે; અને તે ખોળિયું આ સૂક્ષ્મ સંસ્કાર કરનારી શક્તિની બહુધ આંગળીઓ વડે આંગળીને ઘસમાં બળી જાય છે.

એટલે સ્તુતિ કરો એ આંગળીઓની તથા એ જાળની ! સ્તુતિ કરો એ મુખની તથા એ પડદાની ! વસ્તુમાત્ર ઈશ્વરરૂપ છે. ઈશ્વર વસ્તુમાત્રમાં છે. તે જેમ તેજમાં તેમ જ છાયામાં પણ છે. વિદ્યુત્તર લુગોએ કહેલું કે સૂર્ય એ તો ઈશ્વરનો મન પડછાયો છે. રામકૃષ્ણે કહ્યું હોત કે પડછાયો એ પણ પ્રકાશ છે.

પણ, ભારતના સર્વ સાચા વિચારકોની પેઠે, રામકૃષ્ણની પણ વિશેષતા એ છે કે તેમણે પોતે જે વસ્તુને પોતાના શમેશ્વરમાં 'સાક્ષાત્કાર' ન કર્યો હોય તેવી દોષ પણ વસ્તુ તેઓ માનતા નથી, તેને લીધે જ તેમના વિચારમાં ચેતન સ્ફુરતું દેખાય છે. 'ગર્ભાધાન' શબ્દનો જે સ્પષ્ટ અર્થ છે તેમાં દેહની જોડે સબન્ધ રહેતો છે; એમના દાખલામાં, વિચારનું 'ગર્ભાધાન' થયું એમ કહેવાય છે ત્યારે એ શબ્દનો આ અર્થ પૂરેપૂરો દેખાઈ આવે છે. દોષ પણ વિચાર માનવો એનો અર્થ છે તેને આલિંગન કરવું; અને એ આલિંગન પછી તેના ચાકતા ફળને પોતાના દેહની અંદર સંઘરી રાખવું.

રામકૃષ્ણ એકવાર આવાં સત્યોને પકડી લે છે, તે પછી તેમના અંતરમાં તે નર્પા વિચારરૂપે રહેતાં નથી. તે સત્યોમાં પ્રાણનો પ્રવેશ થઈ તે ચેતનરૂપે સ્ફૂરે છે; તેમની શ્રદ્ધાથી તેનામાં જળનું સિંચન થઈ તે ફાલે છે; અને તેને જીવનની વાડીમાં 'સાક્ષાત્કાર' રૂપી ફળ આવે છે. એ સાક્ષાત્કાર હવે અમૂર્ત ને એકલવાયા રહેતા નથી, પણ

૨૫૪ ૩૫ ધારણ કરે છે; અને રોજરોજના જીવનમાં તેનો વહેવાર પ્રયોગ કરી શકાય એવો હોવાથી, તે માણસોની જૂથને સંતોષી શકે એવા હોય છે. તેઓ દૈવી અન્નને શોધી શકશે. એના સ્વાદ તેમણે પોતે લીધેલો છે. એ અન્ન તે વિશ્વ જેનું બનેલું છે તે પદાર્થ છે; અને એ અન્ન જગતમાં જોજનનાં સર્વ સ્થળે ને સર્વ ધર્મોમાં એનું એ જ છે. વળી રામકૃષ્ણ અમૃતત્વના એ આહારમાંથી સદૃશ જૂથના જીવોને—આખા વિશ્વને બાગ આપશે.

*

૧૮૧૫ના આખરભાગમાં તોતાપુરી ગયા તે પછી રામકૃષ્ણ ૭ મહિનાથી ૫૫ વધારે મુદત એ જાદુઈ વર્તુળમાં, એ અગ્નિના કુંડાળમાં રહ્યા; અને તેમણે ધ્યક્ષસાક્ષાત્કાર એટલે બધો લાંબાઓ. છેવટે તેમના શરીરની સહનશક્તિની હદ આવી ગઈ. કહે છે કે ૭ મહિના સુધી તેઓ નિર્વિકલ્પક સમાધિની દશામાં રહ્યા—આ વાત ખરી માની શકાય એવી છે કે કેમ તે વિચારવા જેવું છે. તેમને જોઈને જૂના વખતના યોગીઓની યાદ તાજ થતી. એ યોગીઓને વિષે એવાં વર્ણનો આપેલાં છે કે આત્મા જ્યારે ખાલી ધરતી પેઠે શરીરને છોડી જાય ત્યારે વિનાશકારી બળો તેના પર કબજો જમાવે છે. રામકૃષ્ણના એક ભાણેજે આ માલિક વિનાશ ધરતી ચોક્કસ કરી તેના બળને પોષણથી દેશી ન રાખ્યું હોત, તો તેમનું શરીર છટી ગયું હોત. ‘નિરાકાર’ શ્રદ્ધા જોડેની સમાધિમાં આથી આગળ જવું શક્ય નહોતું. મારા કૈંય વાચકો તો નક્કર ધરતી પર ચાલવાને રેવાયેલા રહ્યા; અને તેમણે લાંબો વખત યમાં આત્માના અગ્નિના આચકા અનુભવ્યા નથી; એટલે તેમને તો યોગની આ લાંબી સમાધિની વાત વાંચી દેશ્ય મૂઝવણ થશે. હજી જરા વાર ધારજ રાખો ! અમે ગિરિરાજ પરથી નીચે — મનુષ્યલોકમાં — ઉતરી રહ્યા છીએ.

રામકૃષ્ણને પોતાને પાછળથી લાગેલું કે તેઓ આ સ્થિતિમાંથી પાછા આવ્યા એ એક ચમત્કાર હતો. તેમણે પોતાના શિષ્યોને ચેતવણી આપેલી કે તેઓએ આવી કશી કસોટીમાં બેસવું જ નહીં. તેમણે વિવેકાનંદ સુદાને એની મનાઈ દેરેલી; અને તેનું કારણ એ બતાવેલું કે બીજાઓની સેવાને ખાતર પોતાના સુખનો ભોગ આપવો એ પુણ્યભાષ્યોનો ધર્મ છે, અને તેમને માટે આ જાતની મેળ એ નિર્વિદ્ધ વસ્તુ છે.^{૧૦} જીવાન નરેન્દ્રે (વિવેકાનંદે) બ્યારે તેમને નિર્વિકલ્પક સમાધિમાં—બ્રહ્મથી મહાસાગરના પ્રવેશદ્વારમાં—પ્રવેશ કરાવવાને આજીજી કરી, ત્યારે રામકૃષ્ણે ના પાડી; અને તેઓ કદી મિળન જોતા નહીં ને પોતાના પ્રિય વત્સલું મન ન હુખાય તેની હંમેશાં કાળજી રાખતા, છતાં આ પ્રસંગે તેમને ક્રોધ ચડી ગયો, ને તેઓ બોલી બીક્યા : ‘ સરમ છે તને ! હું તો માનતો હતો કે તું મોટું વટવૃક્ષ થઈ હજારો ચાકેલા જીવોને આશરો આપશે. પણ તું તો સ્વાર્થી બનીને તારું પોતાનું જ કલ્યાણ ધ્વંસે છે. આ નાની નાની વસ્તુઓને જવા દે, દીકરા. આવા એકાંગી આદર્શથી તને સન્તોષ શી રીતે થઈ શકે છે ? તારે તો સર્વાંગી થવું જોઈએ. પ્રજાનો આનંદ તું બધી રીતે મેળવ ! ’ (આમ કહેવામાં તેમને આશય એ હતો કે ધ્યાન અને કર્મ બંને માર્ગે; જેથી જીવ્યામાં જીવ્યા માનને ઉપયોગ કરીને માનવજાતિની જીવ્યામાં જીવ્યા મેવા થઈ શકે.)

નરેન્દ્ર ૨૬યા; તેમને આ મનમગતી વસ્તુ જતી કરવાની ફરજ આવી પડી તેમાં તેમને માનહાનિ લાગી ને તેમનું દેહું બાંગી ગયું. તેમણે કૃષ્ણ ક્યું કે ચુરુની કડકારવાળી હતી, છતાં તેમને જીવનભર હૃદયમાં પેલી નિર્વિકલ્પક સમાધિની ઝંખના રહી;—જોકે તેમણે, નમ્રતા, કંઈકાઈ ને હિંમત દાખવીને, એ જીવન માનવમેવાને અર્પણ તો ક્યું જ.

પણ એટલું યાદ રાખવાની જરૂર છે કે આપણે આ કથામાં

જે સમય પર પહોંચ્યા છીએ તે સમયે રામકૃષ્ણે હજુ પોતાની ઉમેદવારી પૂરી કરી નહોતી. આખો ઘણાખરા, દંધ નહોં તો અમુક અંગે તો, સમાજના અનુભવ પરથી પાઠ શીખીએ છીએ; પણ રામકૃષ્ણે પોતાને જ દિસાએ ને જોખમે જીવનનો અનુભવ મેળવ્યો હતો, એ પણ નોંધવા જેવું છે.

તેઓ સાજા થયા તેમાં તેમના પોતાના ગુણ કે પોતાની દમ્બા કારણભૂત નહોતાં. તેમણે કહ્યું કે 'માએ મારા શરીરને પીડા ઉપગ્રસ્તીને માણસ નરીકેનાં મારાં કર્તવ્યો તરફ મને દરી પાછો વાળ્યો.' તેમને મરડાનો વ્યાધિ થયો, તે છ મહિના ચાલ્યો. તેને લીધે તેઓ નહુટકે નિર્વિકલ્પક સમાધિમાંથી ધીરધીરે પાછા વળ્યા.

શારીરિક અને નૈતિક જાને પ્રકારના કષ્ટે તેમને પૃથ્વી સાથે જોડાયેલા રાખ્યા. તેમના ઓળખીતા એક સાધુએ ૧૧ કહ્યું છે કે તેઓ સમાધિદશામાંથી સ સારમાં પાછા ફર્યા તે પછીના સરચાતના દિવસોમાં, એકવાર તેમણે મહાવાળાને ગુરુસાહેબ લડતા જોયા; ને એ જાંઘ તેમને એટલી મનોવેદના થઇ આવી કે તેમનાથી રાડો પડાઇ મઇ. જગતના લોકો બલે ગમે તેવા અશુદ્ધ ને ખૂની હોય, છતાં રામકૃષ્ણે આખા જગતના દુઃખ જોડે એકથનો બાવ કેળવ્યો; અને છેવટે તેમના દેયા પર પાર વિનાના ચીરા પડી ગયા. પણ તેમને એટલી ખમર હતી કે માણસોમાં કલહ ઉપગ્રસ્તનાર બેદો પણ જગન્માતાએ જ ઉપગ્રસ્તેલા છે; 'સર્વસમર્થ', અને બેદોથી બરેલી, પ્રકૃતિએ પણ પ્રભુનું પોતાનું જ સુખારગિન્દ છે. વળી માણસો બલે જુદી જુદી જાતના ને સ્થિતિવાળા હોય; ગમે તેટલાં સત્વતા ને ઝેરવેર રાખનારા હોય; તેમના જીવન પર અંકુશ ધરાવતા ને તેમને ઘણીવાર માંડોમાંડે લડાવી મારતા વિચારો બલે ગમે તેટલા વિવિધ અને બાતબાતના હોય; તોપણ પોતે તો તે સજ્જનાં અંતરમાં રહેલા પરમાત્મા પ્રત્યે ગ્રેમ જ રાખવો જોઇએ. એ ખ્યા ઉપરાંત, પોતે તે સજ્જના જીવમાં રહેલા પરમેશ્વર પ્રત્યે બક્ષિભાવ રાખવો જોઇએ.

દૂકામાં તેમણે એટલું સ્ત્રીકાલું કે જુદા જુદા ધર્મો જુદે જુદે રસ્તે ચઢને એક જ ઈશ્વર પાસે પહોંચાડે છે. તેથી તેમને એ બધા રસ્તાની શોધ કરવાની તાલાવેલી લાગી; કેમકે તેઓ કંઈક વસ્તુ સમજે કે તરત જ પોતાના જીવનમાં એનો અમલ કયો વિના રહેતા નહો.

ટિપ્પણી

૧. આ રીતે પ્રકૃતિ (અર્થાત્ કુદરતને રચનારી પ્રકૃતિ) ની મીઠી રચાઈ તે નિરંતર ગતિમાન હતી અને તેનામાં જીંએ ચડવાની જે મૂઠ્ઠ શક્તિ સુખ રૂપે પડી હતી તે વધતી ગઈ. આમાં મેક્સમૂલરે, અને તેમની પછી વિવેકાનન્દે, વિકાસવાદના સિદ્ધાન્તની ઉત્પત્તિ જોઈ છે.

૨. ‘ એકવાર એક મીઠાની પૂતળી હતી. તે સાગરનું જીંડાણ માપવા સાગરકાંઠે ગઈ. તેના હાથમાં માપવાનો મજ હતો. તેણે કાંઠે આવી વિશાળ સાગર તરફ નજર નાંખી. એ ઘડી મુઠ્ઠી તે મીઠાની પૂતળી હતી. પણ તેણે જો ડમરું આગળ ભર્યું હોત, દરિયામાં એક પગ મૂક્યો હોત, તો તે સાગરમાં બળી તેની જોડે એકરૂપ બની જત; અને એ મીઠાની પૂતળી સાગરનું જીંડાણ આપણને કહેના પાછી આવી ન શકી હોત. ’ (રામકૃષ્ણકથામૃત)

૩. અહીં પ્રસંગવશાત્ એટલું નોંધવું જરૂરી છે કે અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ એ સૉક્રેટિસ પૂર્વેના ગ્રીકોના સિદ્ધાન્તોને કેટલો બધો મળતો આવે છે—દાખલા તરીકે, આયોનિયાના એનેક્સિમોંડરના, ‘ નિર્વિકલ્પક ’ (ખનડિટમિનેટ) ના, સિદ્ધાન્ત જોડે તેને સરખાવો; એ ફિલસૂફે કહેલું કે પદાર્થમાત્ર વિચ્છેદ અથવા પૃથક્કરણને લીધે પેદા થયા છે. વળી એનોફેનિસ અને ઈલિપેટિક સપ્રદાયે એક અદ્વિતીય તત્ત્વના સિદ્ધાન્તનું

પ્રતિપાદન ક્યું હતું. સર્વ ગતિ, સર્વ પરિવર્તન, મર્વ ભાવિ, સર્વ અનેકતા—એને તેઓ કેવળ 'પ્રતિભાસ' કહી તેને બાતલ કરી નાખે છે. ગ્રીક ફિલસૂફીના પ્રથમ અગ્રેસરોને ભારતના ચિન્તકો સાથે જોડનારી અત્યુક્ત સાંકળ ફરી ઘડાય તે પહેલાં હજુ ઘણું સંગોધન કરવાનું રહે છે.

૪. અને માટે હું ૧૮૮૨ ના સંવાદો પર આધાર રાખું છું. તે વખતે તેમના જીવનનો અન્ત સમીપ હતો, ને તેથી એ સંવાદમાં તેમના વિચારનું ભારતસ્વ સમાયેલું છે.

૫. ભારતવર્ષમાં સમૃદ્ધ ધર્મરત્ને નારીરૂપ—પ્રકૃતિ, શક્તિરૂપ—પણુ માનવામાં આવે છે.

૬. જીમ્સ હું તેમણે તો જ્યાં મોલિકતાનો દાવો કરી ચકાવ્યો એવો હતો ત્યાં પણુ એ વાતનો ઇનકાર કર્યો છે. અર્વાચીન ભારતના—અને, હું માનું છું, ઇતર સર્વ દેશોના—ધર્મપરાયણ મહાપુરુષોમાં એક વસ્તુ સરખી જોવામાં આવે છે. તેઓ ખાતરીપૂર્વક માને છે કે તેમજી સત્ય તે અતિ પ્રાચીન છે, સનાતન સત્ય છે, રાક્ષાત્ સત્ય છે; અને આમ માનવામાં જ તેમનું જળ રહેલું છે આર્થ સમાજના દરક સંસ્થાપક દયાનંદે કોઇ નવા વિચારો પ્રવર્તાવ્યા એમ કોઇ કહેતું તે તેઓ બહુ ગુસ્સે ધમ જતા.

૭ એમાંના કાબ્ય ને મંગીતનાં તરવો, અમુક અરી, બગાજનાં લોકપ્રિય રત્નોમાથી લીંબ્યા છે, એ જુવાલું ન જોઇએ. બગાજના પ્રસિદ્ધ વૈષ્ણવ દલિઓની કૃતિઓ જાત્રાઓમા ગવાતી કે લોકનાટકોના રૂપમાં બજવાતી, તેનાથી રામકૃષ્ણનું મન કેવું તરબોળ થઇ ગયેલું, એ આપણે પાછળ જોઇ મથા છીએ. તેઓ ઘણીવાર કબીરનું એકાદ બજન ગાતા, પણુ તેમના મનમા ત્યારપછીના કવિઓ ને ગાયકોની કૃતિઓનો પણુ સંભાર ભરેલો હતો (સરખાવો 'રામકૃષ્ણદયામૃત') એમાંના એક જૂનામાં જૂના બકતકવિ, જેમને વિષે તેમને વિશેષ

અનુરાગ હતો, તેમનું નામ રામપ્રસાદ હતું. તે અદારમી સદીમાં થઈ ગયા હતા. તેમણે કાલીનાં જે સ્તવનો રચેલાં તે રામકૃષ્ણ હંમેશાં ગાતા ને તેમાંથી અવતરણો આપતા. રામકૃષ્ણે તેમનાં કેટલાંક અતિસુંદર રૂપકો (દા. ત. બિડતા પતંગનું), તથા માતાનાં કેટલાંક વિચિત્ર લક્ષણો (દા. ત. તે પોતાના પ્રિય બાળકને જુલાવામાં નાખવા માયાનો ઉપયોગ કરતી ત્યારે તેની આંખમાં દેખાતી તોફાનની ચમક) રામપ્રસાદ પાસેથી લીધેલાં હતાં.

‘કથામૃત’માં ખીજા જે ભક્તવિજ્ઞાનાં નામ આપેલાં છે તેમાંથી બાટલાં નામ તરફ મારું ધ્યાન વિશેષ ખેંચાયું છે: કમલાકાન્ત; તે ઓગણીસમી સદીના આરંભમાં થઈ ગયેલા એક પંડિત અને દેવીભક્ત હતા. નરેશચન્દ્ર; એ જ સમયમાં થઈ ગયેલા, તે પણ કાલીના ભક્ત હતા. કબેર; તે એ જ યુગના વૈષ્ણવ સંત હતા, ને તેમણે લોકપ્રિય ગીતો લખેલાં, એથી પછીના કાળમાં થઈ ગયેલામાં—ત્રિમદાસ (તેમનું ખરું નામ ત્રિશોકચ સંન્યાસ હતું); તે દેશવના શિષ્ય, તથા અનેક પદોના રચનાર હતા, ને તેમાંની પ્રેરણા અણીવાર રામકૃષ્ણનાં વચનોમાંથી મળેલી હતી. ગિરિશચન્દ્ર ઘોષ; તે મોટા નાટકકાર હતા, ને આગળ જતાં રામકૃષ્ણના શિષ્ય થયા. (ચૈતન્ય-લીલા, સુહૃદચરિત વગેરે નામનાં તેમનાં નાટકોમાંથી ‘કથામૃત’માં ઉતારા આપેલા છે.)

૮. અથવા ‘મોટી બહેન’ છે. ખીજે ઠેકાણે રામકૃષ્ણે દેશવચન્દ્ર મેનને કહેલું: ‘માયાને કાળીમાતાએ સરળેલી છે, અને તે વિશ્વની એની ચોળાનો એક અંશ છે.’ આ સંસાર તેની લીલા છે. જન્મત તેનું રમકડું છે. ‘તે જીવરૂપી પતંગને ચગાવે છે, અને માયારૂપી દોરથી તેને પકડી રાખે છે.’ (અકટોત્તર, ૧૮૮૨)

૯. કહે છે કે એક સાધુ આ વખતે દક્ષિણે પર આવી ચડ્યા. તેમણે રામકૃષ્ણને હેલ્યો ત્યાસ લેવાની અણી પર નોંધ, અડદા મારીને તેમના નીકળી જતા પ્રાણને પાછો આપ્યો.

રામકૃષ્ણના મહાન શિષ્ય સારદાનન્દ, જેમને હિંદુ દર્શનશાસ્ત્રનું જ્ઞાન સૌના કરતાં વધારે હતું, અને જેઓ બીજા કોઈ પણ શિષ્યના કરતાં રામકૃષ્ણના બૌદ્ધિક ધડતર વિશે વધારે માહિતી ધરાવતા હતા, તેમણે આ ૭ મહિનાની નિર્વિકલ્પક સમાધિનું વર્ણન આપ્યું છે. તેમણે કહ્યું છે કે એ સ્થિતિમાં જીવપણાનું બાન સાવ અલોપ થઈ જતું; ક્યારેક બહુ હળવે રહીને આવતું; ને એથી સંપૂર્ણ ‘સાક્ષાત્કાર’ પર સહેજ આછો પડેલો પડી જતો. સારદાનન્દના દેહેના પ્રમાણે, રામકૃષ્ણને એ અર્ધબાનની પળામાં વિરાટની રચનાનું દર્શન થતું; ‘તેને લીધે તેમને નહુટકે બાવમુખમાં રહેવું પડતું.’ એ વિશ્વામા તેમને જે કંઈ કહેતો તેનો આશય આ હતો. ‘તું જીવપણાનું બાન પૂરેપૂરું બૂલી જઈશ નહીં, અને નિર્ગુણ જ્ઞાન જોડે તદાકાર થઈ જઈશ નહીં; પણ વિરાટનો સાક્ષાત્કાર કર અને એટલું સમજ કે આ જે વિરાટમાંથી વિશ્વનાં અનન્ત રૂપો જન્મ પામે છે તે તારા અંતરમાં જ છે; જીવનની પ્રત્યેક પળે તું આ જો, અને દુનિયામાં ‘મણું’ કર.’

એટલે આ લાંબી સમાધિમાંથી જે બ્યુત્થાન થયું તે દરમિયાન રામકૃષ્ણને પોતાને ઈશ્વરે નિર્મેલા કાર્યની પડી—કદાચ એક દિવસમાં કે એકાએક નહીં, પણ ધીરેધીરે પડી હશે. ગમે તેમ હો, પણ એ સમય તે ૧૮૬૬નો પૂર્વાર્ધ હોવો જોઈએ.

૧૦ સામાન્ય માણસોને તો તેઓ એ રસ્તે જવાની કેટલી વધારે મનાઈ કરતા ! કેમકે ગિંદગીમાં જેમની પચારી સાંકડી હોય તેઓ તો આ સમાધિના વેગવાન પ્રવાહોમાં ડૂબી જાય; અને તેથી તેમને પોતાને તેમજ સમાજને હાનિ થવા પામે. રામકૃષ્ણે તેમના જીવવાન બાણેજ હૃદયના, તથા તેમના ધનિક આશ્રયદાતા મથુરંગાણુના, મનમાંથી સમાધિરૂપી નિષિદ્ધ રૂળની ઝંખના જે રીતે કાઢી નાંખી તેમાં તેમની વિનોદવૃત્તિ ને તેમનો સદ્બાવ દેખાઈ આવે છે.

હૃદય બનેા માણસ હો, ને તેને મામા પ્રત્યે નિષ્ઠા હતી, પણ તે સસારી જીવ હતો, એટલે મામાના જોવી કીર્તિ મેળવવાનું તેને પણ મન થયું તેને થયું કે રામકૃષ્ણને થયેલા આત્મલાભનો કંઈક ફિગ્ગો, કુટુંબીજન તરીકે, મને પણ મળવો જોઈએ રામકૃષ્ણની નિષ્કામ અનાસમિતનો મર્મ સમજવા જોટની ધીરજ તેનામા નહોતી. સમાધિના પ્રયોગ કરતા તેને રોમવાના મામાના પ્રપત્ને એળે ગયા હૃદય મડયો રહ્યો તેનું પરિણામ એ આવ્યું કે તેનું મગજ અસ્તબ્ધ રત થઈ ગયું, તેનું શરીર અપ્રકાશ જવા લાગ્યું, ને તે સીસો પાડવા લાગ્યો. રામકૃષ્ણે પ્રાર્થના કરી ' હે મા ' તું આ બેવકૂફની સુધારું છરી લે ' ' હૃદય જમીન પર પડ્યો, ને મામાને મેસુમાર ઠપકો દેવા લાગ્યો. ' તમે આ શું મ્યું, મામા ? હું આ અવધૂનીમ આનન્દનો અનુભવ કરી છી નહીં રૂવા પામું ' રામકૃષ્ણે ચિડાઈને તેને મન ફાવે તેમ રૂવા છૂટા મૂખી દીધા. હૃદયને થોડા જ વખતમા બચકર દરથો દેખાવા લાગ્યા ને તેમાથી છોડવવા નેને મામાને વિનતિ રૂવી પડી

ધનિન્ મથુરબાણને પણ એવો જ અનુભવ થયો તેમની જ ખના હતી કે રામકૃષ્ણ અને સમાધિસુખ અપાવે રામકૃષ્ણે ધણે વખત ના પાડી પણ છેવટે કહ્યું ' બહુ સારું, બહે બાઈ ' આ બહુ જ ખેલી સમાધિને પરિણામે મથુરબાણને વેપારધધામાથી રસ અને આવડત બને જતા રહ્યા તેમણે આવી અપેક્ષા તો રાખી જ નહોતી એટલે તે બહુ ચિન્તામા પડી ગયા, ને તેમને એ વિષયમા આગળ વધવાના હ્મ્છા રહી નહીં એટલે તેમણે સમાધિ હમેશને માટે છૂગી જાય એવું કરી આપના રામકૃષ્ણને વિનતી કરી રામકૃષ્ણ સહેજ હસ્યા, ને તેમનું હૃદય મટાડ્યું

૧૧ સરખાવો ધનગોપાલ મુખરજી ' ધ કેમ્પ ઓફ સાયનન્સ '.

૫. મનુષ્યલોકમાં પુનરામન

તેમણે સૌથી પહેલી શોધખોળ ઈસ્લામના ધર્મમાર્ગની કરી. માંદગીમાંથી માંડ ઊઠ્યા હતા ત્યાં તેમણે, ૧૮૬૬ના આખરભાગમાં, એ રસ્તા પર પ્રવાણ શરૂ કરી દીધું.

તેઓ મન્દિરમાંથી ઘણા મુસલમાન હાજીને આવતાજતા જોતા. દક્ષિણેશ્વરને છૂટે હાથે દાન કરનાર રાણી રાસમણીનું હૃદય વિશાળ હતું. તે પોતે હવડી ગણાતી શ્રદ્ધાળુતિની ધનવાન સ્ત્રી હતી. તેણે, વિશાળ ધર્મભાવનાને લીધે, એવી ગોઠવણ કરી હતી કે મન્દિરની ધર્મશાળામાં સર્વ ધર્મના અભિયોગને જિતરવા માટે અયમ આરટીઓ અપાય. આ રીતે રામકૃષ્ણે એક ગરીબ મુસલમાન ગોવિંદરાયને બાંદગીમાં તક્લીન ચર્મ મેલેલા જોયા; અને તેમના પ્રશ્નપાત્ર કરતા શરીરના બાહ્ય કલેવરની આરપાર તેમણે જોઈ લીધું કે આ માથુસે ઇસ્લામ દ્વારા પથુ ઈશ્વરનો 'સાક્ષાત્કાર' કર્યો છે. તેમણે ગોવિંદરાય પાસે એ માર્ગની દીક્ષા માગી, અને આ કાલીબક્ત દિવસો સુધી પોતાના દેવોને સાવ જૂલી ગયા. તેઓ એ દેવોની પૂજા કરતા નહીં, એટલું જ નહીં પણ તેમનો વિચાર સુદ્ધાં ન કરતા. તેઓ મન્દિરના મકાનની બહાર રહ્યા, અદનાના નામનું રટણ કરતા. મુસલમાનનો ઝબ્બો પહેરતા, અને—એ 'અધર્મોચરણ'ની દૃષ્ટના કરવી મુશ્કેલ છે છતાં—નિષિદ્ધ ગોમાસ ખાવા પણ તૈયાર થયા 'તેમના આશ્રવદાતા મથુરજાણુ આથી ત્રાગી ગયા, ને તેમણે રામકૃષ્ણને આતુ કામ ન કરવા કાલાવાલા ક્યો. રામકૃષ્ણનો દેહ પ્રપ્ત ન થાય તે માટે તેઓ છૂપી રીતે એક મુસલમાનની દેખરેખ નીચે બ્રાહ્મણ પાસે રસોઈ કરાવતા. રામકૃષ્ણે તેા મનથી વિચારના એક બીજા ક્ષેત્રમાં પૂરેપૂરું ઝુકાવ્યું હતું, એટલે તેમને તેા એ વિચાર મૂર્ત

૩૫ ધારણ કરીને નજરોનજર દેખાતો હતો એ બાવનાવશ ક્યાધરની આધ્યાત્મિક યાત્રામાં આવું હંમેશા જનતુ ગભીર મુખમુદ્રા ને સર્વે દાઢી વાળા એક તેજસ્વી પુરુષે તેમને દેખા દીધી (સલાવ છે તેમણે આ રીતે પેમળ સાહેબના દર્શન કર્યા હોય) તે પુરુષ પામે આવ્યા, ને રામકૃષ્ણના દેહમાં વિલીન થઇ ગયા રામકૃષ્ણે મુમલમાનના અલ્લાને — સંયુક્ત બ્રહ્મ 'નો—સાક્ષાત્કાર કર્યો ત્યાથી તેઓ આગળ 'નિયું'ણ બ્રહ્મ 'માં આત્મા ગયા ઇસ્નામની નદી તેમને પાછા મહાસાગરમાં ખેંચી ગઈ હતી

તેમને આ અનુભવ નિયું'ણ બ્રહ્મ જોડેની પેલી મહાસમાધિ પછી તરત જ થયો, તે પરથી તેમના નિવેચકોએ આગળ જતા ખાસ અર્થ ઘટાવ્યો, અને એ અર્થ ભારતને માટે ઘણો અગત્યનો છે તેમણે મહુ કે ભારતના હિંદુ અને મુસલમાન પુત્રો—જેઓ પોતાને એકબીજાના શત્રુ માને છે—તેઓ અદ્વૈતના, નિરાંત ઈશ્વરના, ધારણ પર જ કરી એમ સાધી સમજાવે ત્યારપછી રામકૃષ્ણ મીશને હિમાવનના ઊંડાણમાં પરમેશ્વરનું એક દેવાનય જનાવ્યું છે અને તેમાંથી સર્વ ધર્મોના વિશાળ અને સંયુક્ત મહામન્દિરની ઇમારત બની કરવાની ધારણા રાખી છે

સાત વરસ પછી એ જ પ્રમારના બીજા અનુભવને લીધે રામ કૃષ્ણ ખિસ્તી ધર્મને ' સાક્ષાત્કાર ' કરવા પ્રેરાયા (હું અપ્રજ્ઞતાને ખાતર આ હમીકતો અહીં બેગી આપુ છું) ૧૮૭૪ના નવેબરના અરસામાં કલકત્તાના એક મર્લેલક નામના હિંદુ, જેમની વાડી દક્ષિણેશ્વરની નજીક હતી, તેમણે રામકૃષ્ણને બાઈબલ વાંચી સંભળાવ્યું રામકૃષ્ણને ઈસુનો બેટો પહેલો જ વાર થયો પછી થોડા જ વખતમાં એ શબ્દે તેમની સમક્ષ મૂર્ત ૩૫ ધારણ કર્યું ઈસુનું જીવન ગુપ્ત રીતે તેમના અંતરમાં વ્યાપી ગયું એક દિવસ તેઓ એક ધનિક હિંદુ મિત્રના ઓરડામાં બેઠા હતા, ત્યાં તેમણે મેરી

માતા ને બાળક ઇશુની ઇળિ બીંતિ ટિંગાડેવી જોઈ એ આત્મિઓ
 જીવતી થઈ. પછી આત્માના ક્ષેત્રમાં અચૂં ને વસ્તુ બનવા પામે
 છે તે અહીં પણ બની એ પવિત્ર મૂર્તિઓએ તેમની સમીપ આવી
 તેમના દેહમાં પ્રવેશ કર્યો, ને તેમના આખા જીવનમાં આત્મપ્રોત થઈ
 ગઈ આ વખતે જે સચાર તેમનામાં થયો તે ઇતિહાસના મૂળ
 ઘણો વધારે પ્રમણ હતો તેણે તેમના આખા આત્માને યેગી લીધો,
 ને સર્વ અતરાયો તોડી નાખ્યા હિંદુ વિચારા ધસડાઈને અબોપ
 થઈ ગયા રામકૃષ્ણે બચાવત થઈ, મોજ ની વચ્ચેવચ્ચ દાદા મારતા,
 ચીમ પાડી 'ઓ મા તું શુ કરે છે ? મને ચદ્દ કર' પણ
 એથી કશુ વળે એમ નહોતુ એ જરતીના અપાટા આગળથી એકેએક
 વસ્તુ દેકારીને દૂર જઈ પડી આ હિંદુનુ અતર બદનાઈ ગયુ.
 તેમનામાં ઇશુ ખ્રિસ્ત સિવાય બીજા મ્થાને માટે જરાયે જગા ન
 ન રહી કેમકાણે દિવસ મુધો તેમના મનમાં ખ્રિસ્તી વિચાર ને ખ્રિસ્તી
 પ્રેમનો સચાર થઈ લી હવે તેમને મંદિરે જવાનુ મન થતુ નહો
 પછી એ દિવસ બપોરે તેમણે દક્ષિણેશ્વરના ઉપવનમાં મુન્દર
 આપો, શાન્ત મુખમુદ્રા ને ગોરી મામડી વાળા એ પુરુષને પોતાની
 પામે આવતા જોયા તેઓ કાણુ હતા એની તો રામકૃષ્ણને ખબર
 નહોતી, પણ તેઓ આ અચાત અતિથિના આમ્મણુને વશ થઈ
 ગયા એ પુરુષ પાસે આવ્યા ત્યા રામકૃષ્ણના આત્માના ડાંડાણમાં
 એ અવાજ ગાવા લાગ્યો

‘ આ ઇશુ ખ્રિસ્તને જુઓ તેમણે જગતના ઉદ્ધારને માને
 પોતાનુ લોહી રેડયુ હતુ તેમણે માણુમોના પ્રેમને ખાતર પાર
 વિનાની પીડા ભોગવી હતી તેઓ મહાયોગી છે ઇશ્વરની સાથે
 સદાજાળ એકન અનુભવે છે તેઓ ઇશુ છે, પ્રેમના મૂર્તિમત
 અવતાર છે ’

માનવપુત્ર ઇશુએ ભારતના આ માતૃપુત્ર નરિને આલિંગન

આપ્યું, ને તેમના સ્વરૂપમાં બળી ગયા. રામકૃષ્ણ સમાધિના આનન્દમાં નિમગ્ન થઈ ગયા. તેમણે ફરી એકવાર બ્રહ્મ જોડેના ઐક્યનો સાક્ષાત્કાર કર્યો. પછી તેઓ ધીરેધીરે પૃથ્વી પર આવ્યા. તે પળથી તેઓ ઈશુ ખ્રિસ્તને ઈશ્વરના અવતાર માનવા લાગ્યા. પણ તેમને મન ઈશુ એકલા જ ઈશ્વરના અવતાર નહોતા, બુદ્ધ અને કૃષ્ણ એ ખીલ પણ અવતારો હતા.

પોતાના એકમાત્ર ઈશ્વરના દેહને વિષે સવિશેષ અનુરાગ ધરાવનારા, આપણા કદર ખ્રિસ્તીઓને હું આ જમાએ ઉદ્ધતાપથી ભર્વા જાંચાં કરતા, અને આ પ્રમાણે કહેતા, કહી શકું છું:

‘પણ એમને અમારા પ્રભુ વિષે શી ખબર હતી? એ તો એક દેખાવ હતો, કલ્પનાએ ઊભી કરેલી મૂર્તિ હતી. આવું અને એ સફેલીસટ વસ્તુ હતી, કેમકે એમને અમારા સિદ્ધાન્ત વિષે તો કેશું જ્ઞાન નહોતું.’

ખરેખર તેમને બહુ જ ઓછું જ્ઞાન હતું; પણ તેઓ તો ભક્ત હતા, એટલે ભક્તિ દ્વારા આસ્થા રાખતા. જે જ્ઞાનીઓ બુદ્ધિ દ્વારા આસ્થા રાખે છે તેમના જેવું જ્ઞાન પોતાને છે એવો દાવો તેમણે કર્યો નહોતો. પણ ધનુષ ન્યારે દદતાથી પકડી રાખ્યું હોય, ત્યારે તેમાંથી ઝૂંછોડેલાં બંને બાણ એક જ નિશાનને વીંધતાં નથી? અને જે બાણસ છેક છેડા સુધી યુસાફરી કરે છે તેને બંને રસ્તા બેઠા થતા દેખાતા નથી? રામકૃષ્ણના મહાન અને પિદાન શિષ્ય વિવેકાનન્દે કહેલું:

‘બહારથી તેઓ ભક્ત હતા, પણ અંદરથી જ્ઞાની હતા.’

માણસના અંતરની તીવ્રતા ન્યારે અમુક હદે પહોંચે ત્યારે અતિ ઉત્કટ પ્રેમ હૃદયનાં જિંડાણોમાં વ્યાપી વળે છે, અને પ્રખર બુદ્ધિ તેનાં મહ્વરોમાં શોધખોળ કરવા ફરી વળે છે. વળી પ્રેમની શક્તિનો ધનકાર કરવો એ ખ્રિસ્તીઓને તો ન જ શોભે. પ્રેમથી

પ્રેરામને જ એવીનીના રાંક માછીએને પ્રિય્તીએના પ્રભુ ધમ્મએ પોતાના શિષ્યો, ને પોતાના ધર્મસંધના સંરચાપકો, બનાવ્યા હતા. વળી કૃષ્ણમાથી મદેહે જોડેલા ધમ્મએ પથાત્તાપ કરતી પાતળી સ્ત્રી (મેરી મેગડોલીન) ને નહીં તો બીજા કોને દર્શન દીધું હતું ? આ સદ્બાગ્યને આટે એ સ્ત્રીનો અધિષ્ઠાર એટલો જ હતો કે તેણે પ્રેમના અશ્રુ વડે ધમ્મના ચરણ ઘોળ્યા હતા ને પોતાના કંઈ વડે તેને લૂછ્યા હતા.

કેવલે, માણસે જે પુરતકો વાચ્યા હોય તે પરથી તે જ્ઞાની બનતો નથી. પ્રાચીન ભારતની પેઠે રામકૃષ્ણના જમાનામાં પણ ભારતમાં સરકારોનું જ્ઞાન મોટે ભાગે મોઢેથી ગોલીને અપાય છે. રામકૃષ્ણે તેમના જીવનમાં હજારો સાધુઓ, યાત્રીઓ, પડિતો, ને ધાર્મિક પ્રશ્નોમાં રૂપાપચ્યા રહેનારા જાતજાતના માણસોનો સંસર્ગ સાધ્યો હતો, તેમની પાસેથી ધર્મ તથા ધર્મને લગતી દિવસુદીનું ઘણું જ વિશાળ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કર્યું હતું, — અને એ જ્ઞાનને તેમણે નિદિધ્યાસન વડે નિરતર ગંઢુ ઉતારવાનો પ્રયત્ન ચાલુ રાખ્યો હતો. તેમનું જ્ઞાન જોઈ એકવાર એક શિષ્યે આશ્ચર્યથી પૂછ્યું. ‘ આપ અગાહિતું આ બધું જ્ઞાન કેવી રીતે મેળવી શક્યા ? ’ રામકૃષ્ણે જવાબ દીધો. ‘ મે અન્યો વાચ્યા નથી, પણ વિદ્વાનોને સાબળ્યા છે. મે તેમના જ્ઞાનની માળા બનાવી મારે ગળે પહેરી છે, અને તે માળા મે માતાને ચરણે અર્પણ કરી છે ’

તેઓ શિષ્યોને કહી શક્યા હતા

‘ મે હિંદુ ધર્મ, ઇસ્લામ, ખ્રિસ્તી ધર્મ એ સર્વ ધર્મોની સાધના કરી છે, અને જુદા જુદા હિંદુ સંપ્રદાયોને રસ્તે પણ હું ચાલ્યો છું .. તેમ કરતા મને જણાયું છે કે એ બધા ધર્મો, બધે જુદે જુદે રસ્તે ચલે પછી, એક જ ધર્મર તરફ ડગલા બરી રહ્યા છે તમારે બધા મતોની અજમાયશ કરવી જોઈએ, અને એકવાર બધા જુદા જુદા

રસ્તા પર ચાલવું જોઈએ.*૪ હું ત્યાં ત્યાં નગર નાંખું છું ત્યાં જાયે
 મને માણસો—હિંદુ, મુસલમાન, શાહ, વૈષ્ણવ, અને બાકીના બધા—
 ધર્મને નામે ટળિયા કરતા દેખાય છે. પણ તેઓ કની એટલો વિચાર
 કરતા નથી કે જેને કૃષ્ણ મહે છે તેને જ શિવ પણ કહે છે. તેને
 આઘરાકિત, ઇશુ અને અરબા પણ કહે છે—એક જ રામના એ
 મદસ નામ છે. તળાવને અનેક ઘાટ હોય છે. એક ઘાટ આમળ
 હિંદુઓ પોટામા પાણી ભરે છે, ને તેને જળ મહે છે, બીજા
 ઘાટ આમળ મુસલમાનો પમાવમા પાણી ભરે છે, ને
 તેને પાણી કહે છે. ત્રીજે ઘાટે ખ્રિસ્તીઓ પાણી ભરે છે, ને તેને
 વોટર કહે છે. હવે આપણે એમ માની ચકીએ ખરા કે વોટર એ
 જળ નથી પણ પાણી કે વોટર જ છે? કેવી હસારત વાત !
 ઇશ્વરકૃપી પદાર્થ તો એક જ છે, તે જુદે જુદે નામે ઓળખાય છે;
 અને દરેક જણ એ એક જ પદાર્થને ખોળે છે; એક માત્ર આત્મા
 હવાનો, સ્વભાવનો, અને નામનો જ છે* દરેક માણસે પોતપોતાને
 રસ્તે ચાલવું જોઈએ. તે જો સાચા હૃદયથી ને ઉત્કૃષ્ટ ભાવથી ઇશ્વરને
 જાણવા ઇચ્છતો હશે, તો તેને શાન્તિ મળશે ! તેને જરૂર ઇશ્વરને
 સાક્ષાત્કાર થશે. *

*

૧૮૬૭ પછીના સમયમા રામકૃષ્ણના આતરિક મંડારમાં અગત્યના
 કામો ઉમેરા થયે. નહી, પણ પોતે જે મન્દિર કંપો હતો તેનો ઉપયોગ
 કરતા તેઓ શીખ્યા તેમને થયેના દર્શનને બહારના જગત જોડે
 સમાગમ થયો, અને તેમના આત્માએ મેળવેલા વિજયોની સામે
 બીજા માણસોના અનુભવની મિલ્લિઓ પણ આવીને ખડી રહી. તે
 પત્ની પોતાને કેવું અજોડ કનામ મળ્યું હતું તેની તેમને વધારે
 સમજ પડી. પોતાને માનવસમાજમાં જે કાર્ય કરવાનું નિર્માયેનું
 હતું, અને તેને માટે તે વખતે કર્મ કરવું એ પોતાનું કર્તવ્ય હતું,
 એનું જ્ઞાન તેમને આ વરસોમા થયું

તેઓ, નૈતિક અને તારીરિક બંને દૃષ્ટિએ, જોસીગીના સત ક્રાન્તીસને ધણી રીતે મળતા આવે છે. તેઓ પણ જીવનનાર ને મરનાર દરેક પ્રાણીના દયાળુ સહોદર છે, અને તેમણે પ્રેમ ને કરુણાનું પાન એટલું મધુ દુધું દત્ત કે જે સુખમાં બીજાઓને બાગ ન આપી શકાય તે સુખથી તેમને પોતાને તૃપ્તિ થતી નહીં. બિડામા બિંદી સમાધિમાં પ્રવેશ કરવાના પ્રસંગો આવતા, અને માતા તેમને પોતાની તરફ ખેંચતી, તે વખતે તેઓ એ માતાની પ્રાર્થના કરતા

‘ હે મા, મને માણસોના મમાગમમાં રહેવા દે ’ અને શુદ્ધ તપસી મનાવીશ નહીં । ’

અને માતા તેમને મદાસાગરના બિડાણુમાંથી પાછા જીવનને કિનારે મ્ગાની દેતા જવામ આપતી (અર્ધજાનની અવગ્યામાં તેમને શાતાનો અવાજ સંજાતો)

‘ માનવજાતિના પ્રેમને ખાતર તમે આખેમ જ્ઞાનના હંપર ઉપર જ બેઠા રહી જાઓ । ’ ૭

એટલે તેઓ મનુષ્યલોકમાં પાછા પ્યો ત્યાં તેમને પહેલે જ અનુભવ દર્શાવતા ને સદા માનવસમાજમાં સ્નાન કર્યાનો થયો ૧૮૧૭ના મેમાં તેમને હજુ અનેક બાવાવેશને લીધે આવેલી ઘડી નમળાઈ ચાલુ હતી, એટલે તેઓ આ વરસની ગેરહાજરી પડી, હાલત મંજૂના મટે વિશ્રાન્તિ લેવા પોતાને ગામ દામારપુર ગયા, ગામદાના બના લોમ પરિચિત માણસને મતાવે એવું હેત બતાવવા બાગ્યા, તેમાં તેઓ બાળકના જેટલા હર્ષથી નિમગ્ન થઈ ગયા ગામ લોમો તો તેમના નાનકડા મદાધરને જોઈ વણા રાજ થયા મદાધરની વિચિત્ર પ્રીતિ તેમને ઢાને પહોંચી હતી, અને તેઓ કંઈક ચિન્તા કરતા હતા. શહેરોના પડિતો ન મંદિરોના પૂજારીઓ કરતા આ સાદા મામવાસીઓ રામકૃષ્ણના બિડા વિચારોની વધારે નજીક હતા, અને તેનું મારણુ એ લોકોની સરળતા જ હતી.

આ મુલાકાત દરમ્યાન તેમને બાળપત્નીનો પરિચય થયો. શારદાદેવીની ઉંમર આ વખતે ચૌદ વરસની હતી. તે પિયરમાં મા-બાપ જોડે રહેતાં હતાં, પણ પતિ આબ્યાની ખજર બાણી દામાર-પુકર આબ્યાં. આ શુદ્ધ હૃદયવાળાં બાળપત્નીના આત્માનો વિકાસ તેમની ઉંમરના પ્રમાણમાં વધારે થયો હતો; એટલે તે તરત જ સમજી ગયાં કે તેમના પતિને માટે કેવું કાર્ય કરવાનું નિર્માયેલું છે, અને એમાં પોતે વિશુદ્ધ પ્રેમ ને કામળ અનાસક્તિ વડે કેવો ભાગ ભજવવાનો છે. તેમણે પતિને ગુરૂરૂપે સ્વીકાર્યો, અને પોતાનું જીવન તેમની સેવામાં અર્પણ કરી દીધું.

કેટલીકવાર રામકૃષ્ણ પર આશ્રેય કરવામાં આબ્યા છે—ને બહુ અશિષ્ટ આશ્રેય કરવામાં આબ્યા છે—કે તેમણે પત્નીનો ભોગ આપ્યો. પત્નીએ પોતે કોઈ દિવસ એ વાત જાણાવાર બતાવી નથી; તેમણે જીવનભર જે કાંઈ તેમના સમાગમમાં આબ્યા તેમના પર શાન્તિ ને સ્વરચતાની જ છાપ પાડી છે. વળી એક હકીકત છે તે અગાઉ વિવેકાનન્દ સિવાય બીજા કોઈએ જહાર પાડી નથી. તે એ કે રામકૃષ્ણને પોતાને તેમની જવાબદારીનું ગંભીર જ્ઞાન હતું; અને પત્ની જે ભાગણી કરે તો પોતાનાથી આપી સકાય એવો મોટામાં મોટો ભોગ આપવાની તૈયારી તેમણે પત્ની આગળ બતાવી હતી—પોતાનું જીવનકાર્ય છોડી દેવાની તત્પરતા દર્શાવી હતી.

તેમણે પત્નીને કહ્યું: ‘હું અંતિમને માતા ગણતાં શીખ્યો છું. તારે વિષે મારા મનમાં એ જ બાવ હોઈ રહે. પણ જો તું મને (માયાના) સંસારમાં એંચવા છપ્પે તો, મેં તારી જોડે લગ્ન કરેલું હોવાથી, હું તારી સેવા માટે તૈયાર છું.’ ૧૦

ભારતવર્ષની ભાવનામાં આ કંઈક સાવ નવી જ વસ્તુ હતી. હિંદુ પ્રજાજિજ્ઞા તો દરમાવે છે કે માણસ ઈશ્વરપરાયણ જીવન તરફ વળે એટલે આપોઆપ તે બીજી બંધી દરજ્જામાંથી છૂટી જાય છે. રામકૃષ્ણ-

માં એથી વધારે માનવપ્રેમ હતો, એટલે તેમણે માન્યું કે પત્નીના મારા પર જે હક છે તે મારે મારે અર્ધનકતા છે. પણ પત્નીમાં એટલી ઉદારતા હતી કે તેમણે તે હક જતા કહ્યો, અને પતિને તેમના જીવન-કાર્યમાં પ્રેરમાદન આપ્યું. પણ વિવેકાનન્દ સ્પષ્ટ રાખેલાં કહે છે કે તેઓ 'તેમનાં પત્નીની મંમતિથી' પોતાને મનગમતું જીવન બંધીત કરવા મોડળા થયા. પત્નીનાં નિર્દોષતા ને સ્વાર્થલુપ્તી રામકૃષ્ણના હૃદય પર ઘણી અસર થઈ, અને તેમણે એમના મોટા બાઈનું પદ સ્વેચ્છાએ ધીધું. તેઓ જોડે રહ્યાં તે મહિનાઓ દરમ્યાન તેમણે શારદાદેવીને ઉલ્ભા પત્ની ને કુશળ વ્યવસ્થાપક થવાનું શિક્ષણ આપ્યું. તેમનામાં તત્ત્વદર્શીને સ્વભાવ હતો, તેની જોડે તેનાથી વિચિત્ર રીતે જુદી પડે એવી નહેવારની આશય પણ સારી પેઠે હતી. આ એટલના દીકરાને સારી નિશાળમાં શિક્ષણ મળ્યું હતું, અને ધરના કે ગામડાના જીવનની એક પણ વીગન તેમને પરાઈ નહેતી. તેમને જોભખનારા અદૃ તેમના ધરની વ્યવસ્થા ને ચોખ્ખાઈ જોઈ અચ્ચે પામતા; અને તેમના શિષ્યો જોઈ જુદિજીવી ને ઉપસા મધ્યમ વર્ગમાંથી આવેલા હતા, ને છતાં આ ગારગતમાં આ પ્રજુજ્જ્વલ તેમને શિક્ષણ આપી શકે એમ હતું.

૧૮૬૭ની આખરે તેઓ દક્ષિણે જઈ પાછા આવ્યા; અને ગીરે જરસે તેમણે મધુરગાથુ જોડે અનેક યાત્રાઓ કરી. ૧૮૬૮ના સરઆતના અહિનાઓમાં તેમણે રિશવપુરી વારાણસી જોઈ, મગા યસુનાના સંગમ પર આવેલું પ્રયાગ જોયું, અને કૃષ્ણના ધામ દંડાવનની યાત્રા કરી. એ યાત્રાઓ દરમ્યાન તેમને કેટલો અપાર જ્ઞાનન્દ થયો હશે ને કેવી અસ્તી થઈ હશે તેની કદપદા કરવા જોવી છે. વારાણસીમાં તેમણે ગંગા પાર કરી ત્યારે એ દેવનગરી પાપાણની જામેલી નહીં, પણ જાણે 'આત્મજ્ઞાનનો મોટો સઘન પુજ' હોય એવો જાસ તેમને થયો. એ તીર્થક્ષેત્રનાં સ્મરણના તેમને દર્શન થયા—ગીર અંગ અને

પિશંગ જટાવાળા શિવજીનાં, તથા ચિતાઓ પર નગી મરેશનિ મોક્ષ-
પ્રદાન કરતાં જગન્માતા પાર્વતીનાં. યમુનાને કાંઠે સંધ્યાકાળ થયો
ત્યારે તેમને ઢોર ચારીને ઘેર જતા ગોવાળોને બેટો થયો; તેઓ
લાગણીના બિભરોને વશ થઈ તેમની પાછળ દોડ્યા ને જૂમ પાડ્યા
લાગ્યા: 'કૃષ્ણ! ક્યાં છે કૃષ્ણ?'

પછી તેમને સાક્ષાત્ પ્રભુનાં દર્શન ન થયાં હોય તોયે તેમને એ
યાત્રાઓમાં એક ખીજ વસ્તુ જોવા મળી, તે પશ્ચિમવાસીઓની નજરે
વધારે અગત્યની ને વધારે જાડા અર્થવાળી છે. તેમને માણુમોનું દુઃખ
નજરોનજર જોવા મળ્યું. અત્યારસુધી તેઓ મન્દિરરૂપી ઢોળવાળા
ઢોલકાની અંદર સમાધિની અબાનાવસ્થામાં રહ્યા હતા, અને
ઠાળીના કેરાકલાપે એ દુઃખ તેમનાથી ઢંઢાપેલું રાખ્યું હતું. તેઓ
પોતાના ધનિક સાથી જોડે દેવમઠ આપ્યા ત્યાં તેમણે લગભગ નાસ્ત્રા
આદિવાગી સંતોભોને હાડકાંના માળા બની ગયેલા ને જૂએ મોત,
પામતા જોયા: કેમકે તે વખતે દેશમાં બયંકર દુષ્ટાણ ચાલતો હતો.
તેમણે મથુરબાણુને કહ્યું: 'આ અબાગી લોકોને તમારે ખવડાવવા
જોઈએ.' મથુરબાણુ કહે: 'આખી દુનિયાનું દુઃખ ટાળું એવો
શ્રીમંત હું થોડો જ છું તે?' એ સાંભળી રામકૃષ્ણ એ ગરીબ
શુભોની વચ્ચે જોગી ગયા ને કહેવા લાગ્યા: 'હું અર્ધોથી ખસવાનો
નથી. હું તો આમના દુઃખમાં બાગ લધક.' ધનપતિને પોતાનાં
આમદ્દ જતો કરવો પડ્યો, ને ગરીબ પૂનરીનું કલ્પ કરવું પડ્યું.

૧૮૭૦ના ઉનાળામાં મથુરબાણુએ એક બૂલ કરી. તે રામકૃષ્ણને
ખીજ યાત્રા દરમ્યાન પોતાની એક જાગીર પર લઈ ગયા. ખેડૂતો
પામેથી ગજોત વસૂલ કરવાનો વખત હતો. લાગલાગટ બે વરસથી
પાક જમડ્યો હતો, ને ખેડૂતો ઘોર સંકટમાં આવી પડ્યા હતા.
રામકૃષ્ણે મથુરબાણુને કહ્યું: 'આ ખેડૂતોનું મલોન માફ કરો, તેમને
સંકટનિવારણમાં મદદ કરો, અને સરસ ગ્રાહન કરીને તેમને જમાડો.'

મથુરાજીએ વાંધા ઉઠાવ્યો, પણ રામકૃષ્ણ જરાયે ડગ્યા નહીં.

‘ તમે તો માત્ર માના કારભારી છો, ’ તેમણે ધનિક જમીનદારને કહ્યું. ‘ આ માના ખેડૂતો છે. તમારે માના પૈસા ખરચવા જોઈએ. એ લોકો દુઃખે પીડાય છે, ને તમે એમને મદદ કરવાની ના કેવી રીતે કહી શકો ? તમારે આટલું તો કરવું જ જોઈએ. ’

મથુરાજીને નમતું આપવું પડ્યું.

આ વાતો વિસારે ન પડવા દેવી જોઈએ. રામકૃષ્ણ મદ અને મીશનના અભ્યાસના અધ્યક્ષ સ્વામી શિવાનંદ રામકૃષ્ણના પ્રથમ શિષ્યોમાંના એક છે. તેમણે નજરોનજર જોયેલો નીચેનો પ્રસંગ વર્ણવ્યો છે.

એક દિવસ દક્ષિણેશ્વરમાં રામકૃષ્ણ બાવાવિષ્ટ અવસ્થામાં ગોલી બેઠા :

‘ જીવ તે શિવ છે. ’^{૧૧} પછી એ જીવો તરફ દયા જતાવવાની વાત કરવાની હામ ઠોણ બીડે છે ! દયા નહીં, પણ સેવા, સેવા, કારણ માણસને ઈશ્વર જ ગણવો જોઈએ ! ’

વિવેકાનંદ હાજર હતા. તેમણે આ અર્થઘન શબ્દો સાંભળી શિવાનંદને કહ્યું :

‘ મેં આજે એક મહાવાક્ય સાંભળ્યું. આ જીવતું સત્ય હું જગત આગળ પોષ્ટારીને બહેર કરીશ. ’

અને સ્વામી શિવાનંદે ઉમેયું :

‘ ત્યારથી રામકૃષ્ણ મીશનને જે અગણિત સેવાકાર્યો કર્યાં છે તેનો પાયો જો ઠાઈ બાણુવા માગે, તો તે આ વચનોમાં મળી રહેશે. ’^{૧૨}

આ અવસામાં અનેક મરણો ચયાં, તેણે દુઃખની કૂર છતાં બાઈના જેવા રોહવાળા આંગળાઓની છાપ રામકૃષ્ણ પર પાડી. તેઓ પ્રશુ-પરાયણ પુરુષ હતા, અને આ બપમાંથી વિદાય મળે તેને અપાર

સુખના સાગરમાં પુનઃપ્રવેશ થયો માનતા. એટલે એક જીવાન મિત્રનું—બત્રીજનું મરણ થયું તે પ્રસંગે તેઓ આનંદથી હસતા ને તેની મુક્તિનું ખાન ખાતા જોવામાં આવ્યા હતા.^{૧૩} પણ મરણ પછી બીજો દિવસે તેમને એકાએક અત્યંત લવંટર મનોવેદના ચવા લાગી. તેમનું હૈયું બાંગી ગયું, તેમને શ્વાસ કંધાઈ ગયો, ને તેમને મનમાં વિચાર આવ્યો :

‘હે પ્રભુ ! હે પ્રભુ ! જો મારી આ દશા છે, તો જો માણસો પોતાના પ્રિયજનો, પોતાનાં બાળકો, ગુમાવતાં હશે તેમને કેટલું દુઃખ થવું હશે !’

ચૂકુના શોકમાં ડૂબી ગયેલાં માણસોને શ્રદ્ધાનું આશ્વાસન આપવાની દરજ અને શક્તિ માતાએ તેમને આપી.

સ્વામી શિવાનંદે મને એક કામળમાં લખ્યું હતું : ‘આ પુરુષ, જેઓ જગતથી આટલા બધા અનાસક્ત હતા, તેમની પાસે પુરોહિ તેમજ સ્ત્રીઓ બંને આવીને પોતાના સંસારનાં દુઃખોના ઊભરા કાઢતાં; અને તેમની વાતો સાંભળવામાં ને તેમના બાર હળવા કરવામાં આ મહાપુરુષ નિરંતર કેટલા બધા રોકાયેલા રહેતા, એ જોમણે એ વાત નજરે જોઈ ન હોય તે કલ્પી ન શકે. અમે તો એનાં અગણિત દષ્ટાન્તો જોયેલાં. હજુ કેટલાક ગૃહસ્થો એવા જીવતા હશે જો તેમની અપાર દયા માટે, અને માણસોનાં દુઃખનું નિવારણ કરવાના તેમના સહૃદય પ્રવાસો માટે તેમને આશીર્વાદ આપતા હશે. ૧૮૮૩માં એક દિવસ મણિ મલ્લિક નામના એક ધનિક અને નામાંકિત વૃદ્ધના દીકરાનો સ્વર્ગવાસ થયો, તે પછી તે જગ્ન હૃદયે રામકૃષ્ણ પાસે આવ્યા. તેઓ એ જૃદ્ધ પુરુષના શોકમાં એટલે ઊંડે સુધી નિમગ્ન થઈ ગયા કે એ જોઈને એમ લાગે જાણે મરનાર પુત્રના પિતા એ પોતે જ છે. એમનો શોક મલ્લિક કરતાં પણ વધી ગયો. કેટલોક સમય આ રીતે વહી ગયો. પછી રામકૃષ્ણ એકાએક ગાવા લાગ્યા.’

પણ એ શોકકાન્ધ નહોતુ, તેમ મરસિયો પણ નહોતો. તેમણે તો વીરરસનુ એક ગીત ગાયુ, જેમા આત્માના મૃત્યુ સામેના યુદ્ધની કથા આપેલી છે

‘ હે જીવ ’ તુ યુદ્ધ માટે સજ્જ થા યુદ્ધને! પોશાક પહેરીને કાળ તારા કિંનામા (શરીરમા) પ્રવેશ કરે છે, માટે હે જીવ ’ તું બકિતરૂપી રથમા બેસજો. શત્રુઓ બાણોના બાથો સાથે રાખજો. જીભરૂપી ધનુષ્યને પ્રેમરૂપી દોરી બાંધજો, અને તેના ઉપર બ્રહ્મમયીના નામરૂપી બ્રહ્માસ્ત્ર ચડાવજો અથવા બીજી એક શુક્રિત કર. જો તે માતા તારી રણભૂમિ બાગીરથીને ઠોઠે નહો કરે, તો તારે રથ કે સારથિ કથાની જરૂર નહીં પડે શત્રુનો નાશ થતાની સાથે જ તારી સદ્ગતિ થઈ જશે. ’
(‘રામકૃષ્ણકથાનૃત’, સુજરાતી અનુવાદ, પૃ. ૩૭૭.)

‘ અને, ’ સ્વામી શિવાનન્દે આ પ્રસંગનુ વર્ણન પૂરું કરતા લખ્યુ ‘ એનાથી પેલા પિતાનુ હુ ખ કેવુ હજવુ થયું તે મને યાદ છે, આ ગીતે તેના મનમા દરી હિંમત આણી, તેનો શોક શમાવ્યો, ને તેને શાન્તિ આપી ’

આ દરમિયાન વર્ણન કરતા મને પશ્ચિમના માયક બિટોવનની યાદ તાજ થાય છે તેની પાસે પુત્રના મરણથી શોકાત્ એક માતા આવેલી. બિટોવન એક પણ શબ્દ બોલ્યા વિના આવીને પિયાનો આમળ બેઠો, ને તેણે એક ગીતથી પેલી માને દિવાસો આપ્યો.

જીવતી, રનેહાજ, ને હુ ખ ભોગવતી માનવજાતિ સાથેનુ આ દેવી અનુસ માન એક બાવાવિષ્ટ, પણ શુદ્ધ ને ચવિત્ર, પ્રતીક દ્વારા પ્રગટ થવાનુ હતુ દક્ષિણેશ્વરમા તેમના પત્ની ૧૮૭૨મા ત્યારે પહેલી-વાર આવ્યા^{૧૪} ત્યારે રામકૃષ્ણની ક્રોમળતાએ ઘૂઘટ પાછળ રહેલી દેવીને ઓળખી, ને તેમણે એ વાત ગભીરપણે કહી પણ બતાવી. (તેમની એ ક્રોમળતામા ધાર્મિક આદર બનેલો હતો, અને તેમાં વાસના કે વિષયલા-સાની વ્યવ્રતા છાટાભાર નહોતી.) એ મહિનામા

એ રાત્રે, પૂજનની બધી તૈયારી થઈ ગયા પછી, તેમણે નાનીતા આસન પર શારદાદેવીને બેસાડ્યા, અને પૂજનગીતરીકે તેમની પોઠશી પૂજન કરી એ સ્ત્રીપૂજનો એ તાત્રિક વિધિ હતો. તેઓ બંને અર્ધબાનરાળી, અથવા કહો કે કોઈ પણ પ્રકારના બાનથી પર એલી, સમાધિમા હતા. રામકૃષ્ણ મગાધિમાથી જન્મ્યા ત્યારે તેમણે પોતાના જીવનસાથીને ' માતાજી ' (દેવી, ઈશ્વરી) કહીને સંબોધ્યા તેમની નજરે શારદા દેવી એ વિશુદ્ધ મનુષ્યત્વના જીવતા રૂપમા ઈશ્વરીનો જ અવતાર હતો.

આ પરથી દેખાશે કે ઈશ્વર વિષેની તેમની કલ્પના કમે કમે વિશ્વાસ પામી હતી પહેલા તો તેઓ એમ માનતા કે ઈશ્વર મર્વબાપી છે, ને વસ્તુમાત્ર તેનામા અમાર્ગ ગયેલી છે—જેમ સૂર્ય દરેક વસ્તુને પોતાની અદર ઓતપ્રોત કરી વે છે એ રીતે આ જાળ જતા તેમના મનમા પ્રેમની દૃશ્યી ભરેલી એવી કલ્પના જન્મી કે વસ્તુમાત્ર ઈશ્વરરૂપ છે—જાણે એ વસ્તુઓ નાના નાના અને સૂર્ય હોય, ને તેમા ઈશ્વર હાજરાહજૂર રહીને ક્રિયા કરી રહ્યો હોય. આ મનેમા એક જ વિચાર રહેલો છે એ સાચુ પણ બીજી કલ્પના પહેલીથી સાવ ઊલટી છે એટલે બાંચામા બાંચીથી માડીને નીચામા નીચી સુધીની જ નહોં, પણ નીચામા નીચીથી માડીને બાંચામા બાંચી સુધીની વસ્તુઓની એ એક ભેવડી સાકળ છે, અને તે ખડકે તુટ પડવા દીધા વિના એક બ્રહ્મને જીવમાત્ર સાથે જોડે છે આ રીતે માણુમ પવિત્ર બને છે.

મરણ પહેલા એ વરસ પર, ૧૮૮૪ના એપ્રિલની ૫ મી તારીખે, તેમણે લેલું

‘ મારામા જે ફેરફાર થયો છે તે હું હવે સમજી શકું છું. ધણી વખત પર વૈષ્ણવચરણે મને કહ્યું હતું કે “ તમે ન્યારે માણુસમા પ્રભુને જોઈ શકશો ત્યારે તમને પૂર્ણ જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયુ ગણાશે. ” આ પછે હું જોઉં છું કે એ પ્રભુ જ વિવિધ રૂપે વિચરી રહ્યો છે—ક્યારે પુણ્યાત્મારૂપે, ક્યારેક દબીરૂપે, ને ક્યારેક મુનેગારરૂપે પણ એટલે હું

કહુ છુ પુણ્યાત્મામા વમતા નાગાયણ, - શિમા રમતો નાગાયણ,
ગુનેમાર અન ન પટમા વમનો નાગાયણુ '.

*

ફરીનાર એમના જીવન ની આગળ પર બનેલી નાના મે અરી
આપી દીવી છે—એટલા માટે કે મ્હાતો તાનગો વાચકાના હાથમાથી
છૂટી ન જાય વળી આને સીધ તેમને અગાડીથી જ એવી જગર પડી
જશે કે આ દી અનેકવાર વાકીચૂકી નહે છે, કેવીમાર તેનો
પ્રવાહ સખ્યામધ નાના વડળાઓમા વહે આપને અનામ થઈ જતો
દેખાય છે, ને કેટલીમાર એ પ્રવાહ પાછો મળ તરફ વળતો જાસે છે,
છતા એ નદી આપણને આ નિર્જન્ય છ તે તો અત્યારથી રપટ
જણાઈ આવે છે

ફરી પાછો એ વિષય સુમારે ૧૮૭૪થી રાક મુદુ છુ. તે વેળા
આત્માનુભવનુ ચક્ષુ પૂર ફરી ચૂંચુ હતુ, અને, તેઓ પોતે કહે છે તેમ,
તેઓ જ્ઞાનવૃક્ષના ત્રણ ફળ—દયા, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય—તોડી
ચૂંચ્યા હતા

એ જ સમય દરમ્યાન બ્રાહ્મણના પ્રસિદ્ધ માણસો જોડેની
મુનામતો પરથી તેઓ જાણી શક્યા હતા કે એ લોકોનુ જ્ઞાન કેટલુ
અધૂરુ છે, અને ભારતના આત્મામા લમની રાહ જોઈને મેંડેલો કેવડો
મોટો મુષિત અવકાશ સૂતો પડેલો છે. ધર્મનિષ્ઠ કે વિદ્વાન નિર્ધન કે
ધનવાન, ભમતા યાત્રીઓ કે વિજ્ઞાન અને સમાજના રત્નો, એ
સદની પાસેથી જ્યારે જ્યારે તક મળે ત્યારે પોતાના જ્ઞાનમા ઉમેરો
કરવાનુ તેમણે કહી બધ ક્યુ નહોતુ હુપ્ત ને અહ મારનો છાટો
તેમના સ્વભાવમા નડોતો જીલકુ તેમના મનમા તો એમ થતુ કે દરેક
'મત્યશૌધ્ધ'ને જઈક એવો વિશેષ જ્ઞાનનો પ્રદાસ મળેલો છે જે મને
પોતાને મળવા પામ્યો નથી અને તેથી એ લોકોના બાણમાથી જે
કર્યો પડે તે ઉપાડી લેવા તેઓ સદા હિતેજર રહેના તેથી એવા

માણ્યો જ્યાં જાડે ત્યાંથી નેજો તેમને જોડી માનના, અને પોતાને
કેવો આચાર મળશે તેનો વિચાર સગ્યો કરના નહીં ૧૮

ગયા સાથે વરસમા બારતના આત્મામા જે મોટી હિનચાન ચાલી
રહી છે તેનો દૂર ૧૧ સાર આ જગાએ યુરોપિયન વાચકોને માટે આપવો
જરૂરી કે એ પ્રથમ જનમૂલિ વિશે ઘણું જ ઓડુ સાબળવામા આવે
૧ જોકે એમા જે એક અતિમરણીય વરસ છે તેની—અર્થાત્ બ્રાહ્મ
સમાજની સ્થાપનાની—સત્તાબ્દિ તે બારતમા આ વરસે (૧૯૦૮મા)
જ બિજવાઈ હતી એ સમાજના હેતાળ સ્થાપકનું રમરણ કરાને
આખી માનવજાતિએ હિંદની જોડે બળવું જોઈતું હતું, કેમકે તેમને
ઘણી મુશ્કેલીઓ નહીં તે છતાં, પૂર્વે ને પશ્ચિમ વચ્ચે, તથા બુદ્ધિના
બળ અને શક્તિની શક્તિ વચ્ચે, સહાર સહ કરવા જેટલી સહાય
શક્તિ ને હિંમત તેમનામા હની દબિત પ્રગ્નઓમા શદ્દાનો અર્થ
હવેકે બનીને અધરનીકાર થઈ ગયો છે, પણ તેમણે તેવો અર્થ કદી
માન્યો નહોતો તેમને મન તો શદ્દાનો અર્થ જાણતો ને દેખતો અપરોક્ષ
અનુભવ કે સાક્ષાત્કાર જ હતો

હું રામમોહન રાયની વાત કરું છું

ટિપ્પણી

૧ પણ તેઓ ‘અવતાર’ શબ્દ બહુ જલ્દી જ વાપરતા
જેન તીર્થ કરે તથા દસ શીખ ગુરુઓ જેવા સતપુરુષો પ્રત્યે બારે
પૂજ્યભાવ હતો, પણ તે ઈશ્વરના અવતારો હતા એમ તેમણે કદી
માનેહું નહીં. તેમના પોતાના ઓરડામા ઈશ્વરની છબિઓમાં એક છબિ
ધસુની હતી, અને તેની આગળ તેઓ સવારસાજ ધૂપ કરતા આગળ
જતા એવું બન્યું કે હિંદી ખ્રિસ્તીઓ રામકૃષ્ણને ઇશુના સાક્ષાત્
આવિર્ભાવ માનવા લાગ્યા, અને તેમની આગળ આવીને સમાધિમા
નિમગ્ન થઈ જતા.

૨. અને વિવેકાનન્દે ઉમેરેલું: ' પણ મારી યિયતિ જોથી સાચ બીવી છે ' કેશવચન્દ્ર જેન ભારતના એક બીજા અતિ મહાન ધર્મચિન્તક હતા તેમની બુદ્ધિ ધણી ખખર હતી તેમના જમાનામાં મુરોપના તરફચિન્તનનો રમ તેમના જેટલો બિડો બીજા કોઈને લાગ્યો નહોતો. છતાં તેમનામાં આ ભક્તને ચરણે બેસવા જેટલી મુશીનતા ને નમ્રતા હતી. રામકૃષ્ણના હૃદયની આ તરદષ્ટિ કેશવચન્દ્રને શાન્ત-વચનની બીતરમાં રહેલો મર્મ બતાવી આપતી.

૩. રામકૃષ્ણ સંસ્કૃત સમજતા, પણ જોથી શકતા નહોં. તેમણે કહેલું: ' મારા નાનપણમાં પડોશના એક ઘરમાં સાધુઓ વાચતા તે બધાનો આશય હું સમજતો. છટા છટા શબ્દોનો અર્થ મને ન સમજતો એ સાચું. કોઈ પંડિત સંસ્કૃતમાં જોલે તો તેનું કહેલું હું સમજી શકતો, પણ હું પોતે સંસ્કૃત જોવી શકતો નહોં. ' (રામકૃષ્ણકથામૃત)

૪. રામકૃષ્ણકથામૃત

૫. એજન

૬. આમાં એમનો પ્રિયતી અનુભવ અપવાદરૂપ છે, મેં વિધવાની દષ્ટિએ પાઠળ તેનું વર્ણન આપ્યું છે, પણ કાલક્રમની દષ્ટિએ તે ૧૮૭૪નો છે.

૭. તે વખતથી તેઓ સમાધિ લઈને મરવાની તમામ લાલચનો સામનો કરતા, ને તેમાં રહેલા જોખમો ટાળતા. અમુક હાનિકારક લાગણીઓના જોખમથી પણ તેઓ દૂર રહેતા. દાખલા તરીકે, ૧૮૬૮માં તેમણે ગયાજી જવાનો વિચાર માંડી વાળ્યો, કેમકે એ તીર્થંચળમાં ટમલાખંધ સરમરણો બરેલા હતા, અને તેમને ખખર હતી કે તેમનાથી ફરી આત્માને સામાન્ય જીવનની કક્ષા પર પાછો લાવી શકાશે નહોં. બીજાઓને મદદ કરવા મારે લૌકિક પદાર્થોવાળા જગતમાં રહેવાની આજ્ઞા તેમને અંતરમાંથી મળી હતી.

૮ બે ત્રી આત્માળી તેમની નેત્રે ગાંધ દત્તી પણ આ પ્રવાસના અનભવો તેને મોખા આપે એવા નથી. આ નામાદિત મહિનાનું ગારિય ને ૧૧ શુદ્ધિની જરોમરી કરે એવું નહોતું અને તે માણસને સહજ એવી નમળાઈએનો નિદિધ્યાસન વડે ત્યાગ કરી ગઈ નહેતી તેણે ગમકૃષ્ણને અર્ચન કરાવ્યું, એટલે તેમના પર આગવા માસિકી-દનો દાવો ડરવા લાગી તોતાપુરીને ચડિયાતું પદ મળ્યું એથી ને તેને દુઃખ થયું જ હતું, અને રામકૃષ્ણ તેમના જન્મમધ્યગના ગાતાવરણમાં પાછા બળી જાય, ને તેમના જૂના સોમલીઓ (જે ભેરવીને તો અગ્રણ્ય દત્તા) કરા માનપાન વિના એકના જ રામકૃષ્ણની આસપાસ નીંટળાઈ વળે, એ દેખાવ તેનાથી સહન થઈ શક્યો નહોતો. ગમકૃષ્ણના બાળપણી, જહુ નંદા ને મીરા સ્વભાવના હોવા છતાં, તેમની હાજરીથી પણ ભેરવીને સતાય થવા લાગ્યો, અને ને છુપાવવા એટલી કુતૂહલ તેનામાં નહોતી કટ્યાક દુઃખ દેખાવો થયા, તેનાથી પણ તે વધારે મળતાવડી ન બની. આખરે તેને ચોતાની નિર્મળતા સમજાઈ તેણે રામકૃષ્ણની ક્ષમા માગી, ને સદાને માટે તેમને છોડી ગઈ. તે કરી તેમને છોડવેલી બનારસમાં મળી હતી ત્યાં તે સાંપની આકરી શોધમાં બાકીનો આવરડા ગાળવા ગઈ હતી. તે પછી થોડે વખતે તેનો સ્વર્ગવાસ થયો.

૯. આવો આક્ષેપ ખાસ કરીને અમુક બ્રાહ્મસમાજોએ કર્યો. ચોતાના નેતા કેશવચન્દ્ર સેનના કરતા રામકૃષ્ણની શ્રેષ્ઠતા જોઈ તેઓ ચિડાયા હતા, અને તેમને લોકોમાં જે કીર્તિ મળી હતી તેને માટે તેઓ તેમને ક્ષમા કરી શકતા નહોતા.

૧૦. વિવેકાનન્દ 'માય માર્ટર'.

૧૧. બીજો એક પ્રસંગે તેમણે કહેલું 'ધર્મશ્વર બધા માણસોમાં છે, પણ બધા માણસો ધર્મશ્વરમાં નથી તેથી તેઓ દુઃખી થાય છે.'

૧૨. નમ્રમા નમ્ર મેવાનો દાખવે। રામકૃષ્ણે જોસાડેલો. તેઓ બ્રાહ્મણ છતા તેમણે એક ઢેડને ઘેર જઈ તેનું વર ને આગણુ સાંકરવા માટે તેની રજા માગી. ઢેડ તો એ વાત માજણીને ડહાઈ ગયો. રૂદ્રિપૂજક હિંદુને મન તો આ મોટો યુનો ગણાય, ને તેને માટે દ્વાય આગ લુકને ને તેને પોતાને જૂરામા જૂરી સજા થાય; તેથી તેણે સહાઈ કરવા દેવાની ના પાડી. એટલે રાને જ્યારે દેના ધરના બધા માણસ લાંબી ગયા હતા તે વખતે તેઓ ઢેડને ઘેર ગયા, ને તેના આગણુની બોધ પોતાના લાગ્યા વાળ વડે સાંક કરી. તે હિપરાંત તેમજો પ્રાર્થના કરી. ' હે મા, મને આ ઢેડનો તોષર જનાવ ' (નિવેદાનન્દ ' માય માર્ટર ')

૧૩. એ પગે તેમને આનમાથી જે ચેલી તનવાર નજર મામે દેખાઈ હતી.

૧૪. આ ગીતનો એ ભાગ મે ' રામચળકથામૃત ' માથી અહી ઉતાર્યો છે. આ દરમ અગ્નેડ તો નંદોતુ જ. રામકૃષ્ણે અનેક જોહાનોને અનેક ગીતો વડે આસ્વાસન આપ્યું હતું. પણ એ ગીતમા વીરરમ હ મેશા એનો એ જ આવતો.

રામકૃષ્ણના અગ્રેજી ચરિત્રમા આ પ્રસંગ નંક જુદી રીતે વર્ણવેલો છે. રામકૃષ્ણે ભગ્ન દેવવાળા પિતાની વાત માજણી, તેઓ કઈ જાગ્યા નહી, પણ અર્ધજાનની અસ્થામા આવી ગયા. એમએક તેઓ જોરજોરથી હાવબાન કરીને યુદ્ધગીત માવા લાગ્યા, ને તેમનું મો તેજથી ચમળી રતું. પછી તેઓ ધી સામાન્ય ગ્રિતિમા આવ્યા, અને પેલા દુષ્ણી માણસ જોડે એકથી વાતો કરી તેમને આસ્વાસન આપ્યું.

આમી જિવાનન્દે દરેનો પ્રસંગ ધનજોપાય મુખરજીએ પડ્યું, તેમની હ મેશા િ દના લાપગીન, વર્ણવેલો છે પણ તેઓ એ પ્રસંગના

સાક્ષી નહોતા, જ્યારે ચિવાનન્દે તથા 'દયામૃત'ના લેખકે તો તે જાનનો નજરે જોયેલો.

૧૫. શારદાદેવી પતિની જોડે માય' ૧૮૭૨થી નવેંબર ૧૮૭૩ સુધી, એપ્રિલ ૧૮૭૪થી સપ્ટેંબર ૧૮૭૫ સુધી, ફરી ૧૮૮૨માં, અને છેવટે ૧૮૮૪માં રહેલાં; અને આ છેલ્લી સાળથી તો તેઓ છેક આખર લગી સાથે જ રહેલાં. તેઓ પહેલીવાર પતિ પાસે આવતાં હતાં ત્યારે તેમની તબિયત ખરાબ હતી. તે જલ્દી યાદવા હતા ને જોખમ પશ્ચુ સારી પેઠે હતું, છતાં તેમણે જહાદુરીથી પ્રવાસ કર્યો. એ પ્રવાસની કથા એ રામકૃષ્ણના જીવનનું એક સૌથી હૃદયસ્પર્શી પ્રકરણ છે. (જુઓ આ પુસ્તકને અંતે નોંધ ૧—એક મનોહરી સાહસ, શારદા દેવીને લૂંટારા મળ્યા.) તેમનો પહેલીવારનો વીસ માસનો નિવાસ, અને જાને પ્રભુભક્તો—જાને સરખા શુદ્ધ ને સરખા ત્રીન ભક્તિભાવ-વાળા—નું સહજીવન, એ પણ કંઈ એ જ અમાધારણ નથી.

૧૬. આ અવનવા દમ્પતી આર્ક્ષી એક જ હતા—પડોશમાં આવેલાં ત્રિષ્ણુમન્દિરના પૂજારી.

રામકૃષ્ણની આપૂજ્ય તેમનાં નિર્દોષ પત્ની પૂરતી ચર્ચાઈત નહોતી. પતિતમા પતિન વેશ્યામાં પણ તેમને માતાજીનું દર્શન મળું. વિવેકાનંદે કહેલું 'મે જાતે આ પુરખને આ જીઓ આગળ જિભા રહેતા, ને તેમના ચરણ આગળ ઘૂટણે પડી આસુબરી આપે આ વચનો કહેતા જોયા છે: હે મા, એક રૂપે તું સેરીમાં ભટકે છે, ને ખીજે રૂપે તું ધક્કાડ છે. તને હું નમન કરું છું, હે મા, તને હું નમન કરું છું.' (માય માર્કર)

૧૭. 'દયા, ભક્તિ અને વૈરાગ્ય એ જામી વિઘ્નની વિશ્વતિ છે.' (પ્રસિદ્ધ પડિત વિદ્યાસાગર જોડેનો રામકૃષ્ણનો વાર્તાવાપ, ઓગસ્ટ ૫, ૧૮૮૨.)

૧૮. મેં પાછળ જતાવ્યું છે કે તેમના મંદિરમાં તેમને સર્વ પ્રકારના તે સર્વ સંપ્રદાયના ભાવિક માણસો જોડે વાતચીત કરવાની તક મળતી. રામકૃષ્ણ સાક્ષાત્કારી પુરુષ છે. અવતાર છે, એમ બેરવી ખાહ્નણીએ જાહેર કર્યું ત્યારથી લોકો દૂરથી તેમજ નજીકથી તેમના દર્શન માટે આવતા થયા હતા. આમ ૧૮૬૮ અને ૧૮૭૧ની વચ્ચે તેમને ઘણા પ્રસિદ્ધ પુરોનો સમાગમ થયો હતો—
 ૬૧ ત. ખ્રિસ્તી બનેલા જગાળા મહાકવિ માઈકલ મધુસૂદન દત્ત, અને નારાયણશાસ્ત્રી તથા પદ્મલોચન જેવા વેદાન્તી પંડિતો.
 ૧૮૭૨માં તેઓ વિશ્વનાથ ઉપાધ્યાય, તથા આર્ય સમાજના ધ્યાયક દયાનંદને મળ્યા હતા. દયાનંદની વાત હવે યજ્ઞીના પ્રદરશ્નમાં આવશે. રામકૃષ્ણ દેવેન્દ્રનાથ હાટુરને સ્વામી મળ્યા તેની સાલ મારાથી એકસ જાણી સકાર્થ નથી. હિંદુ લેખકો એ બાબતમાં એકમત નથી એ સમય ૧૮૬૯-૧૮૭૦ થી ગોડો તો નહીં જ હોય હાટુર કહેવાના માણસો એ સમય આશરે ૧૮૬૪-૧૮૬૫નો જાણાવે છે. રામકૃષ્ણના પ્રમાણભૂત ચરિત્રકાર મ (દેવેન્દ્રનાથ શુક્લ) એ માત્ર ૧૮૬૩ની બતાવે છે; અને તેના કાલુમા જણાવે છે કે રામકૃષ્ણે એમ કહેવું કે આ મુનાકાત વખતે તેમણે કેશવચન્દ્ર સેનને આદિ બ્રાહ્મ સમાજના દેવળમાં પ્રાર્થના ચલાવતા જોયા હતા. કેશવચન્દ્ર ૧૮૬૨ થી ૧૮૬૫ સુધીમાં જ સમાજમાં પ્રાર્થના ચલાવતા, અને રામકૃષ્ણ ૧૮૬૪-૫ માં એ પ્રસાસ નહીં કરી રાખ્યા હોય એને માટે અનેક દારણો છે. ગમે તેમ પણ એટલું તો ગોઠસ છે કે કેશવચન્દ્ર નવા સુધારેના બ્રાહ્મ સમાજના અધ્યક્ષ થયા તે પછી, ૧૮૭૫ માં, રામકૃષ્ણ તેમને મળવા ગયા હતા, અને તે વરસથી બેની વચ્ચે રત્નેદ્રમરી મિત્રતાનો સબધ સ્થપાય છે.

૧૯. આના આગામ્ય ચિતાર માટે હું હમણા જ પ્રસિદ્ધ થયેના, કે ટી. પોનના, પુસ્તકની ભલામણ - 'ધુ. તેનું નામ છે' થી પ્રિટિશ

કેનેમન વિથ ઈડિયા ' (૧૯૨૭, ૯૩૦, ૨૬૩૦૮ ક્રિશ્ચિયન મૂવમેન્ટ)
 ગયા સૈનામા રાષ્ટ્રીય હિલચાલે તથા હિંદુ વામિક હિલચાલે જે વિમાસ
 માધ્યે છે તેનો ઉપરેખા આ પુસ્તકમા અડગ હાથે આપી છે. કે. ટી.
 પોન (હવે સ્વર્ગસ્થ—અનુવાદક) હિન્દી પ્રિરતી, ને ગાંધીના મિત્ર છે.
 તમનુ માતમ વિશાળ અને તટસ્થ હોઇ પૂર્વ તેમજ પશ્ચિમના
 વિચારોથી બરપૂર છે. યુગેપની ઐતિહાસિક ચોખ્ખાઇ અને હકીકતોનું
 શાસ્ત્ર, તથા હિંદની ખાસિયત ગણાય એનું આત્માનું શાસ્ત્ર, એ બેનો
 મયોગ તેમણે આ પુસ્તકમા કરેલો છે.

પારીક્ષના પત્ર ' યુગેપ 'ના ડિએનર ૧૫, ૧૯૨૮ના આશ્વા મે
 ' ઈડિયા ઇન મૂવમેન્ટ ' એ મયાળા નીચે જે વિદ્યારવનોકન આપેનું
 તે મરખાવો.

પ્રબુદ્ધ બાગલના અક્ટોબર ૧૯૨૮ના અંકમા રામી નિખિલા
 નન્દનો એક અતિ ગમિષ્ લેખ પ્રસિદ્ધ થયો હતો. એ લેખ તેમણે
 અમાઉ ઓગસ્ટ ૧૯૨૮મા આહા મમાજની શતાન્નિ પ્રમગે બરાથેના
 સર્વધર્મ મેનનમા વાચ્યા હતો. તેનો નિષ્પત્તિ હતો છંદના સો વગસમા
 હિંદમા થયેલી ધર્મની પ્રગતિ

૬. ઐક્યના નિર્માતાઓ

રામમોહન રાય, દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર, કેશવચન્દ્ર સેન, દયાનન્દ

રામમોહન રાય અસાધારણ પુરુષ હતા. તેમણે આ પ્રાચીન ખંડના આધ્યાત્મિક ઇતિહાસમાં એક નવો યુગ શરૂ કર્યો. હિંદમાં સર્વ 'ધર્મ' પ્રત્યે આદર ધરાવનાર માણસોની હારમાળામાં તેઓ સહુથી પહેલા હતા. તેમણે પૂરો સાઠ વરસનો (૧૭૭૪-૧૮૮૩) પણ આવરદા ન ભોગવ્યો. તે દરમ્યાન તેમણે હિમાલયની દેવક્યાઓથી માંડીને અર્વાચીન યુરોપના વૈજ્ઞાનિક તર્ક સુધીના સર્વ પ્રકારના વિચારો સમજીને ગ્રહણ કરી લીધા.

તેઓ બંગાળના એક મોટા અગ્રીરી કુટુંબમાં જન્મ્યા હતા. રાય એ કુટુંબની અટક હતી. તેમનો ઉછેર મોગલ દરબારમાં થયો હતો. ત્યાં સરકારી બાપા દારસી હતી. બાળપણમાં તેઓ પઠનાતી મદ્રસાઓમાં અરબી શીખ્યા, અને એરિરટોલ તથા યુક્લિડના ગ્રન્થો તેમણે એ બાજામાં વાંચ્યા. આમ તેઓ જન્મે ચુરત બ્રાહ્મણ હોવા ઉપરાંત ઇસ્લામી સંસ્કૃતિમાં ઊછળ્યા હતા. ચૌદ અને સોળના ઉંમર વચ્ચે તેમણે બનારસમાં સંસ્કૃતનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો ત્યાં સુધી તેમને હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોની ખબર પડવા પામી નહોતી. તેમના હિંદુ ચરિત્રકારો દહે છે કે આ તેમનો ખીજો જન્મ હતો; પણ એકમરવાદ વિષેની અદા મેળવવા માટે તેમને વેદાન્તની જરૂર જરાયે રહી ન હોય એ કદખી સકાય એવું છે. એ અદા દરિયામ જોડેના સંસર્ગે તેમનામાં બાળપણથી રોપી હોત. સુરીવાદનો ધગધગતો શ્વાસ તો તેમની રંગેરંગમા છેક નાનપણથી વ્યાપી ગયો હતો. તેની જે ન શૂસાય એવી અસર હતી તેના બળમાં હિંદુ આત્મદર્શનનાં શાસ્ત્રો અને સાધનાઓ તો માત્ર ઉમેરો જ કર્યો. ૩

તેમનો લડાકુ સ્વભાવ યુદ્ધના જીવાન ધોડા જેવો તેજીવો ને પાણીદાર હતો તેના ચનમનાટે તેમની પાસે સોળ વરસની વયે મૂર્તિપૂજા સામે ઠંડર લડત શરૂ કરાવી; એ લડત તેમના જીવન પર્યંત ચાલવા નિર્માણેથી હતી. તેમણે ફારસીમાં એક ચોપડી પ્રસિદ્ધ કરી. તેની પ્રતાવના અરબીમાં લખી હતી, ને ચોપડીમાં ફદ હિંદુ ધર્મ પર પ્રહારો કર્યા હતા. પિતાને આથી અતિશય દુઃખ થયું, ને તેમણે પુત્રને ઘરમાંથી કાઢી મૂક્યા. તે ચાર વરસ સુધી હિંદના અદરના ભાગમાં તથા તિબેટમાં ફર્યા. તે દરમ્યાન તેમણે જૌદ ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો, પણ એને વિષે તેમને અનુરાગ જીવળ્યો નહોતો. તિબેટમાં ધર્મો લાભાઓને હાથે તેમનો જીવ જતો રહી ગયો. વીસ વરસની ઉંમરે આ રખડુ દીકરાને પિતાએ પાછા બોલાવ્યા, ને તે ઘેર પાછા આવ્યા. સંસારમાં તેમનું મન લગાડવા તેમને ખગલાવવાનો મિથ્યા પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો. પણ કોઈ પાળતું આવડા પખીને સમાવી શકે એમ ન હતું.

તેઓ ચોવીસ વરસના થયા ત્યારે તેમણે અંગ્રેજી, તથા હિંદુ, ગ્રીક અને હેટિનનો અભ્યાસ શરૂ કર્યો. તેમણે યુગપિયનોની ઓળખાણ કરી, અને તેમના હાથદા તથા રાજનત-વના પ્રકારોનું જ્ઞાન મેળવ્યું. આને પરિણામે તેમણે એકાએક અંગ્રેજો સામેની યુગ ફેક્ટી દીધી, અને તેમની જોડે સહકાર શરૂ કર્યો. પોતાની પ્રજાનો જાતી ફેટિનો સ્વાર્થ મધાય એટલા માટે તેમણે અંગ્રેજોનો વિશ્વાસ શંકાકર્તા કર્યો, ને તેમને પોતાના મિત્ર ને સાથી તરીકે લીધા. તેમણે જોઈ લીધું હતું કે યુરોપનો આધાર લઈને જ હિંદના નવજીવન માટે લડત ચલાવવાની આશા રાખી શકાય એમ છે. ફરી એટવાર તેમણે સતી જેવા જ ગંધી રિવાજો સામે સખત વાળાણ છોડવા શરૂ કર્યો. આને લીધે તેમની સામે વિરોધનો વટાળ બિંધો; અને છેવટે ૧૮૯૬માં અંગ્રેજોના કહેવાથી તેમને કુટુંબમાંથી ચોક્કસ કાઢી મૂકવામાં આવ્યા.

થોડાં વરસ બાદ તેમનાં માતા ને તેમની પત્નીઓ સુધાઓ—અર્થાત્ તેમનાં નિકટમાં નિકટનાં ને પ્રિયતમ રાજનોએ પણ તેમની જોડે રહેવા ના પાડી. તેમણે કહ્યું, મારી બહેનાં બાર વરસ દિંમતગેર હાલમાં. તે દરમિયાન એકબે રોકેટિસ મિત્રો સિવાય સહુએ તેમનો ત્યાગ કર્યો હતો. પહેલાં તેમણે વસુદાતી અમલદારની જગા લીધી, અને પછી પછી આગળ વધીને જિલ્લાના મુખ્ય અધિકારીના હોદ્દા સુધી પહોંચ્યા.

પિતાના મરણ પછી તેમને સર્જાઓ જોડે મેળ મળે, અને સારી પેઢે મિલકત વારસામાં મળી. દિલ્લીના બાદશાહે તેમને 'રાજા' બનાવ્યા, અને તેમને કસકસામાં મહેલ અને વિશાળ બાગબગીચા મળ્યા. ત્યાં તેઓ ગોટા ઉમરાવના જેવા હાડથી રહેવા લાગ્યા. પૂર્વના લોકોની દળે દળદળાવમાં સત્કારસમારંજો કરતા; તેમાં ગાયકો ને નર્તિકાઓનાં જૂથ પણ મોસાવાતાં. તેમનું મિત્ર ખિરટલાના સંગઠાલયમાં સચવેલું છે. તેમાં બારે મહાની ખૂબસૂરતી ને કોમળતા, તથા ગોટી તપખીરી રંગની આંખો દેખાય છે. તેમણે મુગટ જેવી ચપટી પાઘડી પહેરી છે, અને તપખીરી ઝબજા પર શાય બોલી છે. તેઓ 'અરેબિયન નાઇટ્સ'ના કોઈ અમીરનવાની પેઢે રહેતા હતા. છતાં જો રહેણીને લીધે તેમણે હિંદુ શાઓના ચીપટ અને જિતસાહબમાં અભ્યાસમાં ખસેલ પડવા લીધી નહીં કે વેદોની શુદ્ધ બાવના ફરી જાગૃત કરવાની જુએશોમાં દીલ આવવા લીધી નહીં. એ હેતુ પર પાડવા તેમણે એ મન્યોના બંધાણો ને અંગ્રેજી અનુવાદ કર્યો, ને તેના પર દીકાઓ લખી. તેઓ એથી પણ આગળ ગયા. ઉપનિષદો ને સૂત્રોની જોડાજોડ તેમણે ખિસ્તી બાષ્પલનો પણ ઝીંજીવટથી અભ્યાસ કર્યો. હલે છે કે ઇસુના ઉપદેશનું અધ્યયન કરનાર તેઓ પોદધવહેલા બેચ વર્ણના હિંદુ હતા. ઇસુની 'સુવાતોઓ' પછી તેમણે ૧૮૨૦માં એક અંગ્રેજી પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું, તેના નામનો અર્થ આ પ્રમાણે હતો: 'ઇસુના ઉપદેશો : શાન્તિ અને સુખની

માર્ગોપદેશિકા'. એડમ નામનો એક પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરી તેમનો મિત્ર હતો. તેણે 'યુનિટેરિયન સોસાયટી' સ્થાપી હતી. ૧૮૨૬ના અરમામાં મેટ્રોલોજ વખત ગામમોહન રાય તેના સભ્ય થયા હતા. એડમ મુખતપણે મનમાં કુલાતો હતો કે મે રાયને ખ્રિસ્તી બનાવ્યા છે, એટલે હવે તે ઘણ કરીને હિંદીઓમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો બારે પ્રચાર કરશે. પણ રાય જેમ ૩૬ હિંદુ ધર્મના તેમજ ૩૬ ખ્રિસ્તી ધર્મના પણ મધનમાં જડાય એવા નહોતા, પણ તે એટલું માનતા હતા ખગ કે એ ધર્મનો ખગે અર્થ મને જડયો છે. તેઓ મ્વતન્ત્ર સેશ્વરવાદી રહ્યા, તેઓ મુખ્યત્વે જુદિવાદી ને નીતિવાદી હતા તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી તેની સહાયારની યોજના પોતે ખેચી લીધી, પણ ઇસુ ખ્રિસ્ત ઈશ્વર છે એમ માનવાની ના પાડી, તે જ પ્રમાણે હિંદુ અવતારોનો પણ તેમણે અગ્વીકાર કર્યો હતો. તેઓ કદર સેશ્વરવાદી હતા, એટલે તેમણે જેમ અનેશ્વેવવાદનો તેમજ ખ્રિસ્તી ધર્મની ત્રિમૂર્તિનો પણ અસ્વીકાર કર્યો, તેથી યાહ્યો ને પાંગીઓ બનેએ તેમની મારે શત્રુતા માડી હતી.

પણ તેઓ આ વારણ્યમર અગ્નિયા કે સતાપ કરે એવા માણસ નહોતા ખીજ બધા દેવાનયના દાર તેમને માટે બધ હતા. એટલે તેમણે પોતાને માટે તથા વિશ્વના મ્વતન્ત્ર વિચારવાળાને માટે નવુ દેવળ ઠાકુ. તે પહેલા ૧૮૧૫માં એડમ, અદ્વિતીય ને અદ્વત્ય ઈશ્વરની ઉપાસના માટે 'આત્મીય સભા'ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ૧૮૨૭માં તેમણે હિંદુઓની ઈશ્વરોપાસનાના પ્રાચીનતમ મન્ત્ર ગાયત્રી વિશે પરિકા બહાર પાડી તે પછી ૧૮૨૮માં તેમના મુખ્ય મિત્રો—જેમાં દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર અગ્રેમર હતા—તેમને ઘેર બેઠા થયા, ને તેમણે 'યુનિટેરિયન એસોસિયેશન' (એકશ્વરવાદી સંઘ) ની સ્થાપના કરી એ સંઘ આગળ જતા યાહ્ય સમાજ (આદિ યાહ્ય સમાજ) એ નામે હિંદમાં ચોકાવે એવી કારકિર્દી બોગવવા નિર્માયેલો હતો.

‘જે નિત્ય, અગ્રાધ્ય ને અવિકારી તત્ત્વ છે, જે વિશ્વનો કર્તા ને પાનક છે, તેની પૂજા ને ઉપાસના’ માટે એ દેવળ અર્પણ થયેલું હતું ‘કોઈ પણ માણસ કે માણસોનો સમૂહ કોઈ વિશિષ્ટ તત્ત્વ કે તત્ત્વોને માટે જે ખાત્ર નામ, અભિધાન કે ઇતદાન્ય યોજતો ને વાપરતો હોય તેવા બીજા કોઈ પણ નામથી’ તેની ઉપાસના આ દેવળમાં કરવાની નહોતી આ દેવળમાં પ્રવેશ કરવાની કોઈને પણ મનાઈ નહોતી રામમોહન રાયની ઇચ્છા એવી હતી કે તેમનો બ્રાહ્મ સમાજ ઉપામનાનું સર્વદેશીય મંદિર રહે, અને તેમાં રામ, નાત, શાક્ટ કે ધર્મના બેદ વગર સહુ માણસોને દાખલ કરવાની છૂટ રહે. તેમણે બક્ષિમપત્રમાં એવી શરત મૂકી કે કોઈ પણ ધર્મને ‘આજ ન દેવાય, અથવા તેને વિશે તિરસ્કારથી વાતચીત કે નામનિર્દેશ કરવામાં ન આવે એ સ પ્રદાયનો હતું ‘વિશ્વના સર્ગક અને પાનકના ચિન્તનની વૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપવાનો’, અને ‘હિંદારતા, સદાચાર, ધર્મ, પરાપ્રમાર, અને સદગુણની વૃદ્ધિ કરવાનો, તથા સર્વ ધાર્મિક મતો ને સ પ્રદાયોના માણસો વચ્ચે ઐક્યની અર્થ મળખૂત કરવાનો’ હતો.

પત્રી રાયને એ વિશ્વધર્મ સ્થાપવાની ઇચ્છા થઈ, અને તેમના શિષ્યો ન પ્રસસકો એવછાએ તેને ‘યુનીવર્સાલિઝમ’ એ નામે યોગાખવા નામ્યા પણ આ ઇચ્છાને તેના પૂરા ને યોગ્ય અર્થમાં કુ અરીમરી શકતો નથી કેમકે અનેકદેવવાદના બિચામાં બિચાથી માઠી નીચામાં નીચા સુધીના સર્વ પ્રકારોને રાખે તેમાંથી બાતન રાખ્યા હતા આજે જે માણસ સર્વ ધર્મો તરફ પક્ષપાત વિના જેવા માગતો તેાય તેણે એટલું લક્ષમાં રાખવું જ જોઈએ કે અનેક દેવવાદ—ખ્રિસ્તી ત્રિમર્તિમાં રહેના, એકમા ત્રણનાતેના બિચામાં બિચા, રૂપથી માઠીને તેના નીચામાં નીચા રૂપ સુધીનો—આજે માણસજાતના યોગમાં યોગા બે—૧વીવાશ જેટલા ભાગ પર પોતાની આજ્ઞા ચલાવે છે.

માર્ગોપદેશિકા'. એડમ નામનો એક પ્રોટેસ્ટન્ટ પાદરી તેમનો મિત્ર હતો. તેણે 'યુનિટેરિયન સોસાયટી' સ્થાપી હતી. ૧૮૨૬ના અગસ્ટમાં ફેટલોફ વખત રામમોહન રાય તેના સભ્ય થયા હતા. એડમ મુક્તપણે મનમાં કુલાતો હતો કે મેં ગાયને ખ્રિસ્તી બનાવ્યા છે, એટલે હવે તે ધણુ કરીને હિંદીઓમાં ખ્રિસ્તી ધર્મનો ખારે પ્રચાર કરશે. પણ રાય જેમ ૩૮ હિંદુ ધર્મના તેમજ ૩૮ ખ્રિસ્તી ધર્મના પણ મંધનમાં જડાય એવા નહોતા, પણ તે એટલું માનતા હતા ખરે કે એ ધર્મનો ખરો અર્થ મને જડ્યો છે. તેઓ સ્વતંત્ર મેશ્વરવાદી રહ્યા, તેઓ મુખ્યત્વે છુદ્ધિવાદી ને નીતિવાદી હતા. તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મમાંથી તેની સદાચારની યોજના પોતે ખેંચી લીધી, પણ ઇસુ ખ્રિસ્ત ઈશ્વર છે એમ માનવાની ના પાડી; તે જ પ્રમાણે હિંદુ અવતારોનો પણ તેમણે અસ્વીકાર કર્યો હતો. તેઓ કંઈ સેશ્વરવાદી હતા, એટલે તેમણે જેમ અનેકદેવવાદનો તેમજ ખ્રિસ્તી ધર્મની ત્રિમૂર્તિનો પણ અસ્વીકાર કર્યો, તેથી બ્રાહ્મણો ને પાંડરીઓ બનેએ તેમની મામે શત્રુતા માડી હતી.

પણ તેઓ આ ઢારણસર અકળાય કે સત્તાપ કરે એવા માણસ નહોતા. બીજા બધા દેવાબધના દ્વાર તેમને માટે બંધ હતા. એટલે તેમણે પોતાને માટે તથા વિશ્વના અતંત્ર વિચારવાળાને માટે નવું દેવળ કાઢ્યું. તે પહેલા ૧૮૧૫માં એમ, અદિતીય ને અદ્યય ઈશ્વરની ઉપાસના માટે 'આત્મીય સભા' ની સ્થાપના કરવામાં આવી હતી. ૧૮૨૭માં તેમણે હિંદુઓની ઈ-પાસનાના પ્રાચીનતમ મંદિર ગાયત્રી વિષે પત્રિકા બહાર પાડી તે પછી ૧૮૨૮માં તેમના મુખ્ય મિત્રો—જેમ દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર અગ્રેમર હતા—તેમને ઘેર બેઠા થયા, ને તેમણે 'યુનિટેરિયન એસોસિએશન' (એકેશ્વરવાદી સંઘ) ની સ્થાપના કરી. એ સંઘ આગળ જતા બ્રાહ્મ સમાજ (આદિ બ્રાહ્મ સમાજ) એ નામે હિંદમાં ચોકાવે એવી કારકિર્દી બોમવડા નિર્માયેલો હતો.

‘ જે નિત્ય, અગ્રાધ્ય ને અવિકારી તત્ત્વ છે, જે વિશ્વનો કર્તા ને પાત્ર છે, નેની પૂજા ને ઉપાસના ’ માટે એ દેવળ અર્પણ થયેલું હતું. ’ કોઈ પણ માણસ કે માણસોનો સમૂહ કોઈ વિશિષ્ટ તત્ત્વ કે તત્ત્વોને માટે જે ખાત્ર નામ, અભિધાન કે ઇત્યાદિ યોજતો ને વાપરતો હોય તેવા ખીગ્ન કોઈ પણ નામથી ’ તેની ઉપામના આ દેવળમાં કરવાની નહોતી. આ દેવળમાં પ્રવેશ કરવાની કોઈને પણ મનાઈ નહોતી. રામમોહન રાયની ઇચ્છા એવી હતી કે તેમનો પ્રાણ સમાજ ઉપામનાનું અવદેશીય મંદિર રહે; અને તેમાં રંગ, નાત, રાષ્ટ્ર કે ધર્મના બેઠ વગર સહુ માણસોને દાખલ થવાની છૂટ રહે. તેમણે બક્ષિઅપનમાં એવી શરત મૂકી કે કોઈ પણ ધર્મને ’ માળ ન દેવાય, અથવા તેને વિશે તિરસ્કારથી વાતચીત કે નામનિર્દેશ કરવામાં ન આવે. ’ એ સંપ્રદાયનો હેતુ ‘ વિશ્વના સર્જક અને પાલકના ચિન્તનની વૃદ્ધિને ઉત્તેજન આપવાનો ’, અને ‘ ઉદારતા, સદાચાર, ધર્મ, પરોપકાર, અને સહૃદયતાની વૃદ્ધિ કરવાનો, તથા સર્વ ધાર્મિક મતો ને સંપ્રદાયોના માણસો વચ્ચે ઐશ્વર્યની અર્થ મજબૂત કરવાનો ’ હતો.

પછી રાયને એક વિશ્વધર્મ સ્થાપવાની ઇચ્છા થઈ; અને તેમના શિષ્યો ન પ્રશસકો સ્વેચ્છાએ તેને ‘ યુનીવર્સાલિઝમ ’ એ નામે ઓળખવા લાગ્યા. પણ આ શબ્દને તેના પૂના ને યૌગિક અર્થમાં હું સ્વીકારી શકતો નથી, કેમકે અનેકદેવવાદના ઉત્થાપના ઉત્થાપી માફી નીચામાં નીચા સુધીના સર્વ પ્રકારોને રાયે તેમાંથી ખાતલ રાખ્યા હતા. આજે જે માણસ સર્વ ધર્મો તરફ પક્ષપાત વિના જોવા માગતો હોય તેણે એટલું લક્ષ્ય રાખવું જ જોઈએ કે અનેક દેવવાદ—ખ્રિસ્તી ત્રિમૂર્તિમાં રહેલા, એકમાત્ર જીવનાંતેના ઉત્થાપના ઉત્થા, રૂપથી માંડીને તેના નીચામાં નીચા રૂપ સુધીનો—આજે માણસજાતના ઓછામાં ઓછા બે—પ્રતિપક્ષ જોડલા ભાગ પર પોતાની આજીવન સલાવે છે.

રાય પોતાને 'હિંદુ ઐશ્વરવાદી' દહેવડાવતા, અને એ વર્ણુન સાચુ હતું. બીજા બે ઐશ્વરવાદી ધર્મો—ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ—પાસેથી કંઈ ઉછીનું લેતાં તેઓ સંકેચ રાખતા નહીં. પણ તેમણે 'શંભુમેળો' કર્યો છે એવો આરોપ કાઢી કરતું, તો રાય તેની સામે આગ્રહભરે જવાબ કરતા, અને એ વિષયમાં તેમના અનુયાયીએ એકમત છે. રાય માનતા કે આત્માનુભવનાં ઊંડાણનું માપ દેહાણું હોય, અને સમન્વય સાથે પૃથક્કરણ ચલુ હોય, તેના પાપા ઉપર જ ધર્મસિદ્ધાન્તની હમારત રચાવી જોઈએ. એટલે એ સિદ્ધાન્તને વેદાન્તનો અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ કે ખ્રિસ્તી ધર્મનો ઐશ્વરવાદ બેમાંથી એક માની લેવાનો નથી. રાયનો સૈશ્વરવાદ પોતાને બે દાંડાને આધારે ટકી રહેતો ગણાવે છે. એ બે દાંડા તે વેદાન્તનો બ્રહ્મવાદ, અને અદારમી સદીનો ક્રાન્સનો શુદ્ધિવાદી વિચાર—અર્થાત્ નિરાકાર ઈશ્વર, અને તર્ક.

આ સૈશ્વરવાદની વ્યાખ્યા આપવી સહેલી નહોતી; અને રાયનું સ્વર્મવાસ પછી તે સિદ્ધ થયેલું એ વસ્તુ તો એથીયે ઓછી સહેલી હતી. કેમકે એના ગર્ભમાં સમીક્ષક શુદ્ધિ તથા શ્રદ્ધા એ બેનો વિરલ મેળ રહેતો હતો; તેમજ તર્કના એકધારા નિયમન ને અંકુશવાળા ઉદાત્ત આત્મસાક્ષાત્કારનો પ્રકાશ ન્યાં સુધી દોરી જાય ત્યાં સુધી એ સિદ્ધાન્ત જતો હતો. શરીરની રચના તથા સદાચારની દૃષ્ટિએ તેને બાંધો બાદચાહી હતો. તે ખ્યાન અને સમાધિનાં શિખરો સુધી પહોંચી શકતો; છતાં રોજરોજના પોતાના જીવનનું સમતોલપણ તે પળવાર પણ ગુમાવતો નહીં, અથવા પોતાના રોગિષ્ઠ દાર્પકગમા ખણેલ પડવા દેતો નહીં. જંગાળના જકતો જાવનાની જે અતિશયતાના બોમ શર્ક પડેલા દત્તા તેની સામે આ સિદ્ધાન્તનું રદાણ કરવામાં આવ્યું હતું; અને એ અતિશયતા પ્રત્યે સ્વચ્છકાર જતાવી તેનાથી તે દૂર રહેતો. એ સંકા પછી આપણે અર્ચવન્દ થોપ પર આવીએ

છીએ ત્યાં સુધી, વિવિધ સક્રિયતાઓના એવા જ શિષ્ટ સ્વૈરવિહારની જોડે ઊંચામાં ઊંચી કોટિના મનનો સંયોગ થયેલો આપણને જોવા મળતો નથી. એ સક્રિય સહેજે બીજાને આપી શકાય એવી નહોતી, અને વસ્તુતાએ તે અકબંધ બીજાને આપવી અશક્ય માલૂમ પડી. રામચંદ્રના રામના અનુભાગીઓ સાર્વત્રિક અને શુદ્ધ માણસો હતા એ ખરું, પણ તેમણે એ સિદ્ધાન્તને એવો બદલી નાંખ્યો કે તે જરાયે ઓળખી શકાય એવું રહ્યું નહીં. છતાં જાણ સમાજના બંધારણમાં ફેરફાર એવો બાગ હતો જે તેમના અનુભાગીઓ સમજી ને અપનાવી શક્યા. એ બંધારણે હિંદમાં ને એશિયામાં નવા યુગની રચાપના કરી; અને ત્યારપછી જે સેકો વહી ગયો છે તેણે એની કલ્પના કેવી લાગ્ય હતી તે જ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે.

આ બંધારણનો બીજો જે વહેવાર બાગ હતો તેના પર રાયે સમાજસુધારાની તેમની જોરદાર કુંબેશમાં બાર મુક્યો.^{૧૦} એ કુંબેશને અંગ્રેજ વહીવટનો ટેકો હતો, કેમકે એ વહીવટમાં આજના કરતાં તે વખતે ઉદારતા ને શુદ્ધિ વધારે હતી.^{૧૧} રાયની સ્વદેશ-બક્તિમાં કશી સંકુચિતતા નહોતી. સ્વતંત્રતા, અને પ્રગતિજનન તથા ધર્મની પ્રગતિ, એ સિવાય બીજી કશી વાતની પરવા તેમને નહોતી. તેઓ ઈંગ્લંડને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવા માગતા નહોતા, એટલું જ નહીં પણ તેમની ઇચ્છા તો એને હિંદમાં એવા રીતે કાયમ થયેલું જોવાની હતી કે ઈંગ્લંડ તે હિંદનું લોહી ચૂના તને શ્રીકૃષ્ણ કરી મૂકનારું બૂત બનીને ન રહે; પણ ઈંગ્લંડ અને હિંદનાં લોહી, તેમનું સોનું, ને તેમના વિચારો એકબીજાની જોડે લાગી જાય. તેમણે તો આગળ વધીને એટલે સુધી ઇચ્છા રાખેલી કે દિંદી પ્રજા અંગ્રેજને પોતાની રાષ્ટ્રપા તરીકે સ્વીકારે, દિંદી સમાજમાં પશ્ચિમી સભ્યતા દાખલ કરે, અને પછી આઝાદી મેળવી એશિયાના બાકીના ભાગમાં માનને પ્રકાશ દેતાયે. તેમનાં અખ્યાતોમાં જગતનાં સર્વ રાષ્ટ્રોની

રાય પોતાને ‘હિંદુ એકેશ્વરવાદી’ દહેવડાવતા, અને એ વર્ણન સાચુ હતું. બીજા બે એકેશ્વરવાદી ધર્મો—ઈસ્લામ અને ખ્રિસ્તી ધર્મ—પાસેથી કંઈ ઉછીનું લેતાં તેઓ સફાઈ રાખતા નહીં. પણ તેમણે ‘શંભુમેળો’ કર્યો છે એવો આક્ષેપ દાખ કરવું, તો રાય તેની સામે આગ્રહભરે બચાવ કરતા, અને એ વિષયમાં તેમના અનુયાયીએ એકમત છે. રાય માનતા કે આત્માનુભવનાં જોડાણનું માપ કઢાવું હોય, અને સમન્વય સાથે પૃથક્કરણ થયું હોય, તેના પાયા ઉપર જ ધર્મસિદ્ધાન્તની રચના રચાવી જોઈએ. એટલે એ સિદ્ધાન્તને વેદાન્તનો અદ્વૈતબ્રહ્મવાદ કે ખ્રિસ્તી ધર્મનો એકેશ્વરવાદ બેમાંથી એકે માની લેવાનો નથી. રાયનો એકેશ્વરવાદ પોતાને બે દાંડાને આધારે ટકી રહેશે ગણાવે છે. એ બે દાંડા તે વેદાન્તનો બ્રહ્મવાદ, અને અઢારમી સદીનો ફ્રાન્સનો શુદ્ધવાદી વિચાર—અર્થાત્ નિરાકાર ઈશ્વર, અને તત્ત્વ.

આ એકેશ્વરવાદની વ્યાખ્યા આપવી સહેલી નહોતી; અને રાયન સ્વર્ગવાસ પછી તે સિદ્ધ કરવો એ વસ્તુ તો ક્રેવાયે ઓછી સહેલી હતી. કેમકે એના ગર્ભમાં સમીક્ષક શુદ્ધિ તથા શ્રદ્ધા એ બેનો વિરલ મેળ રહેવો હતો; તેમજ તર્કના એકધારા નિગમન ને અંકુશવાળા હિદાત આત્મસાક્ષાત્કારનો પ્રકાશ બધાં મુખી દોરી નબ ત્યાં મુખી એ સિદ્ધાન્ત જતો હતો. ચરીરની રચના તથા સદાચારની દૃષ્ટિએ તેને બાંધો બાંધવાઈ હતો. તે ખ્યાન અને સમાધિનાં શિખરે મુખી થઈ શકતો; છતાં રોજિંદાજીવના પોતાના જીવનનું સમતોલપણ તે પળવાર પણ ગુમારતો નહીં, અથવા પોતાના રોજિંદા કાર્યક્રમમાં ખસેલ પડવા દેતો નહીં. જાંબાજના બકતો બાવનાની જે અતિશયતાના બોમ રાઈ પડેલા હતા તેની સામે આ સિદ્ધાન્તનું રક્ષણ કરવામાં આવ્યું હતું; અને એ અતિશયતા અત્યે ઘુસ્સકાર જતાવી તેનાથી તે દૂર રહેતો. એક સંકા પછી આપણે અરવિન્દ ધોળ પર આવીએ

છીએ ત્યાં સુધી, વિવિધ શક્તિઓના એવા જ શિષ્ટ સ્વૈરવિહારની જોડે ઊંચામાં ઊંચી ક્ષેત્રિના મનનો સંયોગ થયેલો આપણને જોવા મળતો નથી. એ શક્તિ સહેજે બીજાને આપી શકાય એવી નહોતી, અને વસ્તુતાએ તે અકબંધ બીજાને આપવી અશક્ય માલુમ પડી. રામમોહન રાયના અનુગામીઓ સાત્ત્વિક અને શુદ્ધ માણુસો હતા એ ખરું, પણ તેમણે એ સિદ્ધાન્તને એવો બદલી નાંખ્યો કે તે જરાયે ઝાળખી શકાય એવું રહ્યું નહીં. છતાં બ્રાહ્મ સમાજના બંધારણમાં કેટલોક એવો ભાગ હતો જે તેમના અનુગામીઓ સમજી ને અપનાવી શક્યા. એ બંધારણે હિંદમાં ને એશિયામાં નવા યુગની સ્થાપના કરી; અને ત્યારપછી જે સૈકા વહી ગયો છે તેણે એની કલ્પના કેવી બધી હતી તે જ પુરવાર કરી બતાવ્યું છે.

આ બંધારણનો બીજો જે વહેવારુ ભાગ હતો તેના પર રાયે સમાજસુધારાની તેમની જોરદાર કુશળતામાં બાર મુક્યો.^{૧૦} એ કુશળતાને અંગ્રેજી વહીવટનો ટેકો હતો, કેમકે એ વહીવટમાં આજના કરતાં તે વખતે ઉદારતા ને શુદ્ધિ વધારે હતી.^{૧૧} રાયની સ્વદેશ-મક્ષિતમાં કશી સંકુચિતતા નહોતી. સ્વતન્ત્રતા, અને પ્રગતિજન તથા ધર્મની પ્રગતિ, એ સિવાય બીજી કશી વાતની પરવા તેમને નહોતી. તેઓ ઈંગ્લંડને હિંદમાંથી કાઢી મૂકવા માગતા નહોતા, એટલું જ નહીં પણ તેમની ઇચ્છા તો એને હિંદમાં એવી રીતે કાયમ થયેલું જોવાની હતી કે ઈંગ્લંડ તે હિંદનું લોહી ચૂમા તેને શીકુંદરૂં કરી મૂકનારું જૂત બનીને ન રહે; પણ ઈંગ્લંડ અને હિંદનાં લોહી, તેમનું સોનું, ને તેમના વિચારો એકબીજાની જોડે લળી બધ. તેમણે તો આગળ વધીને એટલે સુધી ઇચ્છા રાખેલી કે હિંદી પ્રજા અંગ્રેજોને પોતાની રાષ્ટ્રમ.પા તરફ સ્વીકારે, હિંદી સમાજમાં પશ્ચિમી સભ્યતા દાખલ કરે, અને પછી આઝાદી મેળવી એશિયાના બાકીના ભાગમાં જ્ઞાનનો પ્રકાશ ફેલાવે. તેમનાં અખબારોમાં જગતનાં સર્વ રાષ્ટ્રોની

આઝાદીનું જોરદાર સમર્થન આવતું—દા. ત. આયરવેડ, બુદ્ધમયી પીડાતું નેપથ્થ, અને ૧૮૩૦ ના બુંદાઇનું ક્રાન્તિકારી ક્રાન્સ. પણ ઈંગ્લંડ જોડે સહકારની દિશાપત કંરનાર આ વફાદાર માણસ ઈંગ્લંડને સારસાફ વાતો કહી ચકતા હતા; અને તેમણે પોતાનો મગાદો ન છુપાવતાં એટલું કહી દીધું હતું કે ‘હિંદની પ્રજાની આગેકૃત્યમાં ઈંગ્લંડ આગેવાન બનશે એવી જે મોટી આશા મેં રાખી છે તે જો રૂગીભૂત નહોં થાય, તો અમે ઈંગ્લંડ જોડેનો સંબન્ધ તોડી છૂટા પડી જઈશું.’

૧૮૩૦ના આખરભાગમાં દિલ્લીના બાદશાહે તેમને પોતાના એકમી તરીકે વિલાપત મોકલ્યા; કેમકે હિંદીકાકંપનીને ફરીવાર નવો ચાર્ટર અપાય તે પ્રસંગે આમની સભામાં ચનારી ચર્ચામાં હાજરી આપવાની તેમની ઇચ્છા હતી. તેઓ ૧૮૩૧ ના એપ્રિલમાં વિલાપત પહોંચ્યા; અને હીવરથુધ, માંચેસ્ટર અને લંડનમાં, તથા રાજદરબારમાં તેમનો ઘણો સારો સત્કાર થયો. તેમણે જે ઘણા પ્રસિદ્ધ માણસો જોડે મિત્રતા બાંધી તેમાંનો એક બેન્ડમ હતો. તેઓ થોડા દિવસ ક્રાન્સ પણ જઈ આવ્યા. ત્યાંબાદ ૧૮૩૩ના સપ્ટેમ્બરની ૨૭મીએ ક્વિરટલમાં મગજના તાવથી તેમનું અવસાન થયું. એ ગામમાં તેમને દફનાવવામાં આવ્યા છે. તેમની કબર ઉપરનો લેખ આ પ્રમાણે છે :

‘ઈશ્વરના એકત્વમાં સત્તનિષ્ઠ ને હૃદયાથી યદ’ મગાવનાર : એકલા પરમાત્માની જ ઉપાસના વિષેની એકાગ્ર નિષ્ઠાથી તેમણે પોતાનું જીવન પવિત્ર બનાવ્યું હતું.’

—અથવા, સુરોપની ભાષા વાપરીએ તો, ‘માનવગતિના એકત્વની’ એ ચબ્દો મૂકવા જોઈએ. જાતેનો અર્થ એક જ છે.

આ પ્રયંડ વ્યક્તિત્વવાળા પુરુષનું નામ સુરોપ તથા એશિયાના મહાપુરુષોની નામાવલિમાં લખાયેલું નથી, એ આપણે માટે યદમની વાત છે. એ પુરુષે ભારતની જમિમાં પોતાની દગપૂણી બેંખા; અને

માઠ વરસ પછી તેમની મહેનતને લીધે એ જૂમિનું પારવર્તન થઈ ગયું. તેઓ સરકૃત, બગાળી, ચરખી, ફારસી ને અંગ્રેજીના મહાન સેખક હતા. અર્વાચીન બંગાળી ગઘના જનક હતા. પ્રસિદ્ધ સ્તોત્રો, કાવ્યો, ધર્મપ્રવચનો, ફિલસૂફીના ગ્રન્થો, અને તમામ જાતનાં રાજકીય ને વાદવિવાદના ભાષણોના સેખક હતા. તેમણે પોતાના વિચારો ને પોતાની ધમશની ધણે છૂટે હાથે વાવણી કરી. અને બંગાળની જૂમિમાથા એનો પાક ઊતર્યો છે—કાર્યો અને મનુષ્યોનો પાક.

અને તેમની ગ્રેણીમાથી જ ઠાકુર કુટુંબનો ઉદભવ થયો (એ હકીકત ધણી જ મહત્વના છે).

=

કવિ રવીન્દ્રનાથના દાદા દારકાનાથ ઠાકુર રામમોહન રાયના મિત્ર હતા, અને રાયના મરણ પછી બ્રાહ્મ સમાજને મુખ્ય ટેકો આપનાર તેઓ હતા. ૧૨ વચ્ચે રામચન્દ્ર વિદ્યાવાગીશના અધ્યક્ષપદનો ગાળો આવી ગયો, તે પછી એ ૫૬ થી આવનાર તે રવીન્દ્રનાથના પિતા દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુર હતા (૧૮૧૭-૧૯૦૫). આ સાર્વિક પુરુષને તેમના દેશમન્દુઓએ ' મહર્ષિ ' ઉપનામ આપ્યું હતું, અને ઇતિહાસમાં તેઓ એ નામના તેજોમગ્નથી વિશુદ્ધિત છે. એમનું દૂકું વણુંન આપવાનો કષ્ટ પ્રયત્ન અહીં કરવો પડે છે. ૧૩

તેમનામા શરીર અને આત્માનું સૌન્દર્ય, જિંવા પ્રકારની શુદ્ધિ, નૈતિક વિશુદ્ધિ, અને અભાગી ખાનદાનીના ચુલો હતા; તે તેમના સંતાનોને વારસામા મળ્યા છે. વળી તેમનામા એવી જ જાડી ને બાવપૂર્ણ કવિપ્રતિભા પણ હતી.

તેમનો જન્મ કલકત્તામા થયો હતો. તેઓ એક ધનિક કુટુંબના ન્યેષ્ઠ પુત્ર હતા તેમનો ઉછેર રૂઢિચુસ્ત વાતાવરણમા થયો હતો. કુમારવયમાં તે કુતિયાની દશરથે ને મોજાશોખની બાળમા ફસલ

બપ એવો પૂરેપૂરો બપ હતો. એમના ઘરમાં એકવાર મૃત્યુનું આગમન થયું, તેને લીધે તેઓ આ બપમાંથી બિગરી ગયા. પણ નીતિના ક્ષેત્રમાં લાંબા આન્તર મુદ્દ પછી જ તેઓ આત્માની શાન્તિને દારે પહોંચી શક્યા. એક વસ્તુ ખાસ એ નોંધવા જેવી છે કે તેમણે જીવનમાં જ્યારે જ્યારે એકદમ પ્રગતિ કરી ત્યારે તે હંમેશાં કાષ્ટક આકસ્મિક ઘટનાને લીધે જાગેલી કવિત્વની સામર્થ્યને દારણે જ જનતા પામ્યું છે. એકવાર પૃથ્વીમાની રાને ગંગાને કાઠે એક મરતા માણસની આગળ હરિનામનું રટણ થતું હતું તે પવનના સપાટાએ તેમના દાન મુધી પહોંચાડ્યું. એકવાર તોફાનમાં એક મજવાનાળાના આ શબ્દો તેમના દાન પર પડ્યા: 'બીસ નહીં! આગળ ચલાવ!' એકવાર એક સંસ્કૃત ગ્રન્થનું દારેલું પાતું પવનથી બિડીને તેમના પગ આગળ આવી પડ્યું, તેના પર ઉપનિષદનું જે વચન લખેલું હતું તેમાં તેમને ઈશ્વરનો અવાજ સંભળાયો. એ વચનનો બાવાર્થ આ હતો: 'બધું તજીને એની પાછળ ચાલ! એના અવર્ણનીય ધનનો ઉપભોગ કર!'

૧૮૩૬માં તેમણે પોતાના બાઈનહેને તથા અનેક મિત્રો જોડે મળીને પોતાને ખરાં લગેલાં સત્યોના પ્રચાર માટે એક સભા સ્થાપી. ત્રણ વરસ પછી તેઓ બ્રાહ્મ સમાજના જોડાય ને તેના અગ્રેસર થઈ પડ્યા. તેના ધર્મતત્ત્વો ને ઉપાસનાવિધિ લડવાનું કામ તેમણે કર્યું. તેની નિયમિત ઉપાસનાની વ્યવસ્થા તેમણે કરી. સમાજના ઉપદેશકોની તાલીમ માટે ધર્મશાસ્ત્રની શાળા કાઢી. તેઓ પોતે ઉપદેશ આપતા. ૧૮૪૮માં તેમણે સંસ્કૃતમાં 'બ્રાહ્મ સમાજ' નામનું પુસ્તક લખ્યું. 'ધાર્મિક જનોના બોધ માટે ધર્મ અને નીતિનો સંદરવાદી ગ્રન્થ'—એવું એનું વર્ણન આપેલું હતું.^{૧૪} તેઓ પોને મનતા હતા કે એ ગ્રન્થની ગ્રેરણા ઈશ્વરે તેમને આપેલી.^{૧૫} રામમોહન રાયને જે ગ્રન્થોમાંથી ગ્રેરણા મળેલી તેના કરતાં સાત ગુણ જ પ્રકારના ગ્રન્થોમાંથી દેવેન્દ્રનાથને ગ્રેરણા મળી હતી. તેમનો આધાર

હમબમ પૂરેપૂરો ઉપનિષદો પર હતો. પણ તેમણે એ પ્રશ્નોના અર્થો ઘટાવવામાં ઠીકઠીક છૂટ લીધી હતી.^{૧૬} દેવેન્દ્રનાથે પાછળથી બાહ્ય-સમાજનાં ચાર ધર્મતત્ત્વ ઠરાવ્યાં હતાં. તે આ પ્રમાણે :

૧. શરૂઆતમાં કંઈ જ નહોતું. એક પરમાત્મા જ તે વખતે હસ્તીમાં હતો. તેણે વિશ્વનું સર્જન કર્યું.

૨. તે એકલો જ ઈશ્વર છે સત્ય, અનન્ત જ્ઞાન, સત્ત્વ, શક્તિ એ તેના ગુણો છે. તે નિત્ય ને સર્વવ્યાપી છે. તે એક ને અદ્વિતીય છે.

૩. આપણે તેના પર આસ્થા રાખીએ ને ઈહલોક તથા પરલોકમાં તેનો ઉપાસના કરીએ તેના પર આપણી મુક્તિનો આધાર છે.

૪. તેના પર આસ્થા રાખવાનો અર્થ એ છે કે તેને વિશે પ્રેમ ધરાવવો ને તેની ઈચ્છા અનુસાર વર્તવું.

એટલે બાહ્ય સમાજની ચર્ચાનો અર્થ એ છે કે જે એક દેશ્વરે બસત્ત્વાથી વિશ્વનું સર્જન કર્યું તેને વિશેની યદ્દા. કરુણા એ આધિપત્યના સ્વભાવનું એક મુખ્ય લક્ષણ છે; અને પરલોકમાં માણસને મુક્તિ મળે તે માટે એની સર્વભાવે ઉપાસના કરવી આવશ્યક છે.

દેવેન્દ્રનાથ માનતા કે આ શુદ્ધ હિંદુ કલ્પના છે. પણ તે ખરેખર તેવી છે કે કેમ એ નક્કી કરવાનું હજી સાધન મારી પાસે નથી. પણ એક નોંધવો ત્રાયક વસ્તુ એ છે કે ઠાકુર કુટુંબ જે બાહ્યથી શાંતિનું હતું તેનું નામ ' ચિરિલી ' એટલે કે મુખ્ય પ્રધાન હતું. આ હોદ્દો એ શાંતિના માણસોએ મુસબમાન રાખ્યો બોગવેલો. મુસબમાનો નેડેન્દ્ર તેમના સ પક ને લીધે તેમને એક અર્થમાં નાત જાહેર થયેલા હતા.^{૧૭} પણ એટલું કહેવું તો કદાચ વધારેપડતું નહીં ગણાય કે તેમના ઈશ્વરવાદમાં જે કડકાર્થ કાયમ રહી છે તે આ અસરનું પરિણામ છે. દારદાનાયથી માડીને રવીન્દ્રનાથ સુધીના સહુ ઠાકુરોએ મૂર્તિપૂજના સર્વ પ્રકારો પ્રાપ્તે કદી દુરમનાવટ બતાવી છે.^{૧૮}

કે. ટી. પોતના કહેવા પ્રમાણે, દેવેન્દ્રનાથને લાંબા વખત સુધી બે બાજુએ લડત ચલાવવી પડી હતી—એક તરફ ૩૬ હિંદુ ધર્મના રિવાજો સામે; અને બીજી તરફ ખ્રિસ્તી ધર્મના જે પ્રચાર બ્રાહ્મ સમાજમાં પગપેસારો કરવા માગતો હતો તેની સામે. સંરક્ષણની આ જરૂરને લીધે તેમણે સમાજરૂપી ગઢની આસપાસ દૃઢ અને સાચા સિદ્ધાન્તોરૂપી ચોક્કસો વડે ઠાટ રચી દીધો. એક તરફ અનેકદેવવાદ, જેનો દેવેન્દ્રનાથે કડક નિષેધ કર્યો હતો; ૧૯ અને બીજી તરફ શંકરનો અદ્વૈતશ્લોકવાદ;—એ બે ભારતીય ધર્મના બે છેડા હતા. તેમની તથા બ્રાહ્મ સમાજની વચ્ચે સંબંધ જોડનારો જે પુલ હતો તેને જાણે ખેંચીને ઉઠાવી લેવામાં આવ્યો; કેમકે બ્રાહ્મ સમાજરૂપી નગર એ મહાન દ્વૈતવાદનો મોટો ગઢ હતું. આ દ્વૈતમાં એક તરફ એક ને સચુલુ ધર્મિવર હતો; અને બીજી તરફ માણસની જુદી હતી—જેને ધર્મિવરે શાઓનો અર્થ ઘટાવવાની શક્તિ ને તેમ કરવાનો હક આપ્યાં છે. હું પાછળ બતાવી ચૂક્યો છું કે દેવેન્દ્રનાથના મનમાં, અને એથીયે વધારે તેમના અનુગામીઓનાં મનમાં, જુદી અને ધર્મિરી પ્રેરણા બેને એક સમજી બેળબેળ કરવા તરફ દેખીતો ઝોક હતો. ૧૮૬૦ના અરસામાં હિમાચલમાં મીમલા નજીક ભોગવેલા અદાર મહિનાના એકાન્તવાસમાંથી તેમણે એકાન્તચિન્તનની એક માસિકા પ્રગટ કરી. ૨૦ આ વિચારોનો વિસ્તાર કરીને તેઓ મોઢેથી પ્રવચનો આપતા; અને તે ક્ષણકાના તેમના શ્રોતાઓના હૃદયને બહુ જ હલાવતાં. તે ઉપરાંત તેમણે બ્રાહ્મ સમાજને ચાટ નવી સ્તોત્રમાળા રચી. એની પાછળ પ્રેરણા ઉપનિષદોની હતી; અને તેમાં ઉત્સાહવાળી ને શુદ્ધ આત્મ-નિષ્ઠા ઓતપ્રોત યથેલી હતી.

૧૮૬૨માં હિમાચલથી પાંચ રૂપાં ગાદ તેમણે કેશવચન્દ્ર સેન નામના, તેવીસ વરસના, એક તરુણને પોતાના સાથી તરીકે સ્વીકાર્યાં. એ તરુણ આમળ જતાં દેવેન્દ્રનાથ કરતાં ચડી જડ્ય, અને બ્રાહ્મ

સમાજમાં એક ફટ—અથવા કહો કે એક પછી એક એમ અનેક ફટ—પાડે, એવું વિધાતાએ નિર્મેણું હતું.

*

આ પુરુષ—કેશવચન્દ્ર સેન—ફક્ત ૧૮૩૮થી ૧૮૮૪ સુધી જ જીવ્યા. તેમનું મન અત્યંત હતું, ને તેઓ એક પાટા નિશ્ચય પર સહેજે આવી સહેતા નહીં. છતાં તેમનામાં દૈવી પ્રેરણાનો અંશ હતો. ઓગણીસમી સદીના ઉત્તરાર્ધમાં બ્રાહ્મ સમાજ પર અસર પાડનાર મુખ્ય વ્યક્તિ તેઓ હતા. તેમણે સમાજની સમૃદ્ધિમાં એટલો બધો ઉમેરો કર્યો, ને તેમાં એટલી બધી નવરચના કરી, કે સમાજની ખુદ હસ્તીને જ તેમણે જોખમમાં નાંખી દીધી.

તેઓ જુદા વર્ગના પ્રતિનિધિ હતા. એ વર્ગના માનસમાં પશ્ચિમની અસર ઘણી વધારે વ્યાપી ગઈ હતી. રાય અને દેવેન્દ્રનાથની પેઠે તેઓ મોટા અમીર નહોતા, પણ જંગમના ઉદારમતવાદી ને નામાંકિત મધ્યમ વર્ગના હતા. એ વર્ગ જીવિ દ્વારા યુરોપના સતત સંપર્કમાં રહેતો હતો. કેશવચન્દ્રની નાત વૈદ્યની હતી. તેમના દાદા જાણીતા માથુસ હતા; એશિયાટિક સોસાયટીના દેશી મન્ત્રી હતા; અને હિંદુસ્તાનીમાં પ્રસિદ્ધ થયેલા સર્વ પુસ્તકોની સર્વ આવૃત્તિઓના પ્રકાશન પર તેમનો અકુશ હતો. તેમના નાનપણમાં જ તેમના માતૃપિતાનો સ્વર્ગવાસ થયો હતો, ને તે એક અગ્રેજ નિશાળમાં જીવ્યો હતા. આ કારણે તેઓ યોનાના એ યુરોગામીઓથી આટલા બધા જુદા નીવડ્યા; કેમકે તે સંસ્કૃત કદી શીખ્યા નહોતા, ને હિંદુ ધર્મના તમામ લોકપ્રિય રિવાજોને તેમણે બહુ જલદી જનારી દીધા હતા. જો ઈસુ ખ્રિસ્તે તેમના પર ઘણી અસર કરી હતી; અને બ્રાહ્મ સમાજમાં તથા હિંદનાં સર્વોત્તમ માનસવાળા એક સમૂહના હૃદયમાં ઈસુનો પ્રવેશ કરાવ્યો, એ કેશવનું જીવનકાર્ય જનનું નિર્માણું હતું. તેમનો સ્વર્ગવાસ થયો ત્યારે 'ધી ઈડિયન ક્રિસિયન હેરેલ્ડ' નામના

પત્રે તેમને વિષે લખ્યું: ' ખ્રિસ્તી ધર્મસંઘ તેના મોટામાં મોટા સહાયકના અવસાન માટે શોક દર્શાવે છે. ખ્રિસ્તીઓ માને છે કે તેઓ પ્રભુના ફત હતા, અને બારતના હૃદયમાં ઈસુની બાવના જાગૃત કરવા મોહકાયેલા હતા. એમને પ્રતાપે ઈસુ પ્રત્યેનો દેષ દૂર થઈ ગયો. '

આ છેલ્લું વાક્ય સાત ખરું નથી; કેમકે આપણે આગળ ઉપર જોઈએ કે કેશવને પોતાને ઈસુના હિમાયતી તરીકે કેટલું દુઃખ ભોગવવું પડ્યું હતું. શાહ સમાજની અંદરના માણસોએ મુઠ્ઠાં તેમને વિષે જે કહ્યું છે એનાથી તેમના જીવનનું ખરું પ્રયોજન ટંકાઈ ગયું છે; કેમકે એ માણસોને પોતાના નેતા ધર્મમાં ' આડે રસ્તે ' ગયા તેનાથી માફું લાગ્યું હતું, ને તેઓ એ વાતને છુપાવવા માગતા હતા. તેમણે પોતે પણ એ વાત ખીરે ધીરે પ્રગટ કરી હતી. એટલે, તેમના મરણ પહેલાં છેક વીસ વરસ પર લખેલાં લખાણોને આધારે, આપણે તેમને પોતાને મોટાથી જાણવા પામીએ છીએ કે જીવાતીના વખતથી તેમના જીવન પર ત્રણ ખ્રિસ્તી મહાપુરુષોની બારે છાપ પડી હતી. એ ત્રણ પુરુષો તે જોન ધ બેપ્ટિસ્ટ, ઈસુ ખ્રિસ્ત, ને સંત પોલ. વળી તેમણે તેમના નિકટના શિષ્ય પ્રતાપચન્દ્ર મનુમદાર પર એક અંબીર ખાનગી પત્ર લખ્યો હતો.^{૨૩} એ પત્ર ધણો જ અગત્યનો છે; છતાં બિનખ્રિસ્તી શ્રાવ્યોએ તેના તરફ દુર્લક્ષ કરી એ વિષે મૌન સેવ્યું છે. એ પત્રમાં તેઓ બતાવે છે કે તેઓ રાહ જોઈને બેઠા હતા, અને સમય પાકે ઈસુ ખ્રિસ્ત વિષેની પોતાની શ્રદ્ધાનો જાહેર એકરાર કરવાની તેમની ઇચ્છા હતી. કેશવે આટલા લાંબા વખત સુધી જે દ્વિમુખી જીવન ગાળ્યું તેનું કારણ કંઈક અંગે તેમના પોતાના સ્વભાવની દ્વિવિધતા હતું. તેમના સ્વભાવમાં પૂર્વ અને પશ્ચિમનાં બિન્ન અને પરસ્પર ન બળે એવાં તત્ત્વોનું ગિરણ થયેલું હતું. એટલે ઇતિહાસકારને માટે નિષ્પક્ષપણે અભ્યાસ કરવો ધણો મુશ્કેલ છે. હિંદુ ચરિત્રકાર, લગભગ જાપા, કદર પક્ષકાર જેવા છે; એટલે

તેમણે ઇતિહાસકારનું કામ હળવું બનાવવાને કશું કશું નથી. ૨૪

દેશવની જોડે કોલેજના એક જ વર્ગમાં બહુતા દેવેન્દ્રનાથના પુત્રે તેમને બાહ્ય સમાજમાં પ્રવેશ કરાવ્યો. તેમના પ્રવેશ પછીના શરૂઆતના દિવસોમાં કેશવને ઘણા પ્રેમનો સુખદ અનુભવ થયો. તે દેવેન્દ્રનાથના તથા બાહ્ય સમાજના જુવાન સભ્યોના બહુ જ માનીતા થઈ પડ્યા. આ જુવાન સભ્યો મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ કરતાં દેશવચન્દ્રના વધારે નિકટના સમાગમમાં આવવા આકર્ષાયા; કેમકે દેવેન્દ્રનાથ તો, તેમની નામરજી છતાં, તેમના ઉછેર અને આદર્શવાદને દારણે બિરિશિખર પર એકમા અદુર્રા વસતા હતા. ૨૫ કેશવમાં સમાજહિતની ભાવના હતી, અને એ જ ભાવના તેઓ બાપા ભારતમાં જગવવા માગતા હતા. તે સ્વભાવે તો વધારેપડતા વ્યક્તિવાદી હતા. બેશક એ કારણને સીધે જ, ૨૬ તેમણે જીવનમાં કહેલેથી એટલું કબૂલ કરી લીધું હતું કે તેમના દેશની ખૂરાદ્યો અસુક અંશે આ જ વધારેપડતા વ્યક્તિવાદમાંથી નીપજેલી છે, અને નીતિની ખાખતમાં ભારતે પોતાના અંતરમાં નવી જ ભાવના જગૃત કરવાની છે. તેમણે કહેલું: 'બધા જીવોએ સમાજનું હિત સાધનારા જીવનું જોઈએ, અને પોતાની પ્રજા સાથેનું પોતાનું ઐક્ય સમજી તેને આચારમાં ઉતારવું જોઈએ. નજરે દેખાય એવો સમાજ તો એ પ્રજાજનો જ છે.' આ કદપનામાં રાખતો શિષ્ટ ઐક્યરવાદ, તથા વિશાળ હિંદી જનતા, બેનો સંગેગ થયેલો છે. ૨૭ આને સીધે, જીગતી પેઢીની અતિ ઉત્કટ આર્કાક્ષાઓ જોડે જુવાન કેશવનું અનુસંધાન થવા પામ્યું. (અહીં પ્રસંગોપાત એટલું કહેવું જોઈએ કે વિવેકાનન્દે દેશવ પાસેથી ઘણું મેળવ્યું હતું, પણ કદાચ એ વાત તેમને સમજાઈ નહીં હોય; કેમકે વિચારો એ અસુક યુગની કુદરતી નીપજ છે, અને તે એક જ વખતે જુદાં જુદાં માનસમાં જન્મે છે) જેમ પછીના દિવસોમાં 'વિવેકાનન્દે માનેલું', તેમ કેશવ પણ માનતા કે પ્રજાના નવજીવન માટે

ધર્મ જરૂરનો છે ૧૮૬૮મા તેમણે મુનર્ધના એક વ્યાખ્યાનમાં કહેલું કે 'ધર્મને સમાજસુધારાનો પાયો બનાવવાની મારી છે.' એટલે બ્રાહ્મ સમાજની અદર યથેવા ધાર્મિક સુધારાને ટર્મટપી ફળ નીપજવાનું જ હતું. કેશવનો કામગરો, પણ કંઈક અજાણો, હાય હિંદની ભૂમિમાં ભગી નીકળે એવા મુદીબર ખીજ વેરતો દેખાવાનો હતો. કેશવના વચનોની ગર્જનાથી સ્વદેશ ભગી ઝડપી, તેની જ ભૂમિમાં એ ખીજો રિવેકાન-દેવ મજબૂત હાથે ધણી છૂટથી વેપી.

પણ કેશવ તેમના સગવડ પહેના આ-યા હતા તેમના કેટલાક સુધારા બ્રાહ્મ સમાજની પરપરાગત બાવનાની પણ વિરુદ્ધ હતા. સાધારણ રીતે એમ મનાય છે કે તેમની અને દેવેન્દ્રનાથની વચ્ચે આંતરજાતીય વિવાહને કારણે અંતરાય બિભો થયો હતો. પણ મને ખાતરી છે કે એથી ઘણા અધિક અગત્યના મતભેદો પણ હશે જ. તેમના પરસ્પર રોહને લીધે તેમના છૂટા પડવાના કારણો પર પડેલા પડ્યો છે. પણ તે પછી તત્કાળ જ બન્યું તે પરથી એ વિષે અટકળ કરી શકાય છે. બ્રાહ્મ સમાજ દ્વારા માનવજાતિમાં એકરાગ ઉત્પન્ન કરવાનો મહાન આદર્શ અપનાવવાને દેવેન્દ્રનાથના મનના દ્વાર ભલે ગમે તેટલા ખુલના હોય, તોપણ તેમને ભાગ્યની પ્રજ્વાલિત તથા તેના ધર્મગ્રન્થો વિષે બીડો અનુરાગ હતો અને તે ટકી રહ્યો હતો. તેમના પ્રિય શિષ્યના મનમાં પ્રિયતી ધર્મ નામ કરી રહ્યો હતો, એ વાત તેમની નજર ગહાર નો નહીં જ અર્ધ હોય. જે સાથી માર્ગગિનના નવા ઠરારનો આધાર લઈને ઉપદેશ કરતા હતા તેમનો જોડે તેમનાથી હવે એક સવમા રહી શકાય એમ નહોતું, તેમ કરતા તેમના હૃદયને ગમે તેટલું સોસગાવારો આવે તોયે આ ડગલુ બધી વિના તેમનો છૂટકો નહોતો.

૧૮૬૬મા એ ધાતમ તડ પડી, બ્રાહ્મ સમાજમાં ભાગલા

પડ્યા. દેવન્દ્રનાથે 'આદિ બ્રાહ્મ સમાજ'નાં સૂત્રો પોતાના હાથમાં રાખ્યાં, અને દેશવે છૂટા પડીને 'ભારત બ્રાહ્મ સમાજ'ની સ્થાપના કરી. બંને જણને માટે એ આકરી કસોટી હતી—પણ દેશવને માટે વિશેષ, કેમકે તેમના અવનવા મતોથી લોકો તેમના પ્રત્યે દેષ ધરાવતા થયા હતા. પહેલાં તો તેઓ આ પરિણામની આગાહી કરી શક્યા નહીં. તે વખતે તેઓ લોકપ્રિય હતા, અને તેમના વક્તાદાર મિત્રો ઉત્સાહભરે તેમને ટેકો આપતા હતા, એટલે તેમના મનમાં જોર હતું. તેથી કૂટ પડ્યાને ત્રણ મહિના થયા બાદ તેમણે 'હમ્મુ ખ્રિસ્ત, મુરોપ અને એશિયા' એ નામના પ્રસિદ્ધ વ્યાખ્યાનમાં પોતાના મતોની લોકો આગળ જાહેરાત કરી. ત્યાં તેમણે હમ્મુના અનુયાયી હોવાનો દાવો તો કર્યો; પણ એ હમ્મુ તે એશિયાઈ હમ્મુ હતા, ને મુરોપ એને બાપ્તે જ સમજી શકે એમ હતું. 'એશિયાવાસીઓના સ્વભાવમાં જે ભ્રમ અને દબ્બધ્બા તરફ ઝોક હોય છે તે આ હમ્મુના રૂપમાં તેમણે પૂરેપૂરાં ઉમેર્યાં હતાં.' તેમનો ખ્રિસ્તી ધર્મ તે હજુ સુખ્યત્વે નીતિ અને સદાચારનો પ્રશ્ન હતો. હમ્મુ ખ્રિસ્તનો નીતિધર્મ, તથા ક્રમાં ને આત્મ-બલિદાનના બે સિદ્ધાન્તો, એ તરફ દેશવનું મન આકર્ષાયું હતું. તેમણે હજુ કે આ સિદ્ધાન્તો દ્વારા અને હમ્મુ દ્વારા મુરોપ અને એશિયા માહોમાહે એકરાજ ને ઐક્ય સ્થાપતાં શીખે એ બનવાનોગ છે.

નવમતવાદી તરીકેની તેમની ધમશ એટલી બધી હતી કે તેમના મિત્રો તેમને જેમ્સટાસ કહીને બોલાવવા લાગ્યા; અને દેશવે નાતાલ વખતે માત્ર મિત્રોના નાના મંડળ જોડે મળીને ઉપવાસ કર્યો.

પણ ચેલા વ્યાખ્યાનથી બારે હોઠા ચપ્પ ગઈ; અને દેશવે 'મહા-પુરોહિત' ને વિષે ૧૮૯૧માં બીજું વ્યાખ્યાન આપ્યું. 'એથી સ્થિતિ સુધરી નહીં. તેમાં તેમણે હમ્મુને ઈશ્વરના સદેશવાહકોની દારમાં મૂક્યા; અને હજુ કે આ દરેક મહાપુરુષને ઈશ્વરે ખામ સદેશો આપેલો છે, ને તેથી આપણે તેમાંના કોઈ પણ એકને વિષે ખાસ

આસક્તિ રાખ્યા વિના તે મદનું સન્માન કરવું જોઈએ. તેમણે પોતાના બ્રાહ્મ સમાજનાં દ્વાર સર્વ દેશો ને સર્વ યુગોના માણસો માટે યુદ્ધનાં મૂક્યાં; અને બ્રાહ્મ સમાજમાં વાપરવાની સ્તુતિઓમાં બાઈબલ, કુરાન તથા ગંદ અવસ્થાનાં ઉતારા પહેલી જ વાર દાખલ કર્યાં. ૩૩ પણ લોકસાગણી સમી જવાને બદલે જિલ્લી વધારે ઉરકેરાઈ.

કેશવ આનાથી જરાયે હાલે નહીં એ જાતના માણસ નકોતા. તેમના લાગણીવાળા ને અરુણિત હૃદયને લોકોની અપ્રીતિને લીધે ધણાખરા માણસોને થાય તે કરતાં વધારે દુઃખ થતું. લોકોનાં મનમાં જેરસમજ પેશ થઈ. તેમના સોજતીઓ તેમને છાડી ગયા. પૈસાની ભારે મુસીબત પડવા લાગી. તે ઉપરાંત તેમનો પોતાનો અંતરાત્મા તેમને ડાખવા લાગ્યો. કદાચ પોતાના કાર્ય વિષે મનમાં શંકા પણ લીપછી હશે. તેમના મનમાં 'નિર્બંજતા, પાપ અને પદ્માસ્તાપની જે લાગણી અતિ જગૃત હતી' તેમાં આ કારણોને લીધે ઉમેરો થયેલ. આ લાગણી હિંદુ ધર્મના બીજા પુરુષાત્માઓનાં મનમાં હતી તેના કરતાં જુદી, ને વિચિત્ર પ્રકારની, કેશવનાં મનમાં હતી. ૩૪ તેને લીધે તેમના આત્મામાં ભારે ધનધોર તોફાન જાગ્યું, અને તે ૧૮૧૭ નું આખું વરસ આપ્યું. તેઓ આ મનોબળથી ભોગવવામાં એકલા હતા; તેમને બહારની કશી મદદ નહોતી; અને તેમનો સંગાથી એકલો ઈશ્વર હતો. પણ ઈશ્વર તેમની જોડે બોલતો હતો. એ વરસ દરમ્યાન તેઓ એકબીજાથી જિલ્લી લાગણીઓથી રહેસાઈ જતા હતા. રોજ પોતે જ ધરમાં બેઠા ઉપાસના કરતા, ને ઉપાસક અને આચાર્ય અને પોતે જ બનતા. એ વરસના આધ્યાત્મિક અનુભવે તેમના વિચારોમાં જ નહીં, પણ એ વિચારોને પ્રગટ કરવાની ભાષામાં પણ પૂરેપૂરું પરિવર્તન કરાવ્યું. એ વખત સુધી તેઓ ધર્મગ્રંથો જુદિયાળી લોકોમાં અગ્રેસર હતા; નીતિવાદી હતા; અને બાવનાના ઉછાળા તેમના મનમાં

આત્મા નહીં, એટલું જ નહીં પણ એને વિષે તેમને અણુમો હતો. પણ હવે તેમના અંતરમાં ભારનાનાં પૂરની—ગ્રેમ અને અનુની—રેલમહેલ યદ્દરહી તેમણે પોતાના મનને એ પૂરમાં ઘસડાઈ જવા દીધું, અને તેમ કરતાં અતિ આનન્દ અનુભવ્યો.

બાહ્ય સમાજને માટે આ નવા યુગનો અરણોદય હતો. મહાભક્ત ચૈતન્યની ભક્તિને તથા સંકીર્તનોને તેની દીવાલોમાં દાખલ કરવામાં આવ્યાં. સવારથી સાંજ સુધી રતુલિઓ ને ભજનની રમઝટ આવતી; જોડે વૈષ્ણવ વાદો વાગતાં; અને હરિના ઉત્સવો થતા. કેશવ એ બધામાં અગ્રધાન લેતા. તેમના મોં પર આંસુની ધારાઓ ચાલતી —જે પુરપોને વિષે હહેવાય છે. કે તેઓ કદી ગડંગા નહોતા, તેમના મોં પર જાવનાનું આ મોણું હવાળની પેઠે ફેલાયું. કેશવમાં સત્ય-નિષ્ઠા હતી. તેમનામાં સર્વ ધર્મને સમજવાની સહૃદયતા હતી. તે ઉપરાંત તેમનામાં લોકહક્ષ્યાણ વિષે કાળજી હતી. તેને લાગે તેમને વિષે દિંદ અને ઈર્ષાડ બંનેનાં સર્વોત્તમ માનસોને સમજાવ જીવન્ય. તેમાં હિંદને વાઈસરોય પણ સામેલ હતો. કેશવે ૧૮૭૦માં ઈર્ષાડની સુસાદરી કરી, તે વિજયવાત્રા થઈ પડી. લોકો એમની પાછળ ઘેલા થયા. ત્યાંના છ મહિનાના નિવાસ દરમ્યાન તેમણે ૪૦ લગભગ માણુમોની સિતેર સભાઓમાં જાણુ આપ્યાં; અને પોતાની સાડી અંગ્રેજ બાપા ને મધુર અવાજથી શ્રોતાઓને મુગ્ધ કર્યા. ઝોડરટનની જોડે તેમની તુલના કરવામાં આવી. પશ્ચિમના આપ્યાત્મિક માયી, અને પૂર્વમાં ઇસુના સદેશપ્રચારક તરીકે તેમને વધાવી લેવામાં આવ્યા. જોને પણ જાણે જાણે બ્રમણા સેવી રહ્યા હતા; અને એ બ્રમણા પછીનાં વરસામાં જોડી જવાની હતી. કેમકે કેશવ તો હૃદયથી પાકા હિંદી રહ્યા, અને તેમને યુગેપના ખ્રિસ્તી ધર્મના દળમાં સામેલ કરી શકાય એમ નહોતું. બીજી બાજુ કેશવે પોને માન્યું કે તેઓ ઈર્ષાડમાંથી પોતાના દળ માટે માણુસો મેળવી શકશે. હિંદને તથા

બ્રાહ્મ સમાજને સરકારની મીઠી નજરથી દ્રાવ્યો થયો. ૩૭ બ્રાહ્મ સમાજ તેના નવા રૂપમાં સર્વ વિશાએ—સિમલા, મુંબઈ, લાહોર, લખનૌ, મોઢીર વગેરે સ્થળોએ—ફેલાયો. નવવિધાનનાં બાધ્યકેતોમાં એકતા પેદા કરવાના હેતુથી કેશવે ૧૮૭૮માં ધર્મપ્રચાર માટે હિંદો પ્રવાસ કર્યો એવે! જ રે ધર્મો મહાપ્રવાસે વીસ વરસ પછી વિવેકાનન્દ સંન્યાસીને વેશે કરવાના હતા. આ પ્રવાસથી નવી સિતિજો ખુલ્લી થઈ. તેમણે માન્યું કે જે 'એકધરવાદ લોકોમાં પ્રચલિત છે અને જે બ્રાહ્મ સમાજને બહારો છે તેની ચાવી મને મળે ગઈ; અને તેની તથા શુદ્ધ સેશ્વરવાદનો વચ્ચે મિત્રતાનો સંબન્ધ બાંધી શકાય' એમ છે. રામકૃષ્ણે તો આ એકથ સ્વયંસ્ફૂર્તિથી માખ્યું હતું. કેશવે તે સાધવા માટે બુદ્ધિ વડે બાંધછોડ કરવાની વૃત્તિનો ઉપયોગ કર્યો. ૪૮ 'તમારા દેવો તે મૂળમાં તો એક જ ઈશ્વરના જુદા જુદા શુભોનાં નામ છે,' એમં તેઓ અનેકદેવવાદીઓને તો મનાવી ન શક્યા; એટલે તેમને પોતાને એમ માનવાની ફરજ પડી.

'અને ગિરર' પત્રમાં નમણે લખ્યું: 'તેમની (હિંદુઓની) મૂર્તિ-પૂજા એ કેવળ ઈશ્વરી શુભોનાં મૂર્તિ રૂપોની જે પૂજા છે. મૂર્તિ આકાર નો, છોડી દેવામાં આવે, તો સુન્દર રૂપક જ બાકી રહે છે.....અમે શોધી કાઢ્યું છે કે હિંદુઓ જેને પૂજે છે તે દરેક મૂર્તિ ઈશ્વરના એક એક શુભનું પ્રતીક છે, અને દરેક શુભને ખાસ નામથી ઓળખવામાં આવે છે. આ શુભો અસંખ્ય છે, અથવા તો તેઓ કશોડ છે, એમ હિંદુઓનું કહેવું છે. ઈશ્વરને એ સર્વ શુભોવાળો માનીને પૂજવો, એવી નવવિધાનના અનુયાયીને બહામણ કરેલી છે. અર્થાત્ ઈશ્વરને પૂજવો, અને તેના રચયતા જુદા જુદા પાસા તરફ ખ્યાન ન આપવું, એ નિર્ગુણ નિરાકાર ઈશ્વરની પૂજા કરી કહેવાય; અને એ તો આપણને આચારમાં બુદ્ધિવાદ તથા અનાસ્થા તરફ દોરી જાય. આપણે જો ઈશ્વરને તેના સર્વ આરંભોવામાં પૂજવો હોય, તો આપણે એક-

ચુલ્કને લક્ષ્મી, બીજાને સરસ્વતી, ત્રીજાને મહાદેવ વગેરે નામો અપીરું ... ૨૯

આ તો ધર્મને વ્યાપક બનાવવા તરફ એક મોટું હંગામું આગળ નીકળી ગયું, કેમકે એમાં માનવજાતિના મોટા ભાગનો સમાવેશ થઈ જતો હતો. પણ એમાંથી કશું ફળ નીપજ્યું નહીં; કેમકે કેશવની ધારણા એવી હતી કે તેમના પોતાના મેશ્વરવાદના હાથમાં બધી ખરી સત્તા હોય, અને અનેકદેવવાદને તો બહારના માન સિવાય બીજું કશું ન મળે. બીજી બાજુ તેમણે અદ્વૈતવાદને તો દૂરનો દૂર જ રાખ્યો, કેમકે આદ્ય ધર્મમાં એ વાદ માનવાની હંમેશાં મનાઈ કરેલી છે. પરિણામ એ આવ્યું કે ધાર્મિક શુદ્ધિ એ અન્નિમવાદી વર્ગોના એ વાદને જુદા પાડનારી 'વાડ ઉપર જ બેસી રહી. જે ચાલુ પરિસ્થિતિ હતી તે વિશ્રાન્તિનું ચોક્કસ સમનોસપણું નહોતું; અને પોતાની વ્યાપના જે આસન પર કરવાનો કેશવનો આમલ હતો તે આસન કાયમ ટકી શકે એમ ન હતું. કેમકે તે માનતા હતા કે એ આસન પરથી ધ્મિરના નવવિધાનનો ઉપદેશ આપવાને ધ્મિરે જ તેમને બોલાવેલા છે. ૧૮૭૫માં તેમણે આ વાતની જાહેરાત કરવા માંડી. ૪૦ આ જ વરસે તેમને રામકૃષ્ણ જોડે સંબંધ બધાયો.

પોતે પોતાની મેળે કાયદા ઘડનારા અત્યાર ઘણા માણસોની જે 'સ્થિતિ ચાય છે તે તેમની પણ થઈ. તેમને પોતાના મનમાં જ કાયદો ને સુવ્યવસ્થા સ્થાપવામાં મુશ્કેલી જણાવા લાગી. મુશ્કેલીનું ખાસ કારણ તો એ હતું કે તેઓ પોતાના કાયદાને સર્વગ્રાહી બનાવવા માગતા હતા; અને તેમાં ધ્મ ને બ્રહ્મ, સુવર્તા ને યોગ, ધર્મ ને શુદ્ધિ એ બધાંનો સમાવેશ તેમને કરવો હતો. રામકૃષ્ણ સાદા સરળ બાવથી પોતાના હૃદય દ્વારા એ સ્થળે પહોંચ્યા. પોતાની શોધને સિદ્ધાન્તો ને આગાઓના સમૂહરૂપી વાડામાં પૂરી દેવાનો પ્રયાત્ન તેમણે ન કર્યો. તેમણે રસ્તો બતાવી, દાખલો બેસાડી, પ્રગતિને ધક્કો આપી મન્તોપ માંચ્યો. કેરાવે એટીમાને એ કાર્યપદ્ધતિ સ્વીકારી. એક તરફ તેમણે પ્રલનામક

ધર્મની સાળાના આચાર્યપદે બેઠેલા બુદ્ધિશાળી યુરોપિયનની હશે કામ ચર કયું; અને બીજી તરફ હિંદ અને અમેરિકાના દેશિત પુરુષો જે રીતે કામ લે છે તે સીતે—આંસુભરી ભક્તિ, પોતાનાં પાપોની જાહેર કબૂલાત વગેરેથી—કામ લીધું.

તેમણે દરેક માનીતા શિષ્યને ધર્મના એક એક જુદા સ્વરૂપનો અભ્યાસ કરવાનું,^{૪૧} તથા યોગના એક એક જુદા પ્રકારની સાધના કરવાનું,^{૪૨} કામ સોંપ્યું. દરેક શિષ્યને માટે તેના સ્વભાવને સૌથી વિશેષ અનુકૂળ આવે એવો પ્રકાર પસંદ કરવામાં તેમની શુરુ તરીકેની કુશળતા દેખાઈ આવી. તેઓ બે સલાહકારોની વચ્ચે ઝીલાં ખાતા હતા, ને બંનેને વિષે તેમને સરખો પ્રેમ હતો—એક તરફ રામકૃષ્ણનું જીવન-અંગત દેશાન્ત હતું; તેમની પાસે તેઓ સમાધિનું માર્ગદર્શન લેવા જતા. બીજી બાજુ શ્વિરતી ધર્મના આદેશો હતા; અને તેનું આગ્રહજન્યુક રિવિંગટન નામના એક ઐંગ્લીકન સાધુ, જે પાછળથી ગેમન કેથલિક થયા, તે હતો. જળી પ્રભુમય જીવન ને સંસારી જીવન વચ્ચે કેશવ કહી સ્પષ્ટપણે પસંદગી કરી શક્યા નહીં; અને વિરોધીઓને પણ ચાન્ત પાડે એવી સત્યનિષ્ઠાથી તેઓ કહેતા કે એ જેમાંનું એક જીવન બીજાને હાનિકારક જ નીવડે એવું નથી.^{૪૩}

પણ તેમના મનના આ સંઘર્ષે તેમને પોતાને અન્યાય કયો; અને જાણ સમાજ પર તેની માઠી અસર થઈ—વિશેષ અસર એટલા માટે, કમ કે તેઓ ‘અત્યંત પારદર્શક સત્યનિષ્ઠાવાળા’^{૪૪} પુરુષ હતા, અને તેમણે પોતાના સ્વભાવની અંગણના ને તેમાં રહેલા વિરોધી તત્ત્વોના મિશ્રણને ઢાંકવા આડું સૌથી જરૂરની એવી સાવચેતી રાખવાની પણ પરવા કરી નહીં. પરિણામે જાણ સમાજમાં ૧૮૭૮માં નવી ફૂટ પડી. કેશવના પોતાના માણસો તેમની સામે સખત પ્રદારો કરવા લાગ્યા, અને કેશવે પોતાના સિદ્ધાન્તોને હેઠ દીધો એવો આક્ષેપ આ લોકોએ તેમની સામે મૂક્યો.^{૪૫} તેમના જીવનના મિત્રોએ તેમનો આગ્રહ

એટલે જે નિષ્ઠાવાન મિત્રો બાકી હતા તેમના હાથમાં ગયા સિવાય તેમનો છૂટકો રહ્યો નહોતો. આવા મિત્રો જે હતા—રામકૃષ્ણ અને હાધર દયુક રિવિંધન. વળી આ નવી દસોટીએ ખ્રિસ્તી ધર્મના વિચારોના આખા પૂરને માટે દરવાજા ફરી ખુલ્લા ફરી દીધા. કેસવ એ વિચારોનો સ્વીકાર વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ રીતે કરતા ગયા; અને હવે એ વિચારો ખ્રિસ્તી ધર્મના ઊંડામાં ઊંડા તત્ત્વશાસ્ત્રને અનુસરતા હતા. હાખલા તરીકે 'હું' પ્રશ્નનો મોઢલેલો પેગંબર હું ?' એ નામના વ્યાખ્યાનમાં (જાન્યુઆરી ૧૮૭૬) તેમણે ચોતાને નાનપણમાં જોન ધ બેપ્ટિસ્ટ, ઇસુ અને સંત પોલનું જે દર્શન થયેલું તેનું વર્ણન કર્યું. 'હિંદ પૂછે છે, ઇસુ કોણ છે ?' એ વ્યાખ્યાનમાં (ઇક્ટર ૧૮૭૬) તેમણે હિંદની આગળ જાહેર કર્યું કે 'વરરાજા આવે છે.' 'મારા ઇસુ, મારા પ્રિયતમ ઇસુ, ઇશ્વર અને માનવથી જન્મેલા ઇસુ', વગેરે વચનો વાપર્યાં. ૪૧ 'ઇશ્વર એકલો દર્શન કે છે ?' એ નામના વ્યાખ્યાનમાં તેમણે બતાવ્યું કે એ પરમ પિતાના જન્મણા હાથ પર તેમના પુત્ર ઇસુ બેઠેલા છે. ૪૭

પણ આ બધાં વ્યાખ્યાનો તેમના બીજા હામની આઠે આવ્યાં નહોં; અને તેમણે એ જ સમય દરમ્યાન હિમાલયની ઊંચાઈ પરથી, આઠ સમાજના મહોત્સવને માટે, 'હિંદી બાઇબોને પત્ર' (૧૮૮૦) નામનો પ્રસિદ્ધ પત્ર લખ્યો; અને તેમાં ચોપના જેવા સૂરથી ચોતાને ઇશ્વરે સોંપેલા સંદેશની—નવવિધાનની—જાહેરાત કરી. એ વાંચતાં કાઠતિ એમ જ લાગે કે એના શબ્દો જાગે; બાઈબલમાંથી લીધેલા છે:

'સાંભળ, હે હિંદુસ્તાન, એ નાથ—તારો પ્રભુ એક જ છે.'

આ રીતે 'હિંદી બાઇબોને પત્ર'ની સરઆત થાય છે.

'પરમાત્મા જેહોવા, જેનાં વાદળાં ગજનના કરીને કહે છે : "હું છું"; સ્વર્ગ અને પૃથ્વી જેની ઘોષણા કરે છે....'

'હે પ્રિય ને વહાલા મિત્રો, હું આ પત્ર સંત પોલનું અનુકરણ

કરીને અને તેમની હમે લખું, છું જોડે તેમના સન્માનિત યુરની આગળ તો હું સાવ અપાત્ર છું....'

પણ તેઓ હિમેરે છે: 'પોલે ઇસુ પરની મદદાથી હલકાતે દેવે પત્રો લખ્યા હતા. હું સેવરવાદી છું. એટલે હું એક જ પેગંબરને નહીં. પણ રવગ અને પૃથ્વીના, સદેહ અને વિદેહ એવા, સર્વ પેગંબરોને ચરણે બેસીને તમને મારો આ અલ્પ પત્ર લખું છું....'

દેમકે તેઓ પોતાને પુરોગામી ઇસુ ખ્રિસ્તની પરિપૂર્તિ—તેનું પરિપક્વ રૂપ—માનતા હતા.

'નવવિધાન એ ઇસુ ખ્રિસ્તની દેવી વાણીની પરિપૂર્તિ છે..એ સર્વશક્તિમાન જેમ આગાહી બીજા રાષ્ટ્રો જોડે બોલેલા તેમ આજે તેઓ આપણા દેશ જોડે બોલે છે....' ૪૮

આ પણ તેઓ એમ પણ માનતા હતા કે પોતે પરમાત્માના જેવી જ સામગ્રીથી ઘડાયેલા છે.

'પરમાત્મા અને મારો અંતરાત્મા બેમા સંકળાયેલા છે. તમે મને જોયો હોય, તો તમે પરમાત્માને જોયો છે....'

ત્યારે તેઓ જે પરમાત્માના અવાજ છે તેને શું કહેવાનું છે? તે કહે 'નવો પ્રેમ, નવી આશા, નવો આનંદ લાવે છે?' ('આ નવો દિવ્ય સંદેશો કેવો મધુર છે!')

જોડાવા, ભારતના ઇશ્વરરૂપે, આ નવા પેગંબર મૂસાને લખાવે છે:

'પરમાત્માને કોઈ આંખે જોયો નથી, ને કોઈ કાને સાંભળ્યો નથી. એ તમારો ઇશ્વર છે, અને તમારે બીજા કોઈ ઇશ્વરને માનવો ન જોઈએ. એ પરમ પ્રણી સામે, તેના વિરોધી તરીકે, ભરતના માણુમે એ બે ખોટા દેવાને બિમા કરી છે—એક તો એ દેવ જેને અત્યાં માણુમોના હાથે ઘંડયો છે; અને બીજો એ દેવ જેને શુદ્ધિ રાતોનાં વચ્ચે રાખીએ કહ્યો છે. આ મને દેવ આપણા

પ્રભુના શત્રુ છે. ૪૯ તમારે એ જાનેના ત્યાગ કરવો જોઈએ... નિર્જીવ
 કવચને, કે નિર્જીવ ગ્રાણીસોને, કે નિર્જીવ કંઈપનાઓને તમે પૂજશો
 નહીં... જે જીવતો આત્મા આંખ વિના જીએ છે તેને પૂજો. પરમેશ્વર
 તથા વિદેહ સાધુસંતો જોડેલું આત્માનું અનુસંધાન એ તમારું સાચું
 સ્વર્ગ થઈ પડશે, ને એથી બીજા કોઈ સ્વર્ગ તરફ તમારે નજર
 નાખવી જોઈએ નહીં... આત્માના આનન્દમાં તમને સ્વર્ગનો આનન્દ
 ને તેની પવિત્રતા જોવા મળશે... તમારું સ્વર્ગ દર નથી; તે તમારા
 અંતરમાં જ છે. માનવકુટુંબના સર્વ પ્રાણીનો—સર્વ યુગોના ને સર્વ
 દેશોના પેગંબરો, સંતો, શહીદો, ઋષિઓ, ઈશ્વરી સંદેશવાહકો,
 પ્રચારકો ને પરાપકારીઓ—ને, નાનજાતના કસા ભેદભાવ વિના,
 તમારે માન આપવું જોઈએ, ને તેમના પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવવો જોઈએ !
 એકલા ભારતના જ પુણ્યપુરણો વિશે નમે પ્રેમ ધરાવશો નહીં, ને
 તેમને એકલાને જ માન આપશો નહીં ! સર્વ પેગંબરો ભક્તિભાવ
 અને સર્વદેશી પ્રેમના અધિકારી છે. તે ભક્તિ ને પ્રેમ તેમના પ્રત્યે
 રાખો... દરેક સારા ને મહાન પુરુષ સત્ય અને ઈશ્વરી ભક્ષાધના કોઈ
 વિશિષ્ટ તત્ત્વનું મૂર્તિમંત રૂપ હોય છે... તેમનું રથિર તે તમનું રુથિર
 હો, તેમનું માંસ તે તમારું માંસ હો !... તમે તેમની અંદર વસો,
 ને તેઓ સદાકાળ તમારી અંદર વાસ કરશે !'

આના કરતાં અધિક હેનતા, અધિક ઉદાત્ત બીજું કશું કંઈપી
 શકાય એમ નથી. સર્વદેશીય સેશ્વરવાદનું આ હિચ્ચતમ રૂપ છે; અને
 તે યુરોપના મુક્ત સેશ્વરવાદની ધણી નજીક આવે છે, તે છતાં તેમાં
 પરાણે ઈશ્વરદત્ત ધર્મનો સ્વીકાર કરવાપણું રહેતું નથી. તે આખી
 પૃથ્વીના—જૂતા, વર્તમાન અને ભાવિ—સર્વ વિશુદ્ધ આત્માઓને
 આવધાર આપવા પેતાના હાથ પહોળા કરે છે; કેમકે કેશવનું આ
 નવવિધાન શ્રુતિધર્મનો આખરી શબ્દ હોવાનો દાવો કરતું નથી.
 * ભારતનાં શાસ્ત્રો બધાં કરી રાખેનાં નથી ૫૦ નવાં પ્રકરણો દર

વરસે ઉમેરાતાં જાય છે...ઈશ્વરના પ્રેમ અને જ્ઞાનમાં નિરંતર આગળ ને આગળ ચાલ્યા જાઓ !...ઈશ્વર આપણને દસ વરસમાં શું શું દેખાડશે એ તેના પોતાના સિવાય ખીજું કોણ કહી શકે !'

એક તરફ આ મુક્ત ને વિશાળ સેશ્વરવાદ છે; તેના અવાજમાં શાન્તિ અને આત્મશ્રદ્ધા છે. બીજી તરફ ગયે વરસે કેશવે ઈશ્વરને અરણે આત દીનદીન પાપી ન્તરીકે કરેલા પ્રણિપાત છે.—એ બેનો મેળ કેવી રીતે સાધી શકાય ? ૧૧

‘મારે તમને કહેવું જોઈએ....કે મારે ઈશ્વરની મુવાર્તા જોડે સંબંધ છે અને હું તેમાં આગળપડતું સ્થાન ધરાવું છું. ઈશ્વરે જે વહેંચ દીકરાની વાત કરેલી તે હું છું, અને હું પશ્ચાતાપની તૃતીયી મારા પરમ પિતા પાસે પાછો જવા મથી રહ્યો છું. બધે હું તો એથીયે વધારે કહીશ, જેથી મારાં વિરોધીઓને સન્તોષ થાય ને જ્ઞાન મળે...હું યહ્દા છું. જે નીચ માણસે ઈશ્વરને દગો દીધેલો તે હું છું. સત્યની સામે પાપ કરનાર ખુદ યહ્દા તે હું છું....અને ઈશ્વર મારા હૃદયમાં વાસ કરે છે!’....’ આજ સમાજના જે સભ્યો .અહીં ‘મુંધી તેમના નેતાને અનુસર્યો હતા તેમના પર આવા જાહેર ઓક્કારની કેસી જબરદસ્ત અસર થઈ હશે તેની કલ્પના કરવા જેવી છે. ૧૨

‘પણ કેશવ હજી પોતાના મન જોડે, અર્થાં કરી રહ્યા હતા, તેઓ ઈશ્વરના પૂજારી હોવાનો દાવો કરતા હતા, પણ પોતે ‘ખ્રિસ્તી’ હોવાનો દાવો કરતા હતા. ૧૩ ઈશ્વર, સોફિસ્ટિક અને ચૈતન્ય એ તેમના સરીરના કે તેમના મનનો અક્ષેપો અંસ છે. એવો વિચાર કરીને, એ વિચિત્ર રીતે, તેઓ એ ત્રણનું એકીકરણ કરવા માગતા હતા. ૧૪ છતાં તેમણે પોતાના સમાજમાં ખ્રિસ્તી ધર્મના કેટલાક પૂજવિધિ દાખલ કર્યા; માત્ર હિંદી રૂઢિને અનુકૂળ એવું રૂપ તેમને આપ્યું. શેદી ને દાફને ઈશ્વર ખ્રિસ્તનાં માંસ ને સ્થિત

માની તે ખાવનો વિધિ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં છે. દેશવે ૧૮૮૧ ના માર્ચની ૧૬ી તારીખે આ વિધિ કર્યો; તેમાં રાટી ને દારૂને બદલે બાત ને પાણી મૂક્યાં. ૫૫ ત્રણ મહિના પછી સમાજમાં બાપ્તિસ્માનો વિધિ કર્યો; અને તેમાં પિતા, પુત્ર ને પવિત્ર આત્માની શ્રુતિ ગાઈ. આમાં તો દેશવે ચોતે પહેલ કરીને દાખલો બેસાડ્યો.

ઉપર ૧૮૮૨ માં તેમણે ઐકસ ડગલુ બધું. ખ્રિસ્તી ધર્મનાં સર્વ મૂલ્ય તત્ત્વોમાંથી ખ્રિસ્તી ત્રિમૂર્તિ એશિયાને સમજાવી ને સ્વીકારવી હંમેશાં સૌથી કઠણ લાગી છે; અને એને વિશે તેણે અણુગમે ૬ તિરસ્કાર દાખલો છે. ૫૧ દેશવે તેનો સ્વીકાર કરી તેને અપનાવી, એટલું જ નહીં પણ હર્ષભેર તેનો સ્વીકાર કર્યો, ૫૭ ને તેનાથી પોતાને જ્ઞાનનો નવો પ્રકાશ મળ્યો એમ માન્યું. તેમને એવો ભાસ થયો—અને તે અકારણ નહોતો—કે આ મૂલ્યતા તે ખ્રિસ્તી તત્ત્વશાસ્ત્રથી કમાનમાં આવીને પથ્થર છે, તે વિશ્વની સર્વોચ્ચ કલ્પના છે....' તે ખબરો છે, અને તેમાં જન્મતના ધર્મસાહિત્યનું બધું સંચિત ધન ભેગુ થયેલું 'પડ્યું' છે—સમમ માનવજાતિનાં તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, અને દલિતામાં જે કંઈ મૂલ્યવાન છે તે બધું....વળી એ જન્મતની ધર્મભાવનાનો ઊંચામાં ઊંચો આવિર્ભાવ છે....' તેમણે આ ત્રણ પુસ્તકોનો વ્યાખ્યા, સનાતની ખ્રિસ્તીની દૃષ્ટિએ, ઐકસ આપી છે એમ હું માનું છું. ૫૮ તેમને હજી કોઈ વસ્તુ ખ્રિસ્તી ધર્મથી અજમા રાખતી હતી શું ?

એવી એક જ વસ્તુ હતી, પણ તે સ્વતંત્ર જન્મત જેવી હતી— એ હતો એમનો પોતાનો સદેશ, ભારતીય 'નવવિધાન'. તેનો ત્યાગ કરવા તેમનું મન કોઈ દિન તૈયાર થાય એમ નહોતું. તેમણે ઇસુનો અપનાવ્યા એ સાવ સાચું. પણ ઇસુએ ચોતે પાછા ભારતને તથા દેશવના સેશરવાદને અપનાવવા રહ્યાં હતાં. 'આલી જન, મૂર્તિપૂજા !

‘મૂર્તિપૂજના ઉપદેશદો, વિદાય છે તમને !’ (આ સંબોધન પશ્ચિ-
 -ચયું હતું. ઈસુ ખ્રિસ્ત એ સાચત શબ્દ છે. ‘ઈસુ અ.પણ :
 જગતમાં આપ્યા તે પહેલાં ઘણા લોકો વખતથી તે પરમ પિતા
 વક્ષ રચનામાં નિરાવરણ હોયોસરૂપે ગુપ્ત રીતે રહેલા હતા. ’ તે
 -શારીરિક જીવન વ્યતીત ચક્રુ તે પૂર્વે ગ્રામ અને રામમાં, ઈન્દ્રિય
 અને હિંદમાં, મગ્ગદેના કવિઓમાં. તેમજ કનકચુગિયમ અને શક
 સુનિનાં રૂપમાં તેમણે દેખા લીધી હતી; અને નવવિધાનના આ હિન્દ
 પ્રચારકનું કામ ઈસુનો માયો ને સર્વદેશી અર્થ જાહેર કરવાનું હતું
 કેમકે ત્રિમૂર્તિમાં ‘પુત્ર’ પછી ‘પત્નિ આત્મા’, આવે છે; અને
 ‘આ નવવિધાનનો ધર્મસંધ’ એ એકંદરે પવિત્ર આત્માની સંસ્થા
 છે, તથા તે આદ્યજ્ઞાના જૂના નેમજ નવા કરાર અધૂરા હતા
 તેમને પૂરા કરે છે.

એટલે આ હિંમાવય જેના સેશરવાજ પદ ઉપરથી તેમજ
 નીચેથી સખત આધારો થયા તોપણ તેનો જગતે અંશ ખરી
 પડ્યો નહોતો; જોકે એ આધારો એવા હતા કે એ વાદના ગદને તેમણે
 સૂરંગ લગાડી હોત તો નવાઈ નહોતી. કેશવે વિચારના પ્રયત્ન પ્રયાસ
 વડે ઈસુ ખ્રિસ્તને એ નવવિધાનમાં મમાવી લીધા, અને પોતાના
 નવવિધાનને ઈસુના નામથી આજ્ઞાદિત કર્યું; કેમકે તેઓ માનતા
 હતા કે ઈસુ ખ્રિસ્તનો સાચો અર્થ પશ્ચિમના ખ્રિસ્તી ધર્મ આગળ
 પ્રગટ કરવા માટે જ મને જન્મ મળેલો છે.

કેશવના સ્વર્ગવાસ પહેલાં, ૧૮૮૩ માં, તેમણે આપેલા છેલ્લા
 સંદેશનો રપટ હેતુ આ હતો. ‘સંદેશનું મથાળું હતું : ‘યુરોપને
 એશિયાનો સંદેશ’. તેમાં તેમણે કહ્યું : ‘હે માંપ્રત્યક્ષ ને વિષય-
 સોજમાં પડેલા યુરોપ, તારા કુચિત ધર્મનું ખૂટતું જ્ઞાનમાં મૂકી
 દે ! તેનો ત્યાગ કર, અને ઈશ્વરપુત્ર ઈસુને ન.એ માંયા કેયલિક અને
 -સર્વદેશી ધર્મસંધમાં સામેન થા !....’

‘શિશ્તી મુગેપ ઈમ્મુ શિસ્તના અડધા પણ સમ્મો સમન્નુ નથી ઈમ્મુ અને ઈમ્મુ એક છે એમ તે સમન્નુ છે, પણ ઈમ્મુ અને માનવગતિ એક છે એમ તે મમલ્યુ નથી એ મોટું રહસ્ય છે, અને નવવિધાન જગત આગળ એ રહસ્યને પ્રગટ કરે છે મનુષ્યનું ઈશ્વરની જ આથે અનુમધાન નહીં, પણ મનુષ્યનું મનુષ્યની આથે અનુસધાન પણ !... એશિયા યુરાષને રહે છે “ મદેન, ઈસુમા એકે થા !...” એ ઈમારુ, માયુ ને સુન્દર છે—હિંદ એશિયાની નજીક, અમરમાનની સલામી, અને જીવની ઉદારતા—જે દર્દ પવિત્ર તરવ છે તે ઈમ્મુનું જે.. ”

અને એશિયામા આગે ના નગ દોમના આ નવા પોપ એની ધુનું સુન્દર ગાન માય ૭૫

પણ તેઓ નો અંખરા પોપ દતા, અને પગરપગ મેળ સ વનારી માનવગતિના અંખરે તેમણે પેતાનો સિદ્ધાન્ત મનાવવો રતો હતો એ સિદ્ધાન્તનું રહસ્ય કરવા માટે તેઓ હ મેશા વજ હાથમા રાખી મૂકતા, અને એકેશ્વરવાદના વિષયમા—ઈશ્વરની કેવળ પરત્વે—તેઓ જતા પણ માનવાજ હજવાની ના પાડતા

‘વિજ્ઞાન એક > ધર્મસૂત્ર એક છે’

તેમના સિધ્ધ મનુમદાએ તેમને મુખેઈ ઈમ્મુ શિસ્તના ઝાંખણીના સમ્મો—પણ વધારે આગળ કપમા—કિશ્વાગઆ છે

‘લા જવાનો રસ્તો એ-જ છે સ્વર્ગમા પાઠલી બાબુથી પેસવાન આપણુ નથી. જે માણુસ આગરે જાગેથી પેસતો નથી તે ચોર ને કાઢ છે’

રામકૃષ્ણે હસતા હસતા શ્રેલા હેતબર્ણા સમ્મે હસતા આ જિલ્લા જા માનના ઝમ્મે છે ૧૦

એ, અવધાને અમે જે નિવસનની જગત રહે છે ન નિવસન

ધાર્મિક સર્વદેશીયતા જોડે મેળ ખાતું નથી, અને ઘણીવાર અગમણતા અધ્યાત્મિક સામ્રાજ્યવાદમાં લળી જાય છે. એ નિયમનને માટે ફેરવે તેમના જીવનના આખરભાગમાં નવી સંહિતા રચી (સપ્ટેમ્બર ૨, ૧૮૮૩). તેમાં 'ભારતના નવવિધાનના આયોજના રાષ્ટ્રીય કાયદો' આપેલો હતો. એ કાયદો તે ધર્મરત્ન નીતિનિયમ હતો. માત્ર સુધરેલા હિંદુઓની ખાસ જરૂરિયાતો ને તેમના ચારિત્રને અનુકૂળ આવે એવા ફેરફારો તેમાં કરેલા હતા, અને તેની રચના તેમની રાષ્ટ્રીય મનોવૃત્તિઓ ને પ્રજ્ઞાસિક્ષાઓના પાયા પર કરવામાં આવી હતી. તેમાં રાષ્ટ્રીય એકતાવાદ ભરેલો છે એમ દલીલ શકાય—એક ધર્મવર, એક શાસ્ત્ર, એક દીક્ષા, એક વિવાહ—કુટુંબ, ઘર, વેપાર, અભ્યાસ, મનોરંજન, દાન, સમાર્પણ વગેરેને લગતી આગાઓની આખી મૃતિ કેવળ કાંઈપ્રતિષ્ઠા છે, કેમકે જે હિંદુ માટે તે રચાયેલી છે તે હજી હસ્તીમાં આગ્યું નથી, ને આવશે કે કેમ તે વિષે શંકા છે.

તે હસ્તીમાં આવશે એવી ફેરવને પોતાને ખાતરી હતી ખસે તેમની બુદ્ધિની આખી ઈમારત કાચા પાયા પર રચાયેલી હતી—એ પાયો તે પૂર્વ ને પશ્ચિમની વચ્ચે ઝોનાં ખાતા તેમના સ્વભાવનો હતો. માદગી^{૧૧} આવી ત્યાં એ ઈમારતના સાંધા કીચા થઈ ગયા. તેમનો આત્મા કોની પાસે જવાનો હતો—ઈસુ પાસે કે કાની પાસે? તેઓ મરણપથારી પર હતા તે વખતે રામકૃષ્ણ, દેવેન્દ્રનાથ—તેમના જૂના ગુરુ, જેમની જોડે હવે તેમને અમાધાન થયું—, અને દક્ષદત્તાના બિરાધ, એ બધા તેમને જોવા ગયા. ૧૮૮૪ના જાન્યુઆરીની ૧લીએ કાલીમાતાના એક નવા મંદિરમાં મૂર્તિની પ્રાણપ્રતિષ્ઠા કરવા તેઓ છેલ્લીવારના બહાર નીકળ્યા. પણ જાન્યુઆરીની ૮મીએ તેમની મૃત્યુ-શય્યાની આમપાસ તેમની પોતાની વિનતીથી એક સિંધે ગાયેલા એક રતોત્રમાં ગેયસીમેઈનના બાગમાં ઈસુને ધરેની વેદનાતું વર્ણન હતું.

જ્યાં માણસનું મન આમ નિરંતર દોહાપમાન હોય ત્યાં એ જોઈનાં વચ્ચેથી રચેલા શોધી કાઢવો સાદા સરળ હોવાની પ્રગતને માટે તો અશક્ય હતું. પણ તેને લીધે કેટલું આપણને વધારે નજીકના લાગે છે, ને તેમના વિચારો આપણા હૃદયને સ્પર્શ પણ વધારે કરે છે; કેમકે આપણે તેમના જોડામાં જોડા વિચારોનો અભ્યાસ કરી શકીએ છીએ, ને એ વિચારો જોડે કેટલી મનોમ્યથા રહેલી હતી તે જોઈ શકીએ છીએ. જે પુરવે ઈશ્વરની શોધ પાછળ પોતાની સર્વ શક્તિ ખરચી નાખી, ને જેમનું શરીર અદૃશ્ય ઈશ્વરને શિકાર બન્યું હતું, તે પુરુષના જીવનની શુભ કરણતા બીજા દોહાના કઠોર શમકાળની ફાળુ ને વેધક દૃષ્ટિને વધારે દેખાતી હતી. ૧૨ પણ દોહા જન્મસિદ્ધ ગેતા બલે પોતાની વ્યથા પોતાના મનમાં મંદરી રાખે તોપણ, તેણે છેક અંતકાળની ઘડીએ મનને આવી રીતે દોહાપમાન વાત્ર દેવું ચોખ્ખું છે ખડું ? તેઓ એ દોહાને (જોઈનાં) નો ગારસો બાહ્ય સમાજને આપી ગયા; અને એ દોહાને લીધે જોડે એ સમાજનો આત્મા સમૃદ્ધ થયો ખરો, પણ હિંદમાં તેનો પ્રભાવ હમેશને માટે નહીં તો લાંબા વખતને માટે નબળો પડ્યો. મેક્સમૂલરની ૧૭ પેઠે આપણને પણ સહેજે એમ પૂછવાનું મન થાય કે તેમના એવરવાદમાંથી તાકિદ રીતે ચિરતી ધર્મનો સ્વીકાર ફલિત થતો નથી ? કેવળના મિત્રો તથા શત્રુઓને તેમના મરણ પછી તરત એમ જ લાગ્યું હતું.

તેમના અંત્યેષ્ટિ સરકાર પછી ઈંગ્લંડ તથા પશ્ચિમી જોરેકારવાળું હિંદ બંનેના અધિકૃત પ્રતિનિધિઓ ગોષ્ઠ પ્રદર્શિત કરવામાં એકઠા થયા. " કેશવ યુરોપ અને હિંદ વચ્ચે એકધનો સાંકળ હતા; " ને એ સાંકળ એકવાર તૂટી તે દરી સાધી શકાય એમ નહોતું. હિંદના સે પછીના દોહા પણ નૈતિક ને ધાર્મિક નેતાઓએ પશ્ચિમની વિચાર-ધારાના હાઈ વચ્ચે આત્માને, તથા જેના ઈશ્વરને અટલા સાચા દિવસો નિષ્ઠા આપણુ કરી નથી. ૧૪

તેથી મેંકસમૂહર લખ્યા 'ચક્ર' કે 'હિંદુ તેનો મોટામાં મોટો સુપુત્ર
જુમાંઓ છે.' પણ હિંદનાં સમાચારપત્રોએ તેમની પ્રતિભાની તો
તુલિ કરી, છતાં તેમને એમ કળૂક કરેલું પડ્યું કે તેમની યોગ્યતા
જેતાં તેમના શિષ્યોની સંખ્યા જોટલી હોતી જોઈતી હતી તેટલી
થી. ૧૫

વરતુતાએ તેમની પ્રગતિ જોડે જોડે એકલા આત્માથી તેઓ
પણા જ દૂર હતાં તેઓ પોતાના દેશજન-મુખ્યને પોતાની બુદ્ધિનાં
વેશુદ્ધ શિખરો સુધી એકે સપાટે પહોંચાડવા માગતા હતા
એમની બુદ્ધિ પોતે તો યુરોપના આદરવાંદિ અને ધસુ ખ્રિસ્તથી
પોષાઈ હતી, સામાજિક, બાંધતોમાં રાખને બાદ કરતાં,
દેશવની પહેલાંનાં કોઈ પુરુષે દેશની પ્રગતિ માટે દેશવના
જોટલી જહેમત ઉઠાવી નહોતી; પણ જે રાષ્ટ્રીય ભાવના એ વંખતે
મારે જોરથી ગમત થતી હતી તે બાંધના બંધે ચડતા જુવાળની
સામે જલદી દિશામાં તેઓ દોડી રહ્યા હતા, ભારતના તેત્રીસ કરોડ
લોકો, અને જે તેત્રીસ કરોડ માણસોએ એ દેવોએ અવતાર લીધો
હતો તે માણસો, તેમની સામે વિરોધ કરવા ખંડા સરેલા હતા—
માનવના સ્વપ્નાનું એ આખું વિશાળ જંગલ હતું; પણ દેશવમાં
પશ્ચિમની દૃષ્ટિ હતી, તેને લીધે તેઓ ભારતના આ અરણ્યમાં
રરતો જૂલ્યા ને પગેરું ઠાઠી ચક્ર નહીં. હિંદના વિશાળ
માનવસમૂહને ઠાને પણ તેમનાં વચનને પુહોંચ્યા હોય એમ
દેખાતું નથી.

દેશવના બાહ્ય સમાજની સામે, અને દેશમાં પશ્ચિમનાં સંસ્કાર
દાખલ કરવાના જે પ્રયત્નો તેમણે કર્યા તે સર્વની સામે, દેશવના
જીવનકાળમાં જ, ભારતના ધર્મવિચારે એક શુદ્ધ સ્વદેશી સમાજ
જોતો થયો. તેના અધ્યક્ષ એક સર્વોચ્ચ કોટિના પુરુષ હતા તેમનું નામ
હતું સ્વામી દયાનંદ (૧૮૨૪-૧૮૮૩). ૧૬

યુગેય જ્યાં હિંદને વિશે આંક બાધવા બેમેત્વારે આ પુરંપસિંહને ખૂલી જાય એવો ઘણો સુખ થઈ છે. પણ એમને યાદ કર્યો વિના બેવિધ્યમા-તેનો છૂટકો ચલાવો નથી, અને નહીં યાદ કરે તો તેને પોતાને સોમલું પડશે; કેમકે એ પુરંપમાં એક વિરલ સંયોગ હતો—તેઓ કમંપરાયણ વિચારક હતા, તેની સાથે તેમનામાં માણસોના આગેવાન થવાની શક્તિ હતી. તેમની પછી એવો મંયોગ વિવેકાનંદમાં થયેલો આપણને જોવા મળે છે. ૬૭

મેં જે ધાર્મિક નેતાઓની વાત પાછળ કરી તે હજુ આગળ કરવાનો છું તે બધા નેતા જંગલમાં જન્મેલા હતા. પણ દયાનંદને જન્મ આપનાર જૂમિ જુદી હતી—એ અરબી સમુદ્રને વાવવ્ય કાઢી હતો, જે અડધી સદી પછી ગાંધીને જન્મ આપવાનો હતો. દયાનંદનો જન્મ શુભશતમાં—કાઠિયાવાડના મોગળી રાજ્યમાં, એક ધનિક સામવેદી કુટુંબમાં, થયો હતો. એમનું કુટુંબ જેવું વેદશાસ્ત્રમાં તેવું જ વહેવારના વિષયોમાં—રાજકાળમાં તેમજ વેપારમાં—પણ ફરાજ હતું. તેમના પિતા એ નાના રાજ્યના કારભારમાં ભાગ લેતા. તેઓ કડક, અને શાસ્ત્રના અદ્યારને અનુસરનાર સનાતની હતા; તે ઉપરાંત તેમના સ્વભાવમાં કડકાઈને કરપ સારી પેઠે હતી—પોતાના આ પાછલા શુભો દીકરામાં જિતયાં તેને સારું પિતાને ખેદ રહી ગયો.

એટલે બાળક તરીકે દયાનંદ કડકમાં કડક આહાત્ય આચારના વાતાવરણમાં જિજ્ઞાસુ. આ કંઈ વરસની ઉંમરે તેમને જનોઈ દેવામાં આવ્યું, અને ધર્મચારીને માટે આચારના જે જે કડક નીતિનિયમો હતા તે બધાનું પાલન આ બાળક પાસે તેમના કુટુંબીજનોએ કરાવવા માંડ્યું. તે વખતે તો એમ દેખાતું જણે આ બાળક આગળ જતા સનાતન ધર્મનો મોટો સ્તંભ નીવડશે, પણ એ તો જુદી વાતનો નીવડ્યો, ને તેણે એ મંદિરના સ્તંભો જિલટા ઉથલાવી પાડ્યા, —માણસો અને ■ કે બહારથી બોલે તેની કળવણી આપીને

જાગંતી પેઢીના જ્ઞાનસને ધાર્યા ધાટ આપી શકાય, ને એ રીતે બિબ્બ-
ની ગચ્છના જેવી દરવી હોય તેવી કરી શકાય. પણ માણસનો આ
ગ્રયાસ કેવો વ્યર્થ છે એ બતાવનારાં સૌ દૃષ્ટાન્ત આપી શકાય એવાં
છે—તેમાંનું એક ધ્યાન 'એચે એવું' દૃષ્ટાન્ત તે દયાનંદનું છે. એવી
સ્થિતિમાં મૌથી અંથુક પરિણમી તે બળવો છે.

દયાનંદના આવા બળવાની વાત નોંધવા જેવી છે. તે ચૌદ
વરસના હતાં તે વખતે મહાશિવરાત્રીની રાતે પિતા તેમને મહાદેવના
મંદિરમાં લઇ ગયા. દિવસે કડક ઉપવાસ કર્યો હતો, ને રાત આખી
જાગરણ કરી શિવનાં સ્તોત્રો ગાવાનાં હતાં. બાકીના બૃક્તો તો જાધી
ગયા. આ નાનો છોકરો એકલો આખ ને મોંચતાં જાગતો રહ્યો.
અચાનક તેણે જોયું કે એક હિંદર આવીને ચિનિ મકાવેલાં ચોખા
ખાય ■ ને શિવર્તિન પર દોડાદોડ કરે છે: એટલું બસ હતું. બાળકના
મનમાં દોષ નૈતિક વિષય પરત્વે બળવો જાગે પછી તેને વિષે કશી
ચકા રહેતી નથી. પત્તકવારમાં મૂર્તિ પરની આં છોકરાની શ્રદ્ધા,
જિંદગીભરને માટે, જીડી ગઈ. તે મંદિરમાંથી નીકળી ગયો, અંધારી
રાતે એકપો ઘેર પહોંચ્યો, અને ત્યારથી તેણે પૂજાવિધિમાં બામ
સેવાની માફ ના પાડી દીધી. ૬૮

ત્યારથી પિતા પુત્ર વચ્ચે અચંદ્રે જે આતાણ ચક્ર ચર્ચ, 'મને
અહમ નિશ્ચયવાળા ને પોતાનો જ કલ્લો ખરો કરવારા હતા; તેને
લીધે માહોમાહે બામઢોડના દરવાજા બંધ થઈ ગયા. જોગણીસ
વરસની ઉંમરે, પોતાની નામરજી હતી માંત્રાપ થરાણે લગ્ન કરાવવા
માગતાં હતાં, તેમાંથી છૂટવા દયાનંદ ઘેરથી નામી ગયા. 'તેમને પકડી
વાવી જાપ્તામાં રાખ્યા તે ફરીવાર, ને આ વેળા (૧૮૪૫ માં)
ગાયમને માટે, નામી ગયા. પિતાને તે ફરી કદી મળ્યા નહીં.

ધનિક બ્રાહ્મણના આ દીકરા પાસે પોતાની જેવી એક મોડી પણ

નહોતી. એ અદ્વિત્યન જીવનને પંદર વરસ મુધી બિલા માગીને ખાધું, અને બગનાં વસ્ત્ર ધારણ કરી સાધુવેશે બારતનું પર્યટન કર્યું. વિવેકાનંદે જીવનનીમાં જેવું જીવન ગાળ્યું, અને બારતના એક છેડાથી બીજા છેડા મુધી જેવી યાત્રા કરી, તેની જ આ જાણે પડેલી આવૃત્તિ હોય એવું દેખાય છે. તેમની પેઠે દયાનંદ પણ વિદ્વાનો ને તપસ્વીઓની મોઢમાં બમ્બા, ક્યાંક દર્શનશાસ્ત્ર શીખ્યા, ક્યાંક વેદ બખ્યા, ને બીજે ક્યાંક વળી યોગદર્શન ને તેની પ્રક્રિયાઓને બખ્યાસ કર્યો. વિવેકાનંદની પેઠે તેમણે પણ બારતનાં લગભગ બધાં તીથોની યાત્રા કરી, અને ધાર્મિક વાદવિવાદોમાં ભાગ લીધા. વિવેકાનંદની પેઠે તેમણે પણ કપ્ટો વેઠ્યાં; અને ચાક, અપમાન તથા નેપમને ન ગણ્યાં. પિતૃમૃતિના દેહ જોડેનો તેમનો આ સંપર્ક વિવેકાનંદની યાત્રાકાળ કરતાં ચારમણાં લાંબો ચાલ્યો. પણ તેમનું પર્યટન વિવેકાનંદની યાત્રા કરતાં એક બાબતમાં જુદું પડતું હતું. દયાનંદ જે માનવસમૂહોમાં મળને પસાર ચતા હતા તે મુશ્કેલી સાવ અજગા ને અલિપ્ત રહેતા; એનું કારણ એટલું જ હતું કે તેઓ આ બધા સમય દરમ્યાન સંસ્કૃત સિવાયની કોઈ ભાષા જાણતા નહીં. વિવેકાનંદને જો રામકૃષ્ણનો સમાગમ ન થયો હોત; અને તેમનામાં જો આ ખુલામનું ને નિશુદ્ધિનું જે બાજે અભિમાન હતું તેના પર આ અત્યંત માનવપ્રેમી શુરુની ક્ષમાશીલ દયા ને વિરલ સહૃદયતાએ અંકુશ ન મૂક્યો હોત; તો વિવેકાનંદ જેવા બન્યા હોત, તેવા દયાનંદ હતા. વડેમ અને ગદ્ગદાન, આત્માની શિથિલતા, અધોમતિ તરફ લાઇ જનારા પૂર્વગ્રહો, અને જોને વિષે તેમને સાવ તિરસ્કાર હતો તે કરોડો મૂર્તિઓ—એ મિવાય કરુ દયાનંદે જોયું નહીં; જેવાની તેમની ઈચ્છા નહોતી. છેવટે ૧૮૬૦ માં તેમને મથુરામાં શુરુનો સમાગમ થયો. તે તો બધી નમજાઈઓની ઝાટકણી કાઢવામાં ને વહેમને વિષે તિરસ્કાર દાખવવામાં દયાનંદ

કરતાંયે વધારે કડક અને અણનમ હતા. તે સંન્યાસી હતા, તેમણે બાળપણમાં આખો ગ્રામગીરી હતી, અને અગિયાર વગસની વયથી જગતમાં એકલા હતા. તે વિદ્વાન પુરુષ હતા, બીજા પુરુષ હતા. તેમનું નામ હતું 'સ્વામી વિરજનદે' સરસ્વતી. દયાનંદ તેમના શિષ્ય થયા. અંગ્રેજીમાં કહેવું હોય તો, તેમની 'ડિસિપ્લીન'માં^{૧૯} દાખલ થયા. આ 'ડિસિપ્લીન' શબ્દનો મૂળ, મત્તરમા સેકાનો, અર્થ છે દેહદમન માટે શરીર મારવાનો આગમો. આ 'આગમો'ના ધા તેમના આત્મા ઉપર તેમજ શરીર ઉપર પણ પડ્યા. જરાયે નરમ ન પડે એવા ને અતિઆગ્રહી એવા આ પુરુષ પાસે શિષ્ય તરીકે રહી દયાનંદે અઢી વરસ નેમની સેવા કરી. પોતાની અટકને વિરમરણની ખાડમાં નાખી દઈ શુરની અટક સ્વીકારી! એટલે તેમના કાર્યનો પછીનો ક્રમ એ કેવળ આ કડક પ્રત્યાચક્ષુ પુરુષની ઈચ્છા અનુસાર જ ચાલ્યો, એ યાદ રાખવામાં કેવળ ન્યાય રહેલો છે. તેઓ છટા પડ્યા ત્યાંકે વિરજનદે તેમની પાસેથી વચન લીધું કે 'પૌગણિક ધર્મમાં જે પાપ હી મતો પેસી ગયા છે તે દૂર કરવામાં, બુદ્ધ પહેલાંના યુગની ધાર્મિક પ્રજ્ઞામિકાતુ પુનઃ પ્રસ્થાપન કરવામાં, અને સાતનો પ્રચાર કરવામાં હું મારું જીવન સમર્પણ કરીશ.' .

દયાનંદે તરત જ ઉત્તર દિશમાં ઉપદેસ આપવો શરૂ કર્યો. પણ જે પગપકારી પ્રભુભક્તો તેમના શ્રોતાઓની નજર આગળ આપું સ્વર્ગ ખુલ્લું મૂકી દે છે તેમનાથી દયાનંદનું જીવન એક બાળતમાં જીવું હતું. દયાનંદે દસિપદ કે ગીતાના કોઈ વીર ચોદા જેવા હતા; તેમનામાં હરકચુડીસ કે સ્ત્રીમ જીવે તેવું અંગબળ હતું; અને પોતાનો મત એકલો જ ખરો છે એમ કહી તેઓ બીજા સર્વ પ્રકારના વિચારો સામે ગર્જના કરતા. તેમને એટલી બધી મદ્દજતા મળી કે પાંચ વરસમાં તો ઉત્તર દિશ સાત જાદવાઈ ગયું. આ પાંચ વરસમાં તેમનો જીવ લેવાના પ્રયાસ ચાર કે પાંચ વાર થયા—કેટલીકવાર તેમને ઝેર

આપવાના પણ પ્રયત્ન થયા. એટલે જ એક ધર્મોદ્ધ માણસે શિવનું નામ દર્શ તેમના મોઢા પર નાગ ફેંક્યો, પણ તેમણે તે એ નામને પકડી તેને કમડી નાંખ્યો. તેમને હંદાવાનું અચકલ હતું: કેમકે તેમને સંસ્કૃતનું ને વેદનું અત્યેક જ્ઞાન હતું, અને તેમના સમ્યક્ત્વે ધર્મધર્મતા અંગારથી તેમના વિરોધીઓ મઢાત થઈ જતા. તેઓ દયાનંદને નદીના પૂરની ઉપમા આપતા. શંકરની પછી વેદધર્મનો આવો પેઢાંબર કોઈ થયો નહોતો. સનાતની સાત્તણો તે સાવ નિરુત્તર ને અચક બની ગયા, એટલે તેમણે દયાનંદની સામે કાશીની મઢ મારી. દયાનંદ નિર્બંધપણે ત્યાં ગયા, અને ૧૮૬૬ના નવેમ્બરમાં મહાભારત વાદ આદ્યો. ત્યાં કરોડો પ્રતિપક્ષીઓ આવ્યા હતા, ને સદે તેમને ચિત કરવા આતુર હતા. સનાતની હિંદુઓના સદે અતિરથી મહારથી ત્યાં એમ થયા હતા. એવા જળસો પંડિતો સામે ત્યાં તેમણે એકલાએ કલાકોના કલાક સુધી શાસ્ત્રાર્થ ક્યો. જ તેમણે પુરવાર ક્યું કે જે વેદાન્તનું આચરણ આજે થઈ રતું છે તે મૂળ વેદથી વિરદ છે. તેમણે એવા દાવો કર્યો કે હું ખરા શ્રુતિપત્ર પર, બે હજાર તરફ પહેલાંના શુદ્ધ ધર્મ પર, પાછો જઈ છું. લોકોને એમનું કહેવું પૂરું સાંભળવાની ધીરજ નહોતી. તેમણે ખૂમરાણુ કરી દયાનંદને બોલવા દીધા નહીં, અને તેમને જાતિગદ્ધિત કર્યા. તેમની આસપાસ સુનકાર પેદા કરવામાં આવ્યો. પણ મહાભારતની ધાટી પર થયેલા આવા વાચ્યુદ્ધના પડધા આખા દેશમાં ફેલાઈ ગયા, ને તેને લીધે તેમનું નામ આખા હિંદમાં પ્રખ્યાત થયું.

તેઓ કલકત્તામાં ડિસેમ્બર ૧૫, ૧૮૭૨થી એપ્રિલ ૧૫, ૧૮૭૩ સુધી રહ્યા. ને દરમ્યાન રામકૃષ્ણ જોડે તેમને સુલાકાત થઈ. સાત્ર સમાજે પણ તેમને હેતથી આવકાર આપ્યો. કેશવ અને તેમના માણસોએ તેમની જોડેના પોતાના મતઢેદા તરફ રવેજાએ આંખ મીંગી. તેમને મથું કે શ્વિયુસ્ત સમાજનક વહેમો ને કરોડો

દેવો સામેની આપણી જોહાદમાં આ તમડા સાથી સારા છે. પણ
 પશ્ચિમના વિચારોથી રંગાયેલા ધાર્મિક ચિન્તકો જોડે સમજૂતી પર
 આવે એવા માણસ દયાનંદ નહોતા. તેમનો રાષ્ટ્રીય હિંદી સેશ્વર-
 વાદ, કેવળ વેદની શુદ્ધ ધાતુમાંથી ઘડાયેલી તેમની ગતિવેદ
 જેવી ધર્મશ્રદ્ધા, — એને બાહ્ય સમાજના ધર્મ જોડે કશું સામ્ય
 નહોતું; કેમકે એ લોકોનો ધર્મ તો અર્વાચીન સંશયથી રંગાયેલો
 હતો, અને તે વેદના નિર્વિવાદ પ્રામાણ્યનો તથા પુનર્જન્મના
 સિદ્ધાન્તનો ધનકાર કરતો હતો. ૭૨. દયાનંદે બાહ્ય સમાજ જોડેની
 વાટાઘાટ તોડી નાંખી. એ સમાજમયી તેમને તો લાભ થયો, ૭૩.
 કેમકે એ લોકો પામેથી તેમને એક જુદું સાદી સૂચના મળી — જો
 વહેવારની દૃષ્ટિએ તેની જે દિશા હતી તે અમારે તેમના ધ્યાનમાં
 આવી નહોતી ૭૪ આ સૂચના એ હતી કે ‘તમે લોકોની બાવામાં પ્રચાર
 નહીં કરો, તો તેની અસર નહીંજેવી જ થશે.’ તેઓ મુંબઈ ગયા.
 અને ત્યાં તેમનો સ પ્રદાપ હિંદના સમાજજીવનમાં ૭૫ ધાલવા લાગ્યો.
 આ સંપ્રદાયની રચાપના તો તેમણે બાહ્ય સમાજના કાખવાની નકલ
 કરીને કરેલી; પણ તમનામાં સંજાનની સૂઝ અને આવડત વધારે હતી.
 ૧૮૭૫ના. એપ્રિલની ૧૦મીએ તેમણે મુંબઈમાં પદેધવહેલા આપ
 સમાજની રચાપના કરી. એ ભારતના આર્યોનો, શુદ્ધ હિંદીઓનો,
 સિંધુગંગાને કાંઠે વસતી પ્રાચીન વિજેતા પ્રજાના વંશજોનો, સમાજ
 હતો. અને એ નિસ્વાઓમાં જ, તેનો પાયો સૌથી વધારે જોરથી
 નાંખાયો. ૧૮૭૭ માં લાહોર મુકામે સમાજનાં ચિદાન્તો ચોકસ
 રૂપમાં ઘડાયા. ત્યારથી માંડીને ૧૮૮૩ મુધોમાં દયાનંદે ઉત્તર હિંદ,
 રાજપૂતાના, તથા આખાને અવધના મુક્ત પ્રાન્તોમાં ઠેર ઠેર આપ
 સમાજની યાખાઓ રચાવી. પંજાબમાં, તેનો વિશેષ પ્રચાર થયો, ને:
 એ પ્રાન્તને દયાનંદે પોતાનું મુખ્ય કેન્દ્ર બનાવ્યો. દ્વિમંત્ર આખા
 હિંદ પર તેમનો પ્રભાવ પડ્યો. એકલા મદાસ પ્રાન્તમાં જ તેમની
 ૮૪૧ ખાસ અસર પડ્યા પામી નહીં. ૭૬

તેમને પૂરાં સાઠ પાંચ વરસ થયા પહેલાં એક હત્યારાએ તેમને
જીવ લીધેલા આ ઠગક ધર્મગુરુએ એક મહારાજની ઝાટકણી ટાંકી
હતી; તેની રખાતે દયાનંદને એર અપાવ્યું. ૧૮૮૩ના અક્ટોબરની
૨૦મીએ અજમેરમાં તેમણે દેહ છોડ્યો.

પણ તેમનું કામ તો જરાયે અટક્યા વિના આગળ ચાલ્યું, અને
તેને એક પછી એક વિનય મળતા જ ગયા. આર્થ સમાજના
સભ્યોની સંખ્યા ૧૮૬૧માં ૪૦,૦૦૦ હતી; તે વર્ષીને ૧૮૭૧માં
૧,૦૦,૦૦૦; ૧૮૯૧માં ૨,૪૩,૦૦૦; અને ૧૯૨૧માં ૪,૬૮,૦૦૦
અર્થ. ૭૧ હિંદુ સમાજના ડેટલાક અગ્રગણ્ય પુરુષો—મુસદ્દીઓ તેમજ
મહારાજાઓ—તેમાં જોડાયા. કેશવના બ્રાહ્મ સમાજે હજારો પડપા
જ પાડ્યા હતા. એથી બિલકુલ આર્થ સમાજને મળેલી સફળતામાં
લોકોનો જે ઉમંગો ને જે ધગશ દેખાઈ આવ્યા તે ખતાવે છે કે
દયાનંદના ઠગક ઉપદેશને તેમના દેશના વિચાર જોડે, તથા હિંદી
રાષ્ટ્રવાદના પ્રથમ સ્ફુરણો જોડે, કેટલો બધો મેળ હતો. એ વિચાર
અને એ રાષ્ટ્રવાદ બંનેમાં તેમણે પોતાનો ફાળો આપી તેની
અભિવૃદ્ધિ કરી.

આજે રાષ્ટ્રીય જાગૃતિનો આ જે જીવાળ ચડેલો છે તેના મૂળમાં,
ક્યાં કારણો રહેલાં છે તે યુરોપને સમજાવવાથી કંઈક લાભ થાય
એવો સંભવ છે.

હિંદને પશ્ચિમને રવાડે ચડાવવાની ક્રિયા હદ બહાર આગળ જતી
હતી; અને તેમાં હંમેશાં પશ્ચિમનું સારામાં સારું પાસું દેખા દેતું
નહોતું. બુદ્ધિના ક્ષેત્રમાં એ ક્રિયાની અસર એ પડી હતી કે માણસોનાં
માનસ છીછરાં ને હલકાં જનતાં હતાં; તેને લીધે સ્વતન્ત્ર વિચારની
જરૂર રહેતી નહોતી; છોકરા છોકરીઓનાં કુમળાં મગજને સ્વદેશના
વાતાવરણમાંથી ઉપાડી બુદ્ધિ જ વાતાવરણમાં મૂકી દેવામાં આવતાં;

ને તેને લીધે તેમનાં મનમાં ચોતાની જાતની પ્રતિબા વિં
તિરસ્કાર પેદા થતો. પ્રજાની આત્મરક્ષાની દૃષ્ટિએ આની સામે
બળવો દર્યો. હિંદની નસોમાં, એક તરફ યુરોપનો છીછરો શુદ્ધિવાદ
ધીરે ધીરે રેડાતો હતો; એ વાદનો, કટાક્ષથી ભરેલો, અહંકાર
ભારતના આત્માનાં જિંડાણો વિષે દૃશ્ય સમજતો નહોતો. બીજી તરફ
હિંદની નસોમાં ખ્રિસ્તી ધર્મ રેડવામાં આવતો હતો; તે બ્યારે
કૌટુંબિક જીવનમાં પ્રવેશ કરતો ત્યારે ઇસુ ખ્રિસ્તની અવિશ્વવાણી
સાર સાચી પડતી કે ‘હું બાપ અને દીકરા વચ્ચે ફૂટ પડાવવાને
આવ્યો છું....’

ખ્રિસ્તી ધર્મની અસર ખોટી હતી એમ દલીલો તેની વગોવણી
કરવાનું મારું તો કામ બેચક્ર નથી જ. હું જન્મે કેયલિક છું. વળી
સંઘ તથા ધર્મનાં જે અંગોમાં ઇતર ધર્મો વિષે અરુચિ ને તિરસ્કાર
રહેલાં છે તે અંગોની બહાર જોકે હું નીકળી ગયેલો છું; છતાં ઇસુના
રુધિરનો સ્વાદ મેં ચાખ્યો છે; અને તેના અન્ધારમાં તથા ખ્રિસ્તી
મહાપુરુષોનાં જીવનમાં મનીષ જીવનનો જે અંકાર ભરેલો છે તેનો
આસ્વાદ મેં લીધો છે. એટલે એવો ધર્મ બીજા કોઈ પણ ધર્મનો
તાબેદાર બને એવું તો હું સ્વપ્ને પણ ન જુઝું; આત્મા અમુક
જાયાએ ચડે પછી તે જરાયે આગળ જઈ શકતો નથી. હું બોલ્યો, એક
દેશનો ધર્મ પારકા પ્રજાઓમાં ફેલાય છે ત્યારે તેમના પર એ ધર્મનાં
હિતમ તરવોની અસર હંમેશાં પડતી નથી. પૃથ્વીના વિજયની ક્ષણ
જોડે ધણીયાર માનવી અહંકારના પ્રતો બને છે; અને, જો વિજય
મળે તો, તે પરથી ધણીયાર એવો નિર્ણય બાંધવામાં આવે છે કે સારા
સાખ્ય મારે મને તેમાં સાધન વાપરવાં વાજબી છે. હું તો એથી
આગળ જઈને એમ કહું કે કોઈ પણ પરમજના આત્માનું જે બિંચામાં
જાયું સિખર દોય છે ત્યાં રહેલા, એ પ્રજાના આત્માના, જિંડામાં
જિંડા ધર્મનો કળજો કોઈ ધર્મ—તેના સ્વોચ્ચ રૂપમાં તે રજૂ થતો

હોય તોપણ—લે એવું જવલ્લે જ અને છે. એ પ્રજાહૃદયનાં અમુક પાસાં હિપર તે અસર પાડે છે; તે પાસાં ઘણું અર્થવાહી હોય છે એ વિશે શંકાનથી, પણ તેમનું મહત્ત્વ ગૌણ હોય છે. આપણામાંના જે માણસોએ “ખ્રિસ્તી તત્ત્વશાસ્ત્રની અદ્ભુત દર્શન પર જીંડું ચિન્તા કર્યું” છે તે તેનાં જીડાણોનો તાગ કાઢ્યો છે, તેઓ તો જાણે છે કે જે તત્ત્વશાસ્ત્રમાં આત્માની જીડતી પાંખોને વિહરવા માટે ફેટલો અનન્ન અવકાશ પડેલો છે; અને સત્ તત્ત્વ, તથા એને વળગી રહેલો પ્રેમ એનું જે ઈશ્વરી વિશ્વ એ તત્ત્વશાસ્ત્રમાં ખતાવેલું છે તે વેદાન્તના ધ્વજન કષ્ટના કરતાં રતિપૂરે ઓછું વિશાળ કે ઓછું જબ્બ નથી. પણ કેશ જેવા ઇશ્વરને જે એ વિશ્વની જાંખી યવા પામી, તો તેઓ એમન પ્રજામાં અપવાદરૂપ હતા; અને મને તો એમ લાગે છે કે હિંદુઓના આગળ ખ્રિસ્તી ધર્મને આ રૂપમાં જલ્દી જવલ્લે રજૂ કરવામાં આવે છે. તેમની આગળ તો ખ્રિસ્તી ધર્મ રજૂ કરતાં એમ કહેવામાં આવે છે કે તે નીતિધર્મની, વહેવારુ આચારની, સ્મૃતિ છે; અથવા—જો એવો શબ્દપ્રયોગ થઈ શકે તો—તે ‘ક્રિયામાં જિતરેલો પ્રેમ’ છે. ખ્રિસ્તી ધર્મનું આ પાસું ઘણું અગત્યનું છે એ ખરું, પણ તે સૌથી મોટું પાસું નથી. એક વસ્તુ ખાસ નોંધવા જેવી છે. હિંદમાં જે માણસો ખ્રિસ્તી ધર્મમાં દાખલ થયા છે તે કમરેત ને હિંસાહવાળી વ્યક્તિઓ-માંના વર્ગમાંથી આવેલા છે; આત્માનું જીંડું ચિંતન કરનાર, આત્માને વીરતાપૂર્વક જીંઘ્યાં આભારમાં વિહાર કરાવી શકે એવા, પુરુષોના વર્ગમાંથી આવેલા નથી. ૭૭

આ વાત બહોં ખરી હો. યા ન હો. એ વાત ચર્ચાનો ધણો મોટો વિષય માર્ગ પડે એવી છે. પણ ખીજી એક વાત તો ખરી ઐતિહાસિક દૃષ્ટિકોણ છે. ક્વાન્ટલું માનસ જ્યારે ધડતરની દશામાં હતું ત્યારે ભારતની જિંઘામાં જાગી કાઢિની ધર્મભાવના એટલી તો નિર્બળ બની

■ અર્ચકની કે યુરોપની ધર્મભાવના તેની દીર્ઘ યગેલી જ્યોતને હોતવી

નાંખશે એવો બધ દેખાતો હતો; અને છતાં એની જગ્યાએ યુરોપની ધર્મભાવના પોતાની જ્યોત મૂકવાનો સન્તોષ તો લઈ શકે એમ હતું જ નહીં. બ્રાહ્મ સમાજને આ વસ્તુથી બેચેની થતી હતી ખરી; પણ તેની પોતાની ઉપર તો ઇચ્છાએ કે અનિચ્છાએ પશ્ચિમના ખ્રિસ્તી ધર્મની છાપ પડેલી હતી. રામમોહન રાયે શરૂઆત જ પ્રોટેસ્ટન્ટ એકેશ્વરવાદથી દૂર હતી. દેવેન્દ્રનાથે એનો ઇનકાર તો કર્યો, પણ તેને બ્રાહ્મ સમાજમાં ઘૂસી આવતાં રોકવા બેટલું બળ તેમનામાં નહોતું. તેમણે જ્યારે બ્રાહ્મ સમાજમાં કેશવનું ચક્ષણ ચલાવી દીધું, ત્યારે આરમાંથી ત્રણ ભાગ તો ખ્રિસ્તી ધર્મના સુગંધારોથી રંગાઈ ચૂકેલા હતા. છેક ૧૮૮૦માં કેશવના એક દીકાકાર એમ કહી શક્યા હતા કે 'જેઓ કેશવને માને છે તેઓ સેશ્વરવાદી નામ શુભાવી બેદા છે, કેમકે તેઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ તરફ વધારે ને વધારે દગલતા જાય છે.' ત્રીજા બ્રાહ્મ સમાજે (કેશવથી છૂટા પડેલા સાધારણ બ્રાહ્મ સમાજે) હિંદના ખ્રિસ્તી ધર્મ જોડે પોતાને ડેટલા મતબેદો છે તે વિષે ચોક્કસ બાંધામાં ચોખવટ કરી હતી છતાં બ્રાહ્મ સમાજના અડધા સેકા બેટલા સમયમાં એક પછી એક એમ બે કૂટ પડી, એને લીધે એનું જોર ઘટી ગયું હતું. બીજા અડધા સેકામાં તો એ સમાજ ખ્રિસ્તી ધર્મમાં પૂરેપૂરો બળી જશે એવો બધ દેખાતો હતો. એવા સમાજને વિષે હિંદી લોકમતને કશી પતીજ પડી શકે એમ નહોતું.

દયાનંદ વેદના મોંઠા પ્રચારક, ને વેદધર્મની ગર્જના કરનાર હતા. તેઓ એક મહાપ્રજ્ઞના સુપુત્ર હોઈ વેદજ્ઞ હતા. પ્રાચીન ભારતના ધર્મશાસ્ત્રમાં તેમણે ઊંડું અવગાદન કર્યું હતું. પ્રાચીન ભારતની તીર્થતટની ભાવના પણ તેમનામાં હતી એટલે તેમને જે ઉત્સાહપૂર્વક આવકાર મળ્યો ને સફળે સમજી શકાય એવો છે. ભારત પર) આક્રમણ કરનારાઓ સામે હુકાર કરીને સામનો તેમણે એકલાએ જ કર્યો. દયાનંદે ખ્રિસ્તી ધર્મ સામે યુદ્ધ જાહેર કર્યું.

તેમની બારે વળનદાર તલવારે એ ધર્મના ચીરા કરી નાંખ્યા. તેમના ઘા ફેટલા બહોળા વિસ્તાર પર પડ્યા, કે તેનાથી ધારેલાં નિશાન ફેટલાં વીંધાયાં, એ સવાલનો અહીં આપણે જાજો વિચાર કરતા નથી. તેમણે વેરભાવવાળી, અન્યાયી ને દ્વાનિકારક ટીકાની ઢસોટીમા એ ધર્મને મૂકી દીધો. બાઇબલની એક એક છૂટી કંડિકા અડપી લીધી; અને તેના સાચા, ધાર્મિક, અને શાબ્દિક, અર્થ તરફ સુદ્ધાં આંખકાન બંધ કરી દીધાં. (કેમકે તેમણે બાઇબલનો હિંદી અનુવાદ, ને તે પશુ ઉતાવળમાં, વાંચેલો !) ' સત્યાર્થપ્રકાશ'માં તેમણે બાઇબલ પર વરસાવેલી ટીકાની ઝડી ફ્રેન્ચ લેખક વોલ્ટરની ટીકાનું સ્મરણ કરાવે છે. દુર્ભાગ્યે દયાનંદની આ ટીકાઓમાંથી ઠાકોળો લઇને ફેટલાક અર્વાચીન હિંદુઓ ખ્રિસ્તી ધર્મ સામે ઘાઠ ઠાઠીને ટીકાઓ કરે છે.^{૭૮} છતાં, આસેનાપ ખડું કહે ■ તેમ, આ ટીકાઓ મુરોપના ખ્રિસ્તી ધર્મને માટે પરમ મહત્ત્વની છે; કેમકે એ ધર્મને જાણવું જોઈએ કે એશિયાના તેના પ્રતિરુપધર્મો તેનું કેનું ચિન્ન ખડું કરે છે.

દયાનંદને કુરાન અને પુરાણો વિષે પણ આથી અધિક આદર નહોતો, અને તેમણે સનાતની બ્રાહ્મણધર્મના ચરીરને પગ નીચે કચડી નાંખ્યું. જે ભરતભૂમિ એક કાળે જગતની સ્વામિની હતીજે તેની હજાર વરસથી થઇ રહેલી અધોગતિમાં દેશના, જૂન કે વર્તમાન, જે જે માણસોએ કોઇ પણ રીતે કાળો આપેલો, તેમના ઠાકોને વિષે દયાનંદના મનમાં જરાયે દયા નહોતી. જે જે મૂળસોએ સાચા વેદ-ધર્મને ખોટું રસ્તે ચડાવ્યો કે શ્રષ્ઠ, કયો હતો તે જુધાની સામે તેમણે નિર્દયપણે ટીકા કરી.^{૮૦} અવળે પાંદે ચડેલા ને જીર્ણ, સલાહ માનનારા પોતાના જ રોમન ધર્મસંઘ સામે ઘડત ચલાવનાર માર્ટિન-લ્યુથરના જેવી તેમની સ્થિતિ હતી.^{૮૧} તેમણે કાળજી રાખીને સૌથી પહેલું કામ એ કયું-કે ધર્મમયોનાં જળાશય ખુલ્લાં મૂકી દીધાં;

એટલે લોકો પહેલીવાર ત્યાં આવીને જાતે એનું જળ પી શક્યા. તેમણે દેશી બાયામાં^{૮૨} વેદના અનુવાદ કર્યા ને તેના પર એ જ બાયામાં ટીકા લખી—હિંદને માટે એ ખરેખર નવા યુગનો ઉદય હતો. વેદના અધ્યયન વિશે અગાઉ રૂઢિપૂજક બ્રાહ્મણોએ કેટલાક નિર્ગેષો કર્યા હતા; તેને બદલે હવે એક બ્રાહ્મણે કબૂલ કર્યું કે માણસ-માત્રને વેદ બધુવાનો અધિકાર છે, એટલું જ નહીં પણ તેમણે આગ્રહપૂર્વક કહ્યું કે વેદનો અભ્યાસ ને તેનો પ્રચાર એ દરેક આત્માનું કર્તવ્ય છે. ^{૮૩}

એમનો અનુવાદ એ વિવરણ જેવો હતો એ ખરું છે. વેદમાં બૃમ-ચૂક બિલકુલ હોય શકે જ નહીં એવો દાવો તેમણે કર્યો છે. ‘મનુષ્યની પહેલાંથી જ હસ્તી ધરાવતા’ ને ‘અપૌરુષેય’ એવા પરમેશ્વરમાંથી જ વેદ નીકળ્યા છે, એવો એમનો મત છે. એમણે કોઈ વાનની ના કહી પણ તેની સામે બીજા કોઈની આગળ અપીલ કરવાપણું રહેલું નહોતું. તેમણે જે ખંડનો કર્યો છે તેમાં પરમતત્ત્વી જાદુશી દાદ-વામા મણા નથી રાખી. તેમનો કર્મમાર્ગો સૈશ્વરવાદ, યુદ્ધની તેમણે દરેકી સાકલ,^{૮૪} અને છેવટે તેમનો રાષ્ટ્રીય ઇશ્વર^{૮૫}—આ બધામાં, શુદ્ધિની દૃષ્ટિએ,^{૮૬} તેમજ તેમણે વેદનાં વચનોમાંથી ધટાવેલા કડક મતો ને સિદ્ધાંતોની દૃષ્ટિએ, ટીકા કરવા જેવું થયું છે, એ પણ સાચું.

તેમનામાં હૃદયના બાવોની રેલમહેલ નથી; માનવગ્રન્થોને તથા તેમના દેવોને પોતાના તેજમાં નવડાવનાર આત્માનો શાન્ત સ્વ નથી;—રામકૃષ્ણ જેવા પુરુષના આખા જીવનમાંથી જે દૃશ્યો કવિતા તેજની પેઠે ઝરે છે તે તેમનામાં નથી; તેમજ વિવેકાનંદના જેવી બમકમરી કાવ્યમય સૈની નથી પણ દયાનંદ બારતના શિયળ ધર્મગ્રંથોમાં પોતાની પ્રચંડ જીવનશક્તિ, પોતાની નિશિતતા, ને પોતાનું સિદ્ધનું લોકી રેડયાં. તેમના સંબંધમાં વીરની શક્તિ

ગાજતી હતી. પ્રજા સંસારની ઘટમાળમાં નિમગ્ન હતી; સાવ નિષ્ક્રિય હતી; એવી ચતાપાટ પડેલી હતી કે નસીબ આગળ નમવાનું પણ તેને બાકી રહ્યું નહોતું. એવી પ્રજાને તેમણે દ્રશ્ય કે આત્મા સ્વતંત્ર છે, અને માણસની ક્રિયામાંથી જ તેના પ્રારબ્ધનો જન્મ થાય છે. ૮૭- હામનીચના બેદો ને વડેબોની ઘણી ઘીચ ઝાડી જામી મયેલી, તેના પર કુહાડીના ધા પર ધા મારીને પૂરેપૂરી સફાઈ કરવાનો દાખલો તેમણે બેસાડ્યો. તેમનું તત્ત્વચાતુર્ય શુષ્ક ને અસ્પષ્ટ હતું. ૮૮- તેમનું ધર્મશાસ્ત્ર સંકુચિત અને, મારા મત પ્રમાણે, ખીછેહઠ કરાવનારું હતું. પણ તેમની સામાજિક પ્રવૃત્તિઓમાં ને તેમના આચારોમાં સાદસિદ્ધ નિર્ભયતા હતી. હકીકતેને લગતા સવાલોની બાબતમાં તેઓ બહુ સમાજચો આગળ, એટલું જ નહીં પણ આજે રામકૃષ્ણ મિશન જેટલે જવાની હિંમત કરે છે તેથી પણ આગળ, ગયા.

તેમનો સ્થાપેલો આર્થ સમાજ, સિદ્ધાન્તમાં એમ માને છે કે સર્વ ગુણો ને સર્વ પ્રજાઓને માટે સમાન ન્યાય હોવો જોઈએ, તેમજ શ્રીપુરુષોની સમાનતા પણ હોવી જોઈએ. તે જન્મ પર રચાયેલા જાતિભેદનો અસ્વીકાર કરે છે, અને સમાજમાં માણસોમાં પરસ્પરપૂરક એવી જે શક્તિઓ છે તે પ્રમાણે—અર્થાત્ ગુણધર્મ અનુસાર—રચાયેલા ધંધા કે મહાજનોને જ માન્ય રાખે છે. આ વિભાગોમાં ધર્મને દ્રશ્ય રચાત ન હોવું જોઈએ; તેમાં રાજ્યની સેવાનો જ વિચાર હોવો જોઈએ; અને કાણે કયાં કામ કરવાં તે રાજ્ય કરાવી આપે. સમાજના હિતને માટે જરૂરી લાગે તો રાજ્ય જ દોઈ માણસને ધનામ કે સજ્જ તરીકે એક જાતિમાંથી બીજામાં ચડાવી કે ઊતારી શકે. દયાનંદની એવી ઇચ્છા હતી કે દરેક માણસને એટલું જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવાની તક તો મળવી જ જોઈએ જેના વડે તે સમાજની વ્યવસ્થામાં ચડાવ એટલે જિજ્ઞે ચડી શકે. એ જાણ હિપરાંત તેઓ અસ્પૃશ્યોની હરતોનો ધોર અન્યાય સાંખી શકતા નહોતા; અને

તેમના પર મુકાબેલા પ્રતિબદ્ધો દૂર થઈ તેમને તેમના હકો મળવા જ
 જોઈએ એવી હિમાયત તેમના કરતાં વધારે ધગશયી કોઈએ કરી
 નથી. એ વર્ગના લોકોને આર્થ સમાજમાં સમાનભાવે દાખલ
 કરવામાં આવ્યા; કેમકે આર્થ સમાજ એ કોઈ નાત નથી. ‘આપ
 નામ પ્રામિદ. વિદ્વાન, આસ પુરુષોનાં; અને એમનાથી વિપરીત
 જનોનાં નામ દરયુ, અર્થોત્ ડાકુ, કુદ્દ, અધાર્મિક અને અવિદ્વાન છે.’

હિંદમાં સ્ત્રીઓની સ્થિતિ શોકજનક છે. તેમની સ્થિતિ સુધારવા-
 ની જીએશમાં દયાનંદે આથી ઓછી હિંદારતા ને ઓછી હિંમત
 બતાવી નથી. જે કુરિવાજોને લીધે સ્ત્રીઓને કુઃખ વેદનું પડતું હતું
 તેની સામે તેમણે બળવો ઉઠાવ્યો; અને લોકોને યાદ કરાવ્યું કે
 વીરયુગમાં સ્ત્રીઓને ઘરમાં તથા સમાજમાં ઓછામાં ઓછું પુરુષોની
 જોડે સમાનતાવાળું સ્થાન તો મળેલું હતું જ. તેમનો મત એવો હતો
 કે સ્ત્રીઓને પુરુષોના જેટલી જ કેળવણી મળવી જોઈએ; અને
 વિવાહિત જીવનમાંજ તેમને પૈસાના વહીવટ સહિત ઘરની તમામ
 બાબતોમાં પૂરેપૂરો અંકુશ અપાવો જોઈએ. વસ્તુતાએ દયાનંદે લખના
 વિષયમાં સ્ત્રીપુરુષને સરખા દેકે અપાવવાની હિમાયત કરી હતી.
 લખના વિચ્છેદ ન થઈ શકે એમ તેઓ માનતા એ ખરું; છતાં તેમણે
 વિધવાવિવાહની છૂટ આપેલી, એટલું જ નહીં પણ તેમણે તો, લખની
 સંતતિ ન થઈ હોય ત્યારે, સંતાનપ્રાપ્તિ માટે કામચલાઉ સંયોગની
 —અર્થોત નિયોગની—મુદ્દાં દર્શના સ્ત્રીઓ તેમજ પ્રુષો બંનેને
 માટે કરી છે.

છેલ્લે, આર્થ સમાજનો આઠમો સિદ્ધાન્ત ‘જ્ઞાનનો પ્રચાર અને
 અજ્ઞાનનો નાશ કરવાનો’ હતો; અને એ સમાજે હિંદનો કેળવણીમાં
 મોટો ભાગ બજાવ્યો છે. ખાસ કરીને પંજાબ તથા યુક્ત પ્રાન્તમાં
 તેણે છાત્રીઓ ને છાત્રાઓ માટે ઘણી શાળાઓ ઠાઠી છે. એમના

એ પરિશ્રમથી ગુંજતા મધ્યયુગીનોની રચના એ નમૂનેદાર શિક્ષણ-સંસ્થાઓની આસપાસ થયેલી છે. ૯૦ લાકોરની ટ્યાનંદ ઍંગ્લો-વેદિક કોલેજ, અને કાંગડીનું ગુરુકુળ. આ બે સંસ્થાઓ હિંદુ કેળવણીના રાષ્ટ્રીય જૂરબે છે. તેઓ પ્રજાની શક્તિને ફરી સજીવન કરવા મથે છે; અને સાથેસાથે પશ્ચિમે જુદી ને ઉદ્યોગનાં ક્ષેત્રોમાં મેળવેલી સિદ્ધિઓનો પણ ઉપયોગ કરવા માગે છે.

આમાં આપણે એ સમાજ તરફથી ચતી બીજી પણ મેવાની પ્રવૃત્તિઓ ઉમેરવી જોઈએ—જેમકે અનાયાથમો, હોકરા છોકરીઓ માટે કારખાનાં, વિધવાગૃહો, જાહેર સંકટો રોગચાળા. દુકાળ વગેરે પ્રસંગે કરેલાં સમાજસેવાનાં કામો. આ સહુનો સામટો વિચાર ફરી જોતાં એમ સ્પષ્ટ જણાયે કે આર્થ સમાજ એ ખાવિ રામકૃષ્ણ મિશનનો ફરીકે છે. ૯૧

આ કોર, અને લોકનેતાનો આત્મા ધરાવનાર, સંન્યાસીને નિધે મેં દીકડીક દહી દીધું છે. તે પગથી એમ દેખાઈ આવશે કે તેઓ પ્રજાના કેવા મોટા ઉદ્ધારક હતા—વસ્તુતાએ, હિંદમાં જે પહે રાષ્ટ્રીય બાવનાનાં પુનર્જન્મ ને પુનર્જાગૃતિ થતાં હતાં તે પહે વિનાવિલએ ને તાદાજ કર્મ કરનાર એ સૌથી પ્રખળ શક્તિ હતી. તેમની ઇચ્છા હોય કે ન હોય, ૯૨ છતાં તેમના આર્થ સમાજે ૧૯૦૫ના ખંમાળના બજવાને માટે રસ્તો તૈયાર કર્યો. નવરચનાની તથા રાષ્ટ્રીય સંગઠનની મોથી બારે ધગસવાળા જે મહર્ષિઓ દેશમાં થઈ ગયા તેમાંના તેઓ એક હતા. મને લાગે છે કે તેમણે ચોખ્ખાદારની પેઠે જાગરણ કર્યું હતું; પણ તેમની શક્તિ એ જ તેમની નિર્જાતા પણ હતી. જીવનમાં તેમનો ઉદ્દેશ કામ કરવાનો હતો, ને એ સેવા રાષ્ટ્રને અર્પણ કરવાની ધારણા હતી. જે પ્રજાને વિરાજ ક્ષિતિજોની ઝાંખી ન થતી હોય તેને માટે તેા ધાયુ કામ કર્યું ને રાષ્ટ્રનું સર્જન કર્યું એટલે જસ થઈ જાય. પણ

ભારતને માટે એટલું જમ નહોતું — તેની આગળ તો હજુ વિશ્વને
વિસ્તાર પડેલો બાકી છે.

ટિપ્પણી

૧. તેમનું કુટુંબ મૂળ તો મુગસિદાખાંદથી આવેલું. તેમનો
જન્મ દક્ષિણ બંગાળમાં આવેલા બર્દવાનમાં થયો હતો.

૨. તેમના પિતાનું કુટુંબ વૈષ્ણવ હતું.

૩. પ્રમુખ તુર્કશક્તિવાળા માણસ તરીકે, અને પોતાની
પ્રજના ધાતક ને હવેલેલ વહેમો સામે લડનાર સમાજસુધારક
તરીકે તેમની પ્રતિષ્ઠા ઘણી મોટી છે. તેને લીધે, ખામ કરીને
પશ્ચિમમાં, તેમના સ્વભાવમાં રહેલી આત્મદર્શનની શક્તિ અને
તેમનું અપરોક્ષ જ્ઞાન અથવા સ્વાનુભવ કંઈક દંકાઈ ગયા છે ને જાંખાં
પડ્યા છે. પણ એમની પ્રતિભામાં રહેલું સ્વાનુભવ અથવા આત્મ-
દર્શનનું અંગ ધીરેન્દ્રનાથ ચોધરીએ ફરી આગળ આપ્યું છે.
એમનામાં જે એકલી શુદ્ધિ જ હોત, અને એના પાયામાં જે એટલાં
જ ઊંડાં ને વિવિધ ભક્તિનાં તત્ત્વો ન રહેલા હોત, તો એ શુદ્ધિની
સ્વતંત્રતા એટલી કીમતી ન ગણાત. છેક બાળપણથી તેઓ મૌનિક
ધ્યાનની ઠેટલીક પ્રક્રિયાઓમાં ઊતરી ગયેલા. તન્ત્રમાર્ગની અમુક
પ્રક્રિયાઓ પણ તેમણે ચક્ર કરેલી; પણ તે તો આગળ હિપર
છોડી દીધી. દાખલા તરીકે તેઓ દિવસો સુધી ધનિરના એક નામ
કે એક શુણ્ણ સતત ધ્યાન ધરતા; અને આત્મા દર્શન દે, ત્યાં
સુધી એ સખ્દનો જપ કરતા (અને ‘પુરશ્વરણ’ દેડે છે.)
વળી તેમણે ‘અલ્પચર્ચ’ અને મૌનના પ્રત લીધેનાં. મુદ્રાવાદની યોગ-

પ્રક્રિયાઓ પણ કરેલી. એ તેમને બંધાજની ભક્તિ દરતાં વધારે સન્તોષદાયક લાગી હતી. એ ભક્તિમાં તેમની ગર્વિષ્ઠ અભિરુચિને ભાવનાનું પ્રમાણ વધારેપડતું લાગેલું. પણ તેમની દૃઢ ભુક્ષિ અને સંકલ્પશક્તિએ પોતાનાં કાર્ય કરવાં કઠી છોડી દીધાં નહોતાં. એ બંને તેમની ભાવનાઓનું નિયમન કરતાં.

૪. ફેબ્રુઆરી ૧૮૧૧માં તેમણે પોતાની સગી એક જુવાન વિધવાને ચિતા પર ચડાવાલી જોઈ. એ દહનની ભયાનકતા, અને બળતી સ્ત્રીના પછાડાએ તેમાં કરેલો હમેશા, 'જોઈ તેમનું' ચિત્ત સાવ વ્યાકુળ થઈ ગયું; અને તેમણે દેશને આવા શુનાઓમાંથી છોડવો ત્યાં સુધી તેમને જરાયે શક્તા વળી નહોતી.

૫. તેમણે સુસલમાની પહેરવેશ અપનાવ્યો હતો, આજી સમાજનાં ગેળાવડાઓમાં આ જ પોશાક પહેરવો જોઈએ એવો નિયમ કરવાને પ્રયાસ તેમણે કરી જોયો, પણ તે ફાલ્યો નહીં. પહેરવેશની બાબતમાં તેમનામાં સૌંદર્યની અભિરુચિ, અને સ્વચ્છતા ને આચાર્યશની વૃત્તિ હતી; એ હિંદુ ધર્મ કરતાં ઇસ્લામ પામેથી વધારે મળેલી હતી એમ દલીલ શકાય.

૬. એમાં એડમના મુન્દર મુનિટરિયન દેવળનો એક અપવાદ હતો. એ દેવળ આબાદીની સ્થિતિમાં નહોતું.

૭. જે જમીન પર ૧૮૨૯માં મુનિટરિયન દેવળ બંધાયું તેના વેચાણખતમાં 'સાહુ સમાજ' એ નામ જૂલથી પડેલીવાર દેખા દે છે.

બેતી પહેલી મળા ૧૮૨૮ ના અગસ્ટની ૨૫મીએ બરાબ હતી. દર શનિવારે સાતથી નવ સુધી વેદપાઠ, ઉપનિષદોનું વાચન, વેદવાક્યો પર પ્રવચનો, અને ભજનો થતાં. આ ભજનો મોટે ભાગે રામનાં સ્વરચિત હતાં; અને તે મવાપ ત્યારે જોડે એક સુસલમાનનું સાજસંગીત ચાલતું.

૮. રામમોહન ગાય પછી તરત જ શ્રાવ્ય સમાજનું અધ્યક્ષપદ લેનારાઓના—ખાસ કરીને દેવેન્દ્રનાથ દાકુરના—કરતાં રાધનો ચોતાનો હિંદુ એકેશ્વરવાદ બાઇબલની વધારે નજીક હતો.

૯. મરખાવો ધીરેન્દ્રનાથ રાયચોધરી: “બકત રામમોહન રાય”, ‘મોહન રિવ્યુ’, અક્ટોબર ૧૯૨૮:

‘રાજને ધીમ’ ઘણાં તરેક તરેકનાં કામ હતાં, તે છતાં તેઓ ઘણીવાર જીવસમાધિમાં લીન થઈ ગયેલા દેખાતા....રાજને મન સમાધિ એ કંઈ દેહનો એવો અસાધારણ ચારીરિક ફેરફાર નથી કે જે મરણ કાલે ત્યાગે પેદા કરી શકાય; તેમજ તે મુકુતિમાં પેદા થાય છે એવી અભાનની અવગ્યા પણ નથી, પણ ભૂતભાગમાં જીવને જોવાની આત્માની કેળવણી છે, જીવને પરમાત્માના શરણમાં રૂળી દેવાની ટેવ છે. તેમને મન આત્માસાક્ષાત્કાર એટલે જમનની હસ્તીનો ઇનકાર નથી...પણુ અત્યસ્થાનના એકેએક અંશમાં ઈશ્વરનું દર્શન છે....રામમોહન મુખ્યત્વે માધક હતા...તેઓ વેદાન્તી હતા, છતાં તેઓ એટલું જોઈ શક્યા હતા કે આત્માને બક્તિની જે ઝંખના છે તે વૃષ્ટ દેશવાને હિપનિપકો પૂરતા નથી; તેમજ તેઓ બગાળના બક્તિ સપ્રદાયના પક્ષમાં પણ બળી શક્યા નહોતા....પણુ તેમને એવી આશા હતી કે સૂફીઓ બક્તિની ઝંખનાને ભૂપ્ત કરી શકશે....

૧૦. તેમણે કરાવેલા અગણિત સુધારા અથવા સુધારાના પ્રયત્નોની પૂરી યાદી આપવાનો પ્રયાસ અમારાથી અહીં કરી શકાય એમ નથી. તેમના જે મુખ્ય છે તે ગણાવવા બસ થશે—સતી (જે શાસ્ત્રવચનોની વિરુદ્ધ છે એમ તેમણે પુરવાર કરી બતાવ્યું, અને ૧૮૨૯માં જેની બંધી કરવા તેમણે બ્રિટિશ સરકારને સમજાવી); અનેકપત્નીવિવાહ મામેની તેમની ઝુબેશ; વિધવાવિવાહ, આન્તર-જાતીય વિવાહ, હિંદની એકતા, હિંદુ-મુસ્લીમ મિત્રતા, હિંદુઓની

કેળવણી (તે સુરોપના જેવી વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ ચાલે એવી તેમની ક્ષમ્તા હતી, ને તેને માટે તેમણે જૂજોળ, ખજોળ, જૂમિતિ, વ્યાકરણ વગેરેનાં પાઠ્ય પુસ્તકો પણ લખ્યાં હતાં), પ્રાચીન ભારતના નમૂના પર ગ્યાયેલી સ્ત્રીકેળવણી, વિચાર અને છાપાંની સ્વતન્ત્રતા, કાવદના સુધારા, રાજકીય સમાનતા, ઇ. માટેના તેમના પ્રયાસો.

૧૮૨૧માં તેમણે એક બંગાળી સમાચારકત્ર દાદરું તે હિંદનાં દેશી પત્રોનું જનક હતું. તે ઉપરાંત તેમણે એક ધારસી છાપું, અને વેદશાસ્ત્રના અભ્યાસ માટે ' વેદમન્દિર ' નામનું એક બીજું પત્ર, પણ દાદ્યાં હતાં. વળી તેમણે પહેલી હિંદુ કોલેજ તથા મહત્ત શાળાઓ દાદી તે માટે હિંદ તેમનું આજારી છે. તેમના મરણ બાદ દસ વરસે (૧૮૪૮માં) કલકત્તામાં પહેલી કન્યાશાળા નીકળી .

૧૧. રામમોહન રાયને જો તે વેજાના અવર્નર-જનરલ લોહ વિલિયમ બેટિકની મિત્રતા ને તેને ક્રેક ન હોત, તો ઝૂંડી પાહણીની હિંસા સામે તેઓ પ્રગતિ ન કરી શક્યા હોત, તેમજ અમુક નાકીદના સમાજસુધારા પણ ન કરાવી શક્યા હોત.

૧૨. રાયની પેટે દારકાનાથ પણ ઇંગ્લંડની મુસાફરી દરમ્યાન ૧૮૪૬માં સ્વર્ગવાસ પામ્યા. પશ્ચિમમાં થયેલું આ બેવડું મરણ એ અગાવે છે કે આજ સમાજના પહેલા મુદ્દાનીઓને પશ્ચિમ તરફ લઈ જનારે પ્રવાહ તે વખતે ચાલી રહ્યો હતો.

૧૩. દેવેન્દ્રનાથ બંગાળીમાં આત્મકથા લખી હતી. તેનો અંગ્રેજ અનુવાદ સાયેન્દ્રનાથ દાકુર અને ઇન્દિરાદેવીએ કરેલો છે (૧૯૦૬, કલકત્તા). માથા ને વહેમના બિંડા ગર્ભમાંથી નેઓ પરમાત્મા સુધી પહોંચ્યા, એ લાંબી આંતરિક યાત્રાની કથા આ અન્યમાં આપી છે. એ ખેરેખર તેમના આત્માની ધાર્મિક રોજનિશી છે.

૧૪. એનો અંગ્રેજ અનુવાદ પણ થયો છે. ' આજીવન ' અન-

ને કેલાવે, હિંદમાં ધણે થયો હતો, અને દેશની ઘણી બાબાઓમાં
બેના અનુવાદ થયા છે.

૧૫. 'પ્રભુનું સત્ય મારું હૃદય વીંધીને સોંસરું' અંદર 'પેસી
અયુ'. જે ઈશ્વર પ્રાણુ, તેજ અને સત્ય છે તેની પાસેથી આ જીવતાં,
સત્યોએ મારા હૃદયમાં પ્રવેશ કર્યો.' (દેવેન્દ્રનાથ) પહેલો ભાગ.
તેમણે તણુ દલાઈમાં લખાવ્યો; અને આગો અન્ય, 'ઉપનિષદની
બાબાગાં કહું તો, નદીની ચેટે પેદા થયો; આત્માનાં સત્યો પ્રભુની
કૃપાથી મારા મનમાં વહેવા લાગ્યાં.' આગા ઈશ્વરપ્રેરિત કાવ્યાની
ક્રિયામાં, દેવેન્દ્રનાથ જેવા સ્વભાવવાળા પુરુષના અંતરમાંથી કુદરતી
રીતે નીકળેનાં વ્યવેશમાં, એક જોખમ રહેલું છે. તેમના જાણ સમાજે
એક તરફ તો એમ કહ્યું કે 'સત્ય એ જ એક નિત્ય ને અભિનાશી
શક્તિ છે; 'અને તેણે બીજા રીઝ ધર્મઅન્યનો શક્તિ તરીકે સ્વીકાર
કર્યો નહોતો. પણ સાથે બીજી તરફ તેણે એમ પણ કહ્યું કે 'સત્યનો
આધાર માણસના અંતરમાં વહેતા આ પ્રવાહના પ્રમાણુ ઉપર રહેલો
છે, એ આન્વર પ્રવાહ છેવટે તો અનેક હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રોમાંથી જ
ઉદ્ભવેલો ■ એ ધર્મશાસ્ત્રોની પસંદગી તેમણે કરી હતી, ને એમાં
રહેલા પૂર્વદક્ષિણ અર્થ અનુસાર એનું વિવરણ કર્યું હતું.

૧૬. ધર્મશાસ્ત્રો પ્રત્યેનું દેવેન્દ્રનાથનું વલણ હંમેશાં એકધારું ને
સુસંગત નહોતું. ૧૮૪૪ અને ૧૮૪૬ની વચ્ચે બનારસમાં તેઓ
એમ માનતા દેખાય છે કે વેદમાં બૃહચૂક હોઈ શકે જ નહોતો. પણ
આંગળ નતા, ૧૮૪૭ પછી, તેમણે આ વિચાર છોડી દીધો; અને
વ્યક્તિગત પ્રેરણાને ઊંચું ન્યાન મળ્યું.

૧૭. સરખાવો અંબુસાથ દેવે: 'ધ પોએટ્રી ઓફ રવીન્દ્રનાથ,
ટાઓર', ૧૯૨૭.

૧૮. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુરના શાન્તિનિકેતનના દ્વાર પર જે મુદ્રાપેખ

છે તેમાં લખ્યું છે: 'આ સ્થાનમાં કોઈ પણ મૂર્તિની પૂજા કરવાની નથી.' પણ પછી ઉમેર્યું છે કે 'કોઈ પણ મૂનુષ્યના ધર્મનો તિરસ્કાર કરવાનો નથી.'

ભારતની જાવનામાં ઐક્યરવાદનો પ્રવાહ જોતગ્રોત થયો છે. એ વસ્તુનો વિચાર કરતાં, રામમોહન રાયના બાળપણમાં નેમના પર થયેલી ધ્વંસામની અસરનો પણ ખ્યાલ હંગેશાં રખાવો જોઈએ.

૧૯. એટલે સુધી કે ૧૮૪૬માં. પિતાના મરણ વખતે હિતરક્તિયા કરવાની મોટા દીકરાની ફરજ હતી, છતાં તેમણે કુટુંબની પ્રજ્ઞાશિક્ષાને અનુસરવાની ના પાડી—એટલા માટે કે એ ક્રિયામાં મૂર્તિપૂજાવાળા કેટલાક વિધિ આવતા હતા. આથી એટલી બધી હોહા થઈ ગઈ કે તેમના કુટુંબીજનો તથા મિત્રોએ તેમની જોડેનો સંબંધ તોડી નાંખ્યો. એ પછી જે કષ્ટથી બચ્ચાં વરસો ગયાં, અને તેમાં તેમણે જે સાત્ત્વિક-પણું દાખવ્યું, તેનું વર્ણન અહીં મારે આપવા બેઠવાની જરૂર નથી. પિતા બારે દેવું મૂકી ગયા હતા. એટલે પિતાના લેણદારોને પૂરા પૈસા ચૂકવી આપવાના, તથા પિતાએ છિડાઉપજીને લીધે જે કબૂલાતો કરેલી તે પાળવાના, કામ પાછળ દેવેન્દ્રનાથ એકામપણે મંડી પડ્યા.

૨૦. તેમના નાના દીકરા રવીન્દ્રનાથ તેમની જોડે ગયેલા.

હિંદુધર્મમાં, અનેરા બાવો જાવનાર આ એકાન્તવાસનાં બંધુ રમરણોમાંથી રવીન્દ્રનાથે આગળ જતાં રચેલું 'જનમણુમન' નું અદ્ભુત કાવ્ય પ્રગટ્યું હોવું જોઈએ, એમ માનવાનું મને મન થાય છે.

આદિ બ્રાહ્મ સમાજમાં કેશવચન્દ્ર સેને ઉમેરેલા નિશાળ વિચાર-માંથી રવીન્દ્રનાથે લાભ ઉઠાવેલો, એ હકીકત છે.

૨૧. આ છતાં, તેમની પ્રજ્ઞાને જે વિશિષ્ટ ધર્મબાવના રહેલી છે તે તેમણે કદી ગુમાવી નહોતી; અને એ વસ્તુ સ્વાભાવિક જ છે. અતાપચન્દ્ર મહુમદારે ૧૮૮૪માં રામકૃષ્ણ જોડે કચેરી એક વાતચીતમાં

કેશવને બાળપણમાં ચચેલી સમાધિની વાત કરી હતી (રામકૃષ્ણ-કથામૃત). ‘ તેમને નામપણથી આ જન્મનના પદાર્થો પ્રત્યે વૈરાગ્ય હતો. અને તેઓ ચિત્તની એકાગ્રતાને ધ્યાનમાં નિમગ્ન રહેતા. ’ અકિતની અતિશયતાને લીધે તે કેટલીકવાર બેમાન પણ થઈ જતા. ’ આગળ ઉપર તેમણે હિંદુ ‘ ઉપાસના ’ની રીતોનો પ્રયોગ અહિંદુ ધાર્મિક પદાર્થો પરત્વે કર્યો. અને તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મનું ‘ વૈષ્ણવ-ધર્મ’થી રંગાયેલું ’ જે રૂપ અપનાવ્યું તેની સાથે નિરંતર યોગનો પર્યું અભ્યાસ ચાલતો.

૨૨. ઇરિટર, ૧૮૭૬; વ્યાખ્યાન: ‘ હિંદુ પૂજે.છે : ઇસુ ખ્રિસ્ત કાણુ છે ? ’

‘....મારા ખ્રિસ્ત, મારા મીઠા મધુરા ખ્રિસ્ત, મારા હૃદયના સૌથી તેજસ્વી રત્ન, મારા આત્માના હાર—વીસ વરસ સુધી મેં એમને મારા આ હુઃખી હૃદયમાં સંધરી રાખ્યા છે. ’

જાન્યુઆરી, ૧૮૭૬; વ્યાખ્યાન: ‘ હું ઇશ્વરપ્રેરિત પેગંબર છું ? ’

‘ મારા જન્મના આરંભકાળમાં હું આવો અસાધારણ ‘સાથી બનવા પામ્યો? એ દિવસોમાં વિધાતાએ મને ત્રણ ધણા અસાધારણ પુરુષોના સાનિધ્યમાં આણ્યો. મારા આત્માને જેમના પરિચયો છેક શરૂઆતમાં ચચા તેમાંના જ આ હતા. મને ત્રણ ભવ્ય આકૃતિઓ મળી—સ્વર્ગીય, પ્રતાપી, ને દેવી તેજથી ભરેલી....(પહેલા) જોને ધ બેપટિરટને મેં ભારતના વનમાં જતા જોયા; તે કહેતા હતા : “ તમે પશ્ચાત્તાપ કરો, કેમકે સ્વર્ગનું રાજ્ય હાથવેંતમાં છે. ”... હું જોને ધ બેપટિરટને ચરણે પડ્યો....તે ચાલ્યા ગયા; ને તેમની પછી તેમના કરતાં ધણા મોટા બીજા પેગંબર આવ્યા, તે નાઝરથના પેગંબર હતા.... “ આવતી કાલનો વિચાર કરશે નહીં. ” ઇસુના આ શબ્દોએ મારા હૃદયમાં કાયમનો વાસ કર્યો. ઇસુના શબ્દો માંડ

બોલાઈ રહ્યા હતા, ત્યાં બીજા પેઝનર આવ્યા. તે ઈસુના પ્રવાસી સંદેશવાહક—બળવાન, વીર ને પરાક્રમી સંત પોલ—હતા.... અને એમનાં વચનો (અભ્યર્ચના લગતાં) મારા જીવનમાં એક કટોકટીને સમયે બળતા અગ્નિ જેવાં આવીને મને વાગ્યાં. '

અહીં એટલું ઉમેરવું જોઈએ કે બાઈબિયના નવા કરારનું યાન તેમને ઈંગ્લીશ કોલેજમાં મળ્યું હતું. ત્યાં એક પાદરી પ્રીક્રમાંથી અનુવાદ કરીને તે નાના છોકરાઓને વાંચી સંભળાવતો.

૨૩. આ કાગળ પર ચોકસ લખ્યા તારીખ દેખાતી નથી. પણ દેશવે ૧૮૬૬માં ' ઈસુ ખ્રિસ્ત, યુરોપ અને એશિયા ' એ વિષય પર વ્યાખ્યાન આપ્યું તે પછી તરત તેમણે મનુષ્યમતને આ કાગળ લખ્યો. હશે, એમ માનવામાં સલામતી છે. એમાં દેશવે આ પ્રમાણે ખુલાસો કર્યો છે :

'....મારી પામે ઈસુ ખ્રિસ્તને વિષે માગ પોતાના વિચારો છે. પણ દેશના બદલાયેલા સંજોગોને લીધે એ વિચારો ધીરે ધીરે મારા મનમાંથી વિકાસ પામે ત્યાં મુઠ્ઠી તેને ઘટતાં અપમા બહાર પાડવા હું બંધાયેલો નથી. ઈસુ એટલે જ આત્મબલિદાન. તેમણે જેમ સમય પાક્યે જીવન ધારણ કરીને ઉપદેશ આપ્યો, તેમ તેમને વિષેનો ઉપદેશ પણ સમય પાક્યે જ અપાવો. જોઈએ ...તેથી હું ધીરજ રાખીને એ વાત જોઈ રહ્યો છું કે યુગ અને ગણ્ટના વિકાસ જોડે મારો વિકાસ ચાલ્ય, અને તેની જોડે ઈસુના બહિષ્કારની ભાવના પણ વિકાસ પાગે. '

૨૪. આ ઇતિહાસકારો સામેની કંરિવાદ છુપાવવાનો પ્રયાસ આ લેખક કરતો નથી; કેમકે તે લગભગ બધા એમ માનતા લાગે છે કે ઇતિહાસ એ સામગ્રીનો એક મોટો ભાગ છે, અને તેમાંથી પોતાને અનુકૂળ હોય એવી જ હકીકતો પસંદ કરવાની, તથા બાકીની હકીકતો તરફ વ્યવસ્થિત રીતે દુર્લેક્ષ કરવાની, દરેક જાણુને હુદ છે.

(વળી શાસ્ત્રીય ચોક્કસાઈ વિષેની અજ્ઞા એપરવાઈ તો સર્વ હિંદુ ઇતિહાસકારોમાં દેખાય છે; ક્યાંક છૂટીછવાઈ ચોડીક તારીખો વીણી રાકાય તો તે ચમત્કાર ગણાય : એવી તારીખો મળે ત્યારે પણ તે એવી એદરકારીથી વેરેલી હોય છે કે તેના પર આધાર રાખવો અશક્ય હોય છે.) કેશવના, પ્રમાણુભૂત ગણાતા, હિંદી ચરિત્રકારોએ અમલના મુદ્દા બાતલ કર્યા છે અથવા મારીમચડીને એવા વિદૂત કરી નાંખ્યા છે કે, એ મુદ્દા જડયા પછી, કેશવના વ્યક્તિત્વ ને તેના વિકાસ વિષેનું આ દ્રુંકું વિવેચન ત્રણવાર ફરીફરીને લખવું પડ્યું છે.

૨૫. ‘ દેવેન્દ્રનાથ ઇશ્વર સાથેના પોતાના અનુસંધાનમાં એકલા અધ્યા નિમગ્ન હતા કે તેમને સમાજ પ્રત્યેની જવાબદારીનો સાદ અધ્યમ પ્રમાણમાં જ સંભળાતો. ’ (ઠાકુર કુટુંબના એક મિત્રના ઠાગળમાંથી.)

૨૬. તેમના પદ્મસિંધુ પ્રતાપચન્દ્ર મનુમદારે કહેલું કે કેશવચન્દ્રમાં ઇશ્વરદર્શન તરફ ખેંચાવાનો જે સ્વભાવ હતો તે ધણીવાર ઉછાળા મારતો, નેઓ તેની સામે નિરંતર લડત ચલાવતા; અને ‘ તેને મર્યાદામાં રાખવામાં હંમેશાં સફળ થતા. ’ (આ વાત સાવ સાચી નથી); કેમકે તેમના જીવનનો મોટો હેતુ એ હતો કે ધર્મને કુટુંબોના સુખીઓ સુધી પહોંચાડવો—ખીજા શબ્દમાં કહીએ તો, ‘ રોજરોજના સામાન્ય જીવનમાં તેની પુનઃસ્થાપના કરવી. ’ તેમના સ્વભાવમાં એકખીજાનાં વિરોધી એવાં જે તરવો દેખાતાં હતાં તેવું એક કારણ આ હતું. તેને લીધે તેમના કામમાં ક્ષતિ આવતી. તેમના સ્વભાવમાં ઇશ્વરદર્શનની જે જંખનાઓ હતી તે; અને દેવી પ્રવાહને સમાજની નૈતિક ને સામાજિક સેવામાં વાળવો તે;—જેને સમર્થ કેંચ વિદ્વાન હારી એમોએ, પશ્ચિમી યોગલુ પૃથક્કરણ કરીને, ‘ ઇશ્વરકેન્દ્રવાદ ’ તથા ‘ માનકેન્દ્રવાદ ’ એ નામ આપ્યાં છે;—તે એકખીજા જોડે ન બળે એવી વસ્તુઓ છે. છતાં તેને ભેળવવાનો પ્રયાસ કેરવે કર્યો. વળી આ

અને તરવે કેશવના અંતરમાં તીવ્રતમ રૂપમાં હતાં. પણ તેમનું માનસ વૈભવશાળી હતું. તે મુલાયમ હોઈ વાળું વળી શકે એવું હતું. તેમની સુધાની તૃપ્તિ માટે જે કંઈ આધ્યાત્મિક આહાર રજૂ કરવામાં આવે તે નિરંતર આરાગી લેવાની વૃત્તિ તેમનામાં હતી. એ આહારને હજમ કરવાની જે શક્તિ તેમની પાસે હતી તેના દરતાં એ શૂન્ય વધારે હતી. તેને લીધે તેમનું જીવન વિરોધોને વિસંવાદોના સંગ્રહ જેવું થઈ પડ્યું. કહે છે કે કોલેજમાં શેક્સપિયરનું નાટક બજવાયેલું તેમાં તેમણે હેમેલ્ટનો ભાગ બજાવેલો. વસ્તુતાએ તેઓ નિંદગીબર ડેનમાર્કના એ રાજકુમાર જેવા જ રહ્યા.

૨૭. ઓછામાં ઓછા સિદ્ધાન્તમાં તો ખરો જ. આચારમાં કેશવ વિશાળ જનતાનો સંપર્ક સાધવામાં કદી સફળ થઈ શક્યા નહીં. ભારતની વિચારધારાથી વિભત્તીય એવાં તરવે તેમના વિચારમાં વધારે પડતાં બગેલાં હતાં.

૨૮. પાછળથી કેશવે લોકમેવા માટે બધી સામાજિક સંરચાઓ રચાવી હતી : રાત્રિયાળાઓ, ઉદ્યોગશાળાઓ, કલકત્તા કોલેજ, હિંદી ઓઓ માટેની શાળા, ત્રીસહાયક સમાજ, હિંદી સંસાર સુધારા સમાજ, જન્મસમાજ, ખીજ અનેક સમાજો, વિ.

૨૯. મનુમદાર નામના લેખકે લખ્યું-છે : 'દેવેન્દ્રનાથનો બાહ્ય સમાજ સિદ્ધાન્તમાં સર્વધર્મો હતો, પણ વસ્તુતાએ તેનું સ્વરૂપ શુદ્ધ હિંદુ ધર્મનું હતું.' મારા મિત્ર અધ્યાપક કાલિદાસ નામને ઠાકર કુટુંબ જોડે રહેઠાવ છે. તેમણે મને લખ્યું હતું : 'દેવેન્દ્રનાથ ધર-મૂળના ફેરફારો સાંખી શકતા નહીં. તેમણે પશ્ચિમને પૂરો ન્યાય કયો હતો; અને ફેનીસો, ક્રિષ્ન, તથા વિક્ટર હજિનનાં લખાણોની તેઓ ખારે કદર કરતા. પણ ઝડપી ઉત્સાહનાં, આક્રમણરૂપ લાગે એવાં, અદર્શનો તેઓ સહન કરી શકતા નહીં. કેશવ ખારે ઉત્સાહવાળા હતા,

અને તેઓ પોતાના અનુયાયીઓને હિંદની સમાજિક બૂરાઈઓ સામે ખરેખરી જોડાઈમાં સામેલ કરી તેમના આગેવાન થવા માગતા હતા.

૩૦. થોડા વખત પછી દેવેન્દ્રનાથે પ્રવૃત્તિમય જીવનમાંથી નિવૃત્તિ લીધી. કલકત્તા પાસે બોલપુરમાં પોતે પસંદ દરેલા એક એકાન્ત સ્થાનમાં તેઓ રહેવા ગયા, ને તેને તેમણે શાન્તિનિકેતન એ નામ આપ્યું. ત્યાં તેમણે અમીરી સાદાઈ અને પવિત્રતામાં શેષ જીવન અતીત કર્યું, અને ૧૯૦૫ માં દેહ છોડ્યો—પોતાના બાદશાહી સંતાનોની વચ્ચે તેઓ રાજપિતા જેવા વિરાજતા હતા.

૩૧. એ તો દેખીતું છે કે દેવેન્દ્રનાથ કેશવથી છૂટા પડ્યા ત્યારે તેમને ખબર હતી કે કેશવ થોડા વખતમાં તેમના મનની આ જાહેરાત કરવાના છે. એ વખતે કેશવ ખ્રિસ્તી ધર્મના અભ્યાસમાં ખૂબ ઊંડા જિતરેલા હતા; અને ખાસ કરીને સીધીનું ‘ધમુચરિત’, જે તે વખતે ધણું લોકપ્રિય હતું, તે નાંચનામાં નિમગ્ન હતા.

૩૨. કેશવની જીવાનીના વાચનમાંથી તેમના મન પર ટાંચીકાચ અને ધમરસનના ગ્રન્થો દરતાં વધારે છાપ બીજા ટકાની પડી નહોતી, એ વસ્તુ દૃઢાચ્છાનમાં લેવા લાયક હોય.

૩૩. આ ગ્રન્થનું નામ ‘શ્લોકસંગ્રહ’ હતું. તે ૧૮૬૬ માં પ્રસિદ્ધ થયો હતો. તે દેવેન્દ્રનાથના પુસ્તક કરતાં ધણો મોટો હતો, છતાં હિંદમાં તેનો ફેલાવો ‘બ્રાહ્મધર્મ’ના જોડણી દલીલ થવા પામ્યો નહોતો. છતાં, ‘ધર્મોના મેળ અથવા એકરાગ એ બ્રાહ્મ સમાજનું સાચું કાર્ય છે,’ એમ કેશવે કહ્યું તેમાં તેઓ રાજની ખરી પરંપરાને અનુસર્યા હતા.

૩૪. આ ‘પાપનું જ્ઞાન’ તેમનામાં પ્રતાપચન્દ્ર મજુમદારે જોયું હતું. દેવેન્દ્રનાથ તથા રામકૃષ્ણ અને એથીયે વધારે વિવેકાનન્દની બાવનાથી આ વૃત્તિ વિચિત્રપણે જુડી પડે છે. આપણે આમજી ઉપર જોધયું કે વિવેકાનન્દે અને વખોડીને કહ્યું કે એ નિર્બળ સ્વભાવને

પુરાવો છે, મનનો ખરેખરો વ્યાધિ છે; ને એને માટે તેમણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો વાંક કાઢ્યો. કેસવેજે મનોવૃત્તિ વ્યવસ્થિતપણે ફેળવી એના પરિણામરૂપે છેવટે તેમણે ૧૮૮૧માં એક પ્રવચન આપ્યું. તેનું મથાણું હતું: 'અમે નવવિધાનના પ્રચારકો'. તેમાં તેમણે ઇસુને ઠગો દેનાર મહદાની સાથે પોતાની મરખામણી કરી. શ્રોતાઓ તો એ માંબળીને ડઘાઈ જ ગયા.

૩૫. વાચકો જોઈ શકશે કે અહીં ઇસુ ખ્રિસ્તનો કયો સવાલ નહોતો. ચૈતન્યની ભક્તિ એ કેવળના ધર્મનું બીજું એક પાત્ર હતું. પ્રતાપચન્દ્ર મહુમદારે લખેલું: 'આમ કેસવ તેમની સ્વતંત્ર કારકિર્દીના જીવન પર લીલા હતા ત્યારે તેમના પર એક બાળુથી ઇસુની છાયા, અને બીજી બાળુથી ચૈતન્યની છાયા, પડતી હતી.' તેમના શત્રુઓએ ૧૮૮૪ માં એ વાતની નોંધ લીધી; અને તેમાંના કેટલાકે દ્વેષભુલિથી રામકૃષ્ણને ખબર આપી કે કેસવે તો એમ કહ્યું કે 'હું' ઇસુ અને ચૈતન્યનો જાંશવતાર છું.'

૩૬. તેમને ઓરેન્ટન, સ્ટુઅર્ટ બિલ, મેક્સમૂલર, ક્રાન્સિસ ન્યુમેન, લીન સ્ટેનલી વગેરે સાથે અમત ઓળખણુ થઈ.

૩૭. ખામ કોને કેટલાક સુધારાની બાબતમાં. એમાં એક મુદ્દારો તે કાયદાને લગતો હતો, ને તેનો સંબંધ સીધો બ્રાહ્મ સમાજ જોડે હતો. કેમકે તેમાં બ્રાહ્મસમાજ વમોને કાયદાની મજૂરી આપેલી હતી.

૩૮. જુઓ આ પુસ્તકને અન્ને આપેલી નોંધ નં. ૨ — પ્રકાશક

૩૯. એપ્રિલ ૧, ૧૮૮૦: 'મૂર્તિપૂજન તત્ત્વગ્રાહન'.

૪૦. 'ભારતમાં વર્જનો પ્રકાર જુઓ', એ નામના વ્યાખ્યાનમાં.

૪૧. તેમના ચાર સુનંદા સિધ્ધોમાના દરેકે ચાર મહાધર્મોમાંથી એકનો નિર્દોષીબર અભ્યાસ કરવા પાછળ જીવન અર્પણ કર્યું, અને તેમાંના કેટલાક તો પોતાના અભ્યાસના વિષયમાં લીન યજ્ઞ બધા: ઉપાધ્યાય ગૌરજીવિન્દ રાવને હિંદુ ધર્મ સોષવામાં આવ્યો, અને તેમણે.

ગીતાની સંસ્કૃત ટીકાનો મહાગ્રન્થ તૈયાર કર્યો. સાધુ અધેરનાથે બૌદ્ધ ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો, બંગાળીમાં છુદ્ધચરિત લખ્યું, અને સાધુ-જીવનના આરંભકાળમાં જ તેમનું મૃત્યુ થયું ત્યાં સુધી તેમણે છુદ્ધનું અનુશીલન કર્યું. બાપ ગિરીશચન્દ્ર મેને ઇસ્લામનો અભ્યાસ દાઘમાં લીધો, અને અરબી તથા ફારસીમાં મહમદ પેગંબરનું ચરિત્ર અને તે ઉપરાંત ખીજા ગ્રન્થો લખ્યા. હેલ્થે, પ્રતાપચન્દ્ર મજુમદારે ખ્રિસ્તી ધર્મનો અભ્યાસ કર્યો, અને 'ધી ઓરીએન્ટલ કાસ્ટ 'નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું. એ ધર્મનું આધ્યાત્મિક વાતાવરણ તેમના રામેરામમાં એવું વ્યાપી ગયું કે તેમણે સ્થાપેલા વિચારના સંપ્રદાયમાંથી મણિલાલ પારેખ જેવા ખ્રિસ્તીઓ નીપજ્યા.

૪૨. ૧૮૭૫ ના જાન્યુઆરીની ૧લીએ તેમણે નવવિધાનનો— આત્મવિકાસની નવી પદ્ધતિનો—આરંભ કર્યો, તે પછી તેમણે શિષ્યોના સ્વભાવ અનુસાર તેમને જુદા જુદા યોગ બતાવ્યા. કેટલાકને બકિતની, કેટલાકને જ્ઞાનની, ને ખીજાને રાજયોગની, બહામણુ કરી. બકિતના જુદા જુદા પ્રકારોને ઈશ્વરનાં જુદાં જુદાં નામો યા શુભો વડે બેગા સાકળી લેવામાં આવ્યા. (સરખાવો પ્રતાપચન્દ્ર મજુમદાર.) આ પછીના, સ્વામી વિવેકાનન્દ વિષેના, મારા પુસ્તકમાં હું હિંદુ આત્મદર્શન તથા યોગના જુદા જુદા પ્રકારોના અભ્યાસ પર આવીશ ત્યારે આ સુદાની ચર્ચા કરીવાર કરીશ.

૪૩. રામકૃષ્ણ જેવા તેમના શુભેચ્છકો કંઈક કટાક્ષ સાથે કહ્યા વિના રહેતા નહોં કે આ સાધુચરિત પુરુષ સ્વર્ગવાસ પામ્યા ત્યારે તેમની વહેવારુ રિચતિ સારી હતી. ને તેઓ વારંબો માટે વિશાળ ઘર વગેરે મૂકી ગયા હતા કેશવે સમાજનાં સુખચેનનો ત્યાગ કર્યો નહોતો. તેઓ આનન્દોત્સવોમાં સક્રિય ભાગ લેતા, ને તેમના ઘરમાં જે નાટકો બજવાતાં તેમાં પોતે જીતરીને ભાગ બજવતા. (સરખાવો: 'રામકૃષ્ણ-કથામૃત', એપ્રિલ, ૧૮૮૪) પણ રામકૃષ્ણને એમના દિલની સચ્ચાઈ

વિષે કદી ચંદા જીપણ નહોતી. એ સચ્ચાર્ધ વિષે જરાયે અણેપને અવકાશ નહોતો. રાષ્ટ્રકૃષ્ણને એટલો જ અહંસોસ થતો કે આવા ધર્મનિષ્ઠ ને જુદિશાળી પુરુષ પ્રભુને જીવન અર્પણ કરવાને બદલે પ્રભુના માર્ગમાં અડધેથી જ અટકી ગયા.

૪૪. પ્રમથસાહ સેના 'કેશવચન્દ્ર સેન, એ રહી', ૧૯૦૨, નવી આવૃત્તિ ૧૯૧૫, કલકત્તા.

૪૫. આ પ્રસંગ કોટુંનિક હતો. બ્રાહ્મ સમાજના નિયમ પ્રમાણે લગનને માટે જે વધારાવેલી હતી તે વધ પહેલાં જ ચોત્તાની દીકરીને કેશવચન્દ્રે એક મહારાજ બેઠે પરણાવી. પણ જેમ હેવેન્દનાથ જોડેની કૂટમાં તેમ અહીં પણ ખરું દારણ છુપાવવામાં આવ્યું હતું. 'સાધારણ બ્રાહ્મ સમાજ' નામનો ત્રીજો સમાજ સ્થાપવામાં આવ્યો. તે વધારે સંકુચિત વિચારવાળો, ને ચોક્કસપણે ખ્રિસ્તી ધર્મનો વિરોધી, હતો.

૪૬. 'મારા દેશની ઈશુ....ભારતના તરણો.... એમના પર: આરથા રાખો ને એમનું સ્મરણ કરો....તેઓ સ્વાર્ધણ્યરૂપે, તપસ્વીરૂપે, યોગરૂપે તમારી પાસે આવશે....વરરાગ્ન પધારે છે....ભારતી, પ્રિય ભારતી, તારાં સર્વ આશ્રયણો પહેરીને તુ સજ્જ થા.'

વળી કેશવે 'ઈન્ડિયન મિરર' માંના તેમના લેખોમાં કહ્યું: 'બ્રાહ્મ સમાજે બાર વરસ પર ઈશુના નીતિમય સ્વરૂપની ગ્રપ્તતા કરવા માટે જે કંઈ કયું, તે જ આજે તે ઈશુના ઈશ્વરત્વ વિષે કરી રહ્યો છે.' (એપ્રિલ ૨૦, ૧૮૭૬) આ બાળતમાં તેઓ અર્ધેથી અટક્યા નહીં. તેમણે કહ્યું કે ઈશુ તે ઈશ્વર જ છે.

વળી કહ્યું: 'મૂસ્લિમો ધર્મ એટલો જ કે ક્રિસ્ટીયન ધર્મ પણ ભારતમાં ઈશુ ક્રિસ્ટ ધર્મની પણ પરિપૂર્તિ કરશે.'

૪૭. અમાહિતા એક વ્યાખ્યાન યજ્ઞી, ને તેની પરિપૂર્તિ કરતું,

આ વ્યાખ્યાન થયું હતું. તેનું મથાણું હતું : ‘ ઓગણીસમી સદીમાં ઈશ્વરદર્શન ’ તેમા કેશવે વિજ્ઞાનની સ્તુતિ કરેલી. આ વિષયમાં તેઓ વિવેકાનંદના પુરોગામી હતા. વિવેકાનંદે તો ગ્વર્મ ને પૃથ્વીનો સંયોગ સાધ્યો છે.

૪૮. સરખાવો પ્રવચન : ‘ ભારતમાં સ્વર્ગનો પ્રકાશ જુઓ ’ (૧૮૭૫).

૪૯. અહીં જે પહેલા દેવને વખોડ્યો છે તેની વ્યાખ્યા આપવી સહેલી છે. એ દેવ તે કાષ્ઠ, ધાતુ ને પાપાણની મૂર્તિઓ. ખીજ દેવની વ્યાખ્યા એ આપી છે કે ‘ અર્વાચીન સંશયવાદ, કલ્પનાઓ, અભાન-વાજો વિકાસ, અધ્યવખીજ વગેરે. ’ એટલે આ ઈત્થાનિક કે ભુદ્ધિવાદી કે અદ્વૈતી ભુદ્ધિપ્રવણતા છે. પણ કેશવ સાચા વિજ્ઞાનને વખોડવા માગતા નહોતા, એ તો એમણે ૧૮૭૬માં આપેલા એક વ્યાખ્યાન પરથી દેખાઈ આવે છે. એ વ્યાખ્યાનનું નામ હતું : ‘ ઓગણીસમી સદીમાં ઈશ્વરદર્શન ’.

૫૦. વિવેકાનંદનો એક પ્રિય વિચાર અહીં ગ્રપ્ષ્ટ જોઈ શકાય છે.

૧. ‘ અમે, નવવિધાનના પ્રચારકો ’ એ નામના પ્રવચનમાં (૧૮૮૧).

૫૨. તેથી તેમના લખાણોમાં આવા એકરારનો કશો નિર્દેશ ન કરવાની કાળજી, મારી જાણ પ્રમાણે; રખાયેલી છે.

૫૮. ‘ ઈસુ ખ્રિસ્તને માન આપો, પણ ખ્રિસ્તી શબ્દનો જે લોકપ્રિય અર્થ છે તે અર્થમાં કદી ખ્રિસ્તી થતા નહીં....ઈસુ ખ્રિસ્ત તે ખ્રિસ્તી ધર્મ નથી....સંકુચિત ખ્રિસ્તી ધર્મના લોકપ્રિય કપોતી પાર આપ્યા જ્યાં ઈસુ ખ્રિસ્તના વિશાળ રૂપમાં બળા જવાની મહેન્દી રાખે ! ’

એ જ સમય દરમ્યાન લખેલા, ' બીજાં ઘેટાં છે મારે ' એ અયાળાવાળા, લેખમાં તેમણે લખેલું :

' અમે કોઈ ખ્રિસ્તી સંપ્રદાયમાં સામેલ થયેલા નથી. અમે ખ્રિસ્તી એ નામનો અરવીકાર કરીએ છીએ. ઇસુના પોતાના જ શિષ્યો પોતાને ખ્રિસ્તી કહેવડાવના હતા ખરો કે ?...જે કોઈ માણસ ઈશ્વરને માને છે, અને ઇસુને ઈશ્વરપુત્ર તરીકે સ્વીકારે છે તે ઈશ્વરમાં ઇસુનો સહચાર અનુભવે છે....પેલું પ્રસિદ્ધ વાક્ય ફેટલું રખે છે—' અને બીજાં પણ ઘેટાં છે મારે. ' અમે, નવવિધાનના મિત્રખ્રિસ્તીઓ, તે આ બીજાં ઘેટાં છીએ. બરવાડ અમને બોળાવે છે....ઇસુ ખ્રિસ્તે અમને બોળી દાદ્યા છે ને અમારો અંગીકાર કર્યો છે....એ પૂરતું છે. ઇસુ ખ્રિસ્તના કરતાં મોટો કોઈ ખ્રિસ્તી છે ખરો ?'

૫૪. ' પ્રભુ ઇસુ મારી કચ્છા છે, સોક્રેટિસ મારું મસ્તક છે, ચૈતન્ય મારું હૃદય છે, હિંદુ ઋષિ મારો આત્મા છે, ને પરગણુ હાલડ મારો જમણો હાથ છે. '

૫૫. કેશવે મુકુંદી સુત્રાર્તામાંથી એક વાક્ય વાંચીને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરી : ' એ પવિત્ર આત્મા તેમના અતિશય જડ પદાર્થને બદલી તેને પાવનકારી આત્મશક્તિનું રૂપ આપે, જેથી તેઓ આપણા નન્દમાં દાખલ થતાંવાત તેમાં બળી ગય—સર્વ સંતોનાં માંસ અને રધિર ઇસુ ખ્રિસ્તમાં બળી ગયાં છે તે રીતે. '

૫૬. વેદાન્તી ભારત પરત્વે આનું કારણ અરપષ્ટ છે, કેમકે તેને પણ પોતાની ત્રિમૂર્તિ છે; અને કેશવે, ચોગ્ય રીતે, તેને ખ્રિસ્તી ત્રિમૂર્તિને મળતું આવે એવું રૂપ આપ્યું હતું—સત, ચિત, આનન્દ (એને મોટે કેશવે અગ્રેજીમાં શબ્દો વાપર્યા હતા : દ્રુધ, વિઝડમ, અને બોય); જે ત્રણ ગુણોને એક સમિધાનન્દ

૫૭. ૧૮૮૨ માં આપેલું એક વ્યાખ્યાન : ' એ અદ્વિત ગૂઢતઃ ત્રિમૂર્તિ '.

૫૮. આ જુઓ ત્રિમૂર્તિનું પૂરેપૂરું ત્રિકોણી ચિત્ર છે....એની ટોચ તે ખુદ ઈશ્વર જેહોવા પોતે છે....તેનામાંથી પુત્ર બિતરી આવે છે....અને માનવજાતિરૂપી આધારરેખાને રપસું કરે છે....અને પછી પવિત્ર આત્માની શક્તિ વડે પતિત માનવજાતિને બીચે પોતાની તરફ ખેંચે છે. નીચે માનવજાતિ પાસે આવતું ઈશ્વરતત્ત્વ તે પવિત્ર આત્મા છે; આટલામાં મોક્ષનું બધું તત્ત્વજ્ઞાન આવી જાય છે....સર્જન આદર્શ, અને પાવનકારી એવો હું છું, હું ચાહું છું; હું ઉમારું છું; જ્ઞાન્ત ઈશ્વર, પ્રવાસી ઈશ્વર, પાછો ફરતો ઈશ્વર.... '—કેશવ, સરખાવો શિષ્ટમાન્ય કેચલિટ યોગના ગ્રન્થો

‘જે ક્રિયા વડે પિતા પુત્રનું સર્જન કરે છે તે જનન અથવા ઉદ્ભવ શબ્દથી સારી પેઢે સમજાય છે. પવિત્ર આત્માનું સર્જન એવી બહુલી રીતે થાય... એ ફેવી માર્ગ છે, તે માર્ગ ઈશ્વરમાં રહેલો છે, ને તે વાટે ઈશ્વર પોતાની પાસે પાછો ફરે છે....એ જ રીતે આપણે સર્જન વડે ઈશ્વરમાંથી ઉદ્ભવીએ છીએ; અને એ સર્જનનું કામ પિતાએ પુત્રને સોંપ્યું છે. આપણે કૃપા વડે તેની પાસે પાછા પહોંચીએ છીએ; અને એ કૃપા તે પવિત્ર આત્માનો ગુણ છે.’

૫૯. ‘અને એકચતુર્થ આ જ્ઞાન જગતની જુદી જુદી સર્વ ભાષાઓએ જોવનારા દરોડો અવાગે ઉત્સાહપૂર્વક ગાય છે. દરોડો આત્મા—જેમણે પ્રત્યેક આત્મા ધર્મ અને પુણ્યનો તેનો રાષ્ટ્રીય વેશ પહેરીને, રમની અપાર ને સ પૂર્ણ વિવિધતાથી દીપતો, પિતાના સિંહાસનની આમપાસ ગોળ ગોળ નાચ્યો, અને સ્થાન્તિ ને આનન્દનું ગાન સદાશબ્દ દૃઢી રહેશે.’

૬૦. એક દિવસ જુવાન નરેન્દ્ર (વિવેકાનન્દ) તેમની હંમેશની અધીરાધી અમુક ધાર્મિક સંપ્રદાયોને વખોડી કાઢ્યા—એટલા માટે કે તેમના રિવાજો વિષે નરેન્દ્રને બારે સૂઝ બિપજ હતી. રામકૃષ્ણે

કામળતાથી તેમની સામે જોઈને કહ્યું: “દરેક ધરને એક પાછળ બાણ હોય છે. કાંઈ એ બાણથી ધરમાં દાખલ થવું હોય તો તેને તેમ કરવાની છૂટ શા સારુ ન હોવી જોઈએ? પણ બેશક હું તારી જોડે એ વાતમાં સંમત છું કે આમણું બાણ જ ઉત્તમ છે.”

અને રામકૃષ્ણના ચરિત્રકાર હિમેરે છે કે આ સાદા શબ્દોથી નરેન્દ્રે ખાલી તરીકે જ ચોખ્ખાં દષ્ટિ રાખી હતી તે બદલાઈ મઝ, માનવજાતિને પાપ કે પુણ્યની નહીં પણ નિર્બીજતા, ને બળની દષ્ટિએ જોવી એ વધારે ઉદાર ને સાચી દષ્ટિ છે. શ્રીરામકૃષ્ણે નરેન્દ્રને એ રીતે જોતાં શીખવ્યું. (‘ધ લાઈફ ઓફ સ્વામી વિવેકાનન્દ’, વો. ૧, પ્રકરણ ૪૭.)

૬૧. મધુમેહ—જાગમાં અતિ પ્રચલિત એક રોગ. વિવેકાનન્દનું મરણ પણ એમ લીધે જ થયું હતું.

૬૨. રામકૃષ્ણને કેશવ જોડે થયેલી હેલ્થી હૃદયસ્પર્શી યુક્તિશીલ, અને તેમણે એ મરતો માધુસના છૂપા ધા પર શીતળ જળની પેઠે રેડ્યાં જાડાં વચનો, અને વિષે વધારે કહેવાનો પ્રસંગ મારે હજી આગળ આવશે.

૬૩. પ્રતાપચન્દ્ર મજુમદારે કેશવની પછી ખાલી સમાજનું અધ્યક્ષપદ લીધું હતું, અને તેઓ શુભના જેવા જ ‘ખ્રિસ્તકેન્દ્રવાદી’ વિચારો ધરાવતા હતા. ૧૯૦૦માં મેક્સમૂલરે તેમને પૂછ્યું: ‘ખાલી સમાજ સાક્ષાત્ જાહેર કરીને “ખ્રિસ્તી” એ નામ શા સારુ રજીકારતો નથી, અને તે ઈસુના રાષ્ટ્રીય ધર્મસંધ તરીકે શા સારુ સંમતિત થતો નથી?’ એ વિચારનો પડધો પ્રતાપચન્દ્ર મજુમદારના પોતાના તથા તેમના એક તરુણ શિષ્યમંડળના મનમાં પડ્યો ખરો. એ મંડળમાં અહાબાન્ધવ ઉપાધ્યાય કરીને એક તરુણ હતા. તેમને વિષે ખાસ અભ્યાસ કરવા જેવો છે, કેમકે તે બારે રમૂતિ પાછળ મૂકતા ગયા છે. તે નવવિધાનગાંધી એન્ડીકન, અને છેવટે રામન

ક્રેયલિક, સંપ્રદાયમાં આત્મા ગયા. ખ્રીજ તે કેસવના ચરિત્રાર મહિલાલ પારેખ છે; તેમણે પણ ખ્રિસ્તી ધર્મ અંગીકાર કર્યો છે. બંનેને એવી ખાતરી છે કે કેસવ જો થોડાં વરસ વધારે જીવ્યા હોત તો તેઓ રામન ક્રેયલિક સંપ્રદાયમાં દાખલ થાત. મહિલાલ પારેખ કહે છે: 'તેઓ વિચારમાં પ્રોટેસ્ટન્ટ ને આચારમાં ક્રેયલિક હતા.... જાવનામાં ખ્રિસ્તી હતા, ને આત્માની શ્રેષ્ઠતા માનવા તરફ ઝૂકતા હતા.' હું પોતે માનું છું કે કેસવ એ એવા પુરોમાંના એક હતા જેઓ અડધા ઉધાડા બારણાના ભિમગ પર જ ભિમા રહી ગયા હોત. પણ તેમના અનુગામીઓએ એ બારણું વધારે ઉધાડ્યું એ ધાતક નીવડ્યું.

૧૪. 'ધી ઈડિયન એપાઇર' પત્રે તેમને 'અંજલિ આપતા' કહ્યું કે તેઓ 'હિંદમાં અંગ્રેજી કેળવણી ને ખ્રિસ્તી સંસ્કૃતિની સારામાં સારી નીપજ' હતા. અને 'ધી હિંદુ પેટ્રીઅટ' કહ્યું કે તેઓ 'પશ્ચિમની કેળવણી ને સંસ્કૃતિનું સુખમ ફળ' હતા.

હિંદી દષ્ટિએ તો આ સ્તુતિ તેમની નિન્દા સંચરનારી હતી.

૧૫. 'ધી હિંદુ પેટ્રીઅટ': ૧૬૨૧માં ત્રણે જ્ઞાતિ સમાજના મળાને સભ્યોની કુલ સંખ્યા ૧,૪૦૦થી વધારે નહોતી (તેમાંથી ૪,૦૦૦ તો બંગાળ, આસામ, બિહાર અને ઓરિસામાં હતા). આર્થ સમાજ, અયવો નવા નીકળેલા, શુદ્ધ બક્ષિના, રાધાસ્વામી સતસંગ જવા સંપ્રદાયો, ને સુકાળવે આ સંખ્યા ઘણી નાની ગણાય.

૧૬. તેમનું ખરું નામ મૂળચંદર હતું, પણ તેઓ તેમણે લાગ કર્યો હતો. 'સરસ્વતી' એ તેમના ગુરુની અટક હતી; ને ગુરુને તેઓ ખરા પિતા માનતા. દયાનંદના જીવનચરિત્ર માટે લાખા લખપતરાયે અંગ્રેજીમાં લખેલું પુસ્તક 'આર્થ સમાજ' (૧૯૧૫) ઘણું ઉપયોગી છે. તેની પ્રસ્તાવના સિડની વેબે લખેલી છે, અને તે લોંગમેન્સ, ગ્રીનની કંપનીએ પ્રસિદ્ધ કરેલું છે.

૧૭. આ બે પુરુષોની કાર્પશકિત, તેમના ઉપદેશનું સામર્થ્ય, મને જનસમૂહનું તેમના પ્રત્યેનું આકર્ષણ સરખાં હતાં એ ખરું; પણ વેવેકાનન્દમાં તે ઉપરાંત એક વધારાનું આકર્ષણ હતું. તેમનામાં આત્માનું ઊંડાણ હતું; શુદ્ધ ચિન્તન માટેની ઈચ્છા હતી; નિરંતર ઈચ્છે ઊડવા તરફ આત્માનું વલણ હતું; અને જગતમાં કર્મ કર્યો વિના માંસે એમ નહોતું; એટલે આ વલણ સામે તેમને નિરંતર સંગ્રામ ચલાવવો પડતો. દયાનંદને આત્માની આવી કશું દુવિધા કદી અનુભવવી પડી નહોતી. છતાં તેમને જે કામ કરવાનું હતું તેને માટે આવશ્યક એવા સર્વ ગુણો તેમનામાં હતા.

૧૮. અત્યારે આર્થ સમાજમાં, આ પ્રસંગનું સ્મરણ તાજું રાખવા, શિવરાત્રીને કિસ્મત કરવામાં આવે છે.

૧૯. અમાઠિના એક યુગની, ખ્રિસ્તી ધર્મની, પરિભાષામાં 'ડિસિપ્લીન' નો અર્થ માત્ર દેખરેખ નહોતો, પણ તપસ્વીઓ પોતાના શરીર પર જે ચાળખા મારતા તે સાધન પણ હતો.

૨૦. તેમનાં પરાક્રમે દંતકથા જેવાં ચંદ્ર પડ્યાં છે. બે ઘોડા ગાડીને લઈ નાસી જતા હતા, તે ગાડીને તેમણે એક હાથે અટકાવી હતી. એક વિરોધીના હાથમાંથી નાગી તલવાર ઝૂંટવી લઈ તેના બે કકડા કરી નાંખેલા. ગમે તેવા ધમસાણુમાં પણ તેમને મેઘગર્જના જેવો અવાજ ભોંકીને કાને પડ્યા વિના રહેતો નહોતો.

૨૧. એક ખ્રિસ્તી પાદરી ત્રા રાત્રિઆર્થ વખતે હાજર હતા. તેમણે એનો સુંદર ને નિષ્પક્ષ હેવાલ લખેલો, તે લજપતરાયે પોતાના પુસ્તકમાં હિતાયો છે.

૨૨. લજપતરાય પોતે આર્થસમાજ હતા. તેમણે લખ્યું છે કે 'આ બે મુખ્ય સિદ્ધાન્તો આર્થ સમાજને ધ્યાત સમાજથી જુદા પાડે છે.'

જોટલું થાદ રાખવાની જરૂર છે કે, દયાનંદના પહેલાં વીસ વરસ પર (૧૮૪૪-૪૬), દેવેન્દ્રનાથને વેદનું નિરખવાદ પ્રામાણ્ય માનવાની લાલચ થઈ આવેલી; પણ તેમણે એનો ત્યાગ કર્યો, અને ધર્મસ્વર સાથેના અપરોક્ષ ને અંગત અનુસંધાનનો સ્વીકાર કર્યો. કહે છે કે, બ્રાહ્મ સમાજના સર્વ અગ્રેસરોમાં, દેવેન્દ્રનાથ દયાનંદની વધારેમાં વધારે નજીક હતા. પંથુ એની વચ્ચે એકમત અશક્ય હતો. દેવેન્દ્રનાથનો આદર્શ શાન્તિ અને એકરાગનો હતો. દયાનંદ તો નિરંતર મુદ્દ કરનારા રહ્યા. તેમનામાં પોતાના નિશ્ચિત સિદ્ધાન્તો વિષે કડક આગ્રહ હતો; અને તેઓ છોક અર્વાચીન એવા સામાજિક સંઘર્ષોમાં શુદ્ધ પાંડિત્યની સીતોથી કામ લેવા માગતા હતા. એવાને વિષે દેવેન્દ્રનાથને સાચો સમભાવ જીપજો તે શક્ય નહોતું.

૭૫. આ વસ્તુ વિશેષ ધ્યાન ખેંચે એવી છે, કેમકે વિવેકાનંદને સૌથી વધારે ધમશવાળા ને ઉત્તમ સંગઠનવાળા શિષ્યો મદ્રાસમાંથી મળ્યા હતા.

૭૬. આમાંના ૨,૨૩,૦૦૦ પંજાબ અને દિલ્લીમાં, ૨,૦૫,૦૦૦ મુક્ત પ્રાન્તમાં, ૨૩,૦૦૦ કાશ્મીરમાં, અને ૪,૫૦૦ બિહારમાં છે. દૂંઢમાં એ ઉત્તર ભારતમાં પ્રગટ થયેલો સંપ્રદાય છે; અને હિંદના એ ભાગની કાર્યશક્તિ જે વસ્તુઓમાં સૌથી વધારે દેખાઈ આવે છે તેમાંની એક તે આ સમાજ છે.

૭૭. સાધુ સુદરસિંહ આ પ્રકારનો સારો દાખલો છે. તેમનું નામ યુરોપના ટ્રોટ્ટટટોમાં સારી પેઠે જાણીતું છે. તેઓ પંજાબના શીખ, એક સરદારના પુત્ર, અને એક લશ્કરી સેનાપતિના બાઈ હતા. આ સાહસિક પુરુષને તિબેટમાં ચઢીડી ખોળવામાં ને તેને બેટવામાં ભારે આનંદ આવેલો. એ દેશમાં શીખ અને અધ્ધાન એ બે લઠાયક કોમોના ખ્રિસ્તી ચઢીડોના અવશેષો તેમના જોવામાં આવ્યા હતા (સરખાવો મેક્સ મિલર: ' સાધુ સુદરસિંહ ', ૧૯૨૨, ૨)

સુરીય). આ પત્રિકા પરથી જો તેમને વિષે ક્વાસ બાંધીએ, તો એમ દેખાય કે હિંદના ઇતર ધર્મો વિષે બોલવામાં, તેઓ એ ધર્મોના વિચારના માર્ગતરફ મુખી કદી પહોંચી શક્યા નહોતા.

૭૮. ખાસ કરીને અર્વાચીન બૌદ્ધો. આ વાત જોઈ માનવી સુરક્ષે છે, છતાં ખરી છે. શુદ્ધ સુભગ નામ મૂળ તો વૈરાગ્ય ને વિશ્વશાન્તિની ભાવનાનું સૂચક હતું. પણ આજના દિવસોમાં તે આક્રમણકારી પ્રચારનો ઝંડો બનવા બેઠું છે. એ પ્રચાર પાછળ મતર મતો વિષે આદર જરાયે નથી હોતો, એમ કહીએ તો ચાલે.

૭૯. હિંદના ઇતિહાસનું જે વિહંગાવલોકન દયાનંદે કર્યું છે તે રસિક છે. તેમાં મનુષ્યની ઉત્પત્તિનો ઇતિહાસ આપેલો છે, અને અતાબું છે કે 'સર્વ ભૂગોળમાં આર્યોનું રાજ્ય હતું.' (એમાં અમેરિકા, તથા એશિયાનિયાના ટાપુઓ પણ હતા; કેમકે, તેમના કહેવા પ્રમાણે, આર્યોવર્તના ઢેઠ પદ્મા પર પૃથ્વીની સપાટી પર રહેનારાનાં નામ નામ; અને તે દેશનું નામ પાતાળ એટલા માટે કહે છે કે 'તે દેશ આર્યોવર્તમાં મનુષ્યોના પાદ અર્થાત્ પગ તળે આવેલો છે; તે જ પ્રમાણે અમુરો ને રાક્ષસો જોડેની લડાઈઓ તે એસીરિયનો તથા હબ્શીઓ જોડેની લડાઈઓ છે.) વેદાદિમાં જે દર્શિત થયાઓ છે તે બધી પૃથ્વી પર બનેલી એમ દયાનંદનું કહેવું છે. તેઓ કહે છે કે હિંદની આશુતોની તથા વેદધર્મના નાસની શરૂઆત, જે હજાર વરસના યુદ્ધનું વર્ણન મહાભારતમાં છે ને જેમા હિંદના ક્ષત્રિયોએ એકબીજાનું નિકદન કાઢ્યું, ત્યારથી ચાલે છે....એમાંથી નીચળેલા નાસ્તિક મત કે ચાર્લ્સ દાર્વિન સામે જ માત્ર એમને અણગમો નથી, પણ એની પ્રેરણા આપનાર જૈન દર્શન સામે પણ છે. તેઓ માનતા કે આત્માના ક્ષેત્રમાં હિંદુ ખ્યાતિનો જે પહેલો સંગ્રામ થયો તેના વશસ્વી પણ અભાગી નાપક તરફ હતા. હંદર નાસ્તિક મતના અંજલિ લેનાર મનુષ્યો

હતા, પણ નિષ્ક્રિય નીવડ્યા. આ સ્વાતન્ત્ર્યસંગ્રામ ચાલુ હતો તે દરમિયાન જ તેમનું અવસાન થયું. પણ તેઓ જૈનોએ પાયરેલી બળમાં—ખાસ કરીને માયામાં—ફસાયેલા રહ્યા. અને લીધે દયાનંદને શંકર વિષે જે અણુગમે બેપાળ્યો તે ટદી ગયો નહોતો; કેમકે તે પોતે સ્વપ્નસેવી નહોતા, પણ વાસ્તવિકતાની ધરતીમાં પગ ઊડો ઉતારીને બેસેલા હતા.

૮૦. તેમણે સર્વ પ્રકારની મૂર્તિપૂજાને પાપ કહી હતી, અને તેઓ માનતા કે ઈશ્વરના અવતારની વાત હસવા જેવી છે અને 'વેદવિરુદ્ધ હોવાથી પ્રમાણ નથી.'

૮૧. તેમણે બ્રાહ્મણોને 'પોપ' કહી તેમને ચાખખા લગાવ્યા હતા.

૮૨. ૧૮૭૬ અને ૧૮૮૩ની વચ્ચે તેમના હાથ નીચે પડીનેલું એક જૂથ ઠામ કચ્છું. તેઓ સંસ્કૃતમાં લખતા, ને પડિતો દેશી ભાષાઓમાં તેના અનુવાદ કરતા. પણ મૂળ વેદનો અનુવાદ તો તેમણે એકલાએ કર્યો હતો. તે અનુવાદ ફરી તપાસવાનો સમય તેમને મળ્યો નહોતો. એ અનુવાદમાં, દરેક શ્લોકના અનુવાદ પહેલાં તેનો અન્વય, વાચ્યાય' જગેરે આપેલા છે, ને તે પછી તેનું તાત્પર્ય સમજાવનારી ટીકા આપેલી છે.

૮૩. હાહોરના દસ સિદ્ધાન્તો (૧૮૭૭) માંની દ્વિતમ ૪ : 'વેદ એ સત્ય જ્ઞાનનો ગ્રન્થ છે. તે શીખવા ને શીખવવાનું દરેક આર્યનું કર્તવ્ય છે.'

એક વિચિત્ર અકસ્માતની વાત છે કે દયાનંદ એક પશ્ચિમી સમાજ જોડે જે રાજકીય મિત્રી બાંધી તે વરસો મુધી (૧૮૭૬-૧૮૮૧) ચાલી. એ સમાજ ખારે ઠામ કરવા નિર્માયેલો હતો. તેનું નામ યિયોસોફિકલ સોમાપટી હતું. ખ્રિસ્તી ધર્મના ચડતા જુવાળ સામે દયાનંદ વેદનો બચાવ કરવા હતા, એ આ મિત્રનું

૧૭ ઠારણ હતું. ચિયોસોફિકલ સોસાયટીની રચાપના ૧૮૭૫માં મેડમ બ્લેવેટ્સ્કી નામની રચિયન બાઈએ તથા કર્નલ બોલકોટ નામના અમેરિકને દક્ષિણ ભારતમાં કરી હતી. તેનો મોટો ગુણ એ હતો કે તેણે હિંદુઓને તેમનાં પોતાનાં ધર્મશાસ્ત્રોને—ખાસ કરીને ગીતા અને ઉપનિષદોનો—અભ્યાસ કરવાની પ્રેરણા આપી. તેના ૭ સંસ્કૃત ગ્રન્થો કર્નલ બોલકોટે પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા. હિંદીઓ માટેની નિશાળો—ખાસ કરીને સિલોનમાં—રચાપવાની હિલચાલમાં પણ આ સોસાયટીએ આગેવાની લીધી, અને ‘અરપૂર્યો’ માટે નિશાળો ખોલવાની પણ હાથ તેણે બીડી. તેથી એ સોસાયટીએ હિંદની રાષ્ટ્રીય, ધાર્મિક, ને સામાજિક જાગૃતિમાં ફાળો આપ્યો; અને દયાનંદ તેની જોડે મળીને કામ કરવાના હોય એવો ખાસ થયો. પણ જ્યારે સોસાયટીએ તેમનો બોલ ખરો માની તેમને પોતાનો નિયમિત સહકાર આપવાની વાત કરી, ત્યારે તેમણે એ સહકાર લેવાની ના પાડી; અને એ રીતે હિંદ પર આધ્યાત્મિક પ્રભુત્વ જમાવવાની ચિયોસોફિકલ સોસાયટીની તક પૂરેપૂરી છીનવી લીધી. ત્યારથી તે બીજી બાજ બજવતી આવી છે; અને, ૧૮૮૬માં બનારસમાં સેન્ટ્રલ હિંદુ કોલેજની રચાપના મિસિસ પ્રિસેન્ટની અસરને લીધે થઈ એમ માનીએ તો, આ સોસાયટી સામાજિક દષ્ટિએ ઉપયોગી નીવડી છે એમ કહી શકાય. તેમાં પૂર્વ ને પશ્ચિમનું વિચિત્ર મિશ્રણ થયું છે. તેમાં જે અંગ્રેજ-અમેરિકન વર્ગ છે તેણે, પોતાના સાત્ત્વિક પણ મર્યાદિત વ્યવહારવાદ વડે, હિંદુ તત્ત્વશાસ્ત્ર અથવા અધ્યાત્મશાસ્ત્રના વિશાળ ને હદાર દર્શનને વિચિત્ર રીતે અચડ્યું છે. તે ઉપરાંત એમ પણ કહેવું જોઈએ કે તેણે પોતે એક જાતની, ધર્માધિકારીના જેવી, સત્તા હાથમાં લીધી છે; એ સત્તાથી કશી ભૂલ ચાય જ નહોં એમ તે માને છે; અને તેની સામે કોઈને અપીલ કરવાનો અવકાશ નથી. આ સત્તા દંકયેલી છે, છતાં તે જોઈ કડક નથી; અને વિવેકાનંદ જેવા

સુર્યોનાં સ્વતન્ત્ર માનસને તે આ રૂપે જ દેખાઈ છે. આપણે આગળ ઉપર જોઈશું તેમ, વિવેકાનંદે અમેરિકાથી આવ્યા પછી ૨૫૪ શબ્દોમાં તેને વખોડી હતી.

૮૪. પણ તેમની આવેશભરી એકનિષ્ઠાને વિષે કશી લીધાને સ્થાન નથી. એ તો તમામ આણેયો સામે અડગ રહી હતી.

૮૫. ‘સત્યાર્થપ્રકાશ’ને અન્તે દયાનંદે આચારના નિયમો આપ્યા છે, તેમાં કહ્યું છે : ‘મનુષ્ય તેને જ કહેવો કે જે મનનશીલ થઈ સ્વાત્મવત્ અન્યોનાં સુખદુઃખ અને લાભહાનિ સમજે. અન્યાયકારી બળવાનથી પણ ન ડરે, અને ધર્મોત્તમા નિર્બળથી પણ ડરતો રહે, એટલું જ નહીં કિંતુ પોતાના સર્વ સામર્થ્યથી ધર્મોત્તમાઓની (ચાહે તે મહાઅનાય, નિર્બળ અને શુશુરહિત કેમ ન હોય તેની) રક્ષા, ઉન્નતિ, પ્રિયાચરણ; અને અધર્મી ચાહે ચક્રવર્તી, અનાય, મહા-બળવાન અને શુશુવાન પણ હોય તથાપિ તેનાં નાશ, અવનતિ અને અપ્રિયાચરણ સદા કયો કરે. અર્થાત્ જ્યાં સુધી બની શકે ત્યાં સુધી અન્યાયકારીઓના બળની હાનિ અને ન્યાયકારીઓના બળની ઉન્નતિ સદા કયો કરે. એ કામર્ચી ચાહે તેને કેટલુંકે દારુણ દુઃખ પ્રાપ્ત થાય, ચાહે પ્રાણ પણ બલે જાય, પરંતુ આ મનુષ્યધર્મથી પૃથક્ કદી ન થાય.’

૮૬. ‘આ સમાજ વેદમાં નિરૂપેલા એક ને અદ્વિતીય ઈશ્વરનો યશ માશે, તેનું સત્ત્વન કરશે, ને તેની જોડે તદ્દપ યશે....ઈશ્વર, તથા વિશ્વના પદાર્થો, એને વિષેની કલ્પના કેવળ વેદ તથા અન્ય સત્યશાસ્ત્રોને આધારે જ બાધિતી છે.’ એ સત્યશાસ્ત્રો કયા તે તેમણે ગણાવ્યાં છે.

(કાઈ પણ જોએ એટલ તરફ લઈ જનારો એ યુગનો પ્રવાહ ધણા જોરથી વહેતો જોતો તેથી) એક વિચિત્ર વસ્તુ એ જોવામાં આવે

છે કે, રાય અને કેસવના ઐકેશ્વરવાદની પેઠે, દયાનંદનો રાષ્ટ્રવાદ પણ સમગ્ર જગતને કલ્યાણકારી હોવાનો દાવો કરે છે :

‘ આખી માનવજાતિનું કલ્યાણ એ આ સમાજનું ધ્યેય હોવું જોઈએ. ’ (આર્ય સમાજના સિદ્ધાન્તો, ૧૮૭૫.)

‘ માનવજાતિની શારીરિક, આધ્યાત્મિક ને સામાજિક રિયતિ સુધારી તે વાટે આખા જગતનું હિત કરવું એ આ સમાજનો મુખ્ય હેતુ છે. ’ (લાહોરના આર્ય સમાજના સિદ્ધાન્તો, ૧૮૭૭માં સુધારેલા.)

‘ સર્વતન્ત્ર સિદ્ધાન્ત, અર્થાત્ સામાન્ય સાર્વજનિક ધર્મ જેને સદાથી સર્વ માનતા આબ્યા, માને છે, અને માનશે પણ; તેટલા માટે તેને સનાતન નિયમ ધર્મ કહે છે, કે જેના વિરોધી કાંઈ પણ હોઈ શકે નહીં....હું પોતાનું મંતવ્ય તેને જ જાણુ છું કે જે તથા કાળમાં સર્વને ઐકેશ્વર્યનું માનવા ચોખ્ખું છે....જે જે આર્યવર્ત કે અન્ય દેશોમાં અધર્મયુક્ત ચાલતલલ છે તેનો સ્વીકાર, અને જે ધર્મયુક્ત વાતો છે તેનો ત્યાગ, નથી કરતો, અને નથી કરવા માહતો; કેમકે એમ કરવું મનુષ્યધર્મથી બહાર છે. ’ (સત્યાર્થપ્રકાશ)

અમુક મતો ધનકબેર માનનારા માણસોની પેઠે, પણ પૂરેપૂરી શુભ નિષ્ઠાથી, તેમણે એક ગોટાળો કર્યો છે; અને નિયમ ને ત્રિકાલિક ‘ સત્ય ’, તથા પેલો જેની સેવા કરતા હતા તે સત્ય, એ બે એક છે એમ તેમણે માની લીધું છે. સત્ય હોને કહેવું એ નક્કો કરવા માટે પાંચ પ્રકારની પરીક્ષા બતાવવાની કાળજી તેમણે રાખી છે. આમાંની પહેલી બે પરીક્ષા તે વેદવાક્ય જોડે સુસંગતિ અથવા મેળ; અને ઈશ્વરનું સ્વરૂપ તથા તેના ગુણ એને વિષે તેમણે જે વ્યાખ્યાઓ ઠરાવેલી તેની જોડે સુસંગતિ અથવા મેળ. અરવિંદ ઘોષ કહે છે કે વેદમાં ‘ ધાર્મિક, નૈતિક ને વૈજ્ઞાનિક સત્યનું સંપૂર્ણ શ્રુતિમાન છે. ’ એવું દયાનંદ પણ માનના. એટલે એ વેદના પ્રાધાન્યનો સ્વીકાર આખી

માનવજાતિ પાસે પરાણે કરાવવાનો પોતાને અધિકાર છે, એ વાતની શંકા તેમને કેમ જીપજી શકે ? વેદને વિષે અરવિંદ ધોષે વધારામાં કહ્યું છે: ‘તેનું ધાર્મિક તાત્પર્ય એકેશ્વરવાદનું છે, અને વેદના દેવો તે એક જ ઈશ્વરનાં જીદાં જીદાં વર્ણન આપનારાં નામો છે. સાથેસાથે એ નામો ઈશ્વરની જે શક્તિઓને નિસર્ગમાં કામ કરતી આપણે જોઈએ છીએ તેનાં પણ સૂચનો છે; અને વેદનો અર્થ સાચી રીતે સમજીએ, તો અર્વાચીન સંશોધને જે વૈજ્ઞાનિક સત્યો શોધી કાઢ્યાં છે તે બધાં આપણી જાણમાં આવે.’ (‘આર્ષ’, નવેંબર, ૧૯૧૪ એ અંકમાં ‘વેદનું રહસ્ય’ એ મથાળાવાળો અંગ્રેજી લેખ.)

દયાનંદે રાષ્ટ્રીય દૃષ્ટિએ વેદનું વિવરણ ક્યું તે પછી પત્રિકાઓનો ઘોષ નીકળી પડ્યો. તેમનો હેતુ પ્રાચીન ભારતનાં દ્વિસૂક્તીઓ, પૂજાઓ, વિધિઓ ને આચારોને સજીવન કરી ફરી પ્રચલિત કરાવવાનો હતો. પત્રિકાઓ આદર્શો વિરુદ્ધ પ્રાચીન આદર્શોની સ્થાપના કરવાની ભાવના ધણી વેગથી જીલળી હતી. (સરખાવો ‘પ્રશ્નદ્ધ ભારત’, નવેંબર, ૧૯૨૮.)

૮૭. પ્રારબ્ધને વશ થઈ બેસી રહેવું ઝેના કરતાં ઉત્સાહભેર ને પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળવું સારું છે. ‘પુરુષાર્થ પ્રારબ્ધથી શ્રેષ્ઠ એટલા માટે છે કે તેના વડે સંચિત પ્રારબ્ધ બને છે, તેના સુધરવાથી સર્વ સુધરે છે, અને તેના બગડવાથી સર્વ બગડે છે. એથી પ્રારબ્ધ કરતાં પુરુષાર્થ શ્રેષ્ઠ છે....’

‘પોતાના સામર્થ્યોનુકૂળ કર્મ કરવામાં જીવ રતતત્ર છે. પરંતુ જ્યારે તે પાપ કરી રહે છે, ત્યારે ઈશ્વરની વ્યવસ્થામાં પરાધીન થઈને પાપનું ફળ ભોગવે છે. એટલા માટે કર્મ કરવામાં જીવ રતતત્ર, અને પાપ દુઃખરૂપ ફળ ભોગવવામાં પરતત્ર, રાજ છે.’ (સત્યાર્થપ્રકાશ).

૮૮. દયાનંદે ત્રણ નિત્ય તત્ત્વો ગણ્યામાં રેખાય છે—ઈશ્વર,

જીવ, અને જગતનું ઉપાદાનકારણ પ્રકૃતિ. ઈશ્વર અને જીવ બે બિન્ન તત્ત્વો છે: તે બેનાં મુલ્ય જુદાં છે; અને તે દરેક અમુક અમુક કામો કરે છે. પણ તે બેને વિખૂટાં પાડી શકાય એમ નથી. વિશ્વનું સર્જન એ ઈશ્વરી શક્તિની જ ક્રિયા છે. એ શક્તિ મૂલદ્રવ્યોના સંયોગ કરી, તેને વ્યવસ્થિત રીતે ગોઠવી, તેમાંથી વિશ્વને પેદા કરે છે. જીવને સંસારમાં જે બંધન થાય છે તેનું કારણ અજ્ઞાન છે. જનમાંથી છુટકારો, ને ઈશ્વરના જેવી સ્વતંત્રતાની પ્રાપ્તિ, તેનું નામ મોક્ષ છે. પણ એ અમુક વખત પૂરતો જ ટકે છે, ને તેને અન્તે જીવ બીજું શરીર ધારણ કરે છે....વગેરે.

૮૬. લગ્નમાં ઓછામાં ઓછી વય હોઈશો. માટે સોળ ને છોકરાઓ માટે પચીસની ઠરાવી હતી. દયાનંદ મહામપણે બાળ-લગ્નની વિરુદ્ધ હતા.

૯૦. ૧૯૧૮માં લગ્નપતરાયનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું તે વખતની આ માહિતી છે. તે વખતથી કેળવણીની હિલચાલનો વિસ્તાર થવો ચાલુ રહ્યો હોય એ જનવાજોગ છે.

લાહોરની દયાનંદ ઍન્ડે—વેદિક કોલેજ ૧૮૮૬ માં ઊધડી હતી. તેમાં સંસ્કૃત, હિંદી, ફારસી, અંગ્રેજી, પૂર્વ ને પશ્ચિમનું તત્ત્વજ્ઞાન, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, વિજ્ઞાન, કલા ને હુનરનું શિક્ષણ અપાય છે. ઠાંમડી ગુરુકુળની સ્થાપના ૧૯૦૨ માં થઈ હતી; ત્યાં ભણતા વિદ્યાર્થીઓ સોળ વરસ સુધી ગરીબાઈ, અહમયર્થ ને આઠાપાધનનાં મત પાળે છે. તેનો હેતુ એ છે કે હિંદુ તત્ત્વજ્ઞાન તથા સાહિત્યના સંસ્કાર વડે, તથા નૈતિક જાળની શુદ્ધિ વડે, આયોનું ચારિત્ર સુધરે. પંજાબમાં દન્યાઓ માટે પણ મોટી કોલેજ છે; ત્યાં ખ્રીસ્તિય અભ્યાસ તથા સંસ્કૃત, હિંદી ને અંગ્રેજી એ ત્રણ ભાષાઓના જ્ઞાનની જોડે ઐતિહાસિક વિષયો અને ગૃહવ્યવસ્થાશાસ્ત્ર પણ હિમેરસાં છે.

૬૧. આ વિષયમાં વિવેકાનંદ અને તેમના શિષ્યો એમને ટપી ગયા છે. આર્ય સમાજે છંપાડેલી સમાજસેવાની જે પ્રથમ પ્રવૃત્તિ લજ્જપતરાયે નોંધી છે તે ૧૮૬૭-૧૮૬૮ના દુકાળમાં કચેલી મદદ હતી. ૧૮૬૪થી માંડીને વિવેકાનંદના એક સાધુ અખંડાનંદે સમાજસેવામાં જીવન વ્યતીત કર્યું હતું. ૧૮૬૭માં રામકૃષ્ણ મીશનના અમુક ભાગે દુકાળને મલેરિયા સામે, અને પછીને વરસે મરજી સામે, મોરચો માંડ્યો હતો.

૬૨. જહોરમાં તેમણે એની મનાઈ કચેલીટૂ તેઓ હંમેશાં કહેતા કે મારે રાજકાજ જોડે લેવાદેવા નથી તેમ અંગ્રેજો સામે વિરોધ નથી આર્ય સમાજ તેના સભ્યોની પ્રવૃત્તિને લીધે નફરતે સંડોવાયો હતો.

૭. રામકૃષ્ણ અને ભારતના ધર્મધુનંધરો

રામકૃષ્ણનો તારો નિરબ આકાશમાં પર્વતોની ઉપર ચમકી રહ્યો હતો, તે પહે પ્રજાના મોટા બરવાડો, ભારતના ગોપરાજો (ધર્મધુનંધરો), કેવા હતા તે આપણે પાછળ જોઈ ગયા. ૧

આ ચાર પુરુષોમાંના પડેલાને, એટલે કે એ સર્વમાં પુરોગામી એવા રામમોહન રાયને, તો રામકૃષ્ણ જાતે નહીં જોઈ શક્યા હોય. પણ જીવન ગળુને તો તેઓ જાતે જોળખતા હતા. પડેલાં તેઓ જ એ પુરુષોની મુલાકાતે ગયેલા. તેમનામાં ઈશ્વર વિશેની જે અપાર જૂખ હતી તેણે તેમને પ્રેર્યા હતા. તેને ક્ષિપ્રે તેઓ હંમેશાં પોતાના મનને પૂછતા: ‘હવે પ્રભુનાં એવાં કાંઈ જળાશય રહ્યાં નથી જે આ પુરુષોને જડયાં હોય ને જેનું પાણી મેં ‘ચોતે ન પીધું હોય ?’ પણ તેમની ચક્રાર આંખ એ માણસોને જોતાંવાંત તેમનો તાગ કહી લેતી. તેમની સમીક્ષા-શક્તિ તો કદી કારે ચૂકી દેવામાં આવી નહોતી. તેઓ બક્ષિતની વૃષાધી એ જળાશયોનો આસ્વાદ લેવા નીચા નમતા તે વખતે તેઓ ધણીવાર તે.ફાની છોકરાની પેડે હસી લેતા, અને પાછા જિભા ધતી વખતે બોલતા કે ‘મારું પોતાનું જ જળાશય સારું છે’ તેઓ મહારના દેખાવ, દમ્યામ કે વજ્રાવધી અંભાઈ જાય એવા માણસ નહોતા. તેમની આંખો પર પડેલો પડેલો હતો; અને તેઓ જે પ્રકાર સોંધતા હતા તે—અર્થાત્ પ્રભુનું પોતાનું મુખારવિદ—ત્યાં સુધી જોડાણમાંથી જમકે નહીં ત્યાં સુધી તેમની આંખો પલકારા મારતી નહીં. બારીના કાચની આરપાર જોઈ સકે તેટલી જ રપજતાથી સરીરની દીવાલોની આરવાર તેમની આંખો જોઈ સકતી, અને અતિ આતુર જિજ્ઞાસાથી હૃદયનાં છેક જોડાણને જોળા વળતી. પણ એ આંખોને ત્યાં જે દસ્ય દેખાતું તેનાથી આ ‘અવિવેક’ પ્રેક્ષક ફેલીકવાર એકાએક, કચું બોલ્યા.

વિના, ખડખડાટ હસી પડતા; પણ એ હાસ્યમાં દેવ કે અસુખાનો અંશ છાંટાબાર આવતો નહીં.

ભવ્ય આકૃતિવાળા દેવેન્દ્રનાથને મળવા તેઓ ગયેલા તેની વાત તેમણે પોતે કહેલી. તે નાનકડી હાસ્યકથા છે. તેમાં એ મદાન ધર્મગુરુ, એ 'જનકરાજ', પ્રત્યેનો આ 'નાના ભાઈ' નો દીકાથી ભરેલો વિનોદ, અને અનાદરથી ભરેલો આદર, એ બંને ભરપૂર છે.

એક દિવસ એક જણે તેમને પૂછ્યું: ૨

'સંસાર અને ઈશ્વર બેનો મેળ સાધી શકાય ખરો? મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ હાકુરને વિષે આપ શું માનો છો?'

રામકૃષ્ણે ધીરે અવાજે કહ્યું: 'દેવેન્દ્રનાથ હાકુર....દેવેન્દ્રનાથ.... દેવેન્દ્ર....'—અને તેમણે નીચા નમીને અનેકવાર પ્રણામ કર્યા, પછી કહ્યું:

'તેઓ કાણુ છે તે તમે જાણો છો? એક માણસ હતો. દુર્ગાપૂજાનો ઉત્સવ હાઠમાઠથી કરવાનો તેનો રિવાજ હતો. તેમાં સવારથી રાત સુધી બકરાંઓનો ભોગ અપાતો. કેટલાક વરસ પછી ઉત્સવનો હાઠ ઘણો ઓછો થઈ ગયો એ જોઈ કોઈ પેલા માણસને પૂછ્યું: "ઉત્સવ કેમ ઓછો કરી નાંખ્યો?" પેલાએ કહ્યું: "હવે તો મારા દાંત પડી ગયા ■ ખરાને."'

'એટલે,' કથા કહેનારે અનાદરથી કહ્યું: 'દેવેન્દ્રનાથ ઘડપણમાં ધ્યાન વગેરે કરે છે એમાં કશી નવાઈ નથી.' ૩

આટલું કહીને તેઓ ચોળી ગયા....પછી ફરી એકવાર નમન કરીને કહ્યું: 'તેઓ બેશક ઘણા નામાકિત પુરુષ છે.'

પછી પોતે તેમનાં દર્શન કરવા ગયેલા એ પ્રસંગનું વર્ણન કહ્યું: ૪

‘ મેં પહેલવહેલા એમને જોયા હ્યારે મને તેઓ કંઈક ગવિષ્ક સાગ્યા. અરે! પણ એમાં નવાઈ દેશી નહોતી! એમની પાસે કેટલી બધી સારી વસ્તુઓની લીલાદાહેર હતી: અમીરી, પ્રતિષ્ઠા, ધન....એકાએક મારી સ્થિતિ બદલાઈ ગઈ. એવી સ્થિતિમાં હું માણસના હૃદયની આરપાર જોઈ ચકું છું. ત્યાં જો મને ઈશ્વર દેખાતો નથી, તો હું મને તેવા મોટા, ધનિક કે વિદ્વાન માણસને તરણી સમાન લેખું છું....અને મારાથી નહ્દટકે હસાઈ ગયું....કેમકે મેં જોયું કે આ પુરુષ સ સારનો ઉપયોગ કરતા હતા, ને સાથે ધાર્મિક જીવન પણ આજતા હતા. તેમને ઘણા બાળકો હતાં, ને બધાં નાનાં હતાં. તેથી, તેઓ જ્ઞાની હોવા છતાં તેમને સંસારમાં રહેવા મનને મનાવવું પડેલું. મેં તેમને કહ્યું: “ આપ તો અમારા યુગના જનક છે. જનક સંસારમાં રહેતા હતા, છતાં તેમણે ઈશ્વરનો પરમ સાક્ષાત્કાર કરેલો. આપ સંસારમાં રહો છો, પણ આપણું મન તો ઈશ્વરનાં ગિરિ-શિખરો પર ઝમે છે. મને ઈશ્વરને વિષે કંઈક કહો. ” ’

દેવેન્દ્રનાથે તેમને વેદનાં કેલ્લાંક સુદર વચનો આપ સંબળાવ્યાં, અને સંવાદ પરિચિત માણસો વચ્ચે કામ એવી રીતે વિવેકપૂર્વક ચાલ્યો. દેવેન્દ્રનાથે આગંતુકની આંખોમા જે તેજની બબક જોઈ તેનાથી તેમના મન પર ઘણી અસર પડી, અને તેમણે બીજે દિવસે યનારા જમણુ માટે રામકૃષ્ણને નિમન્ત્રણ આપ્યું. પણ સાથે કહ્યું કે ‘ આપ આવો તો શરીર જરા ઢાકીને આવજો ’: કેમકે આ જીવાન પાત્રીએ બદલોકના જેવો પૂરો પોશાક પહેરવાની તરદી લીધી નહોતી. રામકૃષ્ણ તેજાની શ્રુતિથી પણ બધાઈથી કહે: ‘ મારો કશો મારોસો નથી. હું તો જેવો છું તેવા છું, ને આવે વેશે જ આવીશ. ’ આમ તેઓ મિત્રભાવે છૂટા પડ્યા. પણ બીજે દિવસે પરાઈએ બહુ વિવેકની બાષામાં લખેલી ચિઠ્ઠી પેલા મોટા અમીર તરફથી આવી, તેમાં વિનંતી કરી હતી કે ‘ આપ આવવાની તરદી ન લેશો. ’

એટલેથી એ પ્રસંગ પૂરો થયો. અમીરી પોતાની પંખનો એક
ચુંવાળો ધા કરીને અળગી રહી ગઈ, અને તેને લાગ્યું કે હું મારા
ધર્મમેવનના સ્વર્ગમાં સાવ સુગૃહિત છું.

રામકૃષ્ણે દયાનંદનો તાગ કાઢ્યો, આંક બાંધ્યો, ને તેમને એથીયે
ઝોઝા મૂલ્યવાળા ગણી કારે મૂક્યા. એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે
૧૮૭૭ની આખરે આ બે પુરુષો મળ્યા ત્યારે આર્ય સમાજની સ્થાપના
ચક્ર નહોતી, અને સુધારક દયનંદની કારકિર્દી બરદરિયે હતી. રામકૃષ્ણે
તેમની પરીક્ષા કરી. ત્યારે તેમનામાં 'યોદ્ધિક શક્તિ' જણાઈ;
રામકૃષ્ણના કહેવાનો આશય હતો 'ઈશ્વર સાથેનો ખરેખરો સંપર્ક'.
પણ પોતે ઝાંખાપાતના ભોગવવાનો ને બીજાને ઉપભવવાનો દયાનંદનો
જે સ્વભાવ હતો, વેદોના એ હિમાયતીની અખાડામાં ભિતરવાની જે
લડાયક વૃત્તિ હતી, પોતે એકલા જ ખરા છે ને તેથી પોતાની ક્ષમ્પા
બીજાઓ પર પરાણે ઠોકી બેસાડવાનો પોતાને હક છે એવો જે
આવેશવાળો આગ્રહ હતો, તે બંધા—રામકૃષ્ણની નજરે—તેમના
કાર્યને માટે દૂષણરૂપ હતા. તેમણે દયાનંદને દિવસરાત શાસ્ત્રોને વિષે
વાદવિવાદ ચલાવતા, તેના અર્થોને મચડતા, ને મમે તે ભોગે નવો
સંપ્રદાય સ્થાપવાનો પ્રયાસ કરતા, જોયા. પણ અંગત ને સંસારી
વિજયમાં આટલા બધા સ્વ્યાપચ્યા રહેવાથી સાચા પ્રભુમેમને ડાહ્ય
લાગતો હતો, અને તેથી રામકૃષ્ણે દયાનંદ તરફથી મોડું ફેરવી લઈ
બીજા દિશામાં વાળી લીધું.

પણ કેટલો જોડેતો તેમનો સ જન્મ સાવ જુદો કાઢિતો હતો. તે
માઠ, હેતાળ ને ચિરસ્થાયી હતો.

આ બે પુરુષોને વિષે હું કંઈ કહું તે પહેલાં ચારે ખેડ સાથે
એટલું કહેવું જોઈએ કે આ બે મુસ્લોના સિધ્ધો કેતા પૂર્વમદવાળા-
દેવાલો આપણે માટે મૂકી મયા છે ! બીજા પ્રભુમક્ત તે પોતાના

શુરના 'ખંડિયા' હતા, એમ જતાવવાનો સારી પેઠે પ્રયાસ દરેક પક્ષે કર્યો છે. રામકૃષ્ણના શિષ્યો હજી કેશવને વિષે સમજાવ ને આદરથી બોલે છે, અને તેમણે રામકૃષ્ણની જે પ્રશંસા કરેલી તે માટે તેમના પ્રત્યે આભાર અર્પિત કરે છે. પણ રામકૃષ્ણે કેશવ પર જે ખરું કે ઉપરહાલું પ્રભુત્વ ભોગવ્યું હતું તેને માટે કેશવના કેટલાક શિષ્યો રામકૃષ્ણને ક્ષમા કરી શકતા નથી. એટલે, રામકૃષ્ણની એવી કશી અસર કેશવ પર પડવી શક્ય જ નહોતી એમ જતાવવા સારું, તેમણે એ જૂની સુક્તિ ફરી અજમાવી છે; અને એ બે પુરુષો વચ્ચે વિચારની, ન ઓળંગાય એવી, વાડો ઊભી કરી છે. તેઓ તિરુદ્ધાર પૂર્વક રામકૃષ્ણના સાચા મુદ્દયને અવળા રૂપમાં રજૂ કરે છે; અને જે પુરુષે સમકૃષ્ણનો સંદેશો ફેલાવ્યો ને તેને વિજય અપાવ્યો તેમની—અર્થાત્ વિવેકાનંદની—સામે પણ કેશવના શિષ્યોના હાનિકારક દોષે હલ્લા કપા છે.

પણ મેં કેશવનાં લખાણોનાં કેટલાંક સુંદર ને તાજગીથી ભરેલાં પાનાં વાંચ્યાં છે, તેમાં વિવેકાનંદના વિચારો ને તેમનાં કાર્યોની સ્પષ્ટ-પણે આગાહી કરેલી છે. એટલે હું સારી રીતે સમજી શકું છું કે રામકૃષ્ણ મિશને એ લખાણોને નીરવતા ને વિરમરણના અર્તમાં ગૂમ શાષ્ટ જપા દીધાં છે તેને લીધે બ્રાહ્મસમાજનો ચિડાય છે. મારું નેટલું મળ્યું છે એટલે બંને હું આ અન્યાયનું નિવારણ કરવાનો પ્રયાસ કરીશ; કેમકે હું માનું છું કે એ અન્યાય અજણે ચયેલો છે. પણ અમુક બ્રાહ્મસમાજીઓ પોને આંકેલી સંકેતી વાડોમાં કેશવને પૂરી રાખે છે; અને કેશવને, રામકૃષ્ણ પ્રત્યે જે નિઃસ્વાર્થ હેતુ હતું તેને છાયડામાં મૂકી દે છે. કેશવની સ્મૃતિને ચિરંજીવ કરવાનો આ ખેડો રસ્તો છે, ને એથી ખૂદા રસ્તો બીજો હોય ન શકે. કેશવનું જીવન આદર અને સ્નેહને પાત્ર છે. દક્ષિણેશ્વરના પેલા સંતપુરુષ તે વખતે કાં તો અજાણ્યા હતા, અથવા તેમને વિષે લોહમાં

ગેરસચ્ચ દેખાયેલી હતી. એ વખતે દેશવની કીર્તિનો મધ્યાહ્ન દેવો, અને તેઓ વિચારના શિખર પર પહોંચ્યા હતા. છતાં એ મહાપુરુષે રામકૃષ્ણ પ્રત્યે પહેલેથી આદર અને સ્નેહનું વલણ રાખ્યું હતું. એમના આખા જીવનમાં આપણને સફારણુ ને યોગ્ય રીતે પ્રિય થઈ પડે એવી વસ્તુ આના કરતાં બીજી કોઈ નહોતી. ‘પ્રભુ પાછળ પામલ થયેલા’ આ પુરુષે જીવિમાનોના રાજ એવા દેશવ જોડે પરિચયને લીધે જે છૂટછાટો લીધેલી, તેને લીધે આદ્યસંમાજીઓનું અભિમાન ધવાયું છે. તેઓ એમ બતાવવા મથે છે કે રામકૃષ્ણને ગમે ત્યારે કયા ઠેકાણા વિનોનો ઉન્માદ થઈ આવતો. એવા ‘ઉન્માદ ને દેશવે અભિમાનથી વખોડી દાહ્યો છે એમ બતાવનારાં વચનો દેશવનાં લખાણોમાંથી દારી બતાવવાનો જેટલો વધારે પ્રયાસ આ લોકો કરે છે, તેટલું આપણને જોઈને વધારે આશ્ચર્ય થાય છે કે તેમના આવા મત હોવા છતાં રામકૃષ્ણ જોડેનો તેમનો સંબંધ ખરેખરાત કેટલા બધા સ્નેહથી ખરેલો હતો !

ભારતના ધણાખરા ધાર્મિક માણસો કોઈ ગુરુનાં ચરણ સેવે છે. પણ દેશવે આવા ગુરુનો—પોતાની ને ઈશ્વરની વચ્ચે દરમ્યાનગીરી કરનાર કોઈ માણસનો—સ્વીકાર ક્યો નહોતો, એ વાત સાચી છે.* એટલે રામકૃષ્ણના અનુયાયીઓ જેમ દાવો કરીને કહે છે * કે દેશવ રામકૃષ્ણના શિષ્ય હતા, તેમ કહેવાનો કોઈને પણ હક નથી. તેમની ઉદાર ભાવના મહત્તાને પિછાનવા ને તેની કદર કરવા હંમેશાં તૈયાર રહેતી, અને તેમનો સત્યપ્રેમ એટલો શુદ્ધ હતો કે તેમાં શુભાન છાદા-ભાર નહોતું. તેથી આ શિક્ષક હંમેશાં શીખવાને તૈયાર રહેતા,^{૧૦} અને તેમણે પોતાને વિષે રહેલું : ‘હું તો જન્મસિદ્ધ શિષ્ય છું.... સર્વ પદાર્થો મારા ગુરુ છે. હું વસ્તુમાત્ર પાસેથી પાઠ શીખું છું.’^{૧૧} એટલે તેઓ રામકૃષ્ણ જેવા પ્રભુમક્ત પાસેથી શીખવાનું કેમ ચક્રવા દોય ? ^{૧૨}

* જુઓ આ મંથને અન્તે આપેલી નોંધ ૨—પ્રકાશક

૧૮૭૫ના શરૂઆતના મહિનાઓમાં કેશવ દક્ષિણેશ્વર પાસે, એમના એક શિષ્યના જંગલમાં, રહેના હતા. રામકૃષ્ણ ત્યાં તેમને મળવા ગયા ત્યારે કહ્યું:

‘મેં સાંભળ્યું કે તમને ઈશ્વરનું દર્શન થયું છે. એટલે જોવા આવ્યો છું કે એ શું છે.’

આટલું કહીને તેઓ કાલીનું એક પ્રસિદ્ધ સ્તોત્ર બાવા લાગ્યા, ને માતાં માતાં તેમને સમાધિ ચડી ગઈ. જુદાના જ્ઞાનવાળા-દિંદુઓને માટે પણ આ મામૂલી દેખાવ હતો. પણ, આંખણે જોઈ ગયા તેમ, કેશવ તો બકિતનાં આવાં ‘વેવલાં’ પ્રદર્શનને વિષે સારી પેઠે રાંકાશીલ હતા. એટલે તેમના પર તો આ સમાધિની બાબે જ દેશી અસર થાત. પણ રામકૃષ્ણે તેમના બાણેજના દહેવાથી સમાધિ છોડી, તે પછી એક ને અનન્ત ઈશ્વર વિષે તેમના મુખમાંથી બહુ વચનોનાં એકસરખો ધોધ વહેવા લાગ્યો. તેમનો કટાક્ષથી ભરેલો સદ્ભાવ અંતરના ઊંડાણમાંથી આવતાં આ ઈશ્વરપ્રેરિત વચનોમાં પણ દેખાઈ આવતો હતો, ને એની કેશવના મન પર ગળ્યજ્વલત અસર થઈ. તેમણે પોતાના શિષ્યોને આ વસ્તુ નિદાનવાનું કહ્યું. ચોડી જ વારમાં તેમને ખાતરી થઈ કે પોતાની જોડે વાન દરનાર પુરુષ તે અસાધારણ વ્યક્તિ છે. એટલે હવે તેઓ એ વ્યક્તિત્વને ખોળના સામા ગયા. એમ કરતાં આ જે પુરુષો વચ્ચે મૈત્રી જમી, કેશવે રામકૃષ્ણને બ્રાહ્મ સમાજના વિધિઓમાં ગોલાવ્યા. તે, હંપરાંત તેઓ મન્દિરમાં આવી રામકૃષ્ણને જંગલમાં નૌકાવિહાર કરવા લઈ જવા લાગ્યા. એમના હૃદય આત્માને પોતે દેવેલી ગોદામાંથી ખીળને બામ આપ્યા વિના એન પડે એમ નહોતું; એટલે તેઓ દરદેર રામકૃષ્ણની જ વાતો કરવા લાગ્યા—ત્રવચનોમાં, તથા માસિકો ને સમાચારપત્રોમાં આપેલા લેખોમાં; અંગ્રેજીમાં તેમજ દેશી ભાષાઓમાં. કેશવે પોતાની પ્રીતિનો કિષ્કોટી રામકૃષ્ણને અર્પણ કર્યો. ત્યાં સુધી.

ચોડાકે અપવાદો બાદ કરતાં, રામકૃષ્ણની કીર્તિ ધાર્મિક જનસમૂહમાં બહુ દેશાઈ નહોતી. પણ કેશવનાં પ્રવચનો ને લખાણોને લીધે તેઓ ચોડા જ વખતમાં જંગમના ને બદારના શુદ્ધિચાળા મધ્યમ વર્ગમાં જાણીતા થયા.

ઉદાર હૃદયના કેશવ જ્યાં સમાજના સુપ્રસિદ્ધ અધ્યક્ષ હતા, તેમની પાસે વિદ્વાત ને પ્રતિષ્ઠા યુક્ત હતાં. બીજી તરફ રામકૃષ્ણ જ્યાંત માણસ હતા, તેમનામાં પુસ્તકોનું પાંડિત્ય અને સંસ્કૃતનું જ્ઞાન નહોતું. તેઓ માંડમાંડ વાંચી શકતા, ને સુસ્કૃતથી લખી શકતા. છતાં તેમને ચરણે પ્રશ્નપાત કરવામાં કેશવે જે નમ્રતા બતાવી તેને વિશે ખરેખર આપણા જનમાં પ્રસસાનો બાવ જીપજે એવો છે. પણ રામકૃષ્ણ કેટલા જિંડાણમાં જિતરેલા હતા તે જોઈ નેઓ મૂંઝાઈ ગયા. ને રામકૃષ્ણને ચરણે શિષ્યભાવે બેઠા.

પણ આનો અર્થ એવો નથી કે કેશવ રામકૃષ્ણના શિષ્ય હતા; જો કે રામકૃષ્ણના કેટલાક અતિઉત્સાહી શિષ્યો એવો દાવો કરે છે ખરા. કેશવ જ્યારે રામકૃષ્ણને પહેલીવાર મળ્યા ત્યારે જાનેના માનસનું ધડતર પૂરું થઈ ચૂક્યું હતું. આપણે પાછળ જોઈ ગયા છીએ કે ૧૮૬૨માં તેમને ધર્મો વચ્ચેના એકરાગની અને ધર્મો મૂળમાં એક હોવાની હૃદયના આવવા માંડી હતી. ૧૮૬૪માં તેમણે કહેલું : ' સર્વ સત્યો સદુ માણસનાં છે, કેમકે એ સર્વ સત્યો ઈશ્વરનાં છે. સત્ય જોટલું એસિયાનું છે તેના કરતાં યુરોપનું વધારે નથી; જોટલું મારું છે તેના કરતાં તમારું વધારે નથી. ' ૧૮૬૯માં તેમણે ' ભાવિ દેવાલય ' વિષે એક બાત્ષ્યાનમાળા આપી હતી. તેમાં તેમણે એવો દેખાવ રજૂ કરેલો કે સર્વ ધર્મો મળાને એક વિશાળ ગાયન બને છે. તેમાં દરેક ધર્મ પોતાનું વિસિષ્ટ લક્ષણ કમળ રાખે છે ખરો; પણ-

તેના વાદના સર, અને તેમની વાણીના અવાજ તો પિતા પ્રભુ ને
અનુ માનવની સ્તુતિ ગાવામાં ભેગા મળે છે, અને તેમાંથી એક
વિશ્વજ્ઞાનની રચના થાય છે. બીજી તરફ, ડેરાવને માતાની કલ્પના
અપનાવવા માટે રામકૃષ્ણની મદદની જરૂર હતી એમ કહેવું પણ ખોટું
છે—કેમકે એ કલ્પના તો ભારતના સર્વ યુગોમાં મોજૂદ હતી; જેમ
કૃષ્ણરત્ને પિતા માનવાની કલ્પના પશ્ચિમના સર્વ યુગોમાં મોજૂદ હતી.
કૃષ્ણરત્ના માતૃત્વની કલ્પના રામકૃષ્ણે સરજી નહોતી. તેમની સ્મૃતિમાં
સંધરાયેલાં રામપ્રસાદનાં બાળનોમાં સ્વરસખટના સર્વ સૂરો દ્વારા
તેનું સ્તવન દેવું છે. દેવેન્દ્રનાથ અખંડપદે હતા ત્યારે જ કૃષ્ણરત્ના
માતૃત્વની કલ્પના બ્રાહ્મ મમાજે અપનાવી હતી. ડેરાવના શિષ્યોને
ખોતાના ગુરુના લખાણમાં ઠેરઠેર માતાનાં સ્તવન આવેલાં ટાંકી
ખતાવતાં કશી મુશ્કેલી આવતી નથી.^{૧૪}

કૃષ્ણર એ માતા છે, અને તેના ઉપાસકો બધા બાહ્યો છે, એ જો-
એક જ સાથે જન્મેલી કલ્પનાઓ સુન્દર હતી; તેના વિધિઓના પ્રકાર
ને તેને પ્રગટ કરવાના સાધન બંધે અને તેનાં હોય કલ્પનારૂપે તો એ
જન્મે ડેરાવના ગનમાં કપારની મોજૂદ હતી, અને તેમની સાચી શ્રદ્ધાને
હીધે તેમાં નવા પ્રાણનો સંસાર થયો હતો. પણ એ કલ્પનાઓને
રામકૃષ્ણમા જીવતી ને ચેતનરાણી બેવી એ બુદ્ધી જ વાત હતી !
રામકૃષ્ણને કેમ વાદની જાગૃત સામેથી નહોતી; તેઓ તો ડેરાવ
હતા તેઓ દેવોનું, ઉપાસકો બેડેનું, અસાધન હતા. તઓ માતા,
તેમજ તેના આસક, હતા તેઓએ માતાના દર્શન કરતા હતા; માતા
એમની વાટે દર્શન દેતી હતી, એમની વાટે માન નો સ્પર્શ થઈ શકે
હતો. આ ગુરુપદા હવેની વિશાળ પ્રતિમા હતી જે ને માતૃસે
તેમના સમાગમમાં આવતા તે બધાને તેઓ દેવીના દુદાગા શ્યામરૂપે
આદરતા, તથા તેના ઉપજા બાહુના અશ્રુ, અપાનના ડેરાવને
આવા પુરુષ મળી આવવાથી મનમાં કેવું લાગ્યું હશે ! એની અસર

એમના હૃદય પર ડેટલી જોડી ચવા પામી હતો ! કેમકે તેઓ પણ ભકત હતા—ઈશ્વર પર પ્રેમ દ્વારા શ્રદ્ધા ધરાવતા હતા !....”

‘રામકૃષ્ણનો સ્વભાવ મધુર, સ્નેહાળ, ને બાળકના જેવો હતો. કેશવનો યોગ, તથા ધર્મ મૂલે સાવ નિષ્કલંક હોવા વિશેની તેમની કંઈપણ, એ બંનેને રામકૃષ્ણના આ સ્વભાવનો પાલ પાડ્યો. — આ શબ્દો કેશવના એક ચરિત્રકાર ચિરંજીવ શર્માએ લખ્યા છે.

અને કેશવના આત્મ સમાજના એક પ્રચારક ગિરીશચંદ્ર સેને^{૧૧} લખ્યું છે:

‘બાળકના જેવી સરળતાથી ઈશ્વરને મા એ મધુર નામથી સંબોધવાનો વિચાર કેશવને રામકૃષ્ણ પાસેથી મળ્યો હતો....’^{૧૭}

આ છેલ્લા અવતારણુ વિષે જ દીકાની વર્ણન રહે છે; કેમકે અમે પાછળ બતાવી ચલા છીએ કે ઈશ્વરને માતા તરીકે સંબોધન કરવા માટે કેશવે રામકૃષ્ણની વાદ બોધ નહોતી. પણ રામકૃષ્ણનું અસરને લીધે તેમનો પ્રેમ ફરી નવેસર પ્રસ્થાપિત થવા પાડ્યો, ને તેમને તત્કાળ નિશ્ચિતતા બોવા મળી, તથા બાળકના જેવું હૃદય પ્રાપ્ત થયું. એટલે તેમને રામકૃષ્ણનો^{૧૮} બેટો થયો તે વરસે (૧૮૭૫) તેમણે ‘નવવિધાન’ની શોધનો પ્રચાર ન કર્યો. પણ તેમના હૃદયમાંથી શ્રદ્ધા ને આનંદના જે કુવારા આપોઆપ ફૂટ્યા ને રોક્યા નહીં ચકાયા નહીં, તેની પ્રેરણાથી જ તેમણે રામકૃષ્ણનો મંદિર જગત આગળ પોકારીને રજૂ કર્યો.

આજસમાજએ માટે રામકૃષ્ણ અદ્ભુત હિતેશના ને સૂતિ આપનાર નીવડ્યા. તેઓ બ્રાહ્મોનાં માર્ગ પર નાચી રહેલી અગ્નિની જ્વાળા સમાન હતા; અને એ જ્વાળા તેમને દગાડતી હતી તેમજ તેમને પ્રકાશ પણ આપતી હતી. તેઓ આજસમાજોના સાચા મિત્ર હતા તેની સાથે તેમના નાજાબીય પણ હતા અને તેઓ સમાજો.

પર જેમ રતેહની દૃષ્ટિ કરતા, તેમ તેમને યીડવે એવી દીકા કરતાં પણ સંકોચ રાખતા નહીં.

તેઓ જ્યારે પહેલવહેલા બાહ્ય સમાજની મુલાકાતે ગયા ત્યારે તેમની વેદક ને વિનોદી નજર સમાજના સરસ સુષ્પૈની, કંધકે ચાલતી રહિને અનુસરનારી, ઉપાસનાનો પાર પામી ગઈ. તેમણે એનું રમૂજ વર્ણન આ પ્રમાણે આપેલું: ૧૯

‘એમના આચાર્યે કહ્યું: “હવે આપણે ઈશ્વરની ઉપાસના કરીએ.” મને ચલું: “આ લોકો હવે આન્તર જગતમાં પ્રવેશ કરશે ને ત્યાં સાંખ્યો વખત રહેશે.” પણ થોડીક મિનિટો જ ચલું ત્યાં બધાએ આંખો ઉઘાડી નાખી. મને નવાઈ લાગી. આમ જરા જરા ધ્યન-ધરવાથી તે ડાહ્યે ઈશ્વરનું દર્શન ચલું હશે ખરું? ઉપાસના પતી મહા ને અમે એકલા પડ્યા ત્યારે મેં ફેરવને એ વિષે કહ્યું: તમારા સમાજના બધા બકતો આંખો બંધ કરીને બેઠા હતા તે તરફ હું નિહાળીને જોઈ રહ્યો હતો. એ દેખાવ જોઈને મને ચાની યાદ આવી હતું? ટેટલીકવાર મેં દક્ષિણેશ્વરમાં ઝાડોની નીચે વાંદરાનું ટોણું એટલું જોયું છે. એવા અછડ ને ચૂપચાપ બેઠા હોય કે જાણે નિદ્રાપ્રતાની મૂર્તિ જ જોઈ લો....પણ એ તો મનમાં વિચાર કરીને ઘાટ ઘડતા હોય કે થોડી જ વારમાં અમુક અમુક વાડીઓમાંથી ફળ, મૂળ ને બીજા ખાવાની ચીજો લૂંટી લેવાની બાજી કેવી રીતે ચેલવવી. તમારા અનુયાયીઓએ આજે ઈશ્વરની જે ઉપાસના કરી તેમાં ગાંભીર્યનું પ્રમાણ પેલા વાંદરાઓના ઉપાન કરતાં જરાયે વધારે નથી!’

બાહ્ય સમાજમાં ગવાતા એક ભજનમાં આ શબ્દો આવે છે:

‘દિવસમાં પ્રતિદશુ પ્રણવું ચિન્તન કરો ને તેની પૂજા કરો.’

‘આ ભજનને રામકૃષ્ણે ગવાવું અટકાવ્યું ને કહ્યું:

‘આ શ્લોકને જાણીને આમ ગાઓ: “દિવસમાં બે જ વાર

પ્રભુની પ્રાર્થના કરો ને તેની પૂજા કરો. " તમે ખરેખરાત નો કરતા હો તે ન કરો. પરમાત્મા આગળ જણાવ્યાં છા સારુ બોધવાં ! "

કેવળો બ્રાહ્મ સમાજ શ્રદ્ધાનાં વખાણુ કરતો ખરો, પણ તે જાણીપૂજીને આડંબરી ને મંજીર અવાજો કરતો. મૂર્તિપૂજની સહેજ ગંધ પણ ન ધામી જાય એની તે કહેતાં સાવચેતી રાખતો હોય એવો ભાસ થતો. " તેના પર હળવા પ્રકારની મૂર્તિપૂજાને આગેપ મૂકી તેને બીડવવામાં રામકૃષ્ણને આનન્દ આવતો; અને એ આગેપ બેરવાજબી નડોતો. એક દિવસ કેવળને પ્રાર્થનામાં ઈશ્વરનાં સર્વ ગૈરચોં ગણાવતા સાંબળી તેમણે કહ્યું :

“ આ આંકડા છા સારુ આપો છો ? દીકરો બાપને કદી એમ કહે છે ખરો કે “ હે પિતાજી, તમારી પાસે આટલાં ઘર, આટલું વહીવટી, આટલાં લોકો વિ. છે ? ” બાપ પોતાની સર્વ સાધન-સામગ્રી દીકરાને વાપરતા આપે એ રાગબાધિક છે. ઈશ્વર ને તેનું બોલો એ કંઈક અસાધ્યજી વસ્તુઓ છે એમ જો તમે માનો, તો તમે ઈશ્વરની સાથે ગાઢ સંબંધ કદી નહીં બાંધી શકો, તમે તેની નજીક નહીં જઈ શકો. તે તમારાથી દૂર દૂર હોય એવી રીતે તેનો વિચાર કરો નહીં. તે તમારી નજીકમાં નજીક છે, અંતરગત છે, ખેલી રીતે જ તેનો વિચાર કરો ! તો તમારી જગત એ પોતાનું કપ પ્રમદ કરશે ઈશ્વરના ગુણો અણાવવાના આનન્દમાં જો તમે નિમગ્ન થઈ જાઓ, તો તમે મૂર્તિપૂજા બનો છો, એ તમે બનેલા નથી ! ” ૨૧

કેવળના મર્મરથગ ઉપર આ ધા હની, એટલે તેમણે તેની સામે વ.સો હાજીએ તેમણે કહ્યું : “ અને મૂર્તિપૂજા પ્રત્યે તિન્નરકાર છે. હ તો નિઃકાર ઈશ્વરને પૂજું છું. ” રામકૃષ્ણે ચાન્તિથી ઉત્તર આપ્યો :

“ ઈશ્વર સાક્ષર છે તેમજ નિરાક્ષર છે. તમે ઈશ્વરના નો મુલો અણાવે છો તે બ્ને સાચા બોલ, તો મૂર્તિઓ ને ગ્રીજા કરીશો પણ

સાચાં છે. અને આ મુલ્ય તે મૂર્તિપૂજથી જુદા નથી, પણ માત્ર તેનાં દૃષ્ટિ ને ચોસલાની પેઠે બાજી ગમેલાં રપો જ છે. "

વળી કહ્યું: "તમે દેવને નિષ્પક્ષ થવા માગો છો....મને 'પોતાને તો મનમાં એવી ભારે તાલાવેલી યાય છે કે ઈશ્વરની પૂજા જોટલી રીતે કરી શકાય તેટલી બધી રીતે કરું; છતાં મારા હૃદયની પુષ્કળા ઠલી તમ થઈ નથી. મને એવી ઝંખના યાય છે કે હું પૂજણ અર્થે કરીને એની પૂજા કરું, એકાંતમાં બેસીને એના નામનો જપ કરું, એનું ધ્યાન કરું, એનાં સ્તોત્રો ગાઉં, પ્રભુના આનંદમાં મરત થઈને નાચું' ? જોઓ ઈશ્વરને સાકાર માને છે, તેમજ જોઓ એને નિરાકાર માને છે, તે બંનેને ઈશ્વર મળે છે. ખરી જરૂરની વસ્તુ બે છે : શ્રદ્ધા અને શરણાગતિ...."

આ રંગ વિનાના સખ્દો છું અહીં ઉતારી રહું, પણ એ સખ્દો એકનાર પુરપતું ખરેખરું સાંનિધ્ય, એમના શરીર પરની દીપ્તિ, એમના અવાજનો સુર, એમની આંખોની જોવાની રીત, અને એમનું મોહક રિમત, એ બધાનો તાલુકા ચિતાર તો મારાથી અહીં ખડો કરી શકાય એમ નથી. એમના સમાગમમાં આવનાર કોઈ પણ માણસ પર આ બધાની અસર થવા નિતરહેતી નહીં. એ મધા ઉપરાંત જોનાર ઉપર કૌંથી વધારે છાપ પડતી તે તો એમની જીવંતીગમતી નિશ્ચિતતાની. કેમકે બીજા માણસો તો સખ્દોને ઢીંગા ને શોભા માટે પહેરવાના ઝખખાની પેઠે વાગે છે; અને તેઓ જીવનનાં જોડાજુતે જોટલે અંજો પ્રગટ કરવ તો માવો કરે છે તેના કળ્તાં વધારે તો તેઓ એ જોડાજુતે દાંડી દે છે. પણ રામકૃષ્ણનું એવું નહોતું તેમની પાસે તો જીવનનાં એ જોડાણો ખંજરના ને તેને કૃપા આનંદ ધાર્મિક માણસોમાંથી પણ ધણનાં માનસમાં તો ઈશ્વરની આગળ અમેઘ પડદો પડી ગયો હતો. પણ રામકૃષ્ણના સ્વરૂપમાં તો ઈશ્વર હાજરાહજૂર દેખાતો; કેમકે તેઓ બોલવા માટે એટલે ઈશ્વરમાં તન્મય

ચર્ચ જતા—હોઈ નાદનાર પાણીમાં જીંદે હુગડા ખારે, ને પળવાર પંછી ઉપર આવે ત્યારે તેના હીલ પરથી પાણી નીતરતું હોય, ત્રિગુણા 'હોડનાની મધ આપતી હોય, ને સમુદ્રના ગીહનો ખારો સ્વાદ મધ્ય ગોટોડો હોય. એના જેવી એમની રિયતિ હતી, પશ્ચિમની વૈજ્ઞાનિક વૃત્તિ એસક એનું પૃથક્કરણ કરી શકે. પણ એમાં બલે ગમે તે તત્ત્વો ભેળાં યથેક્ષાં હોય, પણ એ તત્ત્વો મળીને એક ખરખરો પદાર્થ બનેલો હતો એ વિષે તો કદી સંકા હતી જ નહીં, એ મહાસ્વપ્નનાં જોડાણમાંથી મરણવો ઉપર આવે ત્યારે ગોટામાં ગોટો શંકાખોર પણ તેના શરીરને સ્પર્શ કરી શકે છે, અને સમુદ્રને તળિયે બિચેદી નગરપતિનું કંઈક પ્રતિજ્ઞા તેની આંખોમાં પડેલું જોઈ શકે છે એવું અને તેમના શિષ્યોને એનાથી કેટલુંક અકબો.

રામકૃષ્ણને ભારતના પ્લેટો કહી શકાય. તેમણે દેશવતી નીકામાં બેસીને ગંગાના પટ પર વિદ્યાર કરનાં જે અજબ વાતોલાપો કર્યા તે વાંચવા જેવા છે. ૨૨ એના હેવાલ આપનાર, જે આગળ જતાં રામકૃષ્ણના વિચારોના પ્રચારક થયા, તેમને બીજા સહુના કરતાં પહેલી નવાઈ લાગી કે આવાં એ વિરહ પ્રકારનાં માનસ વચ્ચે આવી મુલાકાત ચર્ચ શી રીતે શકી? એક તરફ પ્રભુભક્ત રામકૃષ્ણ હતા. બીજા તરફ દેશવ હતા—તે સંસારી માણસ હતા, પ્રખર બુદ્ધિશાળી હતા, અંગ્રેજી સમ્પત્તા પાછળ પામલ થયેલા હતા, ને તેમની બુદ્ધિ દેવદેવી-જોને વખોડતી હતી. આવા આ બે પુરો પિયે કઈ જામતમાં મેળ કે સરખાપણું હોઈ શકે? નીકાની એરડીમાં, માખીએનું ટોણું જામે એવી રીતે, દેશવના શિષ્યો ટોણે વળીને આ બે ઝગિઓનો સંવાદ સાંભળતા હતા. રામકૃષ્ણના મુખમાંથી શબ્દોથી મધનો પ્રવાહ વહેવા લાગ્યો, એટલે આ માખીઓ તેના માણસમાં ફૂલી ગયા.

આ બનાવ બન્યાને આજે પિસ્તાળીસથી પણ વધારે વરસ થઈ ગયાં; છતાં પરમહંમે કહેલી એકેએક વાત મારા સ્મરણપટ પર ન

શું સાચું એવી રીતે કાતરાર્થ મર્ષ છે. તેઓ બોલતા હતા એવી રીતે ખીખ કોઈ માણસને બોલતો મેં કદી સાંભળ્યો નથી....તેઓ બોલતાં બોલતાં દેશવની નજીક આવતા ગયા, ને છેવટે તેમના શરીરનો અમુક ભાગ અભણપણે દેશવના ખોળા ઉપર આવી ગયો. પણ દેશવ સાવ શાન્ત બેસી રહ્યા, ને હતા ત્યાંથી આધા'જવાને જરાયે ખચ્યા નહીં.

રામકૃષ્ણ તેમની આસપાસ બેઠેલા માણસોનાં મોં તરફ અત્યંત રસેહથી જોતા હતા; અને પહેલાં એ માણસોની આંખો, પછી કપાળ, નાક, દાંત, ને કાન જોઈને, એ દરેક અંગમાં એ માણસનું જે નૈતિક ચારિત્ર આલેખાયેલું હતું તેનું વર્ણન કરવા લાગ્યા; કેમકે આ અંગોમાં જે જાણ લખાયેલી હોય છે તે સમજવાની ચારી તેમની પાસે હતી. બોલતી વખતે તેમની જીભ જરાક ચોંટતી; તેને લીધે તેમની વાણી મધુર ને આકર્ષક લાગતી. તેઓ બોલતાં બોલતાં નિરાકાર પ્રહાના વિષય પર આવ્યા.

‘તેઓ “નિરાકાર” શબ્દ એ કે ત્રણ વાર બોલ્યા; અને પછી, મરજીએ અગાધ સામરમાં ડૂબકી મારે તેમ, શાન્તિથી મમાધિમાં મગ્ન થઈ ગયા....અમે તાકીને તેમના તરફ જોઈ રહ્યા. આપું શરીર ઢીલું પડ્યું, ને પછી સહેજ અચ્ચક થયું. સ્નાયુઓ કે રાન-તાંત્રુઓ ખેંચાયા નહીં; શરીરનું એકે અંગ હાથું નહીં. તેમના બંને હાથ ખોળામાં પડ્યા હતા, ને એ હાથની આંગળીઓ એકબીજાને સહેજ વળેલી હતી. શરીરની બેઠક આરામ આપે એવી હતી, પણ શરીર જરાયે હાલતુંચાલતું નહોતું. મોં સહેજ જિંસું થયેલું હતું, ને તેના પર પૂરેપૂરી શાન્તિનો ભાવ હતો. આંખો લગભગ બિડાયેલી હતી, પણ પૂરેપૂરી નહી. આંખના ડોળા જિંયા ચઢી ગયેલા નહોતા, કે તેમાં ખીજ કશી વિકૃતિ દેખાતી નહોતી, પણ તે સ્થિર હતા....હોહ જરાક છૂટા પડેલા હતા, ને તેના પર મધુર અને અવણનીય સ્મિત હતું; અને હોહની પાછળ ધોળા સંતની ચમક દેખાતી હતી, એ

અદ્ભુત સિતમાં એવું કંઈક હતું જેનું પ્રતિબિંબ કોઈ પણ દેવો
દેવી પાડી શક્યો નહો. '૨૩

એક બબ્બળ ગવાયું એટલે તેમને 'સમાધિ થિતરી, ને તેઓ
મંસારની સપાડી પર પાછા આવ્યા....

• તેમણે આંખો કિંધાડી, ને બાણે પોતે કાંઈ અબળણી જમાઈ
હોય એ રીતે નજર આસપાસ ફેરવી. પરમહંસે અમારી તરફ
જોઈને કહ્યું: " જા લોકો કાણ છે ? " પછી તેમણે પોતાના માથા
પર જોરથી ફેલાયે ટપલા માર્યા, ને મોટેથી બોલી ધીરણ: " નીચે
જા, નીચે જા ! ".... પરમહંસને પૂરેપૂરું જાન આવ્યું, અને
તેમણે મધુર અવાજે કાઢીનું એક સ્તોત્ર ગાયું. "

એ સ્તોત્રમાં તેમણે કાઢી અને જાણની એકતા ગાઈ. વળી ગાયું
કે માતાએ જીવશ્રી પતંગ ઉડાવ્યો છે, અને તેને માથાશી દોર વડે
પોતાની જોડે બાંધી રાખ્યો છે. ૨૪

• જગત એ માતાનું રમકડું છે. જે હંજરો પતંગ જીડે છે
તેમાથી એકએને માથામાથી છૂની જવા દેતા એમાં માતાને આનંદ
આવે છે. એ તેની રમત છે. તે આ માને છાની છાની, આખનો
ઇસારો કરીને કહે છે કે જા, જામને સંસાર માંડ હું તને ખીણુ કંઈ
કરવાનું કહું ત્યાં સુધી સંસારમા રહે...."

અને મનું અતુકરણ કરીને, તેઓ સડબ દટ સથી દમીને
કેશવના શિષ્યો તરફ વળીને બોલ્યા: " તમે સંસારમા છો તા
જ રહો. તમે જેવા છો તેવા જ સારા છો. આપણે
અજ્ઞાની એક રમત રંગીએ છીએ. તેમા જે જરાયર મતાર
હાય કરે તે જીતે છે. મે સપર કળા બધારે હાય કર્યો,
તેથી હું રમત હાર્યો છું. પણ તમે તો અતુર માનુષો છો કેમકે દસ
હાય કર્યો, કાંઈએ પાંચ હાય કર્યો, કાંઈએ ૭ કરી બધારે હાથ કર્યો.

તો મારી માફ રમત હારી જશે. રમત ચાલે છે તે ઠીક ચાલે છે ચાલવા દો, તમે સસારી છો તેમાં દોષ નથી. માત્ર તમારે મન ધર્મવરમા જ પરોવવું જોઈએ તેમ ન કરીજો તો ન ચાલે.’

આવા સ્વચ્છ બાપજોમા અવલોકન અને બાવાવેશ, દટાક્ષિનાણું વહેવારુ ડહાપણુ અને જિંવામા બિચુ તત્ત્વચિન્તન, એની મધુ અદ્ભુત મેળાવણી ચતી એમા જ પરમહમે અનેક ઘાટવાણુ જગા-શય, તથા કાળીશી કરોળિયો વગેરેનો દટાન્તો આપેલા તેમનામાં આથી સ્થિતિ પારખવાની બિડી સમજ હતી તેઓ પોતાના શ્રોતા-ઓના હૃદયમા છેક તળિયે નજર કરીને ત્યાં થુ છે તે અદૃષ્ટ્યે જોઈ શકતા જોઈએ, એ લોકોને બીજે ચડાવીને પોતાના મુખ આત્માની દક્ષાએ પડેલાટી શમય એવી ઠપ્પના તો તેનને આવે એમ નહોતું જ. તેઓ એ માણુઓના જ્ઞાનતુ ને તેમની શક્તિતુ માપ ટાંકતા, પણ તેઓ એ વસ્તુઓ પૂરેપૂરા પ્રમાણમા મામતા. એ ગદ્યા ઉપરાંત તેમણે કેશવ અને તેમના ગિયેને જીવનનો મર્મ, મર્મનક્ષીન ગ્રાણુ આપ્યો, અને તેની જોડે સુદિની વિશાળ સહિષ્ણુતા પણ આપી. જે માવ જુદા જુદા હૃદયિન્દુઓ વચ્ચે દહી મેળ ખાય જ નહીં એમ એ લોકો જગ ઉ માનતા તેમા પણ સત્ય રહેલુ છે, એમ તેઓ આ સહિષ્ણુતાને લઈ સમજતા ને સ્વીકારતા થયા તેઓના ઔદિક અગો તર્કના નોકડામા વસાઈને અટકાઈ ગયા હતા તેને રામકૃષ્ણે છૂટા કર્યા, ને તેમને હાનતાચાવતા બનાવ્યા. રામકૃષ્ણે તેઓને નરી તાત્ત્વિક ચર્ચાઓમાથી ખેંચી લીધા, ને મ્હુ ‘હવે, ચાહો ને સર્જો.’ જોટલે એ માણુસોની નસોમા લોહી ફરી પાણુ વહેવા લાગ્યું.

એ વખતે કેશવ અપાર ને બર્ચ વાતવિવાદમા પોતાની શક્તિ વેગથી રહ્યા હતા તેમને રામકૃષ્ણે કહ્યું. ‘સર્જન કરવુ એટલે ધર્મવરના નેના જનતુ જૂતામાત્રનો જે અતર તમા છે તે તમારા જીવનમા બ્યાપી

જાન્ય ત્યારે તમે જે વચન કહો તે સાચું પડે છે. કવિઓએ સદાચાર અને સત્યની સ્તુતિ ગાઈ છે; એને લીધે તેમના વાચકો સદાચારીને સાચાઓલા ગયા છે ખરા ? કોઈ નિઃસ્વાર્થ માણસ જ્યાં આપણી વચ્ચે વસે છે ત્યારે તેનાં કાર્યો સદૃશ્ય અને મદાચારના હૃદયના અરેખરા ધનદારા જેવાં થઈ પડે છે. એવો માણસ બીજાઓ જોડે જો કંઈ વર્તન કરે છે તેનાથી એ માણસોનાં જૂરામાં જૂરાં વ્યખોમાં વખૂં મુકાશે. યથા પામે છે. તે જ કોઈ વસ્તુને આંડે છે તે માયીને શુદ્ધ બની જાય છે. તે સર્વ તત્ત્વનો જનક બને છે. ૨૫ તે જ 'વસ્તુ' સર્જન કરે છે તે વસ્તુ કાળના પ્રવાહમાં કદી ગોચાં નથી ખાની. તમે એવું જ કરો એમ હું માણું છું. વાળ્યાજીરૂપી કૃતરંજિત ચૂપ કરી દો ! સંતરૂપી હાથીને સોની પાર પોતાના આશીર્વાદનો પોકાર કરવા દો ! તમારામાં એ શક્તિ છે; તમે એનો ઉપયોગ કરજો ખરા ? કે સોમને આગો દહને આ જિંદગી વેડકી નાંખજો ? ૨૬

કેવળે તેમનો ઉપદેશ ધ્યાન દેને સાંભળ્યો, અને આં દેશી જીવતી ધરતીમાં તેમના ત્રૂણ છાંડોં છિતરી ગયાં; પરમાત્મામાંથી નીકળતા જીવનરમના પ્રવાહમાં તેમણે સ્નાન કર્યું. ગમકૃષ્ણે નેમના મનમાં એકી લાગણી પેદા કરી કે આ જીવનરસનો એક કાનુ સુધા, માનવી વિચારના નાનામાં નાના છોડમાં પથ્ય, કદી બોવાઈ વત્તો નથી. કેશવના મનનાં દાર ધર્મના સર્વ ઈતર પ્રકારોને માટે સહૃદયતાપૂર્વક ફીવાર ખુલાં થયા; કેટલાક બાજુ આચારો, જેનો તેમણે ત્યાગ કર્યો હતો, તેને પણ એ દારમાં યદને પ્રવેશ મળ્યો. તેઓ શિવ, શક્તિ, સરસ્વતી, હરિ વગેરેનાં નામ દઈ તેમણે રંગરંજુ કરતા દેખાતા, અને એ દેવદેવીઓને ઈશ્વરના વિવિધ સુજોનાં નામ છે એવો ખુલાસો આપતા. જે મહાન ધર્મીઓ, આત્માના વીરતાભર્યા અવતારો, અધ્યયેલા—કમ્બુ, કુદ, ચૈતન્ય વગેરે મહાપુરુષો, જેનાં દરેક એ મહાદર્પણની અકેષ બાણુ જેવા હતા—તે દરેકના સ્વરૂપમાં કેશવ જે અરસ સુધી

નિમગ્ન થઈ ગયા. તે દરેકને વારાધરતી આત્મસાત્ કરવાનો પ્રયાસ તેમણે કર્યો, જોથી એ સર્વના સમન્વય દ્વારા સર્વદેશીય આદર્શને સિદ્ધ કરી શકાય. તેમની છેલ્લી માંદગીમાં તેઓ રામકૃષ્ણને આતિપદિચિત્ત એવા અકિતના પ્રકાર તરફ—અર્થાત્, માતા માટેના આવેશભર્યા અનુરાગ તરફ—વિશેષપણે ખેંચાયા. કેશવના જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં જ્યારે રામકૃષ્ણ કેશવને મળવા આવ્યા ત્યારે કેશવના શિષ્યોએ તેમને કહ્યું: 'એમની અવસ્થા હમણું હમણું ધણી બદલાઈ ગઈ છે. આપની આજ્ઞા જ માની સાથે એકલા એકલા વાતો કરે છે. મા' તેમને દંધ ઉત્તર આપતાં કોય તેમ તેઓ કોઈવાર હસે છે તો કોઈવાર આઠંઠ કરે છે.' રામકૃષ્ણ આ સમાચાર સાંભળી લાવાવિષ્ટ થઈ ગયા, ને તેમને સમાધિ આવી ગઈ. આ સર્વોત્તમ વાતોલાયના હેવાસમાં^{૧૭} સૌથી હૃદયસ્પર્શી વસ્તુ તો એ છે કે મરણપથારીએ પડેલા કેશવ ત્યાં આવ્યા; જીવલેણ ખાંસીથી ગરીર કંપતું હતું, 'એટલે ભીંતને આધારે આસપાસ હતા ને ફરનીચરનો ટેકો લેતા હતા. તેમણે આવીને રામકૃષ્ણને ચરણે દંડવત પ્રણામ કર્યા. રામકૃષ્ણ તો હજી સમાધિમાં મગ્ન હતા, ને એકલા એકલા બોલતા હતા. કેશવ કશું બોલ્યા નહીં, ને તેમનાં ગૂંઠ વચ્ચેનાં પાન કરી દેવા—એ વચ્ચે જાણે સાક્ષાત્ માતાના મુખમાંથી આવે છે એમ એમને લાગ્યું. તેમના કંઈતું ને આગામી મૃત્યુનું જાહેર રહસ્ય તેમાં નિર્દય પણ આત્માસન આપનારી સ્વસ્થતાથી મમળવેલું હતું.^{૧૮} શ્રદ્ધા ને અશાન્ત પ્રેમવાળા આ જીવનમાં જે અવ્યવસ્થિત મનોદશા ધ્રુપાદ રહેલી હતી, તે રામકૃષ્ણ કેવી જાતી નબરથી જોઈ ગયા હતા!

તેમણે હેતુથી કેશવને કહ્યું: 'તમને મદવાદ આવ્યો છે તેમાં પણ જોડો અર્થ સમાવેલો છે. તમારા શરીરમાં થઈને ઈશ્વરભક્તિનાં ચણાં મોળાં પસાર થઈ ગયાં છે, તેથી તમારા શરીરની આજી અવસ્થા થઈ છે, જ્યાં સુધી જાગનો આવેશ હોય છે ત્યાં સુધી

કહી ચકાતું નથી કે એનાયો શરીરને કેટલું તુલ્યાન ચાલે છે. એકાદ મોટું જહાજ ગંગા પર ચાલે ત્યાંથી નાવ છે ત્યારે દશી ખખર પડતી નથી. પણ ઘોડી વાર પછી દિનારા પર પાણી ધડાકે ધડાકે અફળાવા લાગે છે. એવા તે જોરથી દિનારા પર અફળાવા માડે છે કે જાણે હમણાં ત્યાંની જમીન ખોદાઈ જશે ! જ્ઞાનરૂપી અસિ જ્યારે શરીરરૂપી તકલાફી ધરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે તે પહેલાં તે કામ, ક્રોધ વગેરેને જાળીને ખાખ કરે છે; સારપછી અહંભાવનો નાશ કરે છે; અને એ ચક્ર રત્ના પછી શરીરને ખૂબ આધાત પડેલાડે છે....તમે કદાચ મનમાં એમ સૂચવતા હશો કે તમારા આત્માનો તમામ રોગ નષ્ટ થઈ ગયો છે; પણ જ્યાં સુધી જરાક પણ રોગ રહી ગયો હશે ત્યાં સુધી તે તમને છોડતો નથી. એક વાર તેના (ઈશ્વરના) દર્શાખાનામાં જઈને નામ લખાવી આવો, પછી જ્યાં સુધી લવલેહ રોગ ગહેશે હશે ત્યાં સુધી ડાહટર સાહેબ તમને છૂટા કરે એમ નથી. તમે નામ લખાવી આવ્યા જ શા માટે ?

પછી તેમણે ઈશ્વરરૂપી માળીની વાત કરી; ને કહ્યું કે માળી સરસ શુદ્ધાત્મા છોડના મુનિયાં આગમની વસ્ત્રોન ખોદી કાઢે છે— એટલા માટે કે છોડ રાતનું જાણ પી શકે. ૨૯

‘ માંદગી તમારા જીવનના મુનિયાં આગમની વસ્ત્રોન ખોદી કાઢે છે. ’

કેશવ મૂંઝે એટલે સાંજળી રત્ના, ને સહેજે હરપા; કેમકે મૂંઝ સમીપ હોવાથી ધરમા છવાઈ ગયેલા અંધકારમા, અને માંદા માણસની વેદનામ રામકૃષ્ણના સિમ્તથી મૂંઝ ચાન્તિનો પ્રકાશ વ્યાપી ગયો હતો. કેશવ ચાકીને બેઠવાની તૈયારી કરવા લાગ્યા ત્યાં શુભી રામકૃષ્ણે પેતાના અજાણના માળીઈ આવ્યા હતા નહીં પણ તેમણે એ મરતી છુટાને કહ્યું કે ‘ તમારે અ.દરના, ગૈરાડાકારના,

રામકૃષ્ણ અને ભારતના ધર્મધુરંધરો .

ઝોરડામાં જાતું રહેવું સારું નથી; ઈશ્વરના સમાગમમાં એટલા રહેવું બેઠએ.’

અને કહેવાય કે કેશવે મૃત્યુની વેદનામાં છેલ્લા શબ્દો આ ઉચ્ચારી હતા: ‘મા.....’ મા.....! ’૪૦.

આ મહાન આદર્શવાદીને ઈશ્વર, શુદ્ધિ, સદાચાર, ન્યાય અને સત્ય વિષે આરથા હતી. તેમને આ દુઃખના દિવસોમાં એવી ખબર પડી ગઈ હોય કે પરમ ઈશ્વરથી, અમાધ્ય ઈશ્વરથી, હું ધરો જ દૂર પડેલો છું; અને તેમને એ પરમેશ્વરની સમીપ જવાની, અને રામ-કૃષ્ણનો ચરણરજ દ્વારા એ ઈશ્વરનો સ્પર્શ કરવાની, તથા રામકૃષ્ણની મારફતે તેના દર્શન કરવાની ને તેનું શ્રવણ કરવાની, તેમજ પોતાના જન્મ ઉપર શીતળ જળનું સિંચન કરવાની જરૂર જણાઈ હોય;—એ વસ્તુ સહેજે સમજી શકાય એવી છે. એવો અનુભવ સર્વ દેશકાળમાં થાય છે. પણ આ જ વસ્તુને મારે કેશવના કેટલાક ગર્વિષ્ઠ શિષ્યો રામકૃષ્ણને ક્ષમા કરી શકતા નથી. બીજી તરફ મારે રામકૃષ્ણના શિષ્યોને એટલી વિનંતી કરવી જોઈએ કે ‘તમે આ પ્રસંગ પર વધારેપડતી મદાર ન ખાધો, પણ તમારા મીઠા શુભના દષ્ટાન્તરું અનુકરણ કરો’ અહીં વર્ણવેલી આ છેલ્લી મુલાકાત પછી કેશવ ઊઠીને ગયા ત્યારબાદ રામકૃષ્ણે નિઃશ્વાસી ને પ્રસંસાપૂર્વક કેશવની મહત્તાનું વર્ણન કર્યું. એ મહત્તાએ સમાજના અંતરને શુદ્ધિશાળી લોકોને, તેમજ રામકૃષ્ણ જેવા સાદા મહાત્માઓનો, આદર પ્રાપ્ત કર્યો હતો. તે પછી પણ રામકૃષ્ણે બાહ્ય સમાજ પ્રત્યે માનની સાગણી બતાવવી ચાલુ રાખી હતી.^{૪૧} સાચી બાબુથી બ્રેધ બાહ્યોએ રામકૃષ્ણ પ્રત્યે પૂજ્યભાવ ધરાવ્યો છે, અને તેમની સાથેના સમાગમ માધી લાભ હાંવી જાણ્યો છે. રામકૃષ્ણની અસરથી તેમની શુદ્ધિ ને તેમનું હૃદય વિશ્વજન જન્યા છે. પશ્ચિમના ભૌતિક વિજ્ઞાનનો જે પહેલો પુરાણ આવ્યો તેનું મહત્ત્વ જોટી રીતે થયું; તેનાથી બાહ્યસમાજ અને

ભારતની સર્વોત્તમ વિચારધારા એ બેની વચ્ચે જુદાઈ ને વિખવાદ પેદા થવાનો બધ ઊભો થયો હતો. એ બધ ટાળી, બ્રાહ્મસમાજીઓ તે ભારતની સર્વોત્તમ વિચારધારાને અનુકૂળ જ છે એવો ભાવ લોકોનાં મનમાં પેદા કરવામાં, બીજા કોઈના કરતાં વધારે ફાળો રામકૃષ્ણની એ સમાજના સભ્યો પર પડેલી અસરે આપ્યો છે.

એક જ ઉદાહરણ આપવું જસ ચરો : રામકૃષ્ણના મહાન સિદ્ધિ વિવેકાનંદ એક દાણે બ્રાહ્મસમાજ હતો. પશ્ચિમની શુદ્ધિને નામે હિંદુ પરંપરા પર પ્રહારો કરી તેને તોડી નાંખવાનું ઝંડત, તે વખત પૂરતું તો, તેમનામાં સૌથી વધારે હતું. પણ આગળ જતાં તેઓ એ પ્રભુસિક્ષા વિષે આદર ધરાવતાં ને તેનો જ્યાંવ કરતાં શીખ્યા. હિંદુ સમાજમાં આવેલી આ જાગૃતિથી પશ્ચિમના સાચા વિચારને દશી ખોટ મધ નથી. પૂર્વની વિચારધારા હવે સ્વતંત્ર બની છે. અત્યારસુધી એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિની તાબેદાર હતી; અને એમાંથી એક સંસ્કૃતિ બીજાની હત્યા કરતી હતી; તેને જાલો, હવે પછી એ સમાન અને સ્વતંત્ર વ્યક્તિઓ વચ્ચે ઐક્યની સ્થાપના થવાનો રસ્તો ખુલ્યો થયો છે.

ટિપ્પણી

૧. એમાં જે સૌથી ખોટા હતા તેમનો જ નિર્દેશ મેં કર્યો છે. તે ઉપરાંત બીજા પણ ધણા હતા. ભારતમાં પ્રભુના સંદેશવાહકોની, સંપ્રદાયો કે ધર્મોના સ્થાપકોની, ખોટ દટી પડી નથી; અને તેઓ આ આખા સમય દરમ્યાન દેખાવા ચાલુ હતા. હેલમુથ ફોન ગ્લામેનાપે થોડા વખત પર જર્મન ભાષામાં એક પુસ્તક લખ્યું છે, તેમાં બે

અતિશય અવનવા સંપ્રદાયોનો હેવાલ છે: દેવસમાજ, તથા રાધા-
સ્વામી-સત્સંગ. અહીં તેમનો નિદેશ કયો નથી, તેનું કારણ એ
છે કે તેઓ આ સમય પછીના છે. દેવસમાજની સ્થાપના ૧૮૮૭માં
શિવનારાયણ અગ્નિહોત્રીને હાથે થયેલી એ ખરું: પણ તેણે ‘અતિ-
માનુષી’ નિરીક્ષરવાદ એ નામ ૧૮૯૪ પછી ધારણ કર્યું હતું. તેણે
શુદ્ધિ, નીતિ ને બોલિકે વિજ્ઞાનને નામે ઈશ્વરની સામે ધનધોર યુદ્ધ
આપ્યું. એ યુદ્ધના નેતા ‘દેવગુરુ’ (સંસ્થાપક પોતે) હતા. તેમણે
સૌથી પહેલું ‘પગલું’ પોતાની પૂજા શરૂ કરાવવાનું બધું. આજે એ
સંપ્રદાય ધર્મધોર ચાલી રહ્યો છે. રાધાસ્વામી-સત્સંગની સ્થાપના
એક પછી એક થઈ ગયેલા ત્રણ ગુરુઓએ કરી. પણ તેમને એક-
બીજાથી છૂટા પાડી શકાય એમ નથી. તેમનાં મરણ અનુક્રમે ૧૮૭૮,
૧૮૯૮ ને ૧૯૦૭માં થયાં. પણ તેમના સિદ્ધાન્તે પાકે પાયે નાંખ્યો
તે તો ઓગણીસમી સદીની સમાપ્તિ પછી જ. તેથી મેં આ પુસ્તકમાં
તેનું નિરૂપણ કર્યું નથી. દેવસમાજનું મુખ્ય ધામ લાડોરમાં છે, ને
તેના અનુયાયીઓ લગભગ બધા પંજાબમાં છે રાધાસ્વામી સત્સંગનાં
એ મુખ્ય ધામ પ્રયાગ અને આમરમાં છે. તેથી જોવા જેવી
વાત એ છે કે બંને સંપ્રદાય ઉત્તર ભારતના છે. દક્ષિણ ભારતમાં
પ્રગટ થયેલા નવા ધર્મો વિષે ઝાસેનાપ કંઈ કહેતા નથી, પણ તેની
સંખ્યા પણ કંઈ ઓછી નથી. એવો એક ધર્મ તે શ્રી નારાયણ ગુરુનો
હતો. તેમની કિતકારક ધર્મપ્રવૃત્તિ ત્રાવણકોર રાજ્યમાં ચાણીસ
વરસ ઉપરાંત ચાલી હતી, ને તેમના અનુયાયીઓમાં દમેક લાખ
માણસો હતાં. (નારાયણ ગુરુનું અવસાન ૧૬૨૮માં જ થયું છે.)
તેમના સિદ્ધાન્ત પર શરૂ કરના અદ્વૈત દર્શનની છાયા પડેલી છે, પણ
તે જગતમાં રહી કયો દરવાની જરૂર માને છે. તે જગતના ભક્તિ-
માર્ગથી કેટલીક જાળતોચા સ્પષ્ટ રીતે જુદા પડે છે. એમાં ભક્તિ-
ભાવના જે ઉછાળા હતા તેનાથી એમના મનમાં અવિશ્વાસ બેસ્યો.

તેમણે ' કર્મના જ્ઞાન ' નો ઉપદેશ કર્યો એમ કહી શકાય. એ બુદ્ધિ-પ્રધાન મહાધર્મ હતો. તેમાં લોકો અને તેમની સામાજિક જરૂરિયાતનું ધણું તીવ્ર જ્ઞાન હતું. દક્ષિણ ભારતમાં દલિત વર્ગોના ઉદ્ધારમાં તેણે મોટો ફાળો આપ્યો છે, અને તેની પ્રવૃત્તિઓ અમુક અંશે ગાંધીની પ્રવૃત્તિઓને મળતી આવે છે.

૨. કેશવચન્દ્ર સેન. આ વાતચીત જાતે સાંભળનાર શ્રી. દત્તે નોંધી છે.

૩. એટલું કબૂલ કરવું જોઈએ કે રામકૃષ્ણના આ કટાક્ષમાં દેવેન્દ્રનાથને અંબીર અન્યાય થયેલો. રામકૃષ્ણને કદાચ ખબર નહીં હોય, તેને લીધે તેમણે એટલું લક્ષમાં નથી લીધું કે મહર્ષિમાં પૂરેપૂરી અનાસક્તિ હતી, અને તેમણે વરસો સુધી સાર્વિકપણે ને સુસ્તેલીઓ વેઠીને ધણો આપભોગ આપ્યો હતો. આમવર્ગના માણસને મોટા અમીર તરફ જેવો જાવ હોય તેવો અને રામકૃષ્ણના આ વચનોમાં દેખાય છે.

ખીજે હેવાલ શશીબ્રુપણ ઘોષે બંધાણમાં લખેલાં સંસ્મરણોમાં આપ્યો છે. તેમાં કટાક્ષ જોઈ છે, છતાં રામકૃષ્ણની વેધક દ્રષ્ટિ જોઈ દેખાતી નથી. તેથી એમાં અમીરી ખંવાસવાળા મહર્ષિને વધારે ન્યાય થયો છે.

રામકૃષ્ણે કહ્યું કે ' મને દેવેન્દ્રનાથનો પરિચય કરાવનાર માણસે કહ્યું હતું : આ એક પ્રભુ પાછળ પાગલ થયેલા મુરખ છે ! ' વળી રામકૃષ્ણે કહ્યું : ' મને દેવેન્દ્રનાથ પોતાના અહંભાવમાં તસ્લીન થયેલા દેખાયા. પણ એવી રીતે તસ્લીન તેઓ શી માટે ન હોય ? તેમની પાસે કેટલું બધું જ્ઞાન, કેટલી કીર્તિ, કેટલું ધન હતું ! લોકો તેમને એકે અવાજે કેટલું બધું માન આપતા ! પણ મેં જોયું કે તેમના જીવનમાં યોગ અને ભોગ જોડાજોડ ચાલતા હતા ...મેં તેમને કહ્યું : " આ

પાપી યુગમાં આપ ખરેખરા જનક છો. જનકને બંને બાજુ એકસાથે તરત જ દેખાતી. એટલે આપે આપના આત્માને ઈશ્વર માટે રાખ્યો છે, ને આપનું સરીર આ સંસારમાં ફરે છે. તેથી હું આપનાં દર્શન કરવા આવ્યો છું. અને ઈશ્વર વિશે કંઈક કહો !”....’

૪. રવીન્દ્રનાથ ઠાકુર તે વખતે ચાર વરસના હતા. રામકૃષ્ણની ઝાળખાણ મથુરબાણુએ કરાવી. તે દેવેન્દ્રનાથના સહાધ્યાયી હતા. મુરોપમાં જે ભોક્ષો ‘મનઃસરીરસાન્ન’ના અભ્યાસ કરે છે તેમને રસ પડે એવી એક વિચિત્ર વીગત આ મુલાકાતમાં છે. એકબીજાની ઝાળખાણ માંડ અપાઈ રહી હતી ત્યાં તો રામકૃષ્ણ દેવેન્દ્રનાથને ઉઘાડા થઈ જાતી જતાવવાની વિનંતી કરી. દેવેન્દ્રનાથે જાણું આમર્થ્ય જતાવ્યા વિના તે પ્રભાણે કહ્યું. ‘આમડીનો રંગ લાલચોળ હતો, ને રામકૃષ્ણે તે તપાસી જોયો. જાતી પર આવી રતાર કાયમ રહે એ અમુક યોગની સાધનાનું વિસિદ્ધ ચિહ્ન છે. રામકૃષ્ણ તેમના શિષ્યોની જાતી, તેમની શ્વાસ લેવાની શક્તિ, અને તેમના રુધિરનું નિયમિત અભિસરણ, એ વીગતો હંમેશાં અચૂક તપાસી જોતા; અને પછી જ શિષ્યોને મહાસમાધિની પ્રક્રિયા કરવાની રજા આપતા કે મનાઈ કરતા.

૫. ‘આ વિશ્વને મોટા ઝુમ્મર જોડે સરખાવી શકાય. આપણે દરેક જાણ્યું એક એક દીવો છીએ. આપણે જો જળાએ નહીં, તો ઝુમ્મર હોસાર્ધ જળય. ઈશ્વરે માણસને પોનાનો યશ જાવા માટે પેદા કર્યો છે....’

દાશીએ આપેલા હેવાલમાં રામકૃષ્ણ ઝુમ્મર બાવે આ વચનો કહે છે :

‘કેવું અજ્ઞ ! હું પંચવટી (દક્ષિણેશ્વરનું ઉપવન) માં ખ્યાન ધરતો હતો ત્યાં મેં ઝુમ્મર જેવી એક મૂર્તિ પણ જોઈ....દેવેન્દ્રનાથ ખરેખર ધણા ઊંડા જ્ઞાનવાળા પુરુષ હોવા જોઈએ !’

૬. દયાનંદમાં પણ તેમને જાતીની આ પ્રકારની રતાર દેખાઈ હતી. નવેમ્બર ૨૮, ૧૮૮૩ ને રોજ અમેલા એક સંવાદનો જે હેવાલ

મહેન્દ્રનાથ ગુપ્તે 'રામકૃષ્ણકથામૃત'માં આપ્યો છે, તેમાં દયાનંદને વિષે એક અસાધારણ કથન રામકૃષ્ણના ગોર્મા મૂક્યું છે. તેમણે સાંભળ્યું હતું કે વેદના દેવાના વિષય પર કેશવચન્દ્ર સેનની જોડે વાદવિવાદમાં જિતરવાને દયાનંદ તલસી રહ્યા હતા. કેશવ દેવાને માનતા નહોતા. દયાનંદે જૂમ પાડી તેમને કહ્યું : 'ઈશ્વરે આટલી બધી બીજો પેદા કરી છે ! તો તે શું દેવાને પેદા ન કરી શકે ?' આ વાક્ય દયાનંદે જાહેરમાં પ્રગટ કરેલા મતને અનુકૂળ નહોતું, કેમકે તેઓ તો અનેકદેવવાદના કદાં શત્રુ હતા. દયાનંદનો ઉદ્દગાર ટાંક્યો રામકૃષ્ણ આગળ ખોટા રૂપમાં રજૂ કર્યો હશે ? અથવા તો એ વાક્ય દેવાને વિષે નહીં પણ વેદના યજ્ઞદિને વિષે હશે ? 'દયાનંદ' વેદને બૂલચૂક વિનાના માનતા, ને તેથી વેદ વિષેની શ્રદ્ધાને કારણે યજ્ઞની જરૂર પણ સ્વીકારતા. આ જે વિરોધાભાસ છે તેનો ખુલાસો હું આપી શકતો નથી.

૭. ખી. મનુમદારે ૧૯૦૦ માં કલકત્તાથી એક પત્રિકા પ્રસિદ્ધ કરેલી, તેને મુખ્યત્વે લક્ષમાં રાખીને મેં આ વાત લખી છે.

૮. કેશવ યોગ વિષેના તેમના ગ્રન્થમાં દહે છે : 'જ્ઞાન અને ભક્તિ પર્યાયશબ્દો છે. જે માણસોમાં જ્ઞાન છે તેઓ જ ભક્તિ કરી શકે છે જ્ઞાન વિનાનો ભક્ત હોઈ શકે જ નહીં.' પણ આમાં રામકૃષ્ણને યતી બાવસમાધિઓની વગોવણી નથી; કેમકે પહેલાં તો એમ પુરવાર કરવું પડે કે એમાં જિંયા પ્રકારનું જ્ઞાન રહેલું નહોતું. કેશવના શબ્દો તો એટલું જ બતાવે છે કે તેમનાં ચિન્તનો જુદા પ્રકારનાં હતાં. તેઓ પરમાત્મા સાથે ચિત્તના અનુસંધાનને સર્વોચ્ચ અવસ્થા માનતા; અને તેમાં, જીવન, સમાજ અને ઘરના અનેકવિધ વ્યવસાયોની વચ્ચે વહેવારુ ખુદિ પર ઝાંખપ કરી વળતી નહીં કેશવના વિચારો બ્રાહ્મ સમાજની આધ્યાત્મિક પરંપરાને અનુસરતા હતા. વળી મનુમદારે કેશવનું એક વચન આ ટાંક્યું છે : 'યોગી જે

યોગના પ્રેમનંત્ર આતર ણીઝ બધાનો ત્યાગ કરે, તો તેને સો વાર ધિક્કાર છે !... ધર્મધરે આપણને જે મની સેવા કરવાનું કામ સોંપ્યું છે તેમનો ત્યાગ કરવો એ પાપ છે. ' મનુષ્યદાર કહે છે કે તેમને આ વચનોમાં રામકૃષ્ણે પત્ની તરફના દર્તવ્ય પ્રત્યે દુર્લક્ષ કરેલું એ વાતનો નિર્દેશ દેખાય છે. પણ રામકૃષ્ણે એ દર્તવ્ય પ્રત્યે દુર્લક્ષ કર્યું હતું એમ કહેવું એ અસત્ય છે. તેમના મનમાં પત્ની પ્રત્યે જીંડો ને શુદ્ધ પ્રેમ હતો, એટલું જ નહીં પણ તેઓ પત્નીના મનમાં સુદૃઢ એવો પ્રેમ ઉપજાવી શક્યા હતા જેને લીધે એ મંદિલોને શાન્તિ ને સુખ મળવા પામ્યા હતાં. હું પાછળ જતાવી ચૂક્યો છું કે પત્ની પ્રત્યેની જવાબદારી તેઓ કેવા મંજીર રૂપમાં સમજતા વળી જે માથુસો તેમના શિષ્યો થવા આવે તેમને તેઓ વૃદ્ધ માતૃપિતા, પત્ની કે બાળકો પ્રત્યેની અમાઉથી ઉપાડેલી જવાબદારી કમાવી દેવાની રજા આપતા નહીં.

૬. કેશવે લખેલું : ' હે પ્રભુ ! મારા ધાર્મિક જીવનના આરંભથી હું હંમેશાં તારી પાસેથી શિક્ષણ લેવાને ટેવાયેલો છું....'

૧૦. મેં જે દષ્ટિબિન્દુ સ્વીકાર્યું છે તે જ કેશવના એક ખિસ્તી શિષ્ય મણિલાલ પારેખની અદ્વૈતી પ્રોજેક્શન બનેલા એક સુન્દર પુસ્તકમાં પ્રગટ થયેલું જોઈ મને આનન્દ થયો છે. એ પુસ્તકનું નામ ' અદ્વૈત કેશવચન્દ્ર સેન ' (૧૯૨૬, ઓરિયેન્ટલ કોલરટ હાઉસ, સુબ્ર) છે. મણિલાલ પારેખ સ્પષ્ટપણે કળૂક કરે છે કે કેશવે રામકૃષ્ણ પાસેથી ધણું—કદાચ કેશવ પાસેથી રામકૃષ્ણે મેળવ્યું હતું તેના કરતાં વધારે—મેળવ્યું હતું. પણ મારી પેટે તેઓ પણ માને છે કે તેમનાં આત્મા ને હૃદયની વિરાજતાની પ્રશંસા કરવાનું આ એક વધારે કારણ છે.

૧૧. પણ તેઓ સુદૃઢ કહે છે : ' દરેક માણસના જેવા સદૃશ્ય મેળવવાની ક્રમિક કસોટીની શક્તિ કશીરે મારા અંતરમાં રહેલી છે. '

૧૨. છેક ૧૮૬૫માં, જીવન કેશવ આદિ બ્રાહ્મ સમાજના અધ્યક્ષ દેવેન્દ્રનાથના પટ્ટશિષ્ય હતા ત્યારે જ, રામકૃષ્ણે તેમને જોયા હતા. કેશવના મોં તરફ તેમનું ધ્યાન વિશેષ એવાયું હતું. એવું મોં સહેજે બુધાય એવું હોતું નથી. કેશવનો બાંધો જિયો, ને ચહેરો લંબગોળ હતો. ‘તેમની મુખાકૃતિ કાંઈ ઇટાલિયનના જેવી રૂપે હતી.’ (મુખરજી) એમની મુખાકૃતિની પેઠે એમના આત્માને પશ્ચિમના કુમળા તાપનો રંગ લાગ્યો હતો એ ખરું, છતાં તેમનો આત્મા ઊંડે ઊંડે તો હિંદી જ રહ્યો હતો. તેઓ ધ્યાન ધરતા હતા તે રામકૃષ્ણે નિહાળ્યોને જોયું હતું; એટલે એમની જૂલ યજ્ઞ નહોં. ૧૮૬૫ની તેમની મુલાકાતને વિષે તેઓ કહે છે: ‘બ્રાહ્મ સમાજના વ્યાસપીઠ પર ધણી લોકો ધ્યાન ધરતા હતા. એ સમૂહના મધ્યભાગમાં કેશવ ધ્યાનમગ્ન બેઠા હતા; તેઓ લાકડાના ટકડા જેવા નિર્ચેષ્ટ હતા. તે વખતે તેઓ સાવ જીવન હતા; પણ માછલી એમના મક્કને ઠરડતી હતી.....’ (આ પરિચિત રૂપકનો અર્થ એ છે કે ઈશ્વર એમના એકલાની જ પ્રાર્થનાને જવાબ દેતો હતો.)

૧૩. યુરોપીય વિજ્ઞાનના લાભને ખાતર એક વાત કહેવી જોઈએ. રામકૃષ્ણને સમાધિમાંથી જગાડવાની એક જ રીત હતી. તે એ કે તેમના જ્ઞાનમાં પ્રજુના અમુક નામનો કે અમુક મંત્રનો ઉચ્ચાર કરવો. સમાધિની જેવી તીવ્રતા ને જેવું તેવું રૂપ તે પ્રભાણે જીદાં જીદાં નામ કે મંત્ર બોલાય. એવે વખતે ચિત્તની એકાગ્રતાનું સ્વરૂપ બદ્ધ રૂપે રીતે દેખાઈ આવતું. એમના સરીરમાં અગાઉથી કંઈક રોગ હતો, ને તેને લીધે આવું બનતું, એમ ન કહી શકાય. તેમના મન પર આત્મા નો પૂરેપૂરો અંકુશ રહેતો.

૧૪. ૧૮૬૨: આ વખતે કેશવ હજી દેવેન્દ્રનાથના આદિ બ્રાહ્મ સમાજમાં પ્રાર્થના સંસ્થાપવાનું કામ કરતા. તે વખતે એક બનન મવાયેયું, તેવું નામ હતું: ‘માતાના બોળામાં બેસણું’.

૧૮૧૬: બ્રાહ્મ સમાજની બબનાંવાલિ: ‘ હે મા, હે ઈશ્વરી, તારી દયાથી મને બાંધી લો....હે મા, આવ, પાસે આવ ! ’

૧૮૭૫ : ‘ હું સુખી છું ! હું માતાના હૃદયમાં બળી ગયો છું. હું હવે તેનાં બાળકોમાંનો એક છું. માતા તેનાં બાળકો સાથે નર્તન કરે છે. ’

(પણ આ છેલ્લી સાત્ર પહેલાં તો ડેરાવ અને રામકૃષ્ણની મુલાકાત થઈ ચૂકી હતી.)

૧૫. પ્રમથલાલ સેન કહે છે કે તેઓ હંમેશાં ઈશ્વરની ઉપાસના કરતા.

‘ પ્રાર્થનાને તમારો મુખ્ય વ્યવસાય બનાવો ! એકલા, તેમજ અનેક બેમા મળીને, હૃદયના ખરા ભાવથી નિરંતર પ્રાર્થના કરો ! એને તમારા જીવનનાં અચ ને ઇતિ બનવા દો ! ’

૧૬. ‘ ધર્મતત્ત્વ ’ નામના પત્રમાં ‘ રામકૃષ્ણ પરમહંસના જીવન અને ઉપદેશ ’ વિષેનો લેખ.

૧૭. બાણુ ગિરીરાયન્દ્ર સેન અને ચિરંજીવ શર્માનાં વચ્ચેના રામકૃષ્ણ મિસનવાળાઓ પોતાના સમર્થનમાં ટાંકે છે. ડેશવના બ્રાહ્મ સમાજ પર રામકૃષ્ણની જે અસર પડેલી તેને વિષે આ બે લેખકોએ અતિશયોક્તિ કરી છે એમાં શક નથી. જેઓ કોઈ વધારેપડતી વાત પુરવાર કરવા બાંધ તેમને વિષે વાચકોનાં મનમાં સંશય પેદા થવાનો સંભવ રહે છે. ચિરંજીવ શર્માએ લખ્યું છે: ‘ ઈશ્વરની માતારૂપે પૂજા એ રામકૃષ્ણને આભારી હતી. ’ આ તો ખરી હકીકતથી બિલકી જ વાત છે. રામકૃષ્ણના દૃષ્ટાન્તને લીધે એ પૂજા બ્રાહ્મ સમાજમાં દાખલ થઈ ને વધી, એટલું કહેવું પૂરતું છે બ્રાહ્મ સંપ્રદાય કંઈક કહણ હતો. બાણુ ગિરીરાયન્દ્ર સેનની ઉપમા વાપરીને કહીએ તો, ‘ રામકૃષ્ણની છાયાએ તેને મૃદુ બનાવ્યો. ’

૧૮. છતાં, પ્રતાપચન્દ્ર મનુમદારે સમભાવપૂર્વક કેશવનું જે ચરિત્ર લખ્યું છે તેમાં તેઓ કળૂવ કરે છે કે નવવિધાનના મૂળ મંડાણમાં જે સેશ્વરવાદ હતો તેમાં તો રામકૃષ્ણ જોડેની મુલાકાતથી ફરક પડ્યો નહોતો; પણ એટલું તો ચોક્કસ કે એમની અસરને લીધે કેશવ એ ઈશ્વરવાદને વધારે હળવા ને સરળ રૂપમાં રજૂ કરતા થયા.

રામકૃષ્ણે ‘હિંદુ અનેકદેવવાદની મૂળભૂત કલ્પનાઓને ભેગી કરી વ્યાપક આધ્યાત્મિકતાનું એક નવું જ મંડાણ રચ્યું હતું’....આ અવનવી સર્વદેશીયતાને લીધે કેશવના, સત્ય સમજનારા ને ગ્રહણ કરનારા, મનને પોતાની હિંસ્યાધનું આધ્યાત્મિક મંડાણ વિશાળ બનાવવાનો વિચાર મૂક્યો..... ઈશ્વરના ગુણોની કલ્પનાઓ કેશવને આપોઆપ સુંદર અને સત્ય લાગી; અને તેમને એમ પણ થયું કે દેશ સમજી શકે ને સ્વીકારે એવા રૂપમાં પોતાનો ધર્મ રજૂ કરવાનું આ સૌથી અચૂક સાધન છે. એટલે એ ધર્મમાં સેશ્વરવાદનો જે સાદો ને સર્વદેશી પાયો હતો ને તો તેમણે અકળંક રાખ્યો. પણ મનુમદાર અહસોક્ષ સાથે ઉભેરે છે કે અનેકાનેક દેવી ગુણોની કલ્પના સાથે સેશ્વરવાદને રજૂ કરવામાં આવ્યો, તેનો દુરુપયોગ ત્યારપછી લોકપ્રિય મૂર્તિપૂજને વધારવા માટે કરવામાં આવ્યો છે.

૧૯. સરખાવો ધનગોપાલ મુખરજી: ‘ધ ફેક્સ ઓફ સાયસન્સ’, ૧૯૨૬. (ચારદાનન્દ બ્રાહ્મ સમાજ અને રામકૃષ્ણ વિષેના તેમના પ્રકરણમાં આવેલ જ હેવાલ આપે છે.)

૨૦. ‘રામકૃષ્ણકથામૃત’ માં ટાંકેલી, બ્રાહ્મ સમાજની, પ્રાર્થનાનો એક નમૂનો નીચે આપ્યો છે:

‘ૐ ! તું અમારો પિતા છે. અમને જ્ઞાન આપ ! અમારો નાશ ન કરીશ !

‘ ૐ ! બ્રહ્મ ! સત્ય ! જ્ઞાન ! અનન્ત ! તે જ્ઞાનન્દરૂપ છે, અમૃત છે ! તે પ્રકાશ છે ! તે શાન્ત છે ! તે સિવ છે ! તે અદ્વૈત છે !....

‘હે સત્, હે જગતના કારણ, તને વંદન હો! ...હે જ્ઞાનના પ્રકાશ, હે લોકમાનના આશ્રય, તને વંદન હો!’

‘અસત્માંથી મને સત્માં લઈ જા ! તિમિરમાંથી મને પ્રકાશમાં લઈ જા ! મૃત્યુમાંથી મને અમૃતમાં લઈ જા ! અને, હે રૂદ્ર, તારું જો મધુર ને કચ્છાવાળું મુખ છે તેના વડે હંમેશાં મારી રહ્યા દર !’

૨૧. શ્રી રામકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર (અંગ્રેજી), પૃ. ૩૬૫, અને મુખ્યરજી.

૨૨. એમાંના બે સંવાદ મળે. ‘રામકૃષ્ણકથામૃત’માં તા. ૨૭મી અક્ટોબર ૧૮૮૨નો નોંધમાં આપ્યા છે. (સરખાવો ‘મોહન’ રિવ્યુ, કલકત્તા, મે ૧૯૨૭.)

૨૩. નગેન્દ્રનાથ ગુપ્ત.

મળે વર્ણવેલી બીજી એક બાવસમાધિમાં રામકૃષ્ણે માતાને કહેલું: ‘મા! મને અહીં કેમ આણ્યો છે? તેઓ સમ્પત બંધનમાં પડેલા છે, તેઓ મુક્ત નથી. શું મારાથી તેમને કારાગૃહમાંથી છોડવી શકાશે?’

૨૪. અમે પાછળ કહ્યું છે તેમ, બેડતા પતંગનું રૂપક રામપ્રસાદના એક ભજનમાં આવે છે. આ ભજન ગાવાનું રામકૃષ્ણને બહુ ગમતું. તેનું નામ છે: ‘માતા અને મુક્ત જીવ’. ‘કથામૃત’માં આપેલા નરેશચન્દ્રના એક ભજનમાં પણ એ રૂપક આવે છે. લગભગ બધાં રૂપકો — ખાસ કરીને પરમ જીવનરૂપી મહાસાગરના ઊંડાણમાં ડૂબકી મારનાર મરજીવાનું રૂપક — પંદરમી સદીથી માંડીને પછીનાં બંગાળી લોકકાવ્યો ને લોકગીતોમાં જરાતરા ફેરફાર સાથે ફરીફરીને વાપરેલાં છે.

૨૫. સરખાવો ગાંધી. તેઓ બાપજી કે લેખન વડે ઠાઠ પણ પ્રકારનો ધાર્મિક પ્રચાર કરવાની વિરુદ્ધ છે. ‘આરાધ્યના નિયમોની પેઠે ધર્મનો પ્રચાર પણ ન થાય’ એ પ્રજ્ઞના હિતરત્નમાં તેમણે કહ્યું:

‘કુદરતમાંથી દાખલો લઈને તમે આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રમાં તેને લાગુ પાડો ત્યારે તે અમુક અંશે લાગુ પડે, વધુ ન પડે. પણ હું જ તમને ખીજો દાખલો આપું, લો. મારે તમને ગુલામનું પુષ્પ આપવું છે, એ આપવામાં તો હાથ લંબાવવો પડે છે; પણ મારે એની સુગંધ જ તમને આપવી હોય તો ? ગુલામ તો સુગંધ આપોઆપ વેણું જ કરે છે. આથી આગળ વધીએ. આધ્યાત્મિક બાળતમાં પણ એમ જ પોતાની અસર પસરે છે. એટલે આરોગ્યના નિયમોના પ્રચારની દલીલ એમ ન લાગુ પડાય. એક મિત્રે કહ્યું, અનહદ આનંદ થાય તે કેમ મનમાં રોકાયો રોકા શકાય ? એનો તો ખીજને બાગ આપ્યો જ છૂટકો. વારુ, હું એમ કહીશ કે એવો અનહદ આનંદ હશે તો તે તો વાણીના વાહન વિના આપોઆપ પ્રગટશે. ધાર્મિક બાળતમાં સત્નો પ્રચાર એની મેળે જ થવા દઈએ તો સારું. સત્ એની મેળે જ કામ કરનારું છે. અસત્ તેમ ન કરી શકે, દારણુ એ પાંખળું છે; એને સત્ રૂપે રાગુ થવું પડે છે.’ (સત્યામહાત્મ સાગરમતીમાં ૧૯૨૮ ના જાન્યુઆરીની ૧૫મીએ આંતરરાષ્ટ્રીય જન્મદિવસ મંડળની કાઉન્સિલમાં થયેલી વચ્ચો.)

૨૬. મુખરજી.

૨૭. ‘રામકૃષ્ણકથામૃત’. ૧૮૮૩ના નવેંબરની ૨૮ મીએ સાંજે રામકૃષ્ણે તેમના અનેક શિષ્યો સહિત કેસવના ઘરમાં પ્રવેશ કર્યો હતો.

૨૮. રામકૃષ્ણને સમાધિ પૂરી બિતરી નહોતી. કોથ, ટેપલ, ખુરસીઓ, દાંડી, ઝુમ્મર વગેરે સરસ રાચરચીકું આસપાસ મૂકેલું હતું, તેના તરફ તેમણે નજર નાખી. પછી જરા દરવા, ને અમુક શબ્દોમાં કહેવા લાગ્યા: ‘પહેલાં આ બધાની જરૂર હતી. હવે શી જરૂર છે ?આ મા આવી ! મા ! દાશીની સાડી પહેરીને કેમ દઈને આપો છો ?’ એ પછે કેસવ ઓરડામાં દાખલ થયા, ને તેમણે રામકૃષ્ણને દંડવત્ પ્રણામ કર્યો. ‘હું આપ્યો છું !’ કેસવે કહ્યું. રામકૃષ્ણે

એમના તરફ જોયું, પણ તેમને સ્પષ્ટપણે જાણખ્યા નહીં, અને માતા ને માનવજીવન વિશે એકલા જોણવાનું ચાલુ રાખ્યું. આ જો પુરુષો વચ્ચે કેશવની તબિયત વિશે એક શબ્દ પણ જોણાયો નહીં, જોકે આ મુલાકાતનો હેતુ તો એ હતો. કેટલાક વખત પછી જ રામકૃષ્ણ ઉપર 'ટોકિલા' શબ્દો જોવા.

૨૯. 'શિયાળા બેઠો એમ જાણીને માળી બસરાઈ શુલાળના છોડનાં મૂળિયાં આગળની જમીન ખોતરીને સાફ કરી દે છે પછી શિયાળામાં તેના પર ઉત્તમ પ્રકારનાં ફૂલ આવે છે તેમ તે હમણાં તમારાં મૂળિયાં ખોતરીને સાફસફ કરે છે. તમે જોજો, એમાંથી ઘણું જ ઉત્તમ પરિણામ આવશે.' (રામકૃષ્ણકથામૃત, ગુજરાતી અનુવાદ પૃ ૪૨૭.)

૩૦. કેશવ સાથેની છેલ્લી મુલાકાતમાં રામકૃષ્ણે ઉચ્ચારેલાં કેટલાંક વચનોની કેશવના છેલ્લા વિચારો પર જે અમર ચંદ્ર તેના તરફ અગાહિ દઈ ધ્યાન અપાયું નથી, એમ મારું માનવું છે.

રામકૃષ્ણે ઘણા વખત સુધી એમની આગળ મ ની વાત કરી ને કહ્યું : 'મા પોતાનાં બાળકેતુ સદા રક્ષણ કરે છે.. તેમને સાચી મુક્તિ ને જ્ઞાન કેમ અપાવવાં તે મા જાણે છે.... બાળકે દશું જાણતું નથી.... તેની મા બધું જાણે છે.... માની ઈચ્છા પ્રમાણે બધી વ્યવસ્થા ચાલે છે. 'બધું' તમારી ઈચ્છા અનુસાર જ થાય છે. હે તારા ! તું ઈચ્છામયી છે. હે મા ! તમે તમારું કામ કર્યો કરો છો, અને મૂરખ માણસ કહે છે કે હું કરું છું.'

વળી કેશવ જ્યારે વેદના જોગવી રહ્યા હતા ત્યારે તેમણે પોતાની ખરી, ગાત્રી માતા—જેણે એમને જન્મ આપ્યો હતો—તેને આશ્વાસન આપતાં કહ્યું : 'જગ-માતા બધું આરા બધાને માટે મોકલે

છે. તે મારી જોડે રમે છે. ક્યારેક જોડે તરફ ફરે છે, ને ક્યારેક બીજી તરફ. '

૩૧. ૧૮૭૮ માં બ્રાહ્મ સમાજમાં નવાં તક પડ્યાં, અને દેશવના ફેટલાઈ શિષ્યો તેમને છોડી ગયા, સારે પણ રામકૃષ્ણે તો દેશવ જોડેની મિત્રતા ચાલુ રાખી. પણ તેમણે બ્રાહ્મ સમાજની ત્રણ જુદી જુદી શાખાઓ પ્રત્યે કરો બેદભાવ રાખ્યો નહીં, અને તેઓ એ ત્રણેયની ઉપાસનાઓમાં જતા. 'રામકૃષ્ણદયામૃત'માં આવી અનેક મુલાકાતોની નોંધ આપેલી છે; ખાસ કરીને ૨૮ મી અક્ટોબર ૧૮૮૨ ની, એ પ્રસંગે તેમને દેશવના બ્રાહ્મ સમાજમાં હાજર રહેવાનું નિમન્ત્રણ મળ્યું હતું, ને તેઓ ગયા પણ હતા. દેશવના શિષ્યો આતુરતાથી તેમની આસપાસ વીંટળાઈ વળ્યા, ને એ લોકોએ તેમને ધાર્મિક વિષયોના સવાલો પૂછ્યા, અને તેમણે આત્માની હંમેશની વિશાળતાથી જવાબો આપ્યા. તેમણે બજન (કમ્પીરનું પદ) ગાવામાં તથા સંકીર્તનના જ્ઞત્યમાં ભાગ લીધો. પાછા ફરતી વખતે તેમણે સર્વ પ્રકારની ઉપાસનાઓને વંદન કયું, અને છેવટે બ્રાહ્મ સમાજની આ શબ્દોમાં સ્તુતિ કરી: ' ભગવત, ભક્ત, ભગવાન; યાત્રીના ચરણમાં પ્રણામ; ભક્તને ચરણે પ્રમાણ; સાકારવાદી ભક્તને ચરણે પ્રણામ; નિરાકારવાદી ભક્તને ચરણે પ્રણામ; પ્રાચીન ઠાળના બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને પ્રણામ; બ્રાહ્મ સમાજના આધુનિક બ્રહ્મજ્ઞાનીઓને પ્રણામ. '

બ્રાહ્મ સમાજની બીજી એ શાખાઓએ તેમના પ્રત્યે આથી ઘણો જ જોડો આદર બતાવ્યો. ત્રણમાં સૌથી છેલ્લો સ્થપાનાર સાધારણ સમાજ હતો. તેને તો રામકૃષ્ણ તરફ મનમાં ફરિયાદ હતી; કારણ દેશવ ઉપરનો તેમનો પ્રભાવ. દેવેન્દ્રનાથના આદિ બ્રાહ્મ સમાજમાં તેમને બિતરતી દ્રશ્યાના ગળુવામાં આવ્યા હતા, એ વિષે કરો શક નથી. ૧૮૮૩ ના મેની ૨ જીએ તેઓ એ સમાજની મુલાકાતે ગયેલા,

અને જે મુલાકાત વખતે રવીન્દ્રનાથ નાના છોટરા તરીકે દાજર હોવાથી તેમને એ પ્રસંગનો કદાચ વાદ દરો, તે વખતે રામકૃષ્ણને અપાયેલા આવકારમાં વિવેકની દેખીતી ખામી હતી. (સરખાવો 'રામકૃષ્ણકથામૃત'.)

૩૨. ખાસ કરીને કેશવના અનુભામી પ્રતાપચન્દ્ર મનુમદાર; તથા વિજયકૃષ્ણ ગોરવામી, જેઓ આમળ ઉપર યાદા સમાજમાંથી નીકળી ગયા હતા. કેસવ સમાજના મદાદકિ અને આવક નેયોદયનાથ સંન્યાય હશે છે કે 'મારાં ઘણાં સુંદર કાવ્યો રામકૃષ્ણનો ભાવસમાધિઓ જોઈને રહી રહ્યાં.'

૮. શિષ્યોનો સાદ

રામકૃષ્ણ અને શ્યામ સમાજના મિલનથી ભારતવર્ષને ઠટકો લાભ થયો એ સહેજે દેખાઈ આવે એવું છે. રામકૃષ્ણને પોતાને થયેલો લાભ એથી ઓછો દેખીતો નથી, પણ તે ઓછો ચોક્કસ પણ નથી. તેઓ પહેલી જ વાર સ્વદેશના શિક્ષિત મધ્યમ વર્ગના સીધા સંપર્કમાં આવ્યા; અને તેઓની મારફતે તેમને પ્રગતિના તથા પશ્ચિમી વિચારોના અગ્રેસરોના સમાગમ થવા પામ્યો. આ વર્ગના માનસ વિષે અગાઉ તેમને લગભગ દશી ખબર નહોતી.

કોઈ કંઈક, અને સંકુચિત મનવાળો બંધત હોય તે પોતાની કોટડીનાં બારીબારણા બંધ કરીને બેસી જાય. પણ રામકૃષ્ણ એમ કરે એવા નહોતા. બિલકુલ તેમણે તો એ બારીબારણા ખોલી નાખ્યાં. તેમનામાં માનવતા એટલી બધી હતી, તેમની જિજ્ઞાસાવૃત્તિ એટલી બધી તીવ્ર હતી, અને જીવનવૃક્ષનાં ફળ વિધેનો એમનો લોભ એટલો બધો હતો કે આ નવા ફળનો પૂરેપૂરો આસ્વાદ લીધા વિના તેમને ચાલે એમ નહોતું. કોઈ વેળા ધરની શટોમાં ચઢને અંદર પેસી જાય તે રીતે તેમની દીર્ઘ શોધક દષ્ટિએ અંદર પ્રવેશ થયો; એક જ મુદ્દા જિનાં જુદા જુદા નિવાસોનું નિર્દોષ દર્શન, તેમ વસતા બિન્ન બિન્ન આત્માએ નુ અવલોકન કર્યું; અને, તેઓને વધારે સારી રીતે સમજવા માટે, તેઓની જોડે તાદાત્મ્ય સાધ્યું. તેઓની મર્યાદાઓ (તેમજ તેમની ખૂબીઓ) સમજી લીધાં, અને દરેક જણના સ્વભાવને માટે તેનું પોતાનું જીવનદર્શન અને તેનું વ્યક્તિગત કર્તવ્ય વહેંચી આપ્યું. કોઈ પણ માણસ ઉપર, તેના સ્વભાવ જોડે ન બળે એવું દર્શન કે કર્તવ્ય પરાણે લાદવાનો પ્રયત્ન કરવાનો ખ્યાલ તેમને સ્વપ્ને

પણ કદી આવ્યો નહીં. તેમને પોતાના આચરણ પૂરતી તો સંન્યાસની ભાવનામાં, ત્યારે તેમજ હંમેશાં, સત્યના આરંભ અને અન્ત દેખાતા હતા. પણ તેમણે જોયું કે ધણાપણ માણસો તો એ ભાવના જરાયે ઠેગવવા મામતા નથી. એ શોધથી તેમને આશ્ચર્ય કે ખેદ થયાં નહીં. માણસો પોતાના મતભેદોને જિંઆ કરી તેના વડે પોતાની આસપાસ વાડો ઊભી કરવામાં મસમૂલ હતા. પણ તેમની પોતાની નજરને તો એવો જ ભાસ થતો હતો જાણે એ મતભેદો જાતજાતના હોવા છે; તે બધા એક જ એતરમાં ઊઝેલા છે ને તેના પર ફૂલ આવી રહ્યા છે; અને તેને હીધે એ રચના દેખાવમાં વિવિધતા આવે છે.^૧ તેમના મનમાં એ સદ્દ માણસોને વિશે પ્રેમ હતો. તે દરેકને ક્યો મુકામે, ને ક્યો રસ્તે થઈને, જવાનું નિર્માયેલું છે, એ તેઓ જોઈ શકતા હતા; અને દરેક જથ્થુને તેમણે ખતાવ્યું કે તેણે ક્યા રસ્તા પર જવાનું છે. તેઓ જ્યારે કોઈ માણસ જોડે વાત કરતાં ત્યારે એ માણસના જોણવામાં આવતા ખાસ શબ્દો અને વિચારો પ્રગટ કરવાની તેની ખાસ દબ તેઓ તરત જ પકડી લેઈ, એ શબ્દોમાં ને એ દબે તેની જોડે જોણતા; અને તેમની આ શક્તિ જોઈ પ્રેક્ષકોને આશ્ચર્ય થતું. આ કંઈ નરી એકસાથે અનેક અવધાન કરવાની શક્તિ નહોતી. તેમનો આત્મા નૌકાના મુકાન પર જળરી પકડ રાખતો; અને તેઓ જો માણસોને સામા કિનારા પર કોઈ જુદે રચણે ઉતારતા, તોયે એ કિનારો તો અચૂક ઈશ્વરનો જ રહેતો. એ માણસોને તેમની પોતાની શક્તિથી કિનારે ઉતરવામાં તેઓ અગ્રાત રીતે મદદ કરતા. તેઓ માનતા કે સ્વભાવગાત્ર ઈશ્વરમાંથી ઉદ્ભવેલા છે; એટલે તેમને લાગતું કે દરેક સ્વભાવને તેને પોતાને રસ્તે દેસી જવાની મારી ફરજ છે, જેથી તે પૂરેપૂરો વિકાસ સાધી શકે. આત્માના ક્ષેત્રમાં માર્ગદર્શક બનવાની આ શક્તિ પોતામાં છે એ જાણુ તેમને થઈ એની પાછળ તેમની પોતાની ઈચ્છા નહોતી. પશ્ચિમની એક કહેવત છે, તેને

ઈટલીમાં થયેલા સંસ્કૃતિના નવા ઉત્થાને પોતાના ધ્યાનમન્ત્ર તરીકે સ્વીકારી હતી. એ કહેવત કહે છે કે 'ધમ્મવું એનો અર્થ છે શકવું.' જુવાનવર્ગને હજુ બધું કરવાનું બાકી રહેલું હોય છે, એટલે તે આવી સુંદર રીતે બાજણ હોંકે છે. વધારે પાકટ માણસ સંબોધી સહેજે સન્તોષ પામતો નથી, પણ કમી પર ભાર મૂકે છે. એટલે તે આ ધ્યાનમન્ત્રને ઉલટાવીને કહે છે કે 'શકવું એનો અર્થ છે ધમ્મવું.'

પોતાની અંદર ઠેવી શક્તિ રહેલી છે, ને તેના ઉપયોગ માટે જાત કંઈ પોકાર કરી રહ્યું છે, એવું દર્શન રામકૃષ્ણને એકાએક થવા પામ્યું. ભારતનાં કેટલાંક ઉત્તમોત્તમ માનસ પર તેમણે જે પ્રભુત્વ અજમાવ્યું તે પરથી તેમને એટલું દેખાઈ આવ્યું કે આ જુદિશાળીઓમાં અમુક નળજાઇઓ ને અમુક જરિયાતો છે, અમુક અતૃપ્ત આકાંક્ષાઓ છે, તેમને ભૌતિક વિજ્ઞાનમાંથી મળતા જવાબો અધૂરા હોય છે, અને પોતે એમના વિષયમાં દરમ્યાનમીરી કરવી જરૂરની છે. બ્રાહ્મ સમાજે તેમને એટલું બતાવી આપ્યું કે એક મોટા બાઈની આસપાસ જુવાન આત્માઓને ભેગા કરનારા ટાઇ પણ આધ્યાત્મિક મંડળમાં કેટલી સંગઠનશક્તિ ને કેટલી ખૂબી રહેલી હોય છે; અને એમ કરીને તેઓ પોતાની બક્તિપાત્ર માતા આગળ ભેગા મળીને પ્રેમની ઠેવી છાંય ધરી શકે છે.

આત્મ તાત્કાલિક પરિણામ એ આવ્યું કે તેમનું જીવનકામ ને અત્યારસુધી નિશ્ચિત થયું નહોતું, તેણે હવે ત્રોક્ષ રૂપ ધારણ કર્યું; તેણે પહેલાં તો સજ્ઞાન વિચારનું ઝમઝમતું સૂક્ષ્મ રૂપ ધારણ કર્યું; નિશ્ચય એ વિચારના ગર્ભમાં રહેલો હતો; અને પછી તેમાંથી કાર્યનો ઉગમ થયો.

સૌથી પહેલાં તેમને ઇશ્વર જોડેના પોતાના સંબંધનું પૂરેપૂરું દર્શન થવા પામ્યું. તેમણે જોયું કે, બીજા સાધકની પેઠે, બક્તિમત

મોક્ષથી તેમના અંતરમાં વસતા ઈશ્વરને^૨ તૃપ્તિ થાય એમ નહોતું; એ અંતરમાંથી તે એમની ખાસેથી માનવજાતિ પ્રત્યેનાં પ્રેમ અને સેવાની માગણી કરતો હતો.^૩ તેમની આધ્યાત્મિક ચાપણો, તેમની બાવસમાધિઓ, તેમના સાક્ષાત્કારો એ બધું તેમના પોતાના લાભ માટે હોય એ ખસ નહોતું.

રામન દ્વિ વર્ણને કહ્યું છે: 'તમે જામ કરો, પણ તમારે પોતાને જાળે નહોં.'

આ બધા પાછળ ધારણા મનુષ્યના વિકાસ માટે, આત્મસાક્ષાત્કારના નવા યુગ માટે, રસ્તો તૈયાર કરવાની હતી. ખીજા માણસોને સુક્તિ માટે આજ્ઞાક્ષા ને આજ્ઞા રાખવાનો હક હતો, પણ રાખકૃષ્ણને નહોતો. તેમનાથી એ ગણતરી રાખી શકાય એમ નહોતું. મદીએ સદીએ જ્યારે માનવજાતિ બધમાં હોય ત્યારે તેની મદદે જવાની તેમની ફરજ હતી.^૪

અને તેઓ પોતાના યુગના માણસોને જે ઘોષણા, જે સુક્તિનો સંદેશ, પહોંચાડવાના હતા તે આ પ્રમાણે હતા.^૫

૧. સર્વ ધર્મોનો સાર, અને તેમના અનુયાયીઓની ખરી ઘડા, સાચાં છે. આ સાર્વભૌમ સત્યને રામકૃષ્ણ સામાન્ય સુદ્ધિ દ્વારા તેમજ અપરોક્ષ અનુભવ દ્વારા પહોંચ્યા હતા. એ સત્ય પ્રગટ કરવું એ પૃથ્વી પર તેમના આવવાનો ખાસ હેતુ હતો.

૨. દેવ, વિશિષ્ટાદેવ અને કેવલાદેવ એ સિદ્ધાન્તો તે પરમ સત્ય સુધી પહોંચવાના માર્ગમાં આવતા વિસામ છે. એ એકબીજાના વિરોધી નથી, પણ એકબીજાના પૂરક છે. વ્યક્તિઓના અચુક એક એક સમૂહના માનસિક દૃષ્ટિબિન્દુથી ચતાં, એ સત્યનાં, આ ત્રણ ગુરુદાં ગુરુદાં દર્શનો છે. આમવર્ગના માણસો તો ઇન્દ્રિયો દ્વારા આકર્ષાય છે; એટલે તેમને માટે તો ધર્મનું દેવવાદી રૂપ, અને તેમાં આવતાં

વિધિઓ, સંગીત, મૂર્તિઓ ને પ્રતીકો ઉપયોગી છે. વિશુદ્ધ બુદ્ધિ વિશિષ્ટાદૈત સુધી પહોંચી શકે છે; એથી પાર ઠંઠક છે એમ લે જાણે છે; પણ તેનો સાક્ષાત્કાર લે કરી શકતી નથી. સાક્ષાત્કાર એથી જુદી કક્ષાએ થાય છે; એ કક્ષા તે અદૈતની, અનિર્વચનીય, નિરાકાર બ્રહ્મની છે; યોગની સાધના એનો ઠંઠક આસ્વાદ આપે છે. વાણી ને મનનાં તાકિદ સાધના એ કક્ષા સુધી પહોંચી શકતાં નથી. એ 'સાક્ષાત્કાર'ની ચરમ સીમા છે તે એક ને અદ્વિતીય સત્ તત્ત્વ જોડેનું ઐક્ય અર્થાત્ તાદાત્મ્ય છે.

૩. આ તો વિચારની સીડી ચઢ. તેને મળતી એક દર્તબોની પશુ સીડી છે. સામાન્ય માણસ સંસારમાં રહે છે; તેમાં કરવાનાં પોતાનાં દર્તબો કરી શકે છે ને કરે પણ છે. તે પ્રેમભર્યા ઉત્સાહ વડે પુરુષાર્થ કરે છે, પણ તેમાં વ્યાસક્તિ નથી રાખતો. તેની સ્થિતિ સારા નોકરના જેવી હોય છે. એવો નોકર ધરની સંભાળ લે છે, જોકે તે બરાબર જાણે છે કે ધર તેનું પોતાનું નથી. આવા માણસે વિશુદ્ધિ ને પ્રેમ વડે પોતાની વાસનાઓમાંથી યુક્તિ મેળવવી રહેલી છે. પણ તે ધીરજ અને નમ્રતા વડે કેવળ ડમલે ડમલે જ.

રામકૃષ્ણે કહેલું: 'તમારાં વિશુદ્ધિ ને સ્વપ્નેની મર્યાદામાં આવે એવાં કામો જ માયે લો. જળરદસ્ત કામો કરીને કુલાઈ જશે નહીં તમારું ધ્વિરાપંજુ જેટલું નાનું હોય તેટલાં નાનાં નાનાં કામો જ તમે ઉપાડો. પછી જેમ જેમ તમારી નિઃસ્વાર્થતા ને વિશુદ્ધિ વધતી જશે—અને આત્માનો વિકાસ એકવાર થવા મડિ પછી તે ધણે જલદી આગળ વધે છે—તેમ તેમ તે બૌદ્ધિક જગતમાં ચઢને તેનો પોતાનો રસ્તો ઠેરી લેશે, અને ખીજાઓને હાથદો, કરશે. ગંગા દિમાલયના કાણુ ખડકો બેઠીને નીકળી, અને તેણે દબરો માર્દલના પ્રદેશને સજળ કરીને તેને લાભ પહોંચાશે, એવું તમારું પણ થશે.' ૧

હતાવળ ન કરેશો, પણ દેવે જણ્યું પોતાની મતિએ આગળ
 ગયો.' તમે તમારું આખરી મુકામે અચૂક પહોંચવાના જ હો,
 એટલે દોડવાની કશી જરૂર નથી! પણ તમારે અટકવું ન બોલ્યું!
 'ધર્મ' એ ઈશ્વર સુધી પહોંચાડનારો રસ્તો છે, પણ રસ્તો એ કંઈ
 ઘર નથી....'—'અને એ રસ્તો સાબો હશે?'—'એ તો જેવી તમારી
 મતિ. રસ્તો સફળે માટે એક જ છે. પણ કેટલાંક માણસો વધારે સાંભો
 નખત આસે છે, ને તેથી મુકામ નજીક આવે છે....'

'કુંભાર પોતાનાં વાસણુ તડકામાં મૂકે છે. કેટલાંક પાકાં ચર્મ
 જાય છે, ને કેટલાંક નથી ચર્તાં. દોર'ત્યાં ચર્મતે જાય છે ને તેના પર
 ષજ મૂકે છે. (ત્યારે મોત આવે છે)....કુંભાર વાસણો ઉઠાવી લે
 છે, અને જો કોઈ વામણુ સાવ પાકું ન થયું હોય તો તેને ફરી
 વ્યાક પર મૂકે છે; તેને જલ્દી કરતો નથી. પણ ઈશ્વરનો સૂર્ય તમને
 પૂરેપૂરા પાકા બનાવી રહે, પછી કુંભાર બાકીનાં છોડી દે છે, કેમકે
 માયાના જગતમાં તેનો હવે કશો ઉપયોગ રહ્યો નથી હોતો. તે માત્ર
 એકમે સાવ પાકાં થઈ ગયેલાં વાસણુને જ રહેવા દે છે, જોથી
 એ માણસજાતને માટે નમૂનારૂપ થઈ પડે.'^૭

રામકૃષ્ણ એવા એક પુરુષ હતા. તેમનું જીવનકાર્ય એ હતું કે
 પોતાના કરતાં એક જ દાખા બોલવા પાછળ હોય તેવા માણસોને
 શોધી કાઢવા; અને તેમને સાચે લઈ, માતાની દય્યા પૂરી કરવા
 માટે, માણસોનો એક નવો સંઘ કાઢવો; એ માણસો તેમનો સંદેશો
 ફેલાવે, અને તેમના સત્યવચનનો જગતને ઉપદેશ કરે—એ સત્ય-
 વચનમાં બીજાં બધાં વચન સમાઈ ગયેલાં હોય. આ સંદેશો
 'સર્વદેશી' હોય—ઈશ્વરનાં સૂર્ય રૂપો, ભક્તિ ને જ્ઞાનના સર્વ
 બાવાવેશો, માનવજાતિના સર્વ પ્રકારો, એ સર્વનો સંગમ થઈને
 એ એક સંદેશોની રચના થયેલી હોય. એ વખત સુધી ઠાઠિએ
 બ્રહ્મના એક કરતાં વધારે પાસાનો સાક્ષાત્કાર કરવાનો પ્રયાસ

કર્થો નહોતો. એ બધા જ પાસાનો સાક્ષાત્કાર કરવો જોઈએ. એ આ યુગનું કર્તવ્ય હતું. આ પુરુષે પોતાના તમામ જીવતાં બાંકુઓ જોડે તાદાત્મ્ય સાધ્યું; અને તેમની આંખો, તેમની ઇન્દ્રિયો, તેમનાં મગજ ને હૃદય એ સર્વને આત્મસાત્ કર્યાં. આ પુરુષ એ નવા યુગને તેન. ધ્યેય સુધી પહોંચાડનાર સુક્ષ્મની ને ભોમિયા હતા.

એમને આ રવખ દેખાયું કે તરત તેનો જીવનમાં સક્ષાત્કાર કરવાની તાલાવેલી તેમને થઈ આવી.^{૧૦} ક્રેષ્ટ પંખી પંકડનારો કરે એવી રીતે 'તેમણે ખીજ પાંખવાળા જીવોને ઉદ્દેશીને એક વિનંતિ હવામાં ફેંકી કે 'આવો ને મારા માળાની આસંપાસ તમારું જૂથ બાંધો.' સમય પાડી ચૂક્યો હતો. હવે એમનાથી વધારે વાટ જોઈ શકાય એમ ન હતું. પોતાના પંખીગણને ભેગો કર્યે જ તેમનો છૂટકો હતો. દિવસરાત તેઓ આ પ્રિય સાથીઓ વિષેના વિચારમાં મગસૂન હતા. તેઓ હૃદયમાં બોલી બોલી....

'મારી તાલાવેલીનો પાર રહ્યો નહીં. મને તેમ યાઓ, પણ મારે તે જ દિવસે એનો સાક્ષાત્કાર કર્યે છૂટકો હતો. 'મારી આજીવ્યાજીવે' કંઈ કહેવાતું હતું તેના તરફ મેં હવે પછી ધ્યાન આપ્યું નહીં.... તેઓ મારા મનમાં રમી રહ્યા હતા.... હું તેમને જોઈ શકતો હતો.... અમુક અમુક જગ્યાને યું યું કહેવું તે મેં મારા મનમાં અગાઉથી નક્કી કરી રાખ્યું....સાંજ સુધીમાં તો તેમનો વિચાર મારા મન પર જોળાવપ થઈ પડ્યો....ખીજો દિવસ ગયો, ને હજી તેઓ આવ્યા નહીં !....ઘડિયાળોમાં ટકેરા થયા, ચંપ વાગ્યા. હું ઝાસરી જતા અજવાળામાં અગામી પર ગયો, ને લોહીનીંગળતે દિવે મેં જૂમ મારી: "આવો, મારાં બાળકો ! ક્યાં છો તમે ? હું તમારા વિના જીવી શકું એમ નથી...." મને તેમના પર મા, મિત્ર કે માણસના કરતાં વધારે

પ્રેમ હતો; એમને માટે મારા મનમાં વાસના જીવજી હતી; એમના વિના હું મરી જતો હતો. '

આત્માની આ પ્રચંડ ચીસ પવિત્ર સર્પની ગેઢે રાત્રિમાં જાગી જીડી; અને પેલા પાંખાળા આત્માએને એની રદ લાગી. કઈ આદા કે કઈ શક્તિ પોતાને પરાણે ખેંચી રહી છે એ સમન્યા વિના, તેઓ બધી દિશાએથી ખેંચાવા લાગ્યા; જાણે કેઈ અદૃશ દેરાની જાળમાં તેઓ પકડાયા ન હોય; તેઓ કુંડાળાં ફર્યા, પાસે આવતા ગયા, અને એક પછી એક આવી પહોંચ્યા.

સૌથી પહેલા આવીને રજૂ થનાર (આ ૧૮૭૬માં બન્યું) કલકત્તાના બે મધ્યમ વર્ગના શુદ્ધિશાળી માણસો હતા. તેઓ મસિપાર્ક બાર્ક થતા હતા. એક કલકત્તા મેડિકલ કોલેજમાં ભણતા હતા, અને સાવ જડવાદી ને નિરીશ્વરવાદી હતા. તેમનું નામ રામચન્દ્ર દત્ત હતું. બીજા પરણેલા ને કુટુંબકળીલાળા હતા; તેમનું નામ મનમોહન મિત્ર હતું. બ્રાહ્મ સમાજના એક છાપામાં રામકૃષ્ણનો હસ્તેખ કરનારી ટેટલીક લીટીઓ હતી, તે તરફ એમનું ધ્યાન ગયું હતું. તેઓ ગયા ને જિતાયા. તેમણે સંસારનો ત્યાગ ન કર્યો, અને રામકૃષ્ણે સંસાર પરથી તેમનાં મન વાળી લેવાને કશું ન કર્યું; પણ આ અસાધારણ પુરુષે તેમને પોતાની આકર્ષણશક્તિ ને પોતાના ચારિત્ર વડે વશ કરી લીધા. એ બે રામકૃષ્ણની પાસે બીજા બે એવા માણસોને લઈ આવ્યા જે આમળ જતાં તેમના મોઢામાં મોઢા શિષ્યો થઈ પડ્યા—તેમાંના એક (રાખાલચન્દ્ર ઘોષ) અહ્યાનન્દ એ નામથી રામકૃષ્ણ મિશનના પ્રથમ અધ્યક્ષ થયા; અને બીજા (નરેન્દ્રનાથ દત્ત)ની પ્રતિમા, વિવેકાનન્દ એ નામથી, ભારતને તથા આખા જગતને અજવાળવાતી હતી.

આમાં જે મુખ્ય વ્યક્તિઓ હતી તેમને વિષે વિચાર કરતા પહેલાં, ૧૮૭૬ અને ૧૮૮૫ની વચ્ચે^૧ રામકૃષ્ણની આસપાસ

બેગા થનારા માણસોનાંના જે સોથી અધીક દત્ત : તેમની દૂકે યાદી અહીં આપી છે. તેમના જન્મ અને ધંધા વિષેની માહિતી પણ જોટલી મળી શકી તેટલી જોડે આપી છે :

૧૮૭૬ : ૧ અને ૨. ડોક્ટર રામચન્દ્ર દત્ત અને તેમના ભાઈ મનમોહન મિત્ર ;

૩. લાડુ. રામચન્દ્રનો નોકર. બિહારનો, નીચા ગણાતા વર્ણમાં બ્ર-મેલેલ સંન્યાસ લીધા પછી તેનું નામ અવધૂતાનન્દ રખાયું.

૪. મુરેન્દ્રનાથ મિત્ર. એક અગ્રિય વેપારી પેઢીમાં નોકરી કરનાર ધનિક માણસ. ગૃહસ્થ, અને બ્રાહ્મ સમાજના સભ્ય.

૧૮૮૧ : ૫. રાખાલચન્દ્ર ધોષ. જમીનદારના દીકરા. પાછળથી બ્રહ્માનન્દ એ નામે રામકૃષ્ણ મિશનના પ્રથમ અધ્યક્ષ થયા.

૬. મોટા મોપાલ. કાગળના વેપારી (આગળ હિપર અદૈતાનન્દ).

૭. નરેન્દ્રનાથ દત્ત. ક્ષત્રિય કુટુંબના શુદ્ધિશાળી જુવાન (આગળ હિપર વિવેકાનન્દ).

૧૮૮૨ : ૮. મહેન્દ્રનાથ મુખ્ત. કલકત્તા સામનજરમાં આવેલી વિદ્યાસાગર હાઈસ્કૂલના આચાર્ય. તે પછી તેમણે ‘ મ ’ એ હિપનામથી ‘ રામકૃષ્ણકથામૃત ’ લખ્યું છે; અને, હું જૂલો ન હોઉં તો, તેઓ પોતે સ્થાપેલી મોટીન ઈન્સ્ટીટ્યુશન નામની શાળાના નિયામક છે.

૯. તારકનાથ મોપાલ. એક વકીલના પુત્ર બ્રાહ્મ સમાજના સભ્ય. ચિદાનન્દ એ નામે રામકૃષ્ણ મિશનના અધ્યક્ષ છે.

૧૦. જોગેન્દ્રનાથ મોધરી. દક્ષિણેશ્વરના, અગ્રીરી કુટુંબના, બ્રાહ્મણ (આગળ હિપર ચોગાનન્દ).

૧૮૮૩ : ૧૧. ચરીજીવણ (આગળ હિપર રામકૃષ્ણાનન્દ).

૧૨. શરચન્દ્ર ચક્રવર્તી (આગળ હિપર ચારદાનન્દ). પચ્ચીસ

વરસ સુધી રામકૃષ્ણ મિશનના મન્ત્રી, અને રામકૃષ્ણના મહાન ચરિત્રકાર. નં. ૧૧ અને ૧૨ બંને કલકત્તાના બ્રાહ્મણ અને બ્રાહ્મ સમાજના સભ્યો હતા.

૧૩. કાલિપ્રસાદ ચન્દ્ર. અંગ્રેજીના એક અધ્યાપકના પુત્ર (આગળ ઉપર અભેદાનન્દ).

૧૪. હરિનાથ અદીપાધ્યાય. બ્રાહ્મણ (આગળ ઉપર દુરીયાનન્દ).

૧૫. હરિપ્રસન્ન ચટ્ટરજી. વિદ્યાર્થી (વિજ્ઞાનાનન્દ).

૧૮૮૪ : ૧૬. ગંગાધર ઘટ્ટ. ચૌદ વરસના વિદ્યાર્થી (આગળ ઉપર અમ્બેદાનન્દ)

૧૭. ક્ષિરિશચન્દ્ર ધોષ. મહાન નટ અને નાટકકાર. અર્વાચીન અંગ્રાણી રંગભૂમિના સંસ્થાપક. કલકત્તાના સ્ટાર થિયેટરના સંચાલક.

૧૮૮૫ : ૧૮. સુભોષ ધોષ. મત્તર વરસના વિદ્યાર્થી. કલકત્તામાં કાલીજી એક મંદિર બાંધનાર એક મૃદસ્થના પુત્ર (આગળ ઉપર સુભોધાનન્દ).

૧૯. પૂર્ણચન્દ્ર ધોષ. તેઓ ■ પદ્મશિષ્યોમાંના એક હતા. તે તેર વરસની વયે રામકૃષ્ણ પાસે આવેલા.

તીથેનાઓના પ્રવેશની ચોકસ સાલ હું મેળવી શક્યો નથી.

૨૦. જુવાન ધનિક બક્ષરામ બસુ. પાકટ અને અતિશય ધર્મ-નિષ્ઠ બાલુસ. તેમનાં દાનથી મિશનની સ્થાપનામાં મદદ થયેલી.

૨૧. પ્રેતાત્માઓના આવહનમાં ' માધ્યમ ' તરીકે વપરાતા નિત્યનિરંજન ધોષ. તેમને રામકૃષ્ણે આલીને બળાતકારે ભૂતપ્રેત વિધેની આસ્થામાંથી છોડવેલા.^{૧૨} આગળ ઉપર તે નિરંજનાનન્દ મયા.

૨૨. દેવેન્દ્ર મનુમદાર. પાકટ વિવાહિત પુરુષ. એક જમીનદારના નોકર. અંગ્રાણી દ્રવિ સુરેન્દ્રનાથના બાઈ.

૨૩. જાણુરામ લોલ. વીસેક વરસના વિદ્યાર્થી (આગળ ઉપર પ્રેમાનન્દ)

૨૪. તુલસીચરણ દત્ત. અઢાર વરસના, વિદ્યાર્થી (આગળ ઉપર નિર્મલાનન્દ).

૨૫. દુર્ગાચરણ નાગ. મૃદુરચ શિષ્યોમાં અગ્રેસર. ખરેખરા સંત-પુરુષ....વિ.^{૧૩}

આ પરથી એમ જોઈ શકાય છે, એકે ગરીબ નોકર લાડુને બાદ કરતાં, આમાંના મોટા બાગના માણસો ઉજળિયાત ધધા કરનાર, બ્રાહ્મણ, કે ધનિક મધ્યમ વર્ગના, બંધાળી હતા. તેઓ યુવકો કે કિસોરો હતા, અને કેટલાયનું ઘડતર બાહ્ય સમાજે કમું હતું. પણ-મેં ફક્ત એવાનાં જ નામ આપ્યાં છે જેઓ રામકૃષ્ણની સાથે વિધિસર જોડાયા હતા ને જેઓ તેમના વિચારના પ્રચારક હતા.

તમામ વર્ગો ને તમામ નાતજાતના માણસોની, નિરંતર બદલાતી-હક એમને ત્યાં જામેલી રહેતી, ને તેનો હાલચાલ જરાયે અટક્યા વિના આત્મા જ કરતી. મહારાજાઓ ને ધનિકો, પત્રકારો ને પંડિતો, દલાકાગે ને ભક્તો, કર્મપ્રવણ માણસો ને વેપારીઓ, ડાસા, ડાસીઓ ને બાળકો એ બધાના સંજુમેળો જામતો. ધણીવાર માણસો દૂરદૂરથી એમને પ્રજ્ઞો ખૂબવા આવતાં, ને એમને દિવસે કે રાતે જરાયે વિશ્રાન્તિ મળતી નહીં. ચોવીસ દલાકમાંથી ચોવીસે દલાક તેઓ મદુ આવનારાને જવાગ દેતા. તેમની નમણી પડેલી તબિયત આ પરિશ્રમને લીધે લયડી ગઈ. છતાં તેઓ કાંઈને ના ન પાડતા; પણ પોતાની સહૃદયના, પોતાના યાનનો પ્રકાશ, અને પોતાની અજળ આત્મશક્તિ સદુને એકસરખાં આપતા. તેઓ એક રાજદ ન બોલતાં તે છતાં તેમની આત્મશક્તિ આગંતુકોનાં હૃદય પર અજળ પ્રભાવ પાડતી, ને તેમનાં જીવનમાં દિવસો સુધી પરિવર્તન થઈ જવા

પામવું. સહુ સાચા હૃદયના આસ્થાવાનોને તેમના પ્રત્યે આદર થી પળતો. તેઓ જુદા જુદા ધર્મોના માણસોને ખુશીથી આવકાર આપતા; જેથી તેઓ એમની આગળ પોતાની વિવિધતાઓની ગર્વા કરી શકે, ને તેઓ પોતે એમની વચ્ચે મેળ અથવા એકરામ પેદા કરી શકે.

પણ એમને મન આ તો એકરાગમાં મદદ કરનારી અનેકમાંની એક વસ્તુ હતી. માંહોમાંહે ઝઘડતા ધર્મો વચ્ચે મેળ અથવા એકરામ સ્થપાય એના કરતાં અનંતમણી વધારે કંઈક વસ્તુ તેઓ ધ્યક્ષતા હતા. તેમની ધૃષ્ટિ તો એવી હતી કે સમગ્ર મનુષ્યે માનવજાતિના બાકીના ભાગને સમજવો જોઈએ, તેની જોડે સમભાવ ધરાવવો જોઈએ, અને તેને વિષે પ્રેમ રાખવો જોઈએ—મતલબ કે તેણે માનવજાતિના જીવન જોડે તદ્દપતા સાધવી જોઈએ. કેમકે, પરમાત્મા દરેક માણસના હૃદયમાં વાસ કરે છે, એટલે દરેક જીવ એ તેમને પોતાને એક એક ધર્મરૂપ લાગવો જોઈએ, ને સહુને લાગવો જોઈએ. અને માનવજાતિમાં વિવિધતા ગમે તેટલી હોય તોપણ, આપણે તેના પ્રત્યે જેટલો પ્રેમ વધારે રાખીએ તેટલા આપણે ધર્મિવરની વધારે નજીક પહોંચીએ છીએ. ૧૪ પ્રજાને મંદિરોમાં ખેળવાની, કે તેને અમલકારો કરવા મૂર્તિ કે પે દર્શન દેવા વીનવવાની, કશી જરૂર નથી. તે તો પ્રત્યેક પળે છે અહીં છે, તેમજ સર્વત્ર છે. આપણે એને જોઈ શકીએ છીએ, અડી શકીએ છીએ; કેમકે તે આપણો બન્ધુ, આપણો મિત્ર, આપણો સહુ, આપણો સાક્ષાત્ આત્મા છે. આ સર્વબ્યાપી પરમેશ્વર રામકૃષ્ણના આત્મામાંથી બહાર વહેવો હતો. તેમનો પ્રકાશ આસપાસ જેટલા માનવસમૂહને શાન્તિથી ને અદૃશ્ય રીતે પ્રકાશિત કરતો હતો. તેથી માણસો પોતે ઉન્નત થયા હોય ને તેમનાં અંતરમાં નવાં જળનો સ ચાર થયો હોય, એવું તેમને લાગતું; પણ આકું શા સારુ ખતે છે એની સમજ તેમને પડતી નહીં.

રામકૃષ્ણે શિષ્યોને કહ્યું:

‘ હવે આપણે જુદા પાયા પર ઈમારત રચવાની છે. આપણે એવું નીમ આત્મપરાયણ જીવન માળવું જોઈએ કે તે બહારપ બની જાય. અને બહાર સત્યની, ન વર્ણવી શકાય એવી, બ્યોત ચોમેર ફેંકશે. નદીઓ ઢિંગમ પામે છે ને દોડે છે, એનું કારણ એ છે કે તેમનો પિતા પર્વત શાન્ત બેસી રહે છે....આપણે આપણી વચ્ચે પ્રભુનો પહાડ જીભો ઠરીએ; બધે પછી તેમ દરતાં ગમે તેટલો વખત લાગે, એ પહાડ બપોરે જીભો ચર્ધી રહેશે ત્યારે તે સર્વ મનુષ્યો પર સર્વ કાળ કંઈક ને તેજની સરિતાઓ વહેવડાવશે. ’૧૫

એટલે નવો ધર્મ કે સંપ્રદાય સ્થાપવાનો કે સમજાવવાનો તો જરાયે સવાલ જ ન હતો.

પ્રેમાનન્દે રામકૃષ્ણને આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતા સાંભળ્યા હતા :
‘ જોઓ સંપ્રદાયો પર આસ્થા - રાખે છે તેવાઓને મારી પાસે મોકલીને તું મને પ્રસિદ્ધ થવા દઈશ નહીં’ મારી વાણી દ્વારા સંપ્રદાયોનું વિવેચન કરીશ નહીં. ’

તેમણે શિષ્યોને ચેતવણી આપી હતી કે તમારે કોઈ પણ પ્રકારનો ‘ રામકૃષ્ણ મ પ્રદાય ’ અસાધવો કે આધવા દેવો નહીં.

સીધી મોટી વાત તો એ કે આડા અંતરાયો ન હોવા જોઈએ !

‘ નદીને આડા અંતરાયોની જરૂર નથી હોતી. તે જો આડો બાધ બાંધીને ત્યાં જ અટકી જાય, તો તેનું પાણી બંધિયાર બની જાય ને મંધાય. ’

એના કરતાં તો દરવાજા સાત ખુલ્લા મૂકી દેવા જોઈએ—પોતાના તેમજ બીજા લોકોના દરવાજા. એમ થાય તો વિશ્વજિત એકતા પેદા થઈ શકે. તેમના માનીતા શિષ્યોને ખરું કામ આ કરવાનું હતું—
- તેમણે પોતાના સંયુક્ત પ્રયત્ન દ્વારા ‘ આ સત્ત્વ’ નવસર્જન કરવાનું

- જાળ કાઢનાર માણસની શક્તિ જેમ કુદરતમાં અસંભવિત નથી હોતી, તેમ સામા માણસના અંતરમાં અદૃશ્ય રહેલા આત્માને
- જોવાની શક્તિ પણ અસંભવિત નથી.

રામકૃષ્ણ માતાના હાથમાં રહેલી અદ્વિત લાકડી જેવા હતા. સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ પદાર્થ કે લાગણીની અસર તેમના શરીર અને તેમના આત્મા પર થવા વિના રહેતી નહોતી; એને લગતી અસાધારણ વાર્તાઓ કહેવામાં આવેલી છે. તેમના જીવનમાં જેવટના જાગમાં તેમને પૈસા વિષે મનમાં એટલો તિરસ્કાર છૂટેલો કે સોનાનો રપસ થતાં તેઓ હાજ્યા વિના રહેતા નહોત. ^{૧૭} વળી એમ પણ કહેવાય છે કે અશુદ્ધ માણસના રપસથી તેમના શરીરને, નાગના હંખથી થાય - એવી, વેદના થતી. ^{૧૮}

- જે માણસો તેમની પાસે આવતા તેમને જોતાંવાંત રામકૃષ્ણ તેમના આત્માને વાંચી શકતા; અને તેથી તેઓ જે એ માણસોને શિષ્ય તરીકે સ્વીકારતા, તે પૂરેપૂરી જાણ સાથે જ તેમ કરતા. ^{૧૯} એક કિશોર, જેનું ચારિત્ર માંડ વિકાસ પામ્યું હતું, તેનામાં તેઓ અસાધારણ શક્તિ જોઈ શક્યા હતા; અને પોતે જ કાર્ય માટે જન્મ લીધો હતો તે જ કાર્ય આ કિશોર કરી શકશે એવો વિશ્વાસ એમને ખેડો હતો. કેટલીકવાર તેઓ અશુદ્ધ માણસને ગાંઠે ધણું મોઢું બાવિ નિર્મેલું જોઈ શકતા, જેની એ માણસને પોતાને તો આજામા આછી અબર હોય. દહાચ એ બાવિને વિષે જાહેરાત કરીને એને મગટ થવામાં મદદ કરતા હોય. આત્માઓના ઘડનાર આ મહાન કારીગરે પોતાના અગ્નિની અગ્નિઓ વડે વિવેકાનન્દરૂપી કાંસુ તેમજ યોગાનન્દ અથવા જ્ઞાનન્દરૂપી નરમ મીથ, બન્ને ઘડીને તૈયાર કર્યાં હતાં. એક અજળ હકીકત એ છે કે તેમની સામે વિરોધ કરનાર સૌથી મહત્તમ માણસોને વહેલાંમોડા તેમણે કરેલી આધ્યાત્મિક પસદગીને વશ થયે જ છૂટકો થતો. એ માણસો પહેલાં જોઈલા આવેલથી તેમની સામે થયેલા

તેટલો જ આવેશ તેઓ હવે પછી શુરને અધીન થવામાં દાખવતા. જો આત્માઓ તેમના ઈશ્વરનિર્મિત કાર્યમાં સહાયજૂત થવ! નિર્માયેલા હતા તેમનાં અંતર ઈકેલવાની, તેમને પકડી લેવાની, તેમજ તેમને પોતાની પાસે રાખી લેવાની શક્તિ તેમનામાં હતી; અને એમ દેખાય છે કે પરમહંસની શરૂઆત જાણ જેવી આંખ કદી શૂલ ટરતી નહીં.

ટિપ્પણી

૧. એકવાર કોઈ તેમને પૂછ્યું : ‘બાહ્યો તે ખીજા હિંદુઓ વચ્ચે શો ફરક છે?’ તેમણે કહ્યું : ‘બહુ ઝાઝો ફરક નથી. વૃંદવાદનમાં એક વાદકે એક જ સૂર વગાડ્યાં કરે છે, બધારે ખીજા એને પડખે જુદા જુદા સૂરોની ગૂંથણી કરે છે. બાહ્યો કંમેશાં પાછા ફરીને એક જ સૂર પર આવે છે—જો સૂર તે ઈશ્વરનું નિરાકાર રૂપ. પશુ હિંદુઓ એનાં જુદાં જુદાં રૂપોના સૂર વગાડે છે.’

૨. રામકૃષ્ણ ઈશ્વરના અવતાર છે, એ વાત સૌથી પહેલી જાહેર કરનાર ભૈરવી બાહ્યણી હતી. એ વાત હવે રામકૃષ્ણે કબૂલ કરી. પણ તેમને એ વિષે વાત કરવાનો અણગમો હતો, અને તેમની આગળ કોઈ એ વાત કરતું તો તેમનાથી તે સહન થતી નહીં. સામાન્યપણે તેમને પોતાની પ્રશંસા થતી સાંભળવાની અરુચિ હતી. પોતાનામાં કંઈ અસાધારણ આત્મશક્તિ નથી એમ જ જાહેરમાં કહેવાની તેમની વૃત્તિ ઘણી વધારે હતી. તેમના કેટલાક અનુયાયીઓને એથી અસન્તોષ થતો, કેમકે તેમને તો એવી શક્તિમાંથી બીજા મેળવવાનું જ વધારે ગમે એવું હતું. રામકૃષ્ણની જે દૃઢ પ્રતીતિ હતી તેવું ગૂણ તો તેમના આંતરિક કાર્યમાં, અંતરમાં પહેલી ગૂઢ ન્યોતિમાં, હતું; એ ન્યોતિનું

બાલ પ્રદર્શન કરીને પોતાનો મહિમા વધારવાનું કામ તેમણે કદી કર્યું નહોતું. હું મારા પાંચેથી વાચકોને એક પ્રશ્ન પૂછું છું. એથી કદાચ એમને આઘાત થશે. એ પ્રશ્ન આ છે: આપણા મહાપુરુષોને અંતરના ભારે આવેશ સાથે એવી એક દૃઢ પ્રતીતિ હોય છે કે ઈશ્વરે અમારે માટે કંઈક ખાસ કામ કરવાનું નિર્મેણું છે; અને તેનાથી પ્રેરાઈને તેઓ અમુક વિચાર ને કામ કરે છે. આ પ્રતીતિ તે આવા જ કંઈક અપરોક્ષ દર્શનને, વ્યક્તિત્વની મર્યાદા ઓળંગીને પાર જનાર આત્માની પૂર્ણતાને, મળતી નથી આવતી? એને કહે નામે ઓળખવામાં આવે એની શી પરવા છે?

૩. રામકૃષ્ણના શિષ્યોએ પોતાના મિશન ઉપર 'સેવા' એ શબ્દ અંકિત કરેલો છે. ગુરુએ પોતે સ્પષ્ટપણે એ શબ્દ ઉચ્ચાર્યો નહોતો. પણ પોતાના પંડોને ભોગ આપીને પણ ખીજીઓને કાળે કામ કરવાને તેમને જે આખો સિદ્ધાન્ત હતો તે મૂળે તે સેવાને જ સિદ્ધાન્ત છે. સ્વામી અશોકાનન્દે સરસ રીતે બતાવ્યું છે તેમ, સેવા એનું અતિપ્રેરક બળ છે. (સરખાવો ' પ્રભુદાસ ભારત', આલમોડા, ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૮ : 'સ્વામી વિવેકાનન્દના સિદ્ધાન્તનું મૂળ'.) આ પ્રશ્નની ફરીવાર ચર્ચા અને વિવેકાનન્દ વિષેના પુસ્તકમાં કરીશું.

૪. એક અજબ વાત હું અહીં નોંધું છું. રામકૃષ્ણે વાચ્ય દિશા તરફ આંખો કરીને કહેલું કે ' જસો વરસ પછી હું ત્યાં ફરી જન્મ લઈશ. ' (રશિયામાં ?)

૫. શ્રીરામકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર (અંગ્રેજી), પૃ. ૩૪૨-૩૪૭.

૬. સરખાવો ધનગોપાલ મુખરજી : એજન.

૭. બંકિમચન્દ્ર ચટ્ટરજી સાથેની મુલાકાત, ડિસેમ્બર ૬, ૧૮૮૪.

૮. તેમણે કહ્યું : ' જેઓ છેલ્લા જન્મમાં છે તેમને',

૯. સરખાવો સ્વામી અશોકાનન્દ : એજન.

૧૦. શ્રીરામકૃષ્ણને ૧૮૬૩ ના અરસામાં એવી ખબર પડેલી કે ઘણા શ્રદ્ધાવાન, ને ત્રિશુદ્ધ હૃદયવાળા જીવો તેમની પાસે આવવાના છે. (સરખાવો ‘ રામકૃષ્ણનું જીવનચરિત્ર ’, અંગ્રેજી, પૃ. ૨૦૩.) પછી રામકૃષ્ણે ૧૮૬૬ પહેલાં એ વિષે બાંગ્લેજ વિચાર કર્યો હતો. શારદાનન્દના કહેવા પ્રમાણે, એ વરસની એક લાંબી સમાધિને અન્તે તેમને બાવિ શિષ્યોને મળવાની તીવ્ર અભિલાષા થઈ આવેલી. રોજ સાંજે તેઓ એ શિષ્યોના આગમન માટે મોટી જૂમે પાઢીને પ્રાર્થના કરતા. તીવ્ર લાગણીની પરાક્રાંતા તે પછીનાં છ વરસ (૧૮૬૬-૧૮૭૨) ના આખરભાગમાં આવેલી. આ વધારાનાં છ વરસનો સમય રામકૃષ્ણને શુદ્ધ તરોકેની સક્રિયતાની પરિસીમાએ પહોંચવા માટે, અને પોતાના જમાનાના ભારતની આધ્યાત્મિક પરિસ્થિતિ સમજવા માટે જરૂરનો હતો. આ સમયની સમાપ્તિના અરસામાં તેમને પોતાના બાવિ શિષ્યોની ઝાંખી એકવાર સમાધિમાં થયેલી. (સરખાવો સ્વામી વિવેકાનન્દનું જીવનચરિત્ર, અંગ્રેજી, ભાગ ૧, પૃ. ૩૬૦.) તેમણે ૧૮૭૪ ની આખરે કે ૧૮૭૫ ની શરૂઆતમાં પહેલપહેલો ઉપદેશ આપવાની શરૂઆત કરી. આ પાછળની સાત દરમ્યાન તેમને કેશવની જોળખાણ થઈ. તેમના ઉપદેશનો કાળ ૧૮૭૪ થી ૧૮૮૬ ના ઓગસ્ટ સુધીનાં બાર વરસનો ગણી શકાય.

૧૧. શારદાનન્દના કહેવા પ્રમાણે, રામકૃષ્ણના સુર્વ શિષ્યો ૧૮૮૪ ની આખર પહેલાં આવી પહોંચેલા. તેમાંના ઘણાખરા ૧૮૮૩ ની અધવચ અને ૧૮૮૪ ની અધવચ એનાં વચ્ચેના ગાળામાં આવેલા.

૧૨. ‘ તમે હંમેશાં જૂતોમો વિચાર કર્યો કરશો તો તમે પોતે જૂત બની જશો. ઈશ્વરનો વિચાર કરશો તો ઈશ્વર બનશો. એમાંથી પસંદગી કરો ! ’

૧૩. શારદાપ્રસન્ન મિત્ર (સ્વામી ત્રિયુષાતીત) ગુરુના એક સંન્યાસી શિષ્ય હતા. તેમનું નામ આ માદીમાં આપેલું નથી. — પ્રકાશક

૧૪. ‘તમે ઈશ્વરને ખોળો છો ? તો તેને માણસમાં ખોળો ! ખીજા કોઈ પણ પદાર્થ કરતાં માણસમાં ઈશ્વરનો આવિર્ભાવ વધારે થાય છે.’ (રામકૃષ્ણકથામૃત)

૧૫. ધનગોપાલ મુખરજી: એનન.

૧૬. ‘મેં એમને પસંદ કર્યા નહોતા. આ એમને મારી પાસે લઈ આવી. એણે મારો પાસે એમનો તપાસ દરાવી. રાતે હું ખાન ધરું છું ત્યારે વચ્ચે પડેલા સરી જાય છે ને મને તેમનું દર્શન થાય છે. તે વેળા પુરુષ કે સ્ત્રીનો છવ જાણે કાચના ચોકકામાંથી દેખાતો હોય એવી રીતે હું એને જોઈ શકું છું ... હું મારા શિષ્યોને દીક્ષા આપું છું તે પહેલાં તેમનાં સ્વભાવ અને ચારિત્ર વિષે તેમની કસોટી કરી લઉં છું.’

જેણે અપરોક્ષ અનુભવ અથવા સાક્ષાત્કાર કર્યો છે એવો કહે માણસ વિચારની આ પદ્ધતિને ઝોળખ્યા વિના રહી શકે ? અહીં નીચે નમાવેલી પાંપણોની તળે, આત્માના એકાદી કેન્દ્રમાં, બિંદુવર્તુ આ અન્તઃશક્તિ ઇન્દ્રિયોની મોહનીમાં ફસાયેલા જન્મતે મેળવેલા, હજી તાજાં એવા, માત્ર ઉપર બિંદુની નજર નાંખે છે. આ પ્રકારના જુદા જુદા માણસોમાં જે ફરક હોય છે તે માત્ર તેમણે વાપરેલા શબ્દોમાં ને દ્રષ્ટિની તીવ્રતામાં જ હોય છે.

૧૭. વિવેકાનન્દ કહે છે: ‘તેઓ બિંદી ગયા હોય ત્યારે પણ હું જો તેમના ચરીરને એકાદ સિદ્ધો અડાડતો, તો તેમનો દબ્બ વળી જતો, અને તેમનું આખું ચરીર જાણે પદ્માષાતથી અટકાઈ ગયું હોય એવું બની જતું.’ (માય મારસ્ટર)

૧૮. તેમના સ્વભાવની આ વિશેષતા બહુવાર્ધ છે, તેના સમર્થનરૂપે આ વાત કહેવામાં આવે છે: એક માણસ જદારથી કસા

ચારિત્રદોષ વિનાનો, પણ અંદરથી દૂષિત, હતો. રામકૃષ્ણનો શિષ્ય ખનવાનો તેનો આગ્રહ હતો. એટલે રામકૃષ્ણે ધ્યાને લીધે તેને અડવાની હા પાડી. તેને અડતાંવાંત તેઓ વેદનાથી ચીસ પાડી બીઠ્યા. તેમણે ખેદથી ને હેતથી એ માણસને કહ્યું: ‘દેવી આનન્દનો રપશ તારા શરીરમાં નામતું એર ખનો ગયો છે. તને આ બંને નથી, હીકરા !’ અને ઘણે જ બીજે સાહે કહ્યું: ‘શુક્તિ મળવાની.’

તેમના શરીર પર સૂક્ષ્મમાં સૂક્ષ્મ રપશની અસર ચલી, ખતાવનારા ખીજા હજાર દાખલા ટાંકા ચકાય. રરતા પર એક માણસને તેના શરસે થયેલા ફુસ્મને જોરથી એક ધખ્ખો માર્યો; તેની નિશાની રામકૃષ્ણના શરીર પર બી. એક માણસની પીઠ પર ચાખુકના સોળ બીઠ્યા હતા; તેને જોઈ રામકૃષ્ણની પીઠ લાતચોળ થઈ ગઈ ને સૂજ ગઈ, એ તેમના બાણેજે જોયેલું. વળી ગિરિશચન્દ્રના પુરાવાને વિષે તો કશી શંકા ઉઠાવી શકાય એમ નથી. રામકૃષ્ણના શરીર પર પડેલાં ચાર્દામાંથી ખીજા મોઢની વેદના જોતાં લોહી ઝરતું, એ હકીકત ખરી છે એમ તેમણે જણાવ્યું છે. મર્વ પ્રકારના જીવો જોડેના આ આત્માનુસંધાનને લીધે તેઓ જનવરો ને છોડોની સાથે પણ તદ્રૂપ થઈ ગયા હતા. કહેવાય છે કે ધરતી પર મોટું પગ પછાડે તો જલે તેમને પોતાના હૃદય પર પગ પછાડાયો હોય એવું લાગતું.

૧૬. તેમણે આંખ મીંચીને ડેવળ પોતાના જ અપરોક્ષ દર્શન પર આધાર નહોતો રાખ્યો. તેઓ પોતાના નાના શિષ્યોના શિક્ષકો પાસે ગયેલા; એ છોકરાઓ વિષે બધી માહિતી મેળવેલી; ને ખેતાના ખ્યાનમાં તેઓનું અવલોકન કરેલું. તેમને આસોચનાસ ફરી રીતિ ચાલે છે તે, તથા તેમની બિંધ, તથા તેમના પાચન સુધ્ધાંતું તેમણે ખ્યાન રહી અને અતિશય ખારીકામથી નિરીક્ષણ કરેલું. તેઓ માનતા કે એ જીવાનોના આત્માની શક્તિનું અને તેમને મારે નિમેશા ધોયતું નિરૂપણ કરી જોવામાં આ નિરીક્ષણ થયું; અગત્યનું નહીં

૯. ગુરુ અને તેમનાં બાળકો

તેમણે પોતાની આસપાસ જે મહાન આત્માઓની હારમાળા ગણવી હતી તેને જે વર્ગમાં વહેંચી શકાય : એક વર્ગ તો જાણે સ્ત્રીપુરુષોનો 'ત્રીજો સંઘ' હતો; એ સ્ત્રીપુરુષો સંસારમાં રહીને જગતની સેવા કરતાં. બીજો વર્ગ તે મંન્યામીઓના સુનંદા સમૂહનો હતો.

પહેલાં આપણે એમાંના પહેલા વર્ગનો વિચાર કરીએ : કેમકે આ બીજા વર્ગનાં (કે 'ત્રીજા સંઘ'નાં) શિષ્યો કે શ્રોતાઓના દાખલા ખતાવી આપે છે કે રામકૃષ્ણના મનમાં વિશાળ 'હિદાયત'ની કેવી ખાવના હતી; અને તેમના ધર્મમાં માનવજાતિના સાધારણ કર્તવ્યોનો વિચાર, બીજાઓને માટે તેમજ પોતાને માટે, કેટલો બધો રાખેલો હતો.

સદ્ભાવવાળા માણસોને નેઓ સર્વસ્વનો ત્યાગ કરીને પોતાની જાણ આવવાનું કહેતા નહીં. બિલકુલ, નેઓ સંસારના બંધનોમાં જકડાઈ ચૂકેલા હોય—જેવા કે પરણેલા લોકો ને જાળકોના બાપ થયેલાઓ—તેમને 'મુક્તિ ખોળવા માટે બધું તજી દો,' એમ કદી ન કહેવા જોઈએ કાળજી તેઓ હંમેશાં રાખતા.

'હો દીકરા, તને સાધુપુરુષ થવાનું મન થઈ આવ્યું એટલા જ માટે 'બીજાઓના વાલ્મી હકોનો ભોગ આપવાની તેમણે શિષ્યોને મનમ્મંદ કરી હતી વ્યક્તિગત મોક્ષ એ ધણાંયે દાખલામાં નયો સ્વાર્થ-રૂપ હતો, અને તેથી આત્માનું એથીયે બહુ મોત નીપજતું.

તેમણે કહેલું : '....તું જાણે છે આપણે માથે કેટલાં ઋણ ? દેવઋણ, ઋષિઋણ, પિતૃઋણ, સ્ત્રીઋણ. માખાપનું ઋણ કેજાડ વગર કાંઈ પણ કાર્ય સિદ્ધ થતું નથી....હરીશ પોતાની સ્ત્રીના

ત્યાગ કરી અહીં આવીને રહે છે. જો તેની જીને ખાવાપીવાનું દુઃખ હોત તો હું તેને સાફ કહી દેત કે “ લંપટના સાળા !....” કેટલાક લોકો મોઢે લાંબી લાંબી વાતો બોલે છે, પણ તેમનું વર્તન તો તેથી ઊલટું જ. રામપ્રસન્ન પેલા હઠયોગીને અહીંથી ને દુધની સગવડ કરી અપાવવા માટે આમતેમ કરતો ફરે છે, અને પાછો કહે છે કે “ મનુ રમૂતિમાં સાધુ લોકોની સેવા કરવાનું કહ્યું છે. ” પણ પોતાની ધરડી માને પૂરું ખાવાનું પણ નથી આપતો. તે ગિયારી ગજારમાં બટકતી ફરે છે, એવો અણુબનાવ છે !....જો જોઈને મને ગુસ્સો ચડે છે ! અનાચારી માનો પણ ત્યાગ ન કરવો જોઈએ....માખાપને ન્યાં સુધી માંસ પડે ત્યાં સુધી ધરમધ્યાન કરવાથી કશો લાભ થતો નથી. ’૨

‘ સ. નો ભાઈ અહીં થોડા દહાડા આવ્યો હતો. ઐરીછોકરાને સાળા પાસે મૂકી આવેલો. મેં એને સખત હપકો આપ્યો.... આટલાં બધાં છોકરાં ઉછેરવાનાં છતાં ધર છોડીને આવ્યો એ શું નહીં ? એ છોકરાંને શું પારકા લોકો ખવડાવે ને તેમની જીંદગી ફરે ? એ તો ઘણું જ જૂઠું કહેવાય !....મેં એને કહ્યું : પાછો જા, ને કામની શોધ કર....’

‘ તમારું કર્તવ્ય કેટલા પૂરતું છે ? છોકરાંને ઉછેરીને તેમને સારી કેળવણી આપવી. પોતાની ઓનું ભરણપોષણ કરવું, અને પોતાની હયાતી ન હોય તોપણ તેનું સુજ્જવાન થઈ શકે તેવો ખંદોબરન કરી મૂકવો. આટલું જો તમે ન કરો તો તમે નિર્દય કહેવાઓ. શુક્રદેવ જેવા યાત્રી પણ દયાળુ હતા. જેનામાં દયા નથી તે મનુષ્ય જ નથી. ’૩

‘ હું લોકોને કહું છું કે તમે સંસારનાં તમારાં કર્તવ્યોનું પાલન કરો, ને જોડે ઈશ્વરનો પણ વિચાર કરો. હું તેમને સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવાનું કહેતો નથી. (સહેજ રિમત સાથે) થોડા દિવસ પર દેશને

એક બ્યાખ્યાનમાં કહ્યું: “ હે પ્રભુ, અમારા પરં એવી કૃપા કર કે અમે ભક્તિરૂપી નદીમાં ડૂબી જઈએ અને સમ્વિદ્યાનંદરૂપી સાગરમાં પહોંચી જઈએ ! ” પડદા પાછળ સ્ત્રીઓ બેઠેલી હતી. ‘ મેં ’ તેમના તરફ દેશવતું ધ્યાન જેંચી કહ્યું: “ તમે બધા એકદમ ડૂબી જશો તો આમની શી દશા થશે ?....એટલે તમારે અવારનવાર પાણીમાંથી બહાર આવવું જોઈએ; ડૂબકી મારવાનું, ને બહાર આવવાનું વારાંકરતી ક્યાં કરો ! ” દેરાવ અને ખીજા હસવા લાગ્યા....”૪

‘ વિવાહિત માણસ તરીકે તમારું દર્તવ્ય એ છે કે એક કે એ છોકરાં હાય એટલે જી સાથે બાઇબહેનની પેઠે રહેવું; અને ઈશ્વરને પ્રાર્થના કરવી કે તે તમને સંયમવાળું, ને પૂરેપૂરું આત્મપરાયણુ જીવન ગાળવાની શક્તિ આપે. ’૫

‘ એ દિશાનો (ઈશ્વરવિપયક) આનંદ એકવાર અનુભવ્યા પછી સંસાર ફીકો લાગે છે. સંસારમાં રહીને ઈશ્વરપરાયણુ થવું, એ દીવાના એક ઝાંખા કિરણવાળા ઓરડીમાં રહેવા જેવું છે. જેઓ ખુલ્લી હવાથી ટેગ્યા છે તેમનાથી કેદખાનામાં નહીં રહી શકાય.૬ પછી તમે જો ધરમાં રહો, તો તમારે દર્તવ્યોનું પાલન કરવું રહ્યું. એ પાલન કરવામાં તેજના કિરણનો આનંદ અનુભવતાં શીખો. એના એક કણ સરખો જતો દરો નહીં, ને એના સંપર્કે દેદી ગુમાવો નહીં; તમે બ્યારે કામ દરતા હો ત્યારે તમારે એક હાથ વાપરો, ને બીજો હાથ પ્રભુના ચરણને અડવા દો. તમારું કામ થોભે ત્યારે એના ચરણ તમારા બંને હાથમાં લો ને તમારા હૃદય પર મૂકો !... ૭ તમે સંસારનો લાગ કરશો તો તમને શો લાભ થશે ? કૌટુંબિક જીવન એ તમારે માટે કિલ્લા જેવું છે. વળી જેને જ્ઞાન પ્રાપ્ત થયું છે તે તો હંમેશાં મુક્ત છે. જે પાગલ માણસ દહે છે કે “ હું બદ્ધ છું, ” તે જ છેવટે બદ્ધ થવા પામે છે....આખો ખેપ મનના હાથમાં છે. તે જો મુક્ત હોય, તો તમે મુક્ત છો. હું વનમાં કે

જન્મતમાં કયાંય જન્ધાયેલો નથી. પ્રભુ ર બધિરાજ છે, ને હું તેનો પુત્ર છું. પછી કોની ગજદૂર છે કે મને સાંકળથી બંધી ?...'

એટલે તેઓ દરેક બધુને સુક્રિતારું—અર્થાત્ અંતરના કરામાંથી. પાણી પીવાનું, ને સુવંચ્યાપી સર્વ તરવના અર્થાત્ પ્રત્યેક માનવના હૃદયમાં વસતા અંતર્યામીના આનન્દમાં ભાગ પડાવવાનું—સાધન બતાવતા. એ સાધન વાપરતાં તે માણસને પોતાના સ્વભાવથી ઊલટા ચાલવું પડતું નહીં, એ સ્વભાવનું છેદન અથવા તેના પર ‘બળાત્કાર’ કરવાપણું રહેતું નહીં; અને સૌથી વિશેષ તો એ કે પોતાના કોઈ પણ આશ્રિતના માથાનો એક વાળ સરખો વાકો કરવાની જરૂર પડતી નહીં. જન્મતનો જો સુયોગ્ય રહે છે તે રહેલ ડેળવવાની રામકૃષ્ણ ઠાકને ના પાડતા નહીં. ઊલટું તેઓ તો બતાવતા કે એવો રહેલ જ્ઞાનપ્રાપ્તિનું સાધન છે; તે જ્ઞાન્ત પ્રવાહવાળા નહેર હોઈ તેના પાણીમાં સુંદર પ્રતિબિંબો પડે છે; અને એ નહેર શુદ્ધ ને સાદાં માણસોને ઈશ્વર તરફ લાકડા બાંધે છે. આ રહ્યો આનો એક સુંદર દાખલો:

એમના એક શિષ્ય (મણિ મલ્લિક)ની દીકરી મનથી દુઃખી હતી. તેણે ખેદથી રામકૃષ્ણને કહ્યું કે ‘ હું પ્રભુનું સ્તવન કરું છું ત્યારે મારું ચિત્ત એક ઠેકાણે રહેતું નથી. ’ રામકૃષ્ણે તેને પૂછ્યું :

‘ તને જન્મતમાં સૌથી વધારે પ્રેમ શાને વિષે છે ? ’

એણે કહ્યું : ‘ મારા બાપના નાના બાળક પર. ’

‘ વાડુ, ’ હેતાળ શુરએ કહ્યું, ‘ હું એ બાળકનો એકાગ્ર ચિત્તે વિચાર કર. ’

બાપએ એ પ્રમાણે કર્યું, અને પેલા નાના હોકરા દ્વારા એને બાળકૃષ્ણ વિષે ભક્તિ બિખજી ને વધતી ગઈ. ‘

એમનામાં રહેલી આ કામળતાનું ફૂલ મને કેટલું બધું ગમે છે !

એમાં 'હોલો હોલો અર્થ' ભરેલો છે ! આપણું હૃદય અને અધારી ગતના જેટલું કાણું હોય; છતાં આપણા દરેક જણના હૃદયમાં સાચા પ્રેમનું જે નાનામાં નાનું સુરણ રહેલું હોય તે ઈશ્વરી પ્રેમનો જ સ્ફુર્તિગ છે. માણસનો પંચ ઉભળે એટલો જ તગતગતો નાનો દીવડો ઠાંપ પછી માણસના હૈયામાં ન હોય એવું જોવામાં નથી આવતું. અને બધા રસ્તા—જૂગ રસ્તા પણ—સારા છે, અને દરેક વ્યક્તિને માટે નિર્માયેલું ભાવિ પણ સારું છે; માત્ર દરેક માણસે સાચી એકનિષ્ઠાથી એ ઈશ્વરનિર્મિત ભાવિ તરફ જવું જોઈએ. બાકીનું કામ પ્રજાનું પોતાનું છે. એટલે વિશ્વાસ રાખો ને આગળ ધપો !

અને 'માતાના જેવી' રામકૃષ્ણની આંખ કેટલી જીદી બિતરીને, અને કેટલી ક્ષમાથીવતાયી, જોની ને સમજતી ! એટલે પોતાનાં બાળકોમાં જે વહેલ હતાં તેમના સંતપ્ત આત્માએને પણ તેઓ રસ્તો બનાવી શકતા. આનો એક દાખલો નાટકકાર મિરિશચન્દ્ર ધોય જોડેના તેમના સંબંધમાં દેખાઈ આવે છે.

આ મોટા નટ ને નાટકકાર રંગીલા ને બ્યભિચારી, ઈશ્વરની સામે બગવો પેકારનાર, હતા; જોકે તેમની પ્રતિભાને લીધે તેઓ પ્રસંગોપાત ધર્મ વિષેનાં સુંદર પુસ્તકો લખી શકતા.^{૧૧} પણ એવા લેખનને તેઓ ખેવ જણતા. એક વાત જે રામકૃષ્ણને પહેલી નજરે ધ્યાનમાં આવી હતી તે તેઓ સમજ્યા નહોતા—કે તે પોતે જ ઈશ્વરનું પરમકુલ છે.

તેમણે લોકો પાસેથી પરમહંસ વિષે વાતો સંભળી, ને તેમને હંસને એવા જવાનો વિચાર આવ્યો. સરકસના ઠાંપ અવનવા ખેલાડીને જવાનું મન થાય એના કરતાં વધારે કુતૂહલ આની પાછળ નહોતું. પહેલી મુલાકાત થયે સરાજ પીને ગયા, ને રામકૃષ્ણનું અપમાન થયું. રામકૃષ્ણે શાન્ત અને દટાવવાળો અવાજે તેમને કહ્યું:

‘કંઈ નહીં તો તમે પ્રભુનું નામ દધને તો શરાણ પીઓ ! પ્રભુ પોતે કદાચ શરાણ પીતો હશે !....’

શરાબીએ મોઢું વકાસીને આશ્ચર્યથી કહ્યું:

‘તમને કેવી રીતે ખબર પડી ?’

‘એ જો ન પીતો હોત, તો તે આણું અરત-અરત જમત શી રીતે સરજી શક્યો હોત ?’

ગિરિશ સ્તબ્ધ થઈને મૂકા રહ્યા. એ મયા પછી રામકૃષ્ણે એમના આશ્ચર્યચકિત થયેલા ચિત્તોને શાન્તિથી કહ્યું:

‘એ માણસ પ્રભુનો મોટો ભક્ત છે.’

ગિરિશના પોતાના નિમન્ત્રણથી તેઓ ગિરિશના કલકતાના થિયેટરમાં એને નાટકમાં જિતવેલા જોવા ગયા.^{૧૨} ગિરિશના મનમાં તો ગુમાન હતું, ને રામકૃષ્ણ તેની સ્તુતિ કરે એવી અપેક્ષા હતી. પણ રામકૃષ્ણે તો કહ્યું:

‘હીકરા, તારો આત્મા કુટિલ છે, તેને સાથે તું કુઃખી થાય છે.’

ગિરિશ ક્રોધથી રાતાપીળા થઈ ગયા, ને તેમણે રામકૃષ્ણને બારો-બાર ગાળો દીધી. રામકૃષ્ણ તેમને આશિષ આપીને ચાલતા થયા. ખીજે દહાડે ગિરિશ કામા માગવા આત્મા, ને રામકૃષ્ણના સિબ્બ બન્યા. પણ તેમનાથી શરાણ છોડાતો નહોતો. રામકૃષ્ણે એમને એ છોડવાનું કહ્યું પણ નહીં. પરિણામે છેવટે ગિરિશે એ વ્યસન છોડ્યું; કેમકે ‘હું સાવ સ્વતન્ત્ર છું’ એવી લાગણી એમના મનમાં રહેવા દધને રામકૃષ્ણે એમના નિશ્ચયને દૃઢ બનાવ્યો હતો.

પણ આટલું બસ નહોતું. રામકૃષ્ણે એમને કહ્યું કે પાપ ન કરવું એટલું બસ નથી; ઋશ્વરની સમીપ જવું જોઈએ. ગિરિશને એ અશકય લાગ્યું, કેમકે એ કદી નિયમનને વશ તો થયા જ નાહતા.

તેમણે નિરાશાથી કહ્યું કે 'ધ્યાન ને પ્રાર્થના કરવા કરતાં તો મને આપણત કરવાનું વધારે ગમે.'

'હું તમારી પાસે ઘણું માગતો નથી,' રામકૃષ્ણે જવાબ આપ્યો. 'જમતા પહેલાં એક જ વાર પ્રાર્થના કરો, ને રાતે સૂતા પહેલાં એકવાર, એટલું નહીં કરી શકાય તમારાથી?'

'ના; મને એકેની એક ધરેડનો સખત અણગમો છે. મારાથી પ્રાર્થના કે ધ્યાન નહીં કરી શકાય. હું એક પળવાર ઈશ્વરનો વિચાર પણ કરી શકતો નથી.'

'વારુ,' રામકૃષ્ણે કહ્યું. 'બસ, તમે ખરેખર ઈશ્વરનાં દર્શન કરવા આહતા હો, છતાં જો તમારે તેની દિશામાં એક પણ ડગલું ન ભરવું હોય, તો તમારી અવેજમાં મને કામ કરવા દેશો? હું તમારી વતી પ્રાર્થના કરીશ, ને તમે તમારું કામ કર્યાં કરજો. પણ જોજો; તમે હવે પછી કેવળ પ્રભુની દયા પર જીવશો એટલું વચન તમારે મને આપવું પડશે.'

ગિરિશે પરિણામોની પૂરી સમજ વિના તેમની સૂચના કબૂલ રાખી. તેમની જિદગી હવે તેમની કૃષ્ણાને વસ નહોતી, પણ અંતરનાં બળોને અધીન હતી. જેમ પવનમાં પાંદડું ફરે, અથવા બિલાડીના બચ્ચાને તેની મા જેમ રાખના પક્ષમાં પર કે ધૂળના ઢગલા પર ઢિપાડીને લઈ જઈ શકે,^{૧૭} તેના જેવી એમની સ્થિતિ હવે હતી. આ સ્થિતિ તેમને ચૂં કે ચાં કર્યા વિના સ્વીકારવી પડી, ને એ વાત કંઈ સહેલી નહોતી. ગિરિશે નિષ્ઠાપૂર્વક અધ્યાત્મ તો કરી, પણ એકવાર તેમનાથી નજીક કે કહેવાઈ ગયું:

'હા, હું એ કરીશ.'

'શું કહ્યું?' રામકૃષ્ણે કડકાઈથી ગોટે અવાજે કહ્યું. 'હવે કરવા ન કરવાની ઈચ્છા તમારી પાસે રહી જ નથી. યાદ રાખો !....'

હું તમારી અવેજમાં કામ કરું છું. તમારું આચરણ તમારા અંતરમાં વસતા પ્રભુની ઈચ્છા અનુસાર ચાલે છે. હું તમારે માટે પ્રાર્થના કરું છું; પણ તમે તમારી રેળે કંઈ પણ કરવાનું છોડી નહીં દો ત્યાં સુધી એ પ્રાર્થનાથી દશું વળવાનું નથી.

ગિરિશે નમતુ આપ્યું, 'અને આ નિયમનનું પરિણામ એ આપ્યું' કે તેમને નિર્ગુણ સ્વભાવની શરણાગતિ પ્રાપ્ત થઈ; તેઓ ઈશ્વરથી જિતાયા.

પણ તેમણે નાટકકાર ને નટનો ધંધો છોડી દીધો નહીં, અને રામકૃષ્ણે એવી ઈચ્છા પણ કદી બતાવી નહીં. તેને બદલે ગિરિશે એ ધંધાને શુદ્ધ બનાવ્યો. બંગાળી રંગભૂમિ પર અગ્નિને લાવનાર તે પહેલા હતા, અને હવે તેમણે લગ્નિ અભાગી છોડરીઓને દુઃખમાંથી ઉગારી તેમનો ઉદ્ધાર કર્યો. પછી તેમને તેઓ રામકૃષ્ણના મહામા લઈ જવા લાગ્યા. તેઓ ગુરુના એક અત્યંત ધર્મનિષ્ઠ અનુયાયી બન્યા; તેમના મોઢામાં મોઢા ગૃહસ્થ શિષ્યોમાંના એક બન્યા. તેમની ગ્રભ દૂટી હતી ને તેમના વિનોદમાં કટાક્ષ આવતો; તે છતાં ગુરુના દેહાન્ત પછી સંન્યાસી શિષ્યો તેમના અત્યે આદર અને યુગ્મ્યભાવ ધરાવતા.

તેમણે મરતી વેળાએ કહ્યું :

'જડ તરવની માયા એ બચાકર પડેલો છે. એ મારી આંખ પરથી ખસેડી લો, રામકૃષ્ણ !' ૧૪

*

રામકૃષ્ણની આ ધાર્મિક દૃષ્ટિ એ છટ્ટી ઈન્દ્રિય હતી. તે બીજાઓના કરતાં તેમનામાં વધારે વિશ્લેષી હતી. એને લીધે રામકૃષ્ણ રસ્તે જનારા લોકો તરફ નજર નાંખીને જોઈ શકતા કે આમાં ઈશ્વરી વાવણી માટે કેણુ કેણુ નિર્માયેલા છે, અને ઈશ્વર કોના કોના હૃદયમાં સુતો પડેલો છે ? એક દૃષ્ટિપાત, એક હાવભાવ તેને જાગૃત કરવાને

પૂરતો હતો. લગભગ બધા શિષ્યોએ પહેલી જ મુલાકાત વખતે, પોતાની મરજી હોય કે ન હોય તોપણ, પોતાના અંતરના તાર તેમના હાથમાં સોંપી દીધા. તેમણે એ શિષ્યોના અંતરનો ખૂણેખૂણો તપાસી લીધો. બીજા માણસોને તો માત્ર પોતાનો જ મોક્ષ મેળવવાનો હતો, પણ જે સાચા શિષ્યો હતા તેમને તો અસંગેવાન બનીને બીજા શુભોને પોતાને હરતક લેવાના હતા. નેથી જ્યારે તેમને ઉમેદવાર તરીકે સ્વીકારવામાં આવતા ત્યારે, હું અગાઉ કહી ગયો છું તેમ, તેમની શારીરિક અને નૈતિક પરીક્ષા કરવામાં આવતી.^{૧૫} આગળ પર તેમને દીક્ષા અપાયા પછી ગુરુ પિતાના જેવા ભાવથી હંમેશાં ઓછી રાખીને તેમની પાસે નિયમપાલન કરાવતા.

તેઓ એ શિષ્યોને નાના, ડેટલીકવાર ધણા જ નાના, 'માંડ કિશોરવયે પહેલેલા,^{૧૬} ને અવિવાહિત હોય તથા 'હજી વાસનાની જળમાં પકડાયેલા કે ધનદોષતમાં ફસાયેલા ન હોય, ને બંધનમુક્ત હોય,' ત્યારે જ લેવાનું પસંદ કરતા. અહ્યાનન્દ જેવા ટાઇ વિવાહિત હોય, તો પત્નીની પણ પરીક્ષા કરતા, અને તે જીવાન પતિને તેના જીવનકાર્યમાં મદદ કરશે ને વિધન નહોં નાંખે એ વાતની ખાતરી કરી લેતા. સામાન્યપણે આ નિરક્ષર પુરુષના શિષ્યો સુશિક્ષિત હતા, ને તેઓ સંસ્કૃત ઉપરાંત ઓછામાં ઓછી એક તો પરદેશી ભાષા જાણતા જ હતા. પણ આ જ્ઞાન અતિ આવશ્યક નહોતું; લાડુનો દાખલો અગત્યનો છે, ભોંકે એ અપવાદ પરથી તો ઉપર જણાવેલો નિયમ જ પુરવાર થાય છે એમ કહી શકાય. લાડુ રાંકે ને અજ્ઞાન પર હતો, બિહારનો કિસાન હતો, અને જંગાળથી અજાણ્યો હતો. તન રામકૃષ્ણના એક દષ્ટિપાતથી સાચત જીવનનું જ્ઞાન થયું; કેમકે તેનામાં, અજ્ઞાતપણે, ગુરુના જેવી જ હૃદયની પ્રતિભા હતી.

સ્વામી તુરીયાનન્દે કહ્યું : 'અમારામાંના ધણાને ઈશ્વરની પ્રાપ્તિ થતા પહેલાં જ્ઞાનનાં ડહોળાં પાણીમાં યાત્રીને જવું પડ્યું; પણ

લાડુ તો હનુમાનની પેઠે એક જ કુલ્લે એની પાર ચાલ્યો ગયો. ’

રામકૃષ્ણ શિષ્યોને શું શીખવતા ? વિવેકાનન્દે ખાસ બાર દષ્ટને બનાવ્યું છે કે એમની શિક્ષણની રીતો, ખાસ કરીને એમના વખતના ભારતવર્ષમાં, સાવ નવી ને મૌલિક હતી; તે પછી તેમના શિક્ષણ વિષેનાં કેટલાક સિદ્ધાંતો યુરોપની નવી નિસાજોએ અપનાવ્યા છે ને તેને અવશિષ્ટ રૂપ આપ્યું છે. એ વખત મુઘી ભારતમાં ધુરંદુર વચન કાપદા જોવું હતું. એસાઓ. પોતાનાં માખાપને જે માન આપે એના કરતાં ગુરુ તેમની પાસેથી વધારે માન કરજ પાડીને લેત. રામકૃષ્ણ એવા માનની અપેક્ષા જરાયે રાખી નહીં. તેઓ તો જીવન શિષ્યોના ખરોખરિયા બન્યા. તેઓ તેમના સાથી, તેમના સહોદર હતાં; તેઓની જોડે પરિચિત માણસની પેઠે અને જીંઘાપણના છાંટાબાર માન વિના વાતો કરતા. તેઓ શિષ્યોને જે શિખામણ આપતા તે એમની પોતાની નહોતી. એ તો તેમના હોઠ મારફતે નીકળતી માની શિખામણ હતી. તેઓ કહેતા: ‘એ શિખામણને મારી જોડે શી લેવાદેવા છે ?’ વળી શબ્દો એ તો નર્મી સાધન છે; એ દંઢ શિક્ષણ નથી, સાચું શિક્ષણ સિદ્ધાન્ત શીખવવામાં રહેલું નથી, ૧૭ પણ એક હૃદયમાંથી ખીજમાં સંક્રમણ દ્વારા કશુંકે ‘આપવામાં’ રહેલું છે, પણ આપવાનું છે શું ? માણસનો જીવ ? ના એ પણ નહીં, અથવા કહે કે એના કરતાં દંઢ વધારે—એક ને અદ્વિતીય એવો પરમાત્મા. અથવા એને આંતરિક સમૃદ્ધિની, પ્રાણુવાન ને પચાવેલી સંપત્તિની, રિયતિ દહી રાકાય; એને જ ‘આત્મપરાવણુ જીવન’ કહેલું છે. અને જેમ ‘ફૂલ અપાય તે જ રીતે’ આ પણ આપવાનું છે. સારો માણો જે રીતે પોતાના હાથમાં સોંપાયેલા ખીજતા અત્માઓને સુરજનો તાપ અગ્નિ રક્ષણ મઠે જાંચેલા આપે છે—એટલા મઠે કે તેઓ ખીલી શકે ને પોતાના આત્માને પમરાટ દેલાવી શકે—તે રીતે આ વસ્તુ એમને

આપવાની હોય છે. એટલું બસ છે. આટીનું બધું તેમનાં અંતરમાંથી આવે છે. 'કમળ જ્યારે પૂરું ખીલેલું હોય ત્યારે માંખીઓ આવીને મધ ભેગું કરે છે. ચારિત્રરૂપી કમળને કુદરતી રીતે ખીલવા દો.'

આ પરથી એમ દર્શિત થતું હતું કે સૂર્ય અને આ માનવ-છોડોની વચ્ચે પોતાની જાતને મૂકી તેઓના વિકાસમાં અંતરાય ન નાંખવાની મહત્ત્વની કાળજી શરૂને હતી. ખીલતોના વ્યક્તિત્વ વિષેના તેમને આદર અને પ્રેમ, તથા એ વ્યક્તિને હું રખેને મારું શુભામ બનાવી દઉં એવો ભય, તે એટલે મુખી પહોંચના કે તેમને એવી રક્ષા રહેતી કે રખેને કોઈ મારા પર હાથ નહારતો પ્રેમ રાખે. શુરુ પ્રત્યેની શિષ્યોની કામળતા તેમને બંધનકારક થઈ પડે એવી રામકૃષ્ણની દૃષ્ટિ નહોતી.

'મધમાખેને તમારું હૃદય ચૂસવા દો, પણ તમારા હૃદયનું સૌન્દર્ય એમાંથી એકને કેદી ન બનાવે એટલી કાળજી રાખજો !'

પોતાના વિચારો તેઓની પાસે પરાણે કબૂલ કરાવવાનો સવાલ તો એથીયે ઓછો હતો. તેમણે પોતાનો કોઈ સ્વતંત્ર મતસમૂહ તૈયાર કર્યો નહીં ! તેઓના શબ્દો તો હું આપી ચૂક્યો છું :

'મા, મારી વાણી દ્વારા સંપ્રદાયનાં મતોનું વિવરણ કરાવીશ નહીં !'

અને કમંદુલું તો એથીયે ઓછું !

'પ્રભુને કમંદાંડના સમૂહ વડે ન પ્રાપ્ત કરી શકાય,' પણ કેવળ બક્ષિત અને શુદ્ધ બાવના વડે જ પ્રાપ્ત કરી શકાય.

અક્ષવિષ્ણુ અને ધર્મશાસ્ત્રની દૃષ્ટી ફોગટ ચૂકાઓ એમને ત્યાં ચાલતી નહોતી !

'મને દક્ષીણ મમતી નથી. ઈશ્વર તર્કશાસ્ત્રની પાર છે. હું જોઉં છું કે જે કંઈ છે તે ઈશ્વર છે. પછી તર્કની દક્ષીણા કયેં સો શાયદો ?...વાડીમાં જાઓ. પવિત્ર ઠેરીઓ ખાઓ ને પાછા બહાર

- અરથા જાઓ ! તમે આંખનાં ઝાડનાં પાંદડાં મણવા વાડીમાં જતા નથી. એટલે પુનર્જન્મ કે મૂર્તિપૂજા વિષે વાસ્તવવાદમાં બચત શા માટે બગાડવો ?

ત્યારે ખાસ અગત્યની વસ્તુ કંઈ ? જાતે કહેલો અનુભવ. પહેલાં પ્રયોગ કરો, ને પછી ઈશ્વર વિષે આરથા રાખો. આરથા અપરોક્ષ અનુભવ પહેલાં નહીં પણ પછી આવવી જોઈએ. તે જો પહેલી આવે, તો બેનો-બેળ બેસે નહીં.

છતાં રામકૃષ્ણે જોતે તો અગાઉથી આરથા ખડે માની લીધું હતું કે ઈશ્વર વસ્તુમાનમાં છે, તે વસ્તુમાન છે, અને તેથી એ પરથી એમ દર્શાવ થાય છે કે જે કોઈ માણસ આંખો ઉઘાડે ને આસપાસ નજર નાંખે તેને અચૂક ઈશ્વર મળ્યા વિના નહીં જ રહે ! ઈશ્વર માથેનું આ તાત્કાલિક એમના જીવનમાં એવું જાડું ને સ્થાયી સત્ય હતું કે એ પુરવાર કરી બતાવવાની જગ્યાએ જરૂર એમને લાગી નહોતી, અને એ આરથાનો ખીજાઓ પાસે પરાજી સ્વીકાર કરાવવાનો ખ્યાલ એમને કદી સ્વપ્ન પણ ન આવ્યો હોત. એમને તો સો દશ ખાતરી હતી કે દરેક શાણો ને સાચી નિષ્ઠાવાળો ગ્રામ્યક પોતાની મેળે, ને કેવળ સ્વમયત્ન વડે જ, એ સત્ય સુધી પહોંચી જશે. તેમને તો પોતાના શિષ્યો સાચા ને સાચી નિષ્ઠાવાળા કેમ બને એ એક જ વાતની કાળજી હતી.

પણ સર્વોચ્ચ પ્રભુમય બની ગયેલા આવા પુરુષના નૈતિક પ્રભાવનું માપ કાણ કાઢી શકે ? એટલું દેખાતું છે કે તેમનું શાન્ત ને સ્થિર દર્શન, પાનખરના મધમાં ચિનાર વૃક્ષની સુમધ બળી જાય તે રીતે, તેમના દેહની જોડે બળેલું હતું. તેથી તે તેમના જીવાન ને છુપિત શિષ્યોની જાઓ પર ટપકતું. એ શિષ્યો એમના પ્રત્યેક હાવભાવનું ને એમની એકેએક હિલચાલનું ઉત્કંઠાથી પાન કરતા. પણ એમને પોતાને એ વાતનો જરાયે અદેશ નહોતો. તેઓ તો માનતા કે મેં

શિષ્યોને છૂટા મૂકી દીધા છે. તેઓ માનતા કે મુમંધી પાનવાળા છોડ પર ચઢીને પવન વાય તેમાંથી જેમ મુગંધ છૂટે એ પ્રમાણે ઈશ્વર દેવળ સારા શરીર મારફતે પોતાની મુલાસક દેલાવી રહ્યો છે. જેણે મુમંધી પાનવાળો છોડ તમારા મનની ખાતરી કરાવી આપવાનો જરોયે પ્રયાસ કરતો નથી. તમારે તો માત્ર એની તાજી મુમંધ લેવાની જ રહે છે !

એટલે, રામકૃષ્ણ જે તાક્ષીમ આપતા તેનો અતિ આવશ્યક ભાગ આપી દેતો. માણસનું શરીર, તેની ઇન્દ્રિયો ને આત્મા પ્રામાણિક, વિશુદ્ધ, નિષ્કલંક, તાજાં, અદ્ભુતના જેટલાં જીવાન હોવાં જોઈએ; ને તેણે તેમને એવાં જં માયવી રાખવાં જોઈએ.

આ સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલો નિયમ હતો શ્વસનયોગ.

પશ્ચિમમાં પાઠવીવર્ગનો વિરોધ કરનારા લોકો અતુરાધનો ડોળ તો કરે છે, છતાં તેમને ખરી વાતની ખતર નથી. તેઓ કહે છે કે શ્વસનયોગ આ નિયમનો ઇન્કારો. એકલા રોમન કેથલિક સંપ્રદાયે રાખ્યો છે. એ નિયમ સામે તેઓ પોતાનાં જૂનાં ને જૂડાં ચર્ચ ગયેલાં તીર છોડતા કદી ચાકતા નથી પણ આ નિયમ જગતના જેટલો જૂનો છે—(જોકે આખા જગતે એનો કડકાઈથી અમલ કર્યો હોત તો જગત જૂલું થવાને જીવવા જ ન પામ્યું હોત એ વાત દેખીતી છે). શરીર તથા મન વાટે, પીથનો વ્યય કરવાનું છોડી દેવાથી એકાગ્ર આદમાનું, સંચિત સર્જનચક્રિતનું, કેટલું પ્રચંડ બળ ઉત્પન્ન થાય છે, એ વસ્તુ મોટા યોગીભક્તો અને મોટા ભાગના મહાન આદર્શવાદીઓ, આત્માના મર્જકોર્મોના મહારથીઓ સ્પષ્ટપણે ને સ્વયં-સ્ફૂર્તિથી, સમજ્યા છે. બિટોવન, માર્કઝાક અને ફ્લોમટ્ જેવા, ધર્મના વિષયમાં સ્વતંત્ર વિચાર ધરાવનાર, અને વિષયસુખનો પક્ષાપાત કરનાર, માણસોને પણ આ પ્રમાણે લાગ્યું છે.

બિટોવને એક દિવસ કામવામનાનાં ડિજાળાને પાછો વાળ્યો ત્યારે

તે બોલી ઊઠ્યા: 'મારે એ વસ્તુ જિંદગી કામને માટે રાખવી જોઈએ !'
(જિંદગી કામ એટલે ઈશ્વર, અને નવસર્જનવાળી દલાઓ.) એના
કરતાં વધારે સમજ એક કારણ છે તેને લીધે, પ્રભુપ્રેમમાં મરત
થયેલા માણસો પોતાના અંતરમાં જરથે બામલા પડે એ સહન કરી
શક્તા નથી; કેમકે તેઓ જાણે છે કે વાસનાથી લદાયેલા ને દૂષિત
થયેલા હરમાં એમનો પ્રભુ એમને મળવા આવવાની ના પાડશે.
(એ કામ તો દૂષિત જણાય જ છે, પણ વિચાર તો એથીયે અધિક
દૂષિત જણાય છે. હૃદયનાં જોડાણમાં જો કામવિહાર છુપાયેલો હોય,
તો શારીરિક અભ્યર્થનામન જસ થતું નથી; કેમકે એને નિષ્પાપ દયા
ન થઈ શકાય. એ તો 'મિથ્યાચાર' છે, ને એ ખીજું પાપ છે.)
હિંદુ સંપ્રદાયીઓ મારે આ નિયમ અવિચળ હોય છે. એક તરફ
કામજ, શાન્ત, ને સમભગ સોસમાન એવા રામકૃષ્ણ, અને ખીજી
તરફ પૌરુષથી ભરેલા, હૃદયનાં આવેગ અને ધમશવાળા, તથા જોડલા
પવન વાય તેનાથી ઢાલી જોડે એવી પ્રભવલિત જ્યોત જેવા
વિવેકાનંદ,—એ એના જેવા જુદા જુદા સ્વભાવવાળા ગુરુઓએ આ
બાળકમાં જરથે ઢીસ કે માંડવાળને અવકાશ રાખ્યો ન હતો.

રામકૃષ્ણે કહેલું : ' ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કરવો હોય, તો સંપૂર્ણ
અભ્યર્થના પાળવું જોઈએ. માણસ બાર વરસ સુધી સંપૂર્ણ અભ્યર્થના
પાળે, તો તેને અલૌકિક શક્તિ પ્રાપ્ત થાય. તેની કુંડલિની જગૃત
થાય. તે દરેક વાત-ચાદ રાખી શકે ને જાણી શકે. કાગિની-
કાંચનનો ત્યાગ કર્યો વિના છૂટકો જ નથી. '૨૦

મરીગાઈ, અભ્યર્થના, સંત ક્રાન્તિસત્ત્વ પ્રભુ જોડેનું સમ-
સંપ્રદાયો ને સાત્ત્વત્ર્યોની બાણીઓ, એ જાણું નકામું છે; કેમકે
પૂર્વ તથા પશ્ચિમના, સમાન સ્વભાવવાળા, આત્માઓ એક જ
પ્રકારના નિર્ણયો ને એક જ પ્રકારનાં પરિણામો પર પહોંચ્યા છે.

‘હા, એ કામ ભલે કરો. પણ માત્ર એ શરતે કે એ સત્કાર્ય કરતાં તમે અનાસક્ત (અર્થાત્ સર્વથા નિષ્કામ, નિઃસ્વાર્થ) રહેશો.’

નવલક્યાકાર જાંઘિયન્દ્ર ચટ્ટોપાધ્યાય અથવા ‘હિંદુ પેટીઅટ’ પત્રના વ્યવસ્થાપક જેવા સંસારી માણસો જોડે વાતો કરતાં રામકૃષ્ણ સ્વભાવ આવેશમાં આવી જતા. રરતા ને જાહેર ઉપયોગના કામકાજ તોરે સત્કાર્યોની વાતો આ લોકોનાં મોંમાંથી ફરીફરી નીકળતી; પણ એમના આશયો, એમના આત્માનાં ઊડાણ, અને એમનાં કાર્યોની રામકૃષ્ણને મન ધણી જ ઝોઝી વિસાત હતી. બધા આત્મામાંથી એક પણ સાચું કે રથાયો સત્ તત્ત્વ નીકળે એમ માનવાની તેઓ ના પાડતા. એટલે માણસોએ સૌથી પહેલાં પોતાનો અહંભાવ કાઢી નાંખવો રહ્યો. એટલું ક્યાં પછી જ તેમનાથી જન્મતને ઉપયોગી એકું કંઈ કામ કરી શકાય.

આ વિષેના રામકૃષ્ણના વિચારોનો ખુલાસો મેળવવા માટે મેં તેમના અત્યારે હાથાત શિષ્યોમાં સૌથી પ્રમાણભૂત ગણાતા સ્વામી શિવાનંદને, તથા તેમના મિશનના એક સ્વામી અશોકાનંદને ધણી સવાલો પૂછ્યા છે; અને તે બંનેએ ધણી તકલીફ લઈ મને જવાબ આપ્યા છે. પણ રામકૃષ્ણના સક્રિય પરોપકારના ઉદાહરણરૂપ જે છૂટાછવાયા દાખલા ઉપર આપ્યા છે તે આપીને પણ તેઓ એમ પુરવાર કરી શક્યા નથી કે ક્રમ દ્વારા જનકલ્યાણ કરવાની વાતને એમના ઉપદેશમાં કશું આવશ્યક સ્થાન હતું. પશ્ચિમના દર્શિબિન્દુથી આ જંબીર આરોપ ગણાવ; કેમકે પશ્ચિમ તો ક્રમને આશયની પહેલાં, તથા જનકલ્યાણને વ્યક્તિગત મોક્ષની પહેલાં, મૂકે છે. પણ આપણે એટલું યાદ રાખવું જોઈએ કે રામકૃષ્ણે નિષ્કામ પ્રેમ વિનાની લોકસેવાને જોઈલી ત્યાગ્ય ગણી હતી, તેટલો જ વ્યક્તિગત મોક્ષના અહંભાવને પણ ત્યાગ્ય ગણ્યો હતો; અને, ધીરું, તેમનો હેતુ પ્રત્યેક હૃદયમાં દયાકર્મની એક જ અવસ્થાનો હતો.

ત્યારે દયાધર્મ' અને સ્વપ્રેમ વચ્ચે ફરક શો? દયાધર્મ' એ આપણા અંતરમાંથી ઉદ્ભવતો પ્રેમ છે; અને તેનો વિસ્તાર પંડ, કુટુંબ, સંપ્રદાય ને દેશ પૂરતો મર્યાદિત હોતો નથી. સ્વપ્રેમ તે પંડ, કુટુંબ, સંપ્રદાય અને દેશ પ્રત્યેની આસક્તિ છે. તેથી માણસોને છિન્નત કરે ને પ્રભુને પંથે દારેર' એવો દયાધર્મ' કેળવવો જરૂરનો છે.

રામકૃષ્ણને મન દયાધર્મનો 'અર્થ' માણસમાત્રમાં વસતા ઈશ્વર પ્રત્યેનો પ્રેમ હતો; કેમકે ઈશ્વર પ્રત્યેક માણસમાં મૂર્તિમંત રૂપે અવતરેલો છે. ૨૪ માણસ પ્રત્યે સાચો પ્રેમ કાઢનાથી રાખી શકતો નથી; અને તેથી માણસમાં વસતા ઈશ્વર પ્રત્યે પ્રેમ ન હોય તો તેને ખીન્ને કાઢ માણસ મદદ કરી શકતો નથી. એમાંથી દક્ષિત થતો ઉપસિદ્ધાન્ત પણ સાચો છે; કેમકે પણ માણસ ઈશ્વરને માણસ-માત્રના અંતરમાં વસેલો ન જુએ તો તેને ઈશ્વરનું સાચું જ્ઞાન યદા પામતું નથી. ૨૧

શિવાનંદ રામકૃષ્ણ મિશનના અધ્યક્ષ છે. આણુ જમાનામાં રામકૃષ્ણની સાચી બાવનાને મૂર્તિમંત રૂપે જીવતી રાખવી એ કામ એમનું છે. એમણે મને તા. ૭-૧૨-૧૯૨૭ ને રોજ નીચેનો કાગળ લખ્યો છે: (એમાંની આત્મભાવના કેન્દ્ર લેખક પારકાલના વાચકોને પરિચિત લાગશે.)

' માણસમાં વસતા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર, અને જનતમાં વ્યાપી રહેલા દુઃખનું બાન, એ જનસેવા માટેના બે જુદા જુદા હેતુ છે, એવો કંઈક ભેદ તમે કદપેલો દેખાય છે. અને એમ બાસે છે કે આ કેવળ એક જ મનોદશાનાં બે પાસાં છે, બે જુદી જુદી મનોદશા નથી. માણસના અંતરમાં જે પરમાત્મા વાસ કરે છે તેનો સાક્ષાત્કાર કરીએ ત્યારે જ આપણને માણસનું દુઃખ કેટલું જીકું

સામાન્ય રીતે, જે માણસ અંતર્ધર્મી આત્માને ' પોતાનું જીવન નમપંખ કરે છે (પછી એને પ્રિયત, ચિત્ત કે કૃષ્ણ દેહો, અથવા તો તત્ત્વગુણ અને દેહાનો શુદ્ધ વિચાર દેહો) ' તેણે પોતાની મનિષ્યો પર સંપૂર્ણ સામાન્ય મેળવવું જોઈએ. ' ૨૧

પણ એટલું પૂરતું નથી. જે માણસોને જન્મતના મંપર્કમાં રહેવાનું છે તે તેમાં રહીને દામ કરવાનું છે (કુનિયામાં મોટા ભાગના લોકો આ પ્રકારના છે) તેમણે પોતાના કાર્યના હેતુ પર તથા તેને પોષનારા બૌદ્ધિક 'આવેશો પર એવું જ ' સામાન્ય ' અભાવવું જોઈએ. તેઓ જે કાર્યમાં રોકાયેલા હોય તે મમે તેવું સરકારી હોય તોપણ તેમણે એના દાસ ન બનવા જેટલી કાળજી રાખવી જોઈએ. ૨૨

' તમારી પ્રકૃતિ જ તમને કમ' તરફ—પ્રવૃત્તિ તરફ ધકેલે છે. તમે કમ' કરવાની ઇચ્છા રાખો અથવા ન રાખો તોપણ તમારાથી કમ' થઈ જ જવાનાં. માટે તમને કહું છું કે જ્યારે કમ' ક્યાં વિના છૂટકો જ નથી, ત્યારે આસક્તિરહિત કમ' કરવાં. નિષ્કામભાવે કમ' કરવાં. કમ'નાં ફળની બિલકુલ સ્પૃહા રાખવી નહીં. કમ' નિષ્કામ હશે તો તે તમને ઈશ્વર તરફ લાઇ જશે. સાધ્ય પ્રાપ્ત કરવાનું આ એક સાધન છે. સાધ્ય તે ઈશ્વર. ' .

' આસક્તિરહિત 'નો અર્થ એવો નથી કે અંતરાત્માનો અવાજ સંભળ્યા વિના, અથવા તો હિસાહ વિના કે સરકારી પ્રત્યેના પ્રેમ વિના. એનો અર્થ માત્ર નિઃસ્વાર્થભાવે.

' આસક્તિરહિત કમ' કરવાં એનો અર્થ એ છે કે ઈહલોકમાં યા પરલોકમાં ધનામ મેળવવાની આશા કે સ્વપ્ન થવાની બીક રાખ્યા વિના કમ' કરવાં.... '

પણ રામકૃષ્ણમાં માનવતા ઘણી જ હતી; એટલે તેઓ જાણતા

હતા કે નિર્જન 'માણસગત આવા આદર્શ' જવહી જ પ્રાપ્ત કરી શકે છે. તેથી તેમણે કહેલું:

'નિષ્કાંમ , કર્મયોગ ધણો મુશ્કેલ છે. એક તો કળિયુગમાં સ્વાભાવિક આસક્તિ ઘટ જ જાય છે. અનાસક્ત કર્મ કરવાનું કોઈ વિરલ પ્રવૃત્તાઓથી જ જની શકે છે.'

પણ ઝોઝામાં ઝોણું એવી અનાસક્તિ મેળવવાનું ધ્યેય રાખવું એ દરેક માણસનું કર્તવ્ય છે; અને વ્યાકુળ હૃદયે પ્રાર્થના કરવાથી તથા દયાધર્મથી એમાં મદદ થાય છે.

પણ ચોલો: 'દયાધર્મ' એ શબ્દનો અર્થ સંદિગ્ધ છે. દયાધર્મ અને લોકોપયોગી કામ એ બે શબ્દો સામાન્યપણે એક જ અર્થમાં વપરાય છે. રાસકૃષ્ણને આમાંના બીજા પ્રકારના કામ વિષે કંઈક વિચિત્ર અવિશ્વાસ હતો. અમુક 'પરમજી માણસો'ના હંબને તેઓ હાસ્ય કે અપમાન વડે ખુસ્સો પાડતા, જોકે તેમ કરવા જતાં ધણી બધા માણસોને આધાત લગાડવાનું જોખમ પણ તેઓ વહોરી લેતા. લોકોપયોગી કામનો દેખાડો કરવા સામે એતતા રહેવાનું તેમણે શિષ્યોને અનેકવાર કહ્યું હતું. માનવહૃદયની ગૂઢ પ્રવૃત્તિઓનું અપરોક્ષ જ્ઞાન તેમને હોવાથી તેઓ ધણીવાર જોઈ જતા કે માણસો દાનધર્મ અને લોકસેવાને નામે જે પ્રવૃત્તિઓ કરે છે તેમાં અહંભાવ, શુભાન, કીર્તિની ઇચ્છા, અથવા નરી કાલી દોડધામ જ હોય છે; આવી સેવા પાછળ ખરો પ્રેમ નથી હોતો, છતાં તે બિંદગીનો કંટાળો દૂર કરવાનો પ્રયાસ કરે છે; તે જ્યારે દુઃખી માણસોને દુકંડો ફેંકે છે ત્યારે તેની ખરી ઇચ્છા અમાગીઓને મદદ કરવાની નથી હોતી, પણ જે વિચાર ને દેખાવ તેમનાં પોતાનાં મનમાં શરીરની ભીડને સતાવે છે તેને હઠાવી કાઢવાની હોય છે. ઇસ્પતાઓ ને રાહતકાચો ચક્ર કરવા વિષે બધા મદિયકે એકવાર વાત કાઢેલી. તેમને રામકૃષ્ણે કહ્યું:

છે તેનો ખરો ખ્યાલ આવે છે; કારણ ત્યાં મુખી આપણને નજરે-
નજર એમ નહીં દેખાય કે એ માણસનો આત્મા દાસત્વમાં પડેલો
ધે, અને તેનામાં પૂર્ણ તથા દિવ્ય મુખનો અભાવ છે, માણસના
અંતરમાં વસતો પગમાળા, અને તેની અત્પારની દુઃખથી ભરેલી
અગાનદશા, એ એ નચ્ચેનો બેઠ જોઈને જેની સામણી ઊપજે છે
તે જ હૃદયને યાદની પેઠે ભેંકી 'તેને માનવજાતિની સેવા કરવા પ્રેરે
છે. પોતાના તથા ખીજાઓનાં અંતરમાં નમ્રતા આ પરમાત્માના
માફાતકાર વિના સાચી સહૃદયતા, સાચો પ્રેમ, સાચી સેવા અશક્ય
છે. એટલે રામકૃષ્ણે તેમના ધ્યાને આત્મસાક્ષાત્કારનો ઉપદેશ
આપેલો. નહીં તો તેમનાથી માનવજાતિની સેવાને જીવનનું
ખરેખરું સમર્પણ ન કરી શકાત.' ૨૭

પણ તે કદબાન માનવજાતિ અસહાય બની કળે પીડાઈ ગઈ
છે; માનવજાતિ ભરી રહી છે. એને શું અસહાય જ રહેવા દેવી ?
હરિગિર નહીં. કેમકે જે કામ રામકૃષ્ણે કરી દ્યું નહીં, જે કામ
તેઓ પોતાના દર્મની હદમાં તથા જીવનની મર્યાદિત સિતિજમાં
રહીને (એ જીવન તે વખતે પણ સમાપ્તિની સમીપ જઈ રહ્યું
હતું) કરી કરી શક્યા પણ ન હોય, તે તેમણે પોતાના
પદ્ધિથી, ને પોતાનાં વચનોના વારસ એવા વિવેકાનંદ પર
હોયું. એ પુરુષને માનવજાતિની હરોળમાંથી માનવજાતિની વહાણ
ધાવા સુઝાક પાડીને બોલાવવા, એ તો વરતુનાએ રામકૃષ્ણને
મટિ હૃદયે નિર્મેલું જીવનકામ હતું. લગભગ વિવશ મધને તેમણે
વિવેકાનંદને એ કામ સોંપ્યું—જગતમાં કામ કરવાનું, તથા 'રાંક
અને નિર્ધનનું દુઃખ હળવું કરવાનું.' ૨૮

વિવેકાનંદે એ કામમાં અમર્યાદ હિતસાહ અને કાર્યશક્તિ રેડવા;
કેમકે એમનો સ્વભાવ ગુરુના કરતાં જુદા ધાટનો ધડાયો હતો. દુઃખી

માણસોની મદદે જવા માટે તેમનાથી એકે દિવસની, એકે ઠસાઠની, રાહ જોઈ શકાતી નહીં. એ દુઃખ તેઓ પોતાના દેહમાં અનુભવતા. એના વિચારો દિવસરાત એમના મનમાં ઘોળાયાં કરતા. એનો વિચાર આવતાં એમના મોંમાંથી નિરાશાની ચીસો પડી જતી. રામકૃષ્ણનો આત્મા તેમનાં હૃદયમાં વસેલા ને અજ્ઞાન શાંતિમાં તરતો હતો તે શાંતિ રિવેકાનંદમાં નહોતી. રામકૃષ્ણનો આત્મા તે દેહનાં બંધન છોડી તેની પાર રહેલા, સત્ત્વને અસત્ત્વના બેદથી પર એવા, અતિવિચાળ પ્રદેશ સુધી પહોંચી મર્યો હતો. તેમણે કહેલું:

‘બ્રહ્મ તો સત્ત્વ અને અસત્ત્વ, સારું અને નકારું એ બેદથી અલિપ્ત છે. તે દીવાના અજ્જવાળા જેવું છે. એ અજ્જવાળા વડે તમારાથી શાસ્ત્રો વાંચી શકાય; પણ તમે ધારો તો એ જ અજ્જવાળામાં તમે ખોટી સહી પણ કરી શકો....જગતમાં ને કંઈ પાપ, ખૂરાક કે દુઃખ જેવામાં આવે છે તે સર્વ આપણે માટે, અર્થાત્ જીવને માટે, છે. બ્રહ્મ તો એ બધાથી પાર ને તેનાથી પર છે. એનો મૂરજ ખૂરાક તેમજ બધા માણસો પર પોતાનો પ્રકાશ નાંખે છે. ૨૯ મને લાગે છે જગતની હકીકતો જેવી દેખાય છે તેવી તમારે સ્વીકારવી રહી. પ્રજ્ઞની કળાનો પાર પામવાનું માણસનું મનું નથી. ૩૦ હું જોઉં છું કે આ ત્રણે એક જ પદાર્થ છે—યસત્ત્વં પશુ, તેનો વધ કરવાનું લાકડું, અને વધ કરનાર માણસ....અહાહા, હેવું દરેક !’ ૩૧

હા, આ દર્શનમાં મહાસાગરના જેવી કઠણ બળ્યતા છે, વીર-વાન અને પરાક્રમી એવા સર્વ જીવો એ મહાસાગરમાં વખતોવખત ડૂબકી મારે ને નવું જળ મેળવે એ સારું છે. રામકૃષ્ણે તેમના કેમળ હૃદયને તળિયે એ મહાસાગરનો અગંઠ ધુધવાટ અને તેની ખારાટ રાખ્યા હતાં એ સારી વાત હતી. પણ એમ કરવાનું સાધારણ મનુષ્યનું મનું નથી. એવાં માણસો કા તો પામલ મધ

જાય અથવા તો બચથી સ્તબ્ધ બની જાય. જાણ અને જીવનો સમન્વય કરી શકાય એટલું જળ એમનામાં હોતું નથી. એમનો જીવનદીપ પ્રગટ ન જાય તે માટે, ‘સંનિયદાનંદરૂપી સાગર ઉપર મૂકેલો અદ્ભાવરૂપી દંડ સાચવી રાખવો જોઈએ.’ એ દંડ કદાચ ‘પાણી પર દોરેલી રેખા’ ઉપરાંત વધારે કંઈ જ ન હોય, પણ ‘જો તમે એ દંડને લઈ લો, તો અખંડ મહાસાગર સિવાય બીજું કંઈ જ રહેતું નથી.’^{૧૦૨} એટલે માણસને આવનારી ચક્રી મામે રક્ષણરૂપે આ દંડને રહેવા દો. ઈશ્વરે પોતે તેના અકબરિયા ખાતાં બાળકો માટે દેહારૂપે આ આભાસ આપેલો છે. છતાં એ બાળકો ઈશ્વરના જરાયે મટી જતાં નથી કે ઓછા થતાં નથી. દેહલાકે રામકૃષ્ણને ચિંતાપૂર્વક પૂછેલું: ‘મહારાજ! સોડકંના ન બેઠો સાક્ષાત્કાર જોમણે કયો હોય એવાની વાત આપે કરી.પણ જોમણે એવો સાક્ષાત્કાર ન કયો હોય, “તું તે હું નથી, છતાં હું તને ખોળું છું,” એમ જોઓ કહેતા હોય, તેમની શી અતિ થાય ?’ એનો રામકૃષ્ણ સરિખત ઉત્તર આપેલો: ‘ઈશ્વરને તું કહો કે સોડકમ કહો, એ સરખું જ છે. જે માણસો એને તું કહીને એ રીતે એનું દર્શન કરે છે તેમને એની સાથે અતિશય સુંદર સંબંધ બંધાય છે. એ સંબંધ જૂના વિશ્વાસ નોકર અને તેના શેઠના જેવો છે. જાને જેમ જેમ ધરડા થતા જાય છે તેમ તેમ શેઠ તેના મિત્ર નોકર પર વધારે ને વધારે આધાર રાખવા લાગે છે.....શેઠ પોને કોઈ પણ મંઝીર વસ્તુ હાથમાં લેવા માગે તેને વિષે તે નોકરની સલાહ પૂછે છે...., એક દિવસ શેઠ તેનો હાથ પકડે છે, ને તેને પોતાના સિંહાસન પર મેસાડે છે. નોકર મૂંઝાવે છે ને કહે છે: “શેઠ, આ શું કરો છો ?” પણ શેઠ તેને સિંહાસન પર પોતાની જોડાએડ ઝાલી રાખે છે ને કહે ય: હે પ્રિયતમ, તું ને હું એક જ છીએ.’^{૧૦૩}

રામકૃષ્ણ દરેક સિંબની દષ્ટિમર્પદા જોઈને તે પ્રમાણે પોતાના

વિચારોમાં ધટતી બાલિકા હંમેશાં કરી શકતા; અને તેઓ માનવ આત્માના ક્ષણભર સમતોલપણને। નાશ ન કરતા, એટલું જ નહીં પણ એમાં જે તરફે સમાયેલા હોય તેને વત્તાઓછા પ્રમાણ અનુસાર કમચઃ જોઈવીને એ સમતોલપણ રચાપવાની કાળજી રાખતા. તેઓ દરેક માણસના સ્વભાવ અનુસાર પોતાની પદ્ધતિમાં એટલે સુધી ફેરફાર કરતા કે તેઓ પરસ્પર ઊંડા વિચારો ધરાવતા એવો ભાસ દેટલીકવાર થયા વિના ન રહે. દેવદૂત જેવા યોજાનંદના સ્વભાવમાં હદ બહારની બનાઈ હોવાથી તેઓ બૂધ કરી બેસતા; તેમને રામકૃષ્ણે શક્તિ કેળવવાને બોધ આપ્યો ને કહ્યું: 'બક્ત મૂરખ હોય તે ન ચાલે.'

તેમને આત્મરક્ષા કેમ કરવી તેની ખબર ન હોવાથી ગુરુએ તેમને કપડો આપ્યો. બીજી બાજુ નિરંજનનાં હિંસક સ્વભાવના હતા. તે શત્રુ સામે ધસી જવા કે અપમાન કરનાર પર ધુમલો કરવા હંમેશાં તૈયાર રહેતા. તેમને ગુરુએ ઇંગ કરનાર સામે પણ સૌમ્ય ને ક્ષમાશીલ વૃત્તિ કેળવવાનું કહ્યું. 'શરાતનવાળા' શિષ્યોમાં તેઓ દેટલીક નમણાઈ-એ નભાવી લેતા; કેમકે એની કાયમની અસર એ માણસો પર થાય એમ નહોતું. પણ એ જ નમણાઈએ નમણા શિષ્યોમાં હોય તે તેઓ સાખી લેતા નહિ. દરેક માણસમાં પ્રતિક્રિયાનુ બળ દેટલું છે એની મજબૂતરી તેઓ અચૂક કુનેહથી કરી શકતા.

જે માણસ નિરંતર પરબહાનો સ પક' અનુભવે છે, અને મામાન્ય જીવનના વ્યવહારથી પર રહે છે, તેનામાં રોજરોજના વહેવારની હજારો આંટીધૂટીઓ સમજવાની ને તેની ગામતમાં માણસોને દોર-વણી આપવાની શક્તિ ન હોય, એમ મનાવ એમાં નવાઈ નથી. પણ રામકૃષ્ણની જાગતમાં તો એથી બિચટી વાત સાચી 'હતી માયાના અધનમાંથી તેઓ મુક્ત થયા એને લીધે સૌથી પહેલાં તો એમાં પૂર્વ-ઝેલો, ઝનૂન, અને હૃદય ને મનની સ કુચિતતાથી અંધારીઓ દૂર

માર્ગ પર ચાલતો હોય ત્યારે કૂતરા ને બીજાં જનવરોનું ટાળું હંમેશાં તેની પાછળ પાછળ જાય છે ને કિંકારી કરી મૂકે છે. છતાં હાથી પાછું વાળીને જોતો નથી, ને ચોતાને રસ્તે ચાલ્યો જાય છે. હવે ધાર કે કોઈ પીડ પાછળ તારી નિંદા કરે છે, તો તું શું કરે ?

નરેન્દ્ર (તિરસ્કારથી) : હું તો એમ જ માનું કે મારી પાછળ રસ્તાનાં કૂતરાં જાય છે.

રામકૃષ્ણ (હસીને) : ના, બાપ ! એટલે સુધી જવાની જરૂર નથી ! યાદ રાખ કે ઇશ્વર જડ તેમજ ચેતન વસ્તુમાત્રમાં રહેલો છે. એટલે વસ્તુમાત્ર પ્રત્યે આપણે આદર રાખવો જોઈએ....માણસો સાથેના સંસર્ગમાં આપણાથી એક જ વાત જની શકે એવી છે; તે એ કે સંજ્ઞાનનો જ સંજ કરતો, ને દુર્જ્ઞાનનો સંજ તજવો. વાદમાં પણ નારાયણનો વાસ છે જ. પણ એનો અર્થ એવો નથી કે આપણે વાદને જોઈ હાથ નાંખીને તેને આપણી છાતી સરસો ચાપવો ! (શિષ્યો હસે છે.)

નરેન્દ્ર : જો કુદ લોકો અપમાન કરે તો શું માણસે થૂપ રહેવું ?

રામકૃષ્ણ : એક ખેતરમાં ઝાવાળિયાના છોકરા માથે ચારતા હતા. તે ખેતરમાં એક બધંઠર ને ઝેરી સાપ રહેતો હતો. એક દહાડે એક ઘઘચારી એ રસ્તે નીકળ્યો. ઝાવાળિયાના છોકરા દોડતા દોડતા એની પાસે જઈ કહેવા લાગ્યો : ' મહારાજ, એ રસ્તે જસો નહીં. ત્યાં મોટા સાપ રહે છે ! ' ઘઘચારીએ કહ્યું : ' મને તમારા સાપનો ડર નથી. હું મન્ત્ર જાણું છું, એટલે મને કશી ઇજા થવાની નથી. ' એમ કહી તેણે ચાલવા માંડ્યું.... સાપે એને જોયો, ને તે ફેંજી જગ્યા કરીને તેની તરફ આગ્યો. ઘઘચારીએ મંત્ર બોલ્યો, એટલે સાપ તેના પગ આગળે નિર્જળ થઈને કીડાની જેમ પડી રહ્યો. ઘઘચારીએ કહ્યું : ' અથા, તું આમ પરહિંસા સા માટે કરે છે ? આવ તને મંત્ર આપું.

તેનો જપ કરવાથી તારા મનમાં પ્રજ્વળિતનો હિંદુ થશે, છેવટે તને પ્રજ્વળિત દર્શન થશે; અને પછી પછી તને હિંસા કરવાનું મન થશે નહીં.' એમ કહી તેણે સાપના કાનમાં મંત્ર ઉચ્ચાર્યો. સાપે નમસ્કાર કરી કહ્યું: ' મહારાજ, મારે મુક્તિ મેળવવા શું કરવું ? ' શુરુ કહે: ' આ મંત્રનો જપ કરવો, ને કોઈ પ્રાણીની હિંસા કરવી નહીં ' તું ક્યારે રીતે વર્તે છે એ જોવા હું ફરીવાર આવી ચડીશ ' એટલું કહી શુરુ મહારાજ આજ્ઞા અર્થાત્... આ વાતને દિલસે વીતી ગયા. ગોવાળિયાના છોકરાઓએ જોયું કે સાપ હવે કોઈને કરડતો નથી તેઓ તેને પથરા મારે, તોપણ સાપ ફફડાડે ન મારતાં કીડાની પેઠે પડી રહેતો. એક દિવસ એક છોકરાએ તેની પૂછડી પગડી તેને ખૂબ વીંક્યો ને પછી પથરા પર અનેકવાર જોરથી પછાડ્યો. સાપના મોંમાંથી લોહી નીકળી પડ્યું. તેને મરી ગયેલો. માની છોકરાઓ તેને મૂળીને આવતા થયા રાતે સાપને બાન આપ્યું, તે ધીરેધીરે ધસડાતો પોતાના દરમાં ગયો, તેનું સરીર કચ્ચરધાણ થઈ ગયું હતું થોડા દિવસમાં તે મુકાબને હાડપિંજર થઈ ગયો ધણી દિવસ પછી જ તે ધસડાતો ધસડાતો ખોરાક શોધવા દરેક બહાર આવતો ગયો છોકરાઓની બીકને લીધે તે રાતે જ બહાર નીકળતો. સાંજે પાસે મંત્ર લીધા પછી તેણે કોઈ પણ જીવની હિંસા કરવી કોડી દીધી હતી, માટી પાંદડાં ને ઝાડ પરથી પડેલા ફળ ખાઈને તે નિર્વાહ કરતો. ડેટનેક વખતે પેલો ધનિયારી પાછો આવ્યો તેણે જમ્યા માપની ખોળાખોળ કરી જોઈ. છોકરાઓએ કહ્યું ' સાપ તો મરી ગયો. ' સાંજે ને નવાઈ લાગી. તેને ખજર હતી કે પ્રજ્વળિત નામનો જે મંત્ર સાપ જપતો હતો તે સિદ્ધ ન થાય ત્યાં સુધી, એટલે કે કચ્ચરનું દર્શન ન થાય ત્યાં સુધી મોત આવી જ ન શકે તેથી તેણે ફરી શોધ શરૂ કરી. અને સાપને અનેકવાર નામ દઈને ખોલાવ્યો. સર્વે દરમાંથી નીકળી શુરુને પ્રજ્ઞામ ક્યો. તે પછી એની વચ્ચે આ પ્રમાણે સંવાદ થયો.

મહા ગા. આ રીતે તેમને પૂરેપૂરી છટકી ને નિખાલસપણે કાઢને વિષે આદર ધરાવવામાં નાતું વિદ્યન દૂર થયું, એને લીધે તેઓ સર્વ વસ્તુઓ ને સર્વ મનુષ્યો વિષે દારમબધાં સહભાવથી આંક બાંધના. મોકે. દિસના જેવા તેમના સંવાદોમાંના એકાદ આજે પણ કાઢ થોતાને આશ્ચર્ય ઉપજાવે. એમાં જે કટાક્ષનો અંશ છે, જે હર્ષભર્યો વિનોદ છે, તેની અસર તાજગી ઉપજાવે છે. જંબાળના ભાવનાપૂર્ણ વાતાવરણમાં આ વસ્તુએ જીવાન માણસોનાં મન પર જેવડી અસર કરી હોવી જોઈએ, કેમકે તેઓ હંમેશાં ભાવનાના વહેણમાં તણાઈ જવાને તૈયાર હોય જ. આ પ્રકારનાં જે ઉદાહરણ કું અહીં આપીશઃ એક હાથીની વાત, ને બીજી સર્પની. પ્રવેલી વાતમાં રામકૃષ્ણે, રમણ કટાક્ષ વડે, તેમના શિષ્યોને એતવણી આપી કે દિસા અને સંપૂર્ણ અપ્રતિકાર એ બે છેકાથી તેમણે રહેવું. બીજી વાતમાં તેઓ એ કટાક્ષ પોતાની ઉપર જ વાળતા દેખાય છે. અહમ્મ અને નૈશ્કર્મ્યનાં જોખમ તેમણે જોયાં હતાં; તેનાથી જીવાન માણસોને સર્વવ્યાપી ધ્વંસરનો નશો ચડવાનો સંભવ રહે છે એમ તેઓ જોઈ શક્યા હતા; એટલે, એ ધ્વંસરની હસ્તી આપણામાં ને આપણી આસપાસના વાતાવરણમાં ફેટલે અંશે છે, ને તેનાં રૂપો અને તેના નિયમોનો ચડતો-છીતરતો ક્રમ હવે છે, એ તેમણે વિનોદ સાથે જતાવ્યું.

હાથીની વાત

એકવાર એક વનમાં એક સંત પુરુષ રહેતા હતા. તેમને અનેક શિષ્યો હતા. એક દહાડો તેમણે એ શિષ્યોને આ પ્રમાણે ઉપદેશ આપ્યો: 'પ્રાણીમાત્રમાં નારાવણુનો વાસ છે. માટે જનતના દરેક પ્રાણીને આર્પણે પૂજવલાવે નમસ્કાર કરવા.' એક દિવસ એમનો એક શિષ્ય હોમને માટે લાકડાં લેવા ગયો. તેનામાં એણે એકાએક જૂમ સાંભળ્યા: 'નાસી જન્મે ! નાસી જન્મે ! ગડિ હાથી આવે છે.'

શુરુ અને તેમનાં બાળકો

લોકોએ તરત જ નાસબાગ કરી મૂકી પેલો શિષ્ય એકલો નાઠો નહોતો. તેણે વિચાર કર્યો: 'હાથી પણ નારાયણનું જ એક રૂપ છે. તો પછી મારે નાસવું શા માટે?' એટલે એ તો હતો ત્યાં જ બેસી રહ્યો. તેણે હાથીરૂપી નારાયણને નમસ્કાર કર્યા, ને તેની રત્નિત્રિ જાણ માંડી. હાથીના મહાવતે જૂમ પાડી: 'અધ્યા, નાસી છૂટ! નાસી છૂટ! .. છતાં શિષ્ય એક ડગલું પણ ખસ્યો નહોતો. હાથીએ તેને સૂંઢ વડે પકડીને દૂર ફેંકી દીધો. અબાગી માથુસ બેબાન બનીને સુનમૂન પડી રહ્યો. તેનું સરીર કંકરડાઈ ગયું હતું, ને તેમાંથી લોહી વહેતું હતું. શુરુને આ બનાવની ખબર પડી, એટલે તેઓ બીજા શિષ્યોને સહ તે ઠેકાણે ગયા ને પેલાને ઘેર હિપાડી આણી તેની સારવાર કરી. તેને એતન આંખું ત્યારે પૂછ્યું: 'મહાવતની જૂમ સાંભળી છતાં તું નાસી કેમ ન ગયો?' જુવાન શિષ્યે જવાબ આપ્યો: 'આપે હિપદેશ આપ્યો છે કે નારાયણ સર્વ જીવતાં પ્રાણીમાં વાસ કરે છે. મેં વિચાર કર્યો કે હાથી એ પણ નારાયણ જ છે. એટલે હું એ જગાએથી ખસ્યો નહોતો.' શુરુએ કહ્યું: 'બાહ્ય, હાથીરૂપે નારાયણ તને દેખાયા એ તો ખરું, પણ મહાવતરૂપી નારાયણે તને નાસી છૂટવાનું કહ્યું તે તો કેમ માન્યું નહોતો? નારાયણ વરતુમાનમાં વાસ કરે છે એ વાત સાવ સાચી છે. પણ એ જો હાથીરૂપે દેખાય છે, તો મહાવતરૂપે પણ કેમ ન દેખાય? છતાં તું એની જૂમ સાંભળી કેમ ખસ્યો નહોતો તે કહે.' ૩૪

હવે એક બીજો સંવાદ આપું. એ સંવાદ રામકૃષ્ણને જુવાન વિવેકાનંદ જોડે થયેલો, ને તેમાં કેટલોક કટાક્ષ પણ છે.

સર્પની વાત

૬

રામકૃષ્ણ (સરિમત): તને શું લાગે છે, નરેન્દ્ર ૧૮૫૫ સંસારી લોકો ધણીવાર પ્રજ્ઞાનક્રાંતિ વિષે ધણાં કડવાં વેણુ કાઢે છે. હાથી રાજ-

બ્રહ્મચારી: કેમ હે તને ?

સાપ: ઇશ્વરકૃપાએ સારું છે, શુરુ.

બ્રહ્મચારી: ત્યારે તું સાત સુકાષ્ઠ ગયેલો કેમ દેખાય છે ? તને થયું છે શું ?

સાપ: શુરુ, આપે આજ્ઞા કરી તે માનીને હું કોઈ જીવની દિશા કરતો નથી. પાંદડાં ને ફળ ખાઈને રહું છું. તેથી કદાચ હું સુકાયો હઈશ.

બ્રહ્મચારી: માત્ર ખોરાક જલ્દવાથી તારા આવા હાલ થાય નહીં. બીજું કંઈ કારણ હોવું જ જોઈએ. યાદ કરીને કહે મને !

સાપ: હા....ઓહોહો !...ખરી વાત....હવે મને ચોકસ યાદ આવી છે. એક દહાડો ગોવાગિયાના ઓઠરાઓએ મને બહુ માર્યો હતો. તેમણે મારી પૂંછડી પકડી મને પથરા પર બહુ જોરથી ધણીતાર પગડેલો. બિચારા ઓઠરા ! મારામાં ટેલો ફેરફાર થયો હતો એની એમને ખબર નહોતી. હું કોઈને કરડવાનો નથી એ તેઓ શી રીતે જાણી શકે ?

બ્રહ્મચારી: કેવો બેવકૂફ ! કેવો પામલ ! તું આવો મૂખ કયાંથી ? તને તારા સત્તુઓએ આટલો સતાવ્યો છતાં તને તારો બચાવ કરતાં ન આવડ્યું !...મેં તો તને ઇશ્વરનાં સરજેલાં પ્રાણીને કરડવાની ના કહી હતી. પણ તને મારી નાંખવા આવ્યા તે ઓઠરા સામે તારે ફૂંકાડો તો કરવો હતો ! એટલાથી એ ડરી જત.

આ વાત કહી રામકૃષ્ણે આખ મચકારી શિષ્યોને કહ્યું:

‘ એટલે તમારે ફૂંકાડો તો રાખવો....પણ કરડવું નહીં !... માણસ સમાજમાં રહેતો હોય, ખાસ કરીને નામરિક હોય ને - ઓઠરનો બાપ હોય, તો તેણે પોતાનો બચાવ કરવા સારું બૂરાઈને

સામનો કરવાનો દેશાવ તો કરવો જ જોઇએ. પણ તેણે એટલી
-કાળજી રાખવી જોઇએ કે જૂરાઇતો બદલો જૂરાઇથી ન જ વળાય.'

આ છેલ્લો નુસખો વહેનાર અને નીતિની દૃષ્ટિએ હિતમ
-કે એમ મારાથી એકડકપણે નહીં કહી શકાય. પણ આ વાત કહેનાર
-આત્મચાનીનું કંટાક્ષવાળું સ્મિત તો હું સાચવી જ રાખીશ.
માણસનાં કર્મોનું નાવ જોખમમેર ઝોનાં ખાય છે ને સામસામા
વામરાથી હડસેમાઇને એક કાંઠાથી બીજા કાંઠા તરફ ખમકાય છે; એ
એ સામસામા છોડા વચ્ચે વ્યવહારશુદ્ધિનો મત રજૂ કરવો, ને એમ
કહીને નાવનું સમલોભપણું પાછું લારવું,—એ મૂળે રામકૃષ્ણની પદ્ધતિ
હતી, એમ જ આપણે માનવું રહ્યું.

એટલું દેખીતું છે કે તેઓ અહિંસાનું આચરણ તો ગાંધીના
-જેટલું જ કરતા તેમણે ખાસ કહેલું કે એકલા માણસને વિષે નહીં
પણ જીવમાત્રને વિષે અહિંસા પાળવી જોઇએ. ૭૧

પણ એમનામાં વિનોદરતિ. તથા એકીસાથે અનેક વિષયોને
પડોંચી વળવાની શક્તિ ગાંધી કરતાં વધારે હતી. તેઓ એક ચોક્કસ
નિયમ બતાવવાની છંદબદ્ધ કળી રાખતા નહીં, પણ આખના
પલકારામાં ફેર્લ સવાવની અનુકૂળ ને પ્રતિકૂળ બાબતો વિચાર કરી
લેતા. આર્તુ પરિણામ એ આબુ કે માખાના આ જગતમાં બહા વિષે
આટલો આવેશપૂર્ણ અનુરાગ ધરાવનાર આ પુરુષના મનમાં મધ્યમ
માર્ગ કયો તેનું સક્ષમ બાન હતું વળી તેઓ, માતાની પેઠે, આકાશમાં
જીવોડપી પતંગ અમાવતા તો ખરા, પણ એ પતંગોને ઉઠ જીડી
જવાતી ઘડી જો ન આવી હોય તો તેમને વ્યવહારશુદ્ધિથી દોરી વડે
ધરતી પર હંમેશાં પાછા લાવતા.

એમણે શિષ્યોને સંસારમાં જ રાખ્યા, એટલા માટે કે તેઓ
-સંસારને સફૂપદેશ આપે; પણ પહેલાં તો એ શિષ્યોએ પોતે જાન

મેળવવું રહ્યું—તેમણે પોત ના સ્વરૂપનું, આસપાસનાં બીજાં માણસોના સ્વરૂપનું, તથા એ સર્વમાં બાપી રહેલા પરમાત્માના સ્વરૂપનું જ્ઞાન મેળવવું રહ્યું. એમાંના ધણીખરાએ આ જ્ઞાન પરિશ્રમપૂર્વક, ધીમે ધીમે, ને સતત પ્રગતિ કરીને જ મેળવ્યું; કેમકે આ જ્ઞાન તેમણે પોતાના પુરુષાર્થને બળે મેળવવાનું હતું, જોકે એમાં પિતાતુલ્ય શુરની મદદ જોઈએ ત્યારે અવશ્ય મળી શકે એવી હતી; પણ જે કામ એમના પોતાના સંકલ્પબળથી કરવાનું હતું તેમાં શુર એને બદલે પોતાનું સંકલ્પબળ વાપરતા નહીં; શિષ્યોનો પગ લપસી જાય તો તેમને મદદ કરવાને શુર હાજર રહેતા એટલું જ. જ્ઞાનની પ્રથમ અવસ્થાએમાં શિષ્યો પોતે આત્મવિકાસના કાર્જધાર હતા; અને એ અવસ્થાએમાં એમની સંકલ્પશક્તિને ધારી રીતે વાળવા મારે, થોડાક અપવાદ બાદ કરતાં, શુર વચ્ચે પડવાની ના પાડતા. ^{૭૭} તેઓ તો ફક્ત પોતાના અંતરમાં રહેલા સૂક્ષ્મ વડે તેમને પોષણ આપતા, ને એ રીતે એમની શક્તિ દસમણી વધતી. સામાન્ય રીતે શુર વચ્ચે પડતા તે શિષ્યોના આદેહજીની અતિમ અવસ્થામાં, જ્યારે શિષ્યો પોતાના સ્વતંત્ર પુરુષ થઈને બળે મહાનગીથી ચડીને ચઢાણના છેક શિખર સુધી પહોંચવા આવ્યા હોય. એ વખતે શુર પ્રજ્ઞાન અથવા સાક્ષાત્કારનો મેલો આચ્છેદો આપવાનું કબૂલ કરતા. ઈશ્વરકૃપાની વીજળીના ચમકારાની પેઠે એક નાનકડી વસ્તુ—એક શબ્દ, એક દૃષ્ટિપાત, એક સ્પર્શ—જસ યદ્ જતી. છેક નિરિરાજના શિખર પાસે પહોંચવા આવેલા ને તૈયાર થઈ રહેલા, શિષ્યોનાં જ મન પર આ નાનકડી વસ્તુ પડવા પામતી. એને લીધે કંઈ નવા જ્ઞાનનો આવિષ્કાર થતો એમ નહીં, ^{૭૮} તેમણે જે કંઈ જ્ઞાન અગાઉ મેળવ્યું હતું, જ્ઞાનનો જે જંડાર તેમણે ધીરેધીરે કરીને એકઠો કર્યો હતો, તે જ એક ઝંકારામાં જીવંતોગમતો ને હાજગહજૂર બની જતો. એ પળે તમને સાક્ષાત્કાર માય છે કે તમારી પેઠે વસ્તુમાત્ર પર ઈશ્વરમાં જ વાસ કરે છે તમે જીતમાત્રની.

સંકલ્પશક્તિ ને તેમના અંતરાત્મા જની બાજો છે. તમારી ઇચ્છા તે આપના વિચારની ઇચ્છા જની બાજ છે." ૩૯

આ સાક્ષાત્કાર એ હેવટનો ટપો હતો; કેમકે આ અવસ્થાની દર્શનની પેઠી પર પરમ સાક્ષાત્કાર—નિર્વિકલ્પ સમાધિમાં પ્રાપ્ત કરેલું કેવલ્ય પડેલું હતું. પણ એ તો એવા માણસેતે માટે અનામત રાખેલું હતું જેમણે પોતાનું જીવનભર સિદ્ધ કર્યું હોય; એ અન્તિમ આનન્દ હોય તેનો હિપબોગ કરવાની મનાઈ હતી; કેમકે, ખુદ રામ-કૃષ્ણના જેવા થોડાક અપવાદ્વચ દાખલા બાદ કરતાં, આવા માણસો કદી સંસારમાં પાછા ફરવા પામતા નહીં. શિષ્યોની વિનંતી છતાં રામકૃષ્ણ તેમને આ આનંદનો આસ્વાદ લેવાની રજા આપતા નહીં; તેઓ માનતા કે શિષ્યોએ હજુ એ અધિકાર પ્રાપ્ત કર્યો નથી. તેમને બરાબર ખબર હતી કે આવી 'મીઠાની પૂતળીઓ' ને પેલા મહા-સાગરનાં પહેલાં જ 'મેળવ'નો સ્પર્શ થતાંવાત તેઓ સાગરના પાણીમાં ઓગળી જશે. એક ને અદ્વિતીય એવા પરમ સત્ તત્ત્વ જોડે કેવલ્ય પ્રાપ્ત કરવા ઇચ્છનારને ત્યાંથી પાછા ફરવાની દિઠિટ મળે તો એ અમત્કાર જ બધામ.

તથા શિષ્યોને આ સંસારમાં હિપાન્ત્ય (એક હેલીની પહેલાંની) અવસ્થાએ રહેવું પડતું. એક હેલી અવસ્થા એ જેમાં જૂતમાત્ર સાથે એકત્વનો સાક્ષાત્કાર થાય છે. ૪૦ ખરું કહીએ તો, આ હિપાન્ત્ય અવસ્થા તે પ્રજ્ઞાન અથવા દર્શનની એવી અવસ્થા છે જે મેળવવાની ઇચ્છા ને આશા આપણે સદૃ રાખી શકીએ. એ અવસ્થાએ આપણે પહોંચવાની, તથા ત્યાં પહોંચવામાં બીજાઓને મદદ કરવાની, શક્તિ આપણુ સદૃમાં પડેલી છે.

આપણે, પશ્ચિમના જે મુક્ત આત્માઓએ, જ્ઞાન અથવા શક્તિ દ્વારા, જીવમાત્રના એકત્વનો સાક્ષાત્કાર કર્યો હોય છે તેઓ પણ

અનાથી ખીજું શું કરીએ છીએ? એ જ આપણા પોતાના પુરુષાર્થનું સતત ધ્યેય, આપણને આગળ વધવા ધોધનારી ધમશ, આપણી ઊંડી શ્રદ્ધા નથી શું? આ શ્રદ્ધાને બળે આપણે જીવીએ છીએ. એ શ્રદ્ધાને આધારે, આપણે માણસ માણસ વચ્ચેના દ્વેષનાં લોહિયાળાં પાણી પર ચઢને પસાર થઈ જઈએ છીએ છતાં આપણાં પત્રનાં તળિયાં સુધાં ખરડાનાં નથી. સર્વ રાષ્ટ્રો, પ્રજાઓ ને ધર્મો વચ્ચે વહેલું મોડું ઐક્ય રચાવા પામશે, એ આપણી ઇચ્છાનો તથા આપણી ઊંડી પ્રતીતિનો એકમાત્ર વિષય નથી? આપણે, બહે અભણતાં પણ, આ બાબતમાં રામકૃષ્ણનાં સિદ્ધિઓ નથી?

ટિપ્પણી

૧. ત્રીજી અવસ્થા: અર્ધો સસારી ને અર્ધો સાધુ એવા માણસોની અવસ્થાને સત ક્રાન્તિસે આ નામ આપ્યું હતું. સસારમાં રહેતા માણસો એમાં કાબજ થઈ રહેતા (ને હજી થઈ રહે છે.)

૨. રામકૃષ્ણકથામૃત.

૩. રામકૃષ્ણચરિત્ર.

૪. રામકૃષ્ણકથામૃત.

ધનિક દેવના કરતાં આ ખેડૂતના દીકરાને જીવનની જરૂરિયાતો વિષે વધારે ખબર હતી. તેઓ એ પણ જાણતા હતા કે જો કોઈ મરીત મજૂર આજસુ બકતની પેઠે કલાકો સુધી ખ્યાન ધરવાને બદલે દિવસમાં એક જ વાર ઈશ્વરને વિષે વિચાર કરે તો તેમાં વધારે પુણ્ય છે.

રામકૃષ્ણ જે જી હા અર્થવાળી ને રમણ વાતો કહેતા તેમની એક આ પ્રમાણે છે: 'એક દહાડો નારદને વિચાર આવ્યો કે સૌથી પુણ્યવાળી માથુસ કું છું. ભગવાને એમને કહ્યું: "પેલા ખેડૂતને જમને જીવો. એ તમારા કરતા વધારે પુણ્યવાળી છે." નારદ અથા. ખેડૂત સવારે જીકતી વખતે ને રાતે સૂતી વખતે હરિનું નામરમરણ કરતો; બાકી આખો દહાડો ખેતરમાં કામ કરતો. નારદને સમજ પડી નહીં. ભગવાને કહ્યું: "એક ખાસો તેવથી છલાછલ ભરેલો ભજ જાઓ, ને તે હાથમાં રાખીને આખું ગામ હરી આવો એટલું જોજો કે તેલનું એક દીપુ, પણ ઢોળાય નહીં." નારદે ભગવાનની આજ્ઞા માની. એક દીપુ પણ તેલ ઢોળાવા દીધા વિના પાછા આવ્યા એટલે ભગવાને પૂછ્યું: "તમે મારું રમરણ મારાથી શી રીતે ઘણ શકે? મારું જ્ઞાન તો તેલના ખાલા પર ચોરેલું હતું." આ રીતે ભગવાને નારદને સમજ પાડી કે પેલા ખેડૂતને પુષ્કળ કામ હોવા છતાં તે પ્રભુનું નામરમરણ ચૂક્યો નહીં, એટલે એની ભક્તિ કેટલી બધી જણાય! ' (શ્રી રામકૃષ્ણ ટીપ્પણ)

૫. રામકૃષ્ણકથામૃત.

૬. ત્રૈલોક્યનાથ સંવાદ સાથેના વાર્તાલાપ.

૭. કેશવ અને તેમના શિષ્યો સાથેના વાર્તાલાપ.

૮. આ જ પ્રકારની આ એક બીજી વાત છે:

એક ભલા ડોશીયા જુદા ઘરમાં, એટલે તેમણે જુદાવન જમ પ્રભુભજનમાં શેષ જીવન વ્યતીત કરવાનો વિચાર કર્યો. એનું કારણ તેમણે એ બજાવ્યું કે 'મને દીકરાની દીકરી પર એટલું બધું દેત છે કે ધેર રહીને ભજન કરું તો એ દીકરીના જ વિચાર મનમાં આવ્યા કરે.' રામકૃષ્ણે એમને જુદાવન ન જવાનું સમજાવતાં કહ્યું:

‘ તમારી પૌત્રી તેં સાક્ષાત્ શ્રીરાધિકા છે એ વિચારથી જો તમે
એને વિષે પ્રેમ કેળવશો, તો ઇંદાવનમાં રહીને જો લાભ મેળવવાની
પ્રવૃત્તિ તમે રાખો છો તે લાભ તમને આપોઆપ મળશે. તમે એને
આપારે લડાવો છો એટલા જ લાડ લડાવો; તમારું મન માને એટલું
એને ખવડાવો ને એટલા કપડાં પહેરાવો; પણ મનમાં હંમેશાં
એટલો વિચાર રાખો કે આ બધાં કર્મો દ્વારા તમે ઇંદાવનની દેવીની
પૂજા કરો છો. ’ (શ્રી રામકૃષ્ણ ટીચિંગ્સ)

આ રીતે તમારું જીવન વ્યતીત કરો, અને નિર્દોષતા ને
શાંતિમાં તમારા પ્રિય જનો પ્રત્યે પ્રેમ ધરાવો ! આનો અર્થ એ
છે કે એ પ્રિય જનો રૂપી પદદાની તજો તમે પ્રભુને જુઓ છો ને તેને
પાડ માનો છો.

૯. ‘ સૌથી અમલની વાત એ છે કે તમે બધે જમે તે રસ્તે
જતા હો, પણ તમારામાં સત્યને વિષે ધનસ દોષી જોઈએ, ધર્મર-
તમારા હૃદયની છાની વાતો જાણે છે; અને તમે ખોટો માનં સે
એની વિસાત નહોંજોવી છે; માત્ર તમારી નિષ્ઠા સાચી હોવી જોઈએ.
ધર્મર પોતે તમને સાચે માને પાછા લાભ આવશે. કેમ પણ માનં
સંપૂર્ણ નથી. દરેક જણ માને છે કે મારું ધર્મિયણ બરાબર માને
છે; પણ ખરું જોતાં એકે ધર્મિયણ ખરો વખત મતાવતું નથી. પણ
એને લીધે લોકોના કામમાં અંતરાય આવતો નથી. ’ (શ્રી
રામકૃષ્ણચરિત્ર)

૧૦. માતાની, અર્ધોત્ત ધર્મવરીની—કાલિની.

૧૧. ગિરિશચંદ્ર ઘોષનાં કેટલાક નાટકોનાં નામોમાંથી
અંગ્રેજીમાં બાપાંતરો થયાં છે. તેઓ જંગલના એક મોટામાં મોટા,
નાટકકાર ગણાય છે.

વિવેકાનંદના કહેવા પ્રમાણે રામકૃષ્ણના ઉપદેશનો સિદ્ધાન્ત આ
ક્રતો: ‘ પહેલાં ચારિત્ર કેળવો, પહેલાં આત્મનિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરો, પછી
પરિણામો તો આપોઆપ મળી રહેશે ’ (મામ મારટર)

૧૮. સરખાવો ‘ રામકૃષ્ણકથામૃત’માં આપેલી આ વાત.

૧૯. એ વસ્તુ ભમણાની હૃદય સુધી પહોંચતી.

‘ તમે જાણો છો હું શું જોઈ છું તે ? હું પદાર્થમાત્રમાં પ્રભુને
જોઈ છું. માણસો ને બીજાં પ્રાણીઓ અને માંસરૂપી વસ્તુ પહેરેલી
નાની નાની મૂર્તિઓ જોવા બાંસે છે; અને એમની અંદર વસતો
પ્રભુ એમનાં માથાં ને હાથપગ હલાવે છે. અને એકવાર આ કૃષ્ણ
દેખાશું: કેવળ એક પદાર્થ જ વિશ્વના બધા આકારો તથા પ્રાણી-
માત્રનાં રૂપ ધારણ કર્યાં છે—એક મીઠાનું ધર છે, એમાં બામ-
બગીચા, માણસો, માયો બધું મીઠાનું છે—મીઠું સિવાય બીજું
કશું જ નહીં.... ’ (રામકૃષ્ણાચામૃત)

‘ એક દિવસ મને એવું દર્શન થયું કે વસ્તુમાત્ર તે શુદ્ધ
આત્મા જ છે. મદિરનાં પાત્રો વેદી, માણસો, પશુ—બધાં જ શુદ્ધ
આત્મારૂપ ! હું પાગલની પેઠે દરેક વસ્તુ પર કૂલ વરસાવવા લાગ્યો.
મારી નજરે અહીં તે દરેક સ્ત્રીની મેં પૂજા કરી. ’

૨૦. ‘ રામકૃષ્ણકથામૃત’માં રામકૃષ્ણે આ પ્રશ્નની ચર્ચા
નિષ્પાલસપણે ને ખુલ્લા શબ્દોમાં, કથી ખોટી શરમ વગર કરી છે.

૨૧. રામકૃષ્ણકથામૃત.

૨૨. પશ્ચિમના કેટલાક સરસમાં સરસ કલાકારો ને ગરવામાં
ગરવા વિદ્વાનોએ—શકાબેર એવી અદારમી સદીમાં મુર્દા—પોતાના
કાર્યને વિષે જિંદગી પ્રકારની નિષ્કામ વૃત્તિ દાખવી છે. ગદ્ય અને
હરિસ જોવા અર્વિષ્ટ, તથા હાસ અને મોઝાર્ટ જેવા માનવી વિષય.

વાસનાથી બરેલા, માણુગોમા એ વૃત્તિ જોઈ મારા મનમાં પ્રથાસાનેા
લાવ બિપજ્યો છે; એ દરેક જણે પોતાના મરણ બાદ પોતાના
કાર્યનું શું થશે એ વિષે પૂરેપૂરી હિદાસીનતા બતાવી છે; રેસીનની
પેઠે, પોતાની સર્જનશક્તિનો પૂરો જીવાળ ચડેલો તે વખતે તેને
મૂઠ્ઠા મરણને બેટગા છે. હું તો એમ પણ કહેવાનું સાહસ કરું
છું કે માર્ક પણ માણસ આટલી જિંયાઈએ પહેલિયા વિના મહત્તા
પ્રાપ્ત કરી શક્યો જ નથી.

૨૩. 'સ્વ-પ્રેમ' સજ્જ પોતાના થંડ વિષેના પ્રેમના અર્થમાં
જ ચાપડેલો છે, એ કહેવાની જરૂર નથી.

૨૪. રામકૃષ્ણકથામૃત.

૨૫. 'તમે ઈશ્વરને જોધો છો' બલે, તેને માણસની અંદર
જીઓ! ઈશ્વર ખીજા ડોહ પદાર્થ કરતાં માણસમાં પોતાનું રૂપ વધારે
પ્રગટ કરે છે. સાચું જોતાં ઈશ્વર નરતુમાત્રમાં છે; પણ ખીજા વસ્તુ-
ઓમાં એની શક્તિ વર્તાઓછા પ્રમાણમાં પ્રગટ થાય છે. મનુષ્યકે
અવતરેલો ઈશ્વર એ દેહધારી ઈશ્વરનું સૌથી અધિક પ્રગટ રૂપ છે.'
(રામકૃષ્ણકથામૃત)

૨૬. 'માણસમાત્રમાં ઈશ્વરનું દર્શન કરવું એનું નામ પૂજું
જ્ઞાનની પ્રાપ્તિ' (એજન)

૨૭. આ ઉપરાંત રવાબી અસૌકાર્યદે લખ્યું: 'સામ નમ કક્ષાએ,
પ્રેમ અને સમભાગમાંથી સેવાનો જન્મ થાય છે. પણ.... આપણે
જ્યારે પીડાતી માનવજાતિને કેવળ વિવિધરૂપધારી ઈશ્વર તરીકે જોઈએ
છીએ ત્યારે આપણને એમ માલૂમ પડે છે કે માણુગોમાં ઈશ્વરનો વાસ
છે એવું જ્ઞાન તે સેવાનો હેતુ બની જાય છે, અને એવી સેવા ઈશ્વર-
સાક્ષાત્કારનું સત્ત્વ સાધન થઈ પડે છે.' (પ્રબુદ્ધ બારત, ફેબ્રુઆરી,
૧૯૨૮.) * દેશી બંધ 'નો જરાયે વિચાર કર્યા વિના, પીડિત માણસ

કદ પ્રાપ્ત છે એટલા ખાતર જ, તેને વિશે ગ્રંથ રાખવા ને તેની સેવા કરવી, એ વસ્તુ મને આથીયે અધિક સુંદર, આના કરતાયે શુદ્ધતર અને હિચ્છતર જાણે છે, એમ કહેવાનું સાદસ હું છું. ઈશ્વર-તત્ત્વના ચિન્તનમાં નિરંતર મગ્ન રહેવું એના કરતા ઈશ્વરતત્ત્વનું વિરમરણ થવા દેવાથી ઈશ્વરની વધારે સમાપ રહેવાય છે; કેમકે, રામકૃષ્ણે કહેલા અર્થમાં 'આસક્તિ'ના લેણ પણ અંશ કાપમ રહેવાનો અવકાશ આમાં નથી રહેતો.

૨૮. ૧૮૮૬ નો આ પ્રસંગ આગળ ઉપર આવશે. તે નજરે જોનાર સ્વામી સિવાનંદે મને જેવો કહેલો તેવો મેં આપ્યો છે.

૨૯. રામકૃષ્ણકથામૃત.

૩૦. ૩૧. ૩૨. એજન.

૩૩. સરખાવો મુખરણ: એજન.

૩૪. રામકૃષ્ણકથામૃત.

૩૫. નરેન્દ્ર એ વિવેકાનંદનું પૂર્વાગમનું નામ હતું.

૩૬. આ રહી બીજી કેટલીક સુંદર કથાઓ:

પહેલાં તો લખએ 'પદાર્થમાત્રમાં ઈશ્વર' વિષેની આ સુંદર વાર્તા (રામકૃષ્ણકથામૃત) :

'એક મઠ હતો. તેના સાધુ રોજ બિક્ષા માગવા જતા. એક દિવસ એક સાધુ બિક્ષાએ નીકળેલો, તેણે એક મરીન માણસને નખત માર મારતા એક જમીનદારને જોયો.... તે વચ્ચે પડ્યો.... જમીનદારે ડોપાષમાન થઈ પોતાનો ક્રોધ આ સાધુ તરફ વાળ્યો, તે તે જોમાન થઈ ગયો એટલો માર એને માર્યો. બીજા સાધુએને આ વાતની ખબર પડી, એટલે તેઓ દોડતા દોડતા આવ્યા; તેમણે પેલા સાધુના બેલ પર પડેલો જોયો, એટલે એને ધીરેથી છઠ્ઠાવી માર્યા બહાર

જઈને પંચારીમાં સુવાડ્યો. તેની આસપાસ બેસી સાધુઓ વીસે મોઢે એને પવન નાંખવા લાગ્યા. એક જણે ધીરે રહીને તેના મોંમાં દૂધ રેડ્યું. ટેટલીકવારે પેલાને શુદ્ધિ આવી, એટલે તેણે આંખ ઉઘાડી આસપાસ નજર નાંખી. તે બીજા સાધુઓને જોળખી શક્યો છે કે કેમ એ જાણવા એક સાધુએ તેના કાનમાં ખૂમ પાડીને પૂછ્યું: 'ભાઈ, તમારા મોંમાં દૂધ કેણે રેડ્યું?' સાધુએ ધણે હળવે સાહે જવાબ દીધો: 'ભાઈ, જે જમવાને અને માર માથે હતા તેણે પોતે જ મારા મોંમાં દૂધ રેડ્યું.'

આ એક બીજી વાત (શ્રીરામકૃષ્ણચરિત્ર):

જીવાન કાલિયરથુ માછલી પકડવા જતો. તેને ઠાકુરે (ચુરહેવે) 'પૂછ્યું': 'તું આટલો કૂર કેમ થાય છે?' કાલિયરથે જવાબ દીધો: 'હું કશું ખોટું કરતો નથી. આપણે સહુ આત્મા છીએ, અને આત્મા અમર છે, એટલે હું ખરેખર તો માછલીઓને મારતો જ નથી.' તેને ચુરહેવે કહ્યું: 'દીકરા, તું તારા મનને છેતરે છે. જે માણસે સાક્ષાત્કાર કયો હોય (અર્થાત્ જેણે પોતાના અંતર્વાસી ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર કયો હોય) તે બીજા પ્રત્યે કદી કૂર થઈ જ ન શકે. તેના ચરીરથી એવું કામ થાય જ નહીં. એને તો એવો વિચાર પણ ન આવે.'

(રામકૃષ્ણ પોતે એવી સ્થિતિએ પહોંચ્યા હતા કે તેમને પૂજા મારે બગીચાના ઝાડ પરથી ફૂલ તોડવાનું પણ મગતું નહીં.)

છેવટે, સ્વામી ચરકાનંદે નોંધેલા નીચેના હૃદયરપથી પ્રસંગ જાણ્યો હતો.

'એક દિવસ (૧૮૮૪માં) રામકૃષ્ણ સિંધો જોડે વાતો કરતા હતા, તે વૈષ્ણવધર્મના આવસ્થાક સિદ્ધાંતો સમજાવતા હતા. એમાં એક સિદ્ધાંત 'જીવમાત્ર પ્રત્યે દયા'નો છે. રામકૃષ્ણે કહ્યું:

‘આ વિશ્વના માલિક કૃષ્ણ છે. એ વાત અંતરના ઢોડાણમાં સમજો, અને પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા રાખો.’ પછી, ‘પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા રાખો,’ એ શબ્દ તેમણે હરીવાર ઉચ્ચાર્યા, ત્યાં તો તેમને સમાધિ ચડી ગઈ શુદ્ધિ આવી એટલે મગણવા લાગ્યા: ‘પ્રાણીમાત્ર પ્રત્યે દયા....દયા?...તને શરમ નથી આવતી. ક્ષુદ્ર જન્તુ? બમવાનનાં સરજેલાં પ્રાણીઓ પ્રત્યે તું કેવી રીતે દયા બતાવી શકવાનો છે? દયા બતાવનાર તું કેળવ્યો છે?...ના! ના!’ દયા તો અશક્ય છે. એ પ્રાણીઓ સાક્ષત્ સિવ છે એમ માનીને તેમની સેવા કરે ‘...’

શિષ્યો તો આ શબ્દોનો અર્થ અડધોપડધો જ સમજ્યા હતા એટલે નરેન્દ્ર (વિવેકાનંદ) બીજાઓની જોડે બહાર નીકળતાં તેમને એનો ઊંડો મર્મ સમજાવ્યો. સેવાધર્મની દૃષ્ટિએ એનો અર્થ શો થાય તે સમજાવ્યું. સેવાધર્મમાં તો ઈશ્વર પ્રત્યેનો તીવ્ર પ્રેમ અને માનવહિતની પ્રવૃત્તિ બેનો મેળ બેસાડેલો છે.

૩૭. તેઓ શિષ્યોની સાધનામાં દખલ કરવાની સામાન્યપણે ના પડતા, હુમેશાં નહીં. (આગળ ઉપર એમણે વિવેકાનંદ ઉપર મેળવેલા વિજયનું વર્ણન આપ્યું; પણ એ બાદશાહી શિકારને અડધી લેતો. એ ધણું જ અમત્યનું કામ હતું; વળી વિવેકાનંદ પોતાનું રક્ષણ કરી શકે એટલું સામર્થ્ય તેમનામાં હતું, એ પણ જથ્થાઈ આવશે.) પણ રામકૃષ્ણ શિષ્યોની સ્વતંત્રતા અબાધિત રાખવા માગતા ત્યારે પણ તેઓ એમ કરી શકતા ખરા? તેમનામાં યોગની અજબ ને અચંદ્ર શક્તિઓ હતી. એનો ઉપયોગ તેઓ બને એટલો ઝાણો કરતા; કેમકે એમને જંતરમંતર અભિચાર વગેરે પ્રત્યે અણુમત્રો હોય, ને ‘અમરકાગે’ સામે તો તેમનો પૂરેપૂરો વિરોધ હતો; ‘અમરકાગે’ અશક્ય, છે એમ તેઓ ન માનતા.

પણ એમ માનતા કે તે નકામા, એટલું જ નહીં પણ હાનિકારક સુદાં છે. એને વિષે ઇસુ ખ્રિસ્તના જેટલો જ અણુમતો તેમણે બતાવ્યો હતો. જેને 'સિદ્ધિઓ' થહેવામાં આવે છે તે આધ્યાત્મિક પૃથ્વીત્વ પ્રાપ્ત કરવામાં અંતરાધાર છે એવો તેમનો મત હતો; કેમકે એ પૃથ્વીત્વ તો હૃદયનું સ્વભાવિક ફળ હોવું જોઈએ. પણ એ સિદ્ધિઓ ન વાપરવા જેટલો એમનો અંકુશ એના પર હતો ખરો?—તુલસી (નિર્મલાનંદ) હજુ એમને મળ્યા નહોતા ને એટલા પર રાહ જોતા હતા; તેમણે એક પુરુષને એકાગ્ર ચિત્તવાળા, ને અકબલિયા ખાતા જોયા. (તે રામકૃષ્ણ હતા.) તેમણે થોડા વિના તુલસી તરફ સહેજ નજર નાંખી. તુલસીની છાતીમાં એક પ્રકારનો સળવળાટ લાગ્યો, અને તેઓ પળવાર સાવ જડ બની ગયા.—તારક (શિવાનંદ) હાથ્યાઆથ્યા ને જોયા વિના રામકૃષ્ણ સામે મોં કરીને બેઠા હતા; શુરુદેવની દૃષ્ટિ તેમના પર પડી; તાટકની આંખોમાંથી આંસુની ધારા વહેવા લાગી. ને શરીરના બધા અવયવો ધ્રુજી બેઠ્યા.—હાલિપ્રસાદે (અબેદાનંદે) પહેલી સુલાહાત વખતે રામકૃષ્ણના ચરણને સ્પર્શ કર્યો, એટલે તેમના શરીરમાં તાકાળ ફરિયાના મોજની પેઠે શક્તિનો સંચાર થયો.

ખીજે પ્રસંગે શુરુ જાણીજૂજીને આત્મ શક્તિઓને જાગૃત કરાવતા હોય એવો ભાસ થતો. શિષ્યો સ્વચ્છાએ જે પ્રયત્ન કરતા તે જોઈ તેઓ શિષ્યોને મદદ કરતા. એટલે, એમણે જ્યારે લાડુ (અદ્વૈતતાનંદ) ને અતિશય બક્તિથી ચાડી જતા જોયા ત્યારે તેમણે માતાને પ્રાર્થના કરી કે 'તું આની શુભેચ્છા ફળીજૂત કર.' ત્યારબાદ થોડા દિવસ પછી લાડુને જ્ઞાન કરતાં કરતાં સમાધિ ચડી ગઈ.—સુબોધ (સુબોધાનંદ) રામકૃષ્ણને બીજીવાર મળવા ગયા ત્યારે રામકૃષ્ણે તેમની ખાતીને હાથ અડાડી કહ્યું: 'જામ, મા, જામ !',

—અને અગ્નિ વડે તેમની છાતી પર કંઈક લખ્યું; સુબોધને પોતાના અંતરાત્મામાંથી તેજનો પ્રવાહ ધસીને મગજમાં જતો લાગ્યો; દેવોને દેવીઓના આકારો વીજળીની પેઠે પસાર થઈને અનંતમાં અસોપ થઈ ગયા; તેમને પોતાના વ્યક્તિત્વનું જરાયે જ્ઞાન રહ્યું નહોતું; પણ રામકૃષ્ણે તેમને તરત જ પાછા બોલાવી લીધા. સુબોધ પર થયેલી આવી પ્રખળ અસરથી રામકૃષ્ણને પોતાને નવાઈ લાગી.—નાના મંજાધર (અખંડાનંદ) ને ગુરુ કાલિના મંદિરમાં લઈ ગયા, ને કહ્યું: ‘જીવતા શિવનાં દર્શન કર!’ મંજાધરને સાક્ષાત્ શિવજીનાં દર્શન થયાં.

પણ વાચકે ગેરસમજ ન થાય એની સાવચેતી રાખવાની છે. શિષ્યોનાં મનમાં જે દરયો કે વિચારો અગાધથી ન હોય તેવાં તેમના પર પરાણે લાદવાનો પ્રયાસ ગુરુ કદી કરતા નહોતું; તેને જાગૃત કરવાનો પ્રયાસ તેઓ કરતા એટલું જ. જે માણસોના સ્વભાવ શુદ્ધિ—પ્રધાન હતા તેમને તેઓ ‘દર્શન’ના સંશોધનમાં ન બિતરવાની સલાહ આપતા. બાણુરામ (પ્રેમાનંદ), જેમને વિષે ગુરુને પ્રેમ હતો, તેમણે ગુરુને વિનંતી કરી કે ‘મને બારસમાધિ કરાવી આપે.’ પણ કાલિએ ગુરુને ચેતવ્યા કે બાણુરામને માટે ‘જ્ઞાન’ નિર્મેય છે, ‘બાવ’ (બાવનાપૂર્વક ઈશ્વર સાથે તદાકારતા) નિર્મેયો નથી.—તેમના એક મોઢામાં મોઢા શુદ્ધિશાળી શિષ્ય થવા નિર્મોચલા કુમાર સરસ્વત્રી (સરદાનંદ) ને તેમણે કહ્યું: ‘તને ઇશ્વરતું કહે રૂપે દર્શન કરવું મને! તું જ્ઞાન ધરે છે ત્યારે તને કેવાં દરયો દેખાય છે?’ સરસ્વત્રી કહ્યું: ‘મને કશાં દરય જોવાની પરવા નથી. હું જ્ઞાન ધરું છું ત્યારે ઇશ્વરના કોઈ પણ એક આકારની કલ્પના કરતો નથી. હું તેને પૃથ્વી પર વસતા પ્રાણીમાનસે પ્રગટ થયેલો કહ્યું છું.’ રામકૃષ્ણે રિખત કરીને કહ્યું: ‘પણ એ તો સાધનાનું છેલ્લું પગથિયું છે. ત્યાં બારાથી મહેલાં નહીં પહોંચી શકાય.’ સરસ્વત્રી કહ્યું:

‘ એના કરતાં ઓછો કરાથી મને સંતોષ થાય એમ નથી. ’

જે શિષ્યો અતિશય લાગણીપ્રધાન હતા તેમની બાળતરમાં પણ, સાક્ષાર દર્શન એ એક વ્યવસ્થિત અવસ્થા જ હતી. અભેદાનંદને ધ્યાનમાં રેવો ને દેવીઓ દેખાતાં; પછી એક દિવસ બધા આકારો એક જાનવસ્થામાં મૂર્તિમાં બળી જતા દેખાયા. રામકૃષ્ણે એમને કહ્યું: ‘ હવે તને આકારોનાં દર્શન નહીં થાય; તું એ અવસ્થા પટાવી મર્યો છે. ’ અને વસ્તુતાએ તે દિવસથી અભેદાનંદને અપરિમિત તત્ત્વ ને વિદ્યાજતા સિવાય બીજાં કર્યાનું જ્ઞાન થતું નહીં, ને છેવટે તે નિર્ગુણ બ્રહ્મ સુધી પહોંચ્યા. — એક બીજા શિષ્ય બાણુરામને સમજાવતા હતા: ‘ તમે શુરુ પાસેથી સિદ્ધિઓ મેળવી લો. ’ રામકૃષ્ણ એ વાત થતી સાંભળી મયા. તેમણે બાણુરામને પાસે ઘોષાબ્યા, ને કહ્યો: ‘ તું મારી પાસેથી વધારે શું માગી શકવાને છે ? મારી પાસે જે કંઈ છે તે બધું તારું નથી ! મેં સાક્ષાત્કારની બાળતરમાં જે કંઈ પ્રાપ્ત કર્યું છે તે તારે મારે છે. આ આવી રહી. તેનાથી ઉધાડ ને બધું સ્વ થે. ’

પછી વેદાંતી હરિનાથ (તુરીયાનંદ) ને તેમણે કહ્યું: ‘ તમને જો એમ લાગતું હોય કે તમે મારાથી અજાણ થઈને ઈશ્વરનો સાક્ષાત્કાર વધારે સારી રીતે કરી શકશો, તો જાઓ ! મારી તો એકમાત્ર ઈચ્છા એ છે કે તમે અમતના કુચથી પર જનો ને દિવ્ય જ્ઞાનંદનો ઉપભોગ કરો. ’

આમ શુરુ હજાર રીતે પેતાનો બધો પ્રભાવ વાપરી આ જુવાન આત્માઓની સાચી ધર્મભાવનાને માર્ગદર્શન કરતા. તેથી તેઓ પેતાનું સાચું ને સર્વોચ્ચ વ્યક્તિત્વ ખીલવી શકે. તેમને પેતાની પાસે ‘ બાલસા ’ કરી લેવાનો વિચાર તેમણે કદી સ્વપ્ને પણ કરેલો નહીં. તેમણે શિષ્યોને પેતાનો જંદ સમર્પણ કર્યો. તેમણે શિષ્યોને

કદી એમ કહ્યું નહીં, તેમના મનમાં એવો વિચાર સરખો આવ્યો નહીં, કે 'તમારે મને સમર્પણ થવું જોઈએ.' એમના અને ઇશુના માર્ગદર્શનમાં આ એક મુખ્ય ભેદ રહેલો છે.

રામકૃષ્ણ પોતાની આસપાસના માણસો પર પોતાના વ્યક્તિત્વની જે અસર પાડતા તેના આ વિચિત્ર અંશ પર એ, પશ્ચિમી વાચકને ખાતર, બાર દીધો છે; છતાં એ વસ્તુને પૂર્વમાં દેવાય છે એટલું મહત્ત્વ અહીં આપ્યું નથી. આ વિષયમાં હું શરચ્ચંદ્ર (શરદાનંદ)ના જેવો જ અભિપ્રાય ધરાવું છું : 'આપણે વધારે મેળવવું જોઈએ. અહમદી આપણને સંતોષ ન થઈ શકે.' આત્માને જે પુરાવો દેખાય તેને મુકાબલે ચક્રુને થતા દર્શનની વિસાત ઝોછી જ મળાય.

૪૮. જે શિષ્યો આ અનુભવોમાંથી પસાર થયા છે—એમાંના સૌથી વિશેષ શુદ્ધિશાળી એવા અનેક હજી હયાત છે—તેઓ સાક્ષી પૂરે છે કે આમાં દિવ્યોદિગ્ગમનો તો જરૂર પણ અંશ ન હતો. દિવ્યોદિગ્ગમમાં માણસની ઇચ્છાશક્તિ ઉપર ધરાઈ ચેતનાનું દબાણ થાય છે. ને જેના ઉપર એ દબાણ થાય તે માણસની ઇચ્છાશક્તિ ખંડિત થાય છે. આ શિષ્યોને થયેલો અનુભવ તો શક્તિ આપનારી દવા કે સ્ફૂર્તિ આપનાર પીણાના જેવો હતો. એની પ્રેરણાથી માણસોને પોતાના જ આદર્શોનું વધારે સ્પષ્ટ દર્શન થવા પામતું. રામકૃષ્ણ મિશનના અભ્યારના અધ્યક્ષ સ્વામી સિવાનંદે મને લખ્યું છે :

'પોતાના આત્મગ્વણનો સંચાર બીજાઓમાં કરી તેમની ચેતનાને જીવ્યામાં જીવ્યા શિખર સુધી વ્યાપવાની શક્તિ રામકૃષ્ણમાં હતી. આ વસ્તુ તેઓ કાં તો પોતાના વિચારગતથી અથવા પોતાના સ્પર્શ વડે કરતા અમારામાંના ધણીને થયાશક્તિ આત્મવિકાસની ઉચ્ચતર કક્ષાએ સુધી તેમની મદદ વડે જવાનું સદ્બાગ્ય પ્રાપ્ત થયું હતું. એ રિયલિ સંમોહનની નહોતી, તેમ સુષુપ્તિની પણ નહોતી.

એમના સ્પર્શથી તે એમની ધ્વજાચક્રિતને લીધે આ બીજી મેટિનું આત્મદર્શન ત્રણવાર પ્રાપ્ત કરવાનું સદ્દેશ્ય અને પોતાને પ્રાપ્ત થયું હતું. એમના પ્રયત્ન આત્મગણનો જાતપુરાવો આપવા હું હજી જીવતા છું. '

પશ્ચિમના ડેટલાક વિદ્વાનો સાક્ષાત્કારની અવસ્થાના મનોવિશ્લેષણને લગતા પ્રશ્નોમાં ગૂંધાયેલા છે તેઓ હજી સવેળા આ જીવતા સાક્ષીઓનો સંપર્ક સાધે. હું હરી કહું છું કે મને પોતાને આવા દર્શનો વિષે નહીં જોવું જ કુતૂહલ છે; માણસોને અંતરમાં એવા દર્શન યામ છે એની સમ્યક્ષ વિષે શંકા નથી. એના વર્ણન આ પુસ્તકમાં આપવાની મારી હરજ છે એમ હું માનું છું; કેમકે સત્સનિષ્ઠા અને પૃથક્કરણશુદ્ધિ બંનેએ આપેલી અને તેટલી બધી ખાતરીઓની વાડ એની આસપાસ રચાયેલી છે. અને વધારે રસ તો મહાન આત્મ-સાક્ષાત્કારની હકીકતમાં છે—જે ઘડે મળું છે એના કરતાં જે મળું ચાહ છે તેમાં છે; જે વસ્તુ યોગ્ય આગમશાળાઓને જ મળે છે એના કરતાં જે વસ્તુ સર્વદા સર્વ અનુભોમાં છે અચર હોય શકે છે તેમાં મને વિશેષ રસ છે.

૩૬. જાનો અર્થ એ સમજવાનો છે કે આપણે વિશ્વની ધ્વજાનો અંગીકાર કરીએ છીએ, વિશ્વ ઉપર આપણી ધ્વજા પરાણે ઠોકી બેસાડતા નથી.

૪૦. ' જગત એ કર્મક્ષેત્ર છે. જેમ માણસો મામદામાં આવેને પોતાને ધેરથી કલકતે કામધંધા કરવા આવે છે, તે જ પ્રમાણે જગતમાં માણસને કામે લગાડવામાં આવે છે. ' (શમકૃષ્ણધામૃત)

(સ્વામી વિવેકાનંદને શુરની હવાતીમાં જ નિર્વિકલ્પ સમાધિ પ્રાપ્ત થઈ હતી. બીજા ડેટલાક શિષ્યોને પ્રાપ્ત થઈ નહોતી એમ પણ ન કહી શકાય—અકાચક)

૧૦. પ્રિય શિષ્ય નરેન્દ્ર

‘ સિપસા ખંડના ’ સર્વ હિંદી શિષ્યોએ પછીથી જ્ઞાન અને કર્મ વડે વિખ્યાતિ મેળવી એની વાત હું આજળ પર કહીશ. પણ એમાં એક અસાધારણ શિષ્ય હતા, તેમની જોડે રામકૃષ્ણ અસાધારણ રીતે વર્તતા. આ જીવાનને પ્રથમ દષ્ટિએ, ગુરુનો પૂરો પરિચય કરી રહે તે પહેલાં જ, ગુરુએ પસંદ કરી લીધા. એ જીવાનમાં ડેટલું પાણી હતું ને તે ડેટલે આજળ વધી શકે એમ હતા—માનવજાતિના આધ્યાત્મિક નેતા યવાની શક્તિ તેમનામાં હતી—તે મુઝ્યે જોઈ લીધું. આ શિષ્યનું નામ હતું નરેન્દ્રનાથ કપ્પ; તે પછી વિવેકાનંદ બન્યા.

પરમહંસમાં ઇતર આત્માઓની પરખ કરવાની શક્તિ સ્વયંસિદ્ધ હતી; તેમને નિઠાળ જ્ઞાન હતું; અને તેઓ આખના એક પલકારામાં ભાવિના આખા પૂરને નિહાળી શકતા; એટલે તેઓ આ શિષ્યને સદેહે મળ્યા તે પહેલાં જ આ મહાન શિષ્યને આત્માની ઋષિઓની હરોળમાં ઊભેલા જોઈ લીધાનો ભાસ તેમને થયો હતો.

એ મુબમ દર્શનનો દેવાલ હું અહીં આપવા ધારું છું. બેશક અમારા પશ્ચિમના માનસશાસ્ત્રીઓની પેઠે એનો ખુલાસો સામાન્ય પરિભાષામાં હું આપી શકું એમ છું; પણ એવા ખુલાસાનો કરી દિસાળ નથી. આપણે જાણીએ છીએ કે દરેક પ્રબળ, પ્રચંડ ‘ દર્શન ’માં પોતે જે કંઈ જોયું હોય તે સરજવાની, ને પેદા કરવાની, શક્તિ રહેલી હોય છે. એક જિંડા અર્થમાં એમ કહી શકાય કે જે વસ્તુ અત્યાર સુધી વિશ્વમાન નહોતી, પણ જે ‘ દસ્તિ ’ (અસ્તિત્વ) ના કાંઈ પર ઠાપતી હતી, તે વસ્તુને ખરેખર સરજવાનું કામ ભાવિનું દર્શન કરનારા આવા ઋષિઓને પેશંબરોએ કરેલું છે. વિવેકાનંદને માટે નિમોચેલા અબજ ભાવિની આડે આવે

તેનો માર્ગ રોકનારો ને ખડક હતો તેને રામકૃષ્ણના દૃષ્ટિપાતે, કુદાડીના એક જ ધાની પેડે, બેઠી નાખ્યો; અને એવી રીતે ને કાટ પડી તેમાં થઇને તેમના આત્માની સરિતાનો પ્રવાહ સડમડાટ વહી શક્યો. આમ ન થયું હોત તો એ વહેણે પૃથ્વીના મર્મમાં જ અનેાપ થઇ ગયો હોત. રામકૃષ્ણે આ વિષે કહેલું:

‘ એક દિવસ મેં જોયું કે મારું ચિત્ત સમાધિમાં એક જ્યોતિર્મંત્ર માર્ગે થઇને જી‘એ જીરી રહ્યું છે. થોડી જ વારમાં તે તારકચુદિતે વટાવી ગયું, ને વિચારોના સૂક્ષ્મ પ્રદેશમાં દાખલ થયું. તે જેમ જેમ જી‘એ ને જી‘એ ચડતું ગયું, તેમ તેમ મને રસતાની જા‘ને જાણ્યું એ દેવદેવી-ઓના આદરે રૂપો રૂપાવા. પછી ચિત્ત એ પ્રદેશની ભાગોળે પહોંચ્યું; ત્યાં તેજથી ઝળહળતો એક કાટ સગુણ જગતને નિર્ગુણ પ્રદેશમાં જુદો પાડી રહ્યો હતો. એ કાટ વટાવીને ચિત્તે ‘ પારમાર્થિક ’ પ્રદેશમાં પ્રવેશ કર્યો; ત્યાં કાઈ સાક્ષર તર્કવતું દર્શન થતું નહોતું. દેવો પણ એ જ્યાં પ્રદેશમાં ડાકિયું કરવાની હામ બીડી. શકતા નહોતા, ને કણે જ નીચે પોતાના આસન પર બેસી રહીને સન્તોષ માનતા હતા. પણ બીજી પળે મેં ત્યાં સત્ત ઋષિઓને સમાધિ ચડાવીને બેઠેલા જોયા. મારા મનમાં થયું કે આ ઋષિઓ યાન અને પાવિત્ર્યમાં, ત્યાગ અને પ્રેમમાં કેવળ મનુષ્યોથી જ નહીં પણ દેવોથી સુદાં શ્રેષ્ઠ હોવા જોઇએ. હું એમની પ્રશંસામાં મરકાવ થઇને એમની મહત્તા વિષે વિચાર કરતો હતો, એટલામાં મેં એ અવ્યક્ત તેજોમય પ્રદેશના એક અંશને ધનીભૂત ધર્મ એક દિવ્ય જાળકનું રૂપ લેતો જોયો. એ જાળક પેલા ઋષિઓમાંના એકની પાસે આબેા, પોતાના રૂપાળા હાથ વડે મુદ્રતાથી ઋષિને ગળે વળગી પડ્યો, અને તેમને મધુર રવે સંજોષી તેમના મનને સમાધિદશામાંથી પાછું ખેંચી લાવવાનો પ્રયામ કરવા

લાગ્યો. આ જાનકી રપશને લીધે ઋષિ સમાધિમાંથી જાગી ઊઠ્યા, અને અડધી ઊંઘડેલી આંખે આ અદ્ભુત બાળક તરફ જોઈ રહ્યા. એમની તેજથી ઝળહળતી મુખમુદ્રા પરથી લાગ્યું કે આ બાળક એમના દેવાનો હાર હોવો જોઈએ. પેલો બાળક બારે આનંદથી એમને કહેવા લાગ્યોઃ “હું નીચે જઈ છું. હમારે પશુ મારી સાથે આવશું જોઈએ.” ઋષિ ચૂપ રહ્યા, પશુ એમની આંખમાં દેખાતી કામળતાએ એમની હા પ્રદર્શિત કરી. બાળક સામે દમરદમર જોઈ રહેતાં તેઓ ફરી સમાધિમાં નિમગ્ન થઈ ગયા. એમનાં શરીર અને મનનો એક બંધ તેજસ્વી ભૌતિ:પુંજના રૂપમાં પૃથ્વી તરફ ઊતરતો હતો, એ જોઈ મને આશ્ચર્ય થયું. નરેન્દ્રને જોતાં-વાંત હું જોળખી મથો કે આ જ પેલા ઋષિ.”

પેલો બાળક કાંઈ હોતો તે રામકૃષ્ણ આપણને કહેતા નથી, ‘પશુ આપણે અટકળ કરી શકીએ એમ છીએ. તેમણે પોતે જ સિધ્ધાનેર કહેલું’ કે ‘આ બાળક તે હું પોતે છું.’ બેશક તેઓ પોતે તો જીવનભર બાંધિનોના જેવા જ રહ્યા. (બાળક ઇસુને માતાએ તેડેલા છે એવા જે ચિત્ર મટલીમાં મધ્ય સ્તંભમાં ચિતરાયેલાં તેને ‘બાંધિનો’ કહેતા.) એ ચિત્રમાંના બાળક ઇસુની પેઠે રામકૃષ્ણના હોઠ જમન-માતાનું દૂધ પીધાં કરતા; અને તેઓ, પોતાને માટે નિર્માયેલું કાર્ય પૂરું કરવા, એ માતાના હાથમાંથી પળવાર જ હેઠાં ઊતર્યા હતા. એ કાર્ય શું હતું તે વિષે તેઓ પોતે કહેતા કે ‘માનવજાતિને રસ્તો બતાવવા ને લક્ષરના સેનાપતિનું પદ સંભાળી લેવા માટે મારા કરતાં સારો માણસ જન્મતમા મોકલવો, એ કામ મારે માટે વિધાતાએ નિર્મેલું છે.’

નરેન્દ્રનું સુદિવળ સાજૂત હતું. એમના મહાન હૃદયમાં આજા જગત માટેના પ્રેમ બરેલો હતો. તે ઉપરાંત એમને જરૂર હતી—મનજૂત શરીરની, ધરતી પર ફેરવવા માટે વિચાળ બાદની, પૃથ્વી

પર યાત્રા કરવા માટે પત્ની, સાથીઓના અંગરક્ષક દળની, અને એમના પર દુકમ ચલાવવા માટે આવડતની. એમની જવલંત શક્તિએ સાક્ષાત્કારને પૃથ્વીના પડમાર્ગો ઉખાડીને બહાર કાઢ્યો. એ પરથી એમની દીર્ઘદષ્ટિ ને એમની તાલાવેલી પુરવાર માય છે, એટલું જ નહીં પણ એ પરથી એમ પણ દેખાય છે કે બંધાઈની ભૂમિ એમની હાથલેને માટે તૈયાર હતી ને તેને માટે તલ્લમ રહી હતી. સાક્ષાત્ પ્રકૃતિદેવીએ જ વિવેકાનંદનો પ્રસવ કરી તેમને આ 'સદી'માં નાખ્યા હતા; કેમકે આત્માના એ રૂપને જૂતળ ઉપર જન્મવા માટેનો સમય પાડી ચૂક્યો હતો.

નરેન્દ્રનું મન આ વખતે ચંચળ, વ્યથિત, અને તોફાની સમુદ્રનાં મોજાં પર અથડાતું હોય એવું હતું. એવા કિશોરમાં રામકૃષ્ણે બાપિ નેતાને જોઈ લીધો, અને પોતે જે પ્રચારકની વાટ જોવા હતા તે જ આ હો એમ એને ઓગળી કાઢ્યો, એ માટે પણ રામકૃષ્ણ પ્રયત્નસાને પાત્ર છે.

આ ગુરુશિષ્યની સદ્વિચારની મુલાકાતોનું 'પૂરેપૂરું' વર્ણન આપવા જેવું છે. નરેન્દ્રને તેમની અનિચ્છા છતાં રામકૃષ્ણ તરફ જે આકર્ષણ લીપન્યું, અને જે ગુરુએ એમને પસંદ કરેલા તેમની જોડે અનિચ્છા છતાં જે આકર્ષણને લીધે એમનું તાત્કાલિક રચાયું, તે આકર્ષણ વાચક પોતે આ વર્ણન વાંચ્યા પછી અનુભવશે.

પણ આ પ્રતિભાચાળી યુવાનનો તારો રામકૃષ્ણનો હક્કમાં પ્રવેશ્યો ને તેમાં લીન થઈ ગયો એ પળનું એવું ચિત્ર આપણે પહેલાં આલેખીએ.

નરેન્દ્ર એક જિંયા, અમીરી ખાસવાળા, કુળના હતા; અને એ પોદાઓની નાતની છાપ એમના આખા જીવનમાં દેખાઈ આવતી હતી. તેમનો જન્મ કલકત્તામાં ૧૮૬૩ના જાન્યુઆરીની ૧૨મીએ

યથેા હતો. તેમનાં માતા અત્યંત મુશિશ્લિન મહિલા હતાં, ને તેમનામાં ક્રોધ મહારાણીના જેવાં તેજ અને ડુવાળ હતાં. તેમની વીરવૃત્તિ રામાયણ અને મહાભારતનાં મહાકાવ્યોથી ચોપાછ હતી. નરેન્દ્રના પિતાનું જીવન દાઢમાઢથી બરેણું ને અચાંતિવાળું હતું. તેમનામાં લગભગ ફ્રેંચ લેખક વોલ્ટેરના જેવી સ્વાતંત્ર્ય ને સ્વેચ્છિકારની વૃત્તિ હતી. નાતજાતનાં બધેનાં વિષે તેમને પરવા નહોતી. એનું કારણ એ હતું કે તેમના મનમાં માનવતાની વિશાળ ભાવના હતી, તેમજ પોતાની અધૂરતા વિષેની અસ્મિતા પણ હતી. પણ નરેન્દ્રના દાદા, જે શ્રીમંત ને સંસ્કારી પુરુષ હતા, તેમણે પચીસ વર્ષની ઉંમરે જી અને સંતાનનો તથા જીંમી પડવી, વૈભવ અને સમાજનો ત્યાગ કરી, વનવાસ સ્વીકારી, સંન્યાસ ધારણ કર્યો હતો; અને તે દિવસથી તેઓ અલોપ થઈ ગયા હતા.

નરેન્દ્રનાં બાળપણ ને કિશોરવય અધ્યયુગીન ઇટલીના ક્રોઈ જીવાન ક્લાકાર રાજકુમારના જેવાં વીત્યાં હતાં. તેમનામાં અનેક વિષયોની અભિરુચિ જન્મથી હતી, અને તે બધું તેમણે ફેળવી હતી તેમનામાં સિદ્ધતા જેવી સુંદરતા ને હરણના જેવી ચંચળ મતિ હતી તેમનામાં શારીરિક દિમ્બત હતી, તેની સાથે પહેલવાનના જેવો બાધો પણ હતો. સર્વ પ્રકારની અગત્યસરતામાં તે બહુ પાવરધા હતા. મુઠ્ઠાખાજી કરવી, તરવું, નાવમાં બેસી હલેસાં મારવાં એ બધું તેમને આવડતું; અને ઘોડે બેસવાનો તો તેમને બારે છંદ હતો. યુવકવર્ગમાં તેઓ માનીતા હતા, ને ફ્રેંચમાં ખીજી યુવાનો તેમનું અનુકરણ કરતા. મહીતંન સાથે નૃત્ય કરવાની અભિજ્ઞ કળા તેમનામાં હતી; અને તેમનો અવાજ એવો મધુર હતો કે આગળ ઉપર તે સંભળીને રામકૃષ્ણને તેની રદ લાગી હતી. સુવિખ્યાત હિન્દુ ને મુસલમાન ઉરતાદો પાસે બેસીને તેમણે ચારધાંચ વરસ ગાયનવાદનનો અભ્યાસ કર્યો હતો. તેઓ

વિશુદ્ધિ એ આધ્યાત્મિક શક્તિ છે; તેનો અગ્નિ જ્વરનના પ્રત્યેક અંશમાં પ્રવેશ કરે છે; પણ દેહ તથા આત્મા બરા પશુ કલ્પિત થતાંવાંત એ અગ્નિ હોવાઈ નય છે. (આ લામણી માટેનું જોડું કારણુ ફેં આમળ ઉપર જતાવીશ.) તે ઉપરાંત, તેમને માટે નિમોષેલા મદાન ભાવિએ તેમના પર પોતાની છાયા દાળી દીધી હતી; અને એ ભક્તિની દિશા જોકે હજુ તેમના જાણવામાં આવી નહોતી, છંતાં પોતે એ ભાવિને લાયક જનવું ને તે સિદ્ધ કરવું એવી ઇચ્છા તેમને હતી ખરી.

તેમનામાં ઈશ્વરદત્ત શક્તિઓ ને પરસ્પરવિરોધી એવા આવેશોની આવી વિવિધતા હતી, તેનું પરિણામ એ આબુ' કે તેમના વ્યક્તિત્વે નિશ્ચિત રૂપ પ્રાપ્ત થયું તે પહેલાં તેમને ધણી વરસ આત્માના ભારે ધમસાણુમાં દાદર્શ પડ્યાં. સત્તર અને એકવીસની ઉંમર વચ્ચે (૧૮૮૦થી ૧૮૮૪ ની આખર સુધી) તેમને અને જોદ્ધિક મંજારાતોમાંથી પન્નાર થયું પડ્યું; અને એ મંજારાતોની ઉમતા ઉત્તરોત્તર વધતી ગઈ. ઉવટે તેમના ધર્મને નિશ્ચિત રૂપ ધારણુ થયું ત્યારે જ એ મંજારાતો શમવા પામ્યાં.

પહેલાં તો તેમનું મન જોન રુઝાટું મિલના 'ધર્મ' વિષેના નિષ્પત્તિ' વાંચીને વિચલિત થયું. બ્રહ્મ સમાજનાં વરણામિયાં મંડળોમાં ફરતાં તેમણે જે આશાવાદી ને છીછરો ઈશ્વરવાદ સ્વીકાર્યો હતો તેના, આ નવા વાચનથી, જૂઠાં બિડી ગયા. હુદરતમાં રહેલું પાપ તેમની નજર સામે મોઢામોઢ આવીને બેસું રહ્યું, અને તેની સામે તેમણે જળવેા પોકાયો. પણ મનમાં કંટાળા સાથે જે 'જમનિરાસ ને પ્રાચીન ઉદારી' (આલજેત કયુરરના અર્થમાં) પછાઈ ગયાં તેને તે રોડી ચકવા નહીં. તેમણે હરજટું રપેન્સર જોડે પત્તરહેવાર થયો, ને તેના સિદ્ધાન્તો અપનાવવાનો પ્રયાસ થયો, પણ તેમાંયે

સફળતા મળી નહોતી. કોલેજના મોટી ઉમરના મહાશ્યાયો—આમ
 કરીને પ્રજેન્દ્રનાય શીલ—પાસે સલાહ માગી. શી. શીલ આમળ
 તેમણે દિલ ખોલીને પોતાના સંશયવાદની વાત કરી, અને સત્પત્ની
 પોતાની શોધમાં તેમની પાસે માર્ગદર્શન માગ્યું. શીલની સલાહ મानी
 તેમણે અંગ્રેજ કવિ શેલીની કૃતિઓ વાંચી, અને એ કવિના વિશ્વરૂપવાદ
 (ઈશ્વર વિશ્વમાં સર્વત્ર વ્યાપક છે એવા વિચાર) ની દ્વાષ મોજામાં
 પોતાના સંતત આત્માને ઝળોળ્યો. આ જુવાન શિક્ષક પછી
 નરેન્દ્રને પોતાના 'બુદ્ધિમત્ત ઇશ્વર' ની—પરબ્રહ્મની—સેવામાં
 પરાવરણી પ્રવૃત્તિ કરી. પ્રજેન્દ્રનો બુદ્ધિવાદ વિશિષ્ટ પ્રકારનો હતો.
 વેદાન્તનો શુદ્ધ એકતત્ત્વવાદ, હેમલનો સિદ્ધાન્ત, અને 'સ્વતંત્રતા,
 સમાનતા ને પંધુના' નો ફ્રેચ વિધ્વનનો ઉપદેશ, એ ત્રણેનું સંમિશ્રણ
 પોતાના બુદ્ધિવાદમાં છે, એવો પ્રજેન્દ્રનો હાલ હતો. તે માનતા કે
 વ્યક્તિવાદનો સિદ્ધાન્ત એ 'પાપ' છે, અને સર્વવ્યાપી પરમેશ્વર
 બુદ્ધિતત્ત્વ 'તે 'પુણ્ય' છે. એટલે આ શુદ્ધ બુદ્ધિતત્ત્વ પ્રમટ્ત યદા પામે
 એ જરૂરનું હતું; એ અવૈયવીન ધુમનો કાપડો હતો; અને તેનો ઉદ્ધ
 વિધ્વન દ્વારા લાવવાનો પ્રજેન્દ્રનો વિચાર હતો. નરેન્દ્રના સત્તાપ્રિય
 સ્વભાવના ડેહલાઈ અંગેને પ્રજેન્દ્રનો વિધ્વનવાદી ને સામ્રાજ્યવાદી
 બુદ્ધિવાદ રુચ્યો. પણ નરેન્દ્રનું વટોળાથી બરેલું વ્યક્તિત્વ આવી
 મયોદામાં પુરાઈ રહે એવું નહોતું. સર્વવ્યાપી બુદ્ધિવાદનું આધિપત્ય
 સ્વીકારવું (કે પરાજેલાઈવું), તથા વ્યક્તિત્વના સત્તાવાદી નિષેધને
 નીતિધર્મનો પાયો બનાવવું, એ વાત તેમની બુદ્ધિને રુચી ખરી; પણ
 તેમનું જીવન એ વાત કબૂલ કરે એમ નહોતું. જમતનું સોંદર્ય ને
 તેના આવેશોનો કે તેમને હદ બહાર ચડેલો હતો, એ કે એમની
 પાસેથી હા લેવાનો પ્રયાસ કરવો, એ જુવાન શિક્ષારી પશુને
 વનસ્પતિના આહારની સખ કરવા જેવું હતું. તેમના મનની ઉદાસી ને
 વેદના વધીને ખમણી મધ. વિશ્વરૂપ પરમ બુદ્ધિનો, અચોત્ત રુધિર

વિનાના પ્રશ્નરતો આદર એમને આપવો એ એમની દાસી હતી ! તેઓ સાચા હિંદુ હોઈ તેમને મન જીવન—પ્રાણ એ સત્યનું સાક્ષાત્ સ્વરૂપ નહીં તો તેનો પ્રથમ ગુણ તો હતું જ. એટલે એમને તો જરૂર હતી જાગતાજીવતા સાક્ષાત્કારની, પરબ્રહ્મના દર્શનની, માનવ બનેલા ઇશ્વરની—કેઈ સદ્ગુણની, જે એમને દહીં શકે કે ' મેં ઇશ્વરને જોયો છે. મેં તેનો સ્પર્શ કર્યો છે. હું ઇશ્વરરૂપ બની ચૂક્યો છું. ' છતાં તેમની જીવિ મુરોપની વિચારધારા તથા પિતા પાસેથી વારસામાં મળેલી સમીક્ષક વૃત્તિ પર પોષાઈ હતી; એટલે તેમના હૃદય ને ઇન્દ્રિયોની આ જે ઝંખના હતી તેની સામે તેમની જીવિએ બળવો છાંવ્યો. રામકૃષ્ણની સામે તેમની જીવિએ જે પહેલાં ઘીછાળા માર્યા તેમાં આ વસ્તુ જોઈ શકાશે.

બંધાળના તે વખતના સર્વ જીવિસાળી જીવવાનોની પેઠે નરેન્દ્ર પણ ઇશ્વરચંદ્ર સેનના નિર્મળ જ્યોતિષી આકર્ષાયા. એ જ્યોતિષે તે વખતે પૂર બહારમાં પ્રકાશતો હતો, અને નરેન્દ્રને તેની અદેખાઈ આવતી હતી. તેમને ઇશ્વર બનવાની પણ ઇચ્છા થાય એ બનવાજોગ હતું. તેમને સ્વભાવતઃ ઇશ્વરના નવા સાધારણ બ્રાહ્મ સમાજ પ્રત્યે સમજાવ હતો, ને તેમાં તે જોશયા પણ ખરા. આ નવા બ્રાહ્મ સમાજના સભ્યોની યાદીમાં તેમનું નામ દાખલ કરવામાં આવ્યું.^૯ રામકૃષ્ણ મિશન આગ્રહપૂર્વક કહેતું આવ્યું છે કે આ સમાજમાં સુધારાની જે આગ્રહી જાવના હતી તેની જોડે નરેન્દ્રનો પૂરેપૂરો મેળ હોવો અશક્ય હતો, કેમકે એ સમાજ સનાતન હિંદુ ધર્મના અત્યંત પ્રતિષ્ઠિત મતોનો પણ વિરોધ કરતો હતો. પણ મારું મન મિશનના આ વિચાર જોડે અસંમત થવા પ્રેરાય છે. જીવાન નરેન્દ્રના અતિસાદસી સ્વભાવને સર્વોચ્ચ વિનાશમાં લહેજત આવી હોત; અને એ એવા માણસ નહોતા કે પોતાના નવા સોજતીઓને તેમના મૂર્તિબંધન માટે કપકો આપવા બેસે. પાછળથી જ, અને

ગોટે ભાગે રામકૃષ્ણના પ્રભાવને લીધે, નરેન્દ્રને જરીપુરાણા મતો ને રિવાજો વિષે આદર ઊપજ્યો હતો ને તે તેમણે ચબ્દો દ્વારા પ્રગટ કર્યો હતો—શરત માત્ર એટલી હતી કે એ મતો ને રિવાજો ‘દીર્ઘ’ કાળની પ્રજાબિંદાને અનુકૂળ હોવા જોઈએ, અને ધમ્મના આત્મામાં ઊંડે જિતરીને તેમાં વણાઈ ગયેલા હોવા જોઈએ.^{૧૦} પણ મારી ખાતરી છે કે આ ફેરફાર ભારે મનોમથન વિના થવા પામ્યો નહોતો હોય; અને કંઈક અંશે તેમના આ જૂના વિચારોને કારણે જ તેમને રામકૃષ્ણ પ્રત્યે બૌદ્ધિક અવિશ્વાસ ઊપજ્યો ને તેમનું મન વિરોધપૂર્વક પાછું પડેલું એવો પ્રુધાસો વાસ્તવિક છે. પણ આપણે જે સમયની વાત કરીએ છીએ તે સમયે તો નાતજાત કે ધર્મના ભેદભાવ વિના હિંદી જનતાની ઈજવણી ને એકતા માટે મંમાજના શુધાન બ્રાહ્મ વર્મે હિપાકેલી હિંદુઓમાં નરેન્દ્ર જોડાયા હતા. એ ધર્મના કેટલાક માણસો સનાતન હિંદુ ધર્મ પર ખિસ્તી પાડીએના કરતાંયે વધારે સ્કવા પ્રકારો કરતા હતા; પણ વિષાતાએ તો એમ જ નિર્મેલું હતું કે નરેન્દ્રની સ્વતંત્ર ને જાગૃત બુદ્ધિ આવા દીકાકારોની બુદ્ધિહીન સંકુચિતતાને તરત જ પારખી જાય (આ દીકાકારો કદર ધર્મોપતાથી ભુક્ત નહોતા), અને તેમનું રાષ્ટ્રીય અભિમાન તેમજ તેમને આત્મા એનાથી ધરાય. પશ્ચિમના અષ્ટવરો પચાવેલા જ્ઞાન આમળા ખારતના જ્ઞાનને લ્યાબળ મણાવાની વાત નરેન્દ્ર મ્ચીકારે એમ નહોતું.^{૧૧} તેણે તેમણે બ્રાહ્મ સમાજની સભાઓમાં હાજરી આપતી ચાલુ તો રાખી, છતાં, તેમના ચિત્તમાં ચાલિ કે જ પ નહોતા.

આ પછી તેમણે તપસ્વીનું જીવન સ્વીકાર્યું. અંધારામાં ને ભેજવાળા ઓરડામાં રહેવું; ચોપાસ પુસ્તકો વેરણછેરજી પડ્યા રહેવા દઈને ભોંય પર તળાઈ નાંખી સૂવું; ભોંય પર બેઠે બેઠે જ આ જનાવીને ખીલી; અને દિસસરાત પાંચવું ને ખાન ધરવું; એ એમનો નિત્યક્રમ થઈ પડ્યો. માથામાં ચળો ભોંભલી હોય ને ખંજર વાગતા હોય એવો

વેદના ધરા લાગી. છતાં તેમના સ્વભાવમાં રહેલા પરસ્પરવિરોધી આવેગોનું મુઠ શમ્યું નહીં. એ સંગ્રામ બિંધમાં ચાલતો, તેને લીધે નિરાતિ બિંધ પણ આવતી નહીં.

તેઓ કહે છે: 'મારી જીવાનીયી માંડીને રોજ રાતે મને બિંધ આવે કે તરત બે સ્વપ્ના આવે. એક સ્વપ્નમાં હું પૃથ્વીના મહાપુરુષોની વચ્ચેવચ બેઠેનો દેખાઉં; મારી આગળ ધન, માન, સત્તા ને કીર્તિ' પણ્યા હોય; અને મને મનમાં થાય કે આ મધુ' મેળવવાની તાકાત મારામાં છે. પણ બીજી જ પળે મને એવું સ્વપ્ન દેખાય જાણે હું સંસારની સર્વ વસ્તુઓનો ત્યાગ કરું છું, મેં સાદું કૌપીન ધારણ કર્યું છે; હું બિશાન્ન ખાઈને રહું છું ઝાડ નીચે સૂઈ રહું છું; અને મને મનમાં થાય છે કે આ રીતે પ્રાચીન ઋષિઓની પેઠે રહેવાની શક્તિ પણ મારામાં છે. આ બે ચિત્રોમાંથી બીજાનું જળ વધતું, અને મને લાગતું કે માણસ આ રીતે જ પરમ આનંદ પ્રાપ્ત કરી શકે.... એ આનંદનો અનુભવ કરતાં મને બિંધ આવી જતી.... રોજ રાતે સ્વપ્નેનો આ જ ક્રમ ચાલતો....' ૧૨

જે પળે તેઓ રામકૃષ્ણને મળવા મયા તે પળની આ તેમની સ્થિતિ હતી. તે પછી બાકીનું જીવન તો એ યુરુના આદેશ પ્રમાણે જ ચાલવાનું હતું. કલકત્તાની મહાનગરીમાં જ્યાં દિલ અને ધુરોપનું મિલન થાય છે ત્યાં તેઓ સર્વ ધાર્મિક મહાપુરુષોને મળી ચૂક્યા હતા, ૧૩ પણ સંતોષ પામ્યા વિના જ પાછા ફર્યા હતા. તેમણે બપોરે શોધ કરી, આરવાઢ ચાખીને એ ફળ તજ દીધેલું. તેઓ ભમતા હતા....

*

તેમની વય અઢાર વરસની હતી, ને તેઓ વિશ્વવિદ્યાલયની ચહેલી પરીક્ષાની તૈયારી કરતા હતા. સુરેન્દ્રનાથ મિત્ર કરીને એક ધનિક કલાલ હતા, તે દિલના ખિસ્ત કેશવચંદ્રના અનુયાયી થયા હતા.

૧૮૮૦ ના નવેમ્બરમાં તેમને ઘેર એક નાનો હાસર હતો, ત્યાં નરેન્દ્રે એક સુંદર ભજન ગાયું. ત્યાં જ રામકૃષ્ણની ‘ સકરા બાબ જેવી આંખો ’ એ નરેન્દ્રના અતૃપ્ત આત્માને પહેલીવાર ઉકેલેલી સુધી નિહાળી લીધો, ને પોતાની પસંદગી તેના પર ઠેરવી.^{૧૪} તેમણે નરેન્દ્રને દક્ષિણેશ્વર મળવા બોલાવ્યા.

એ જુવાન અવિચારી ને મૂરખ મિત્રોની એક ટોળકી સાથે આવી પહોંચ્યા. નરેન્દ્ર અંદર આવીને બેઠો. આસપાસની ઢાંઢાળ તરફ ધ્યાન આપ્યું નહીં. જાણે દશું જોતા કે સાંભળતા જ ન હોય. એ તો પોતાના જ વિચારમાં મગ્ન થઈ ગયો. રામકૃષ્ણ તેમને નિહાળી રહ્યા હતા. તેમણે નરેન્દ્રને આવડું કહ્યું. નરેન્દ્રે એમની આજ્ઞા માની. એમના ભજનમાં એવો કરણ સૂર હતો કે શુરુ પછી નરેન્દ્રની પેટે સંગીતના બારે શોખીન હોવાથી સમાધિમાં લીન થઈ ગયા. અહીં હું નરેન્દ્રને પોતાને જ બોલવા દઈશ:

‘ હું ગાઈ રહ્યો તે પછી તેઓ જોયિંતા બિડ્યા, મારો હાથ ઝાલી મને ઉતાર તરફના ઓટલા પર લઈ ગયા, ને, પાછળનું બારણું વાંટી દીધું. અમે એકલા હતા. અમને કોઈ જોઈ શકે એમ નહોતું.... તેમની આખમાંથી હાલોની ધારા ચાલી, તે જોઈ મને બારે આશ્ચર્ય થયું. તેમણે મારો હાથ ઝાલી રાખ્યો, ને મારી જોડે બહુ જ ટોમળ-તાથી બોલ્યા, જાણે હું લાંબા વખતનો કોઈ ઓળખાતો ન હોઈ ! તેમણે કહ્યું: ‘ ઓહો ! તું કેટલો બધો મોડો આવ્યો ! મને આટલો લાંબો કાળ રાહ જોવડાવતાં તને દયા ન આવી ? બીજા માણસોના નકામા શબ્દો સાંભળી સાંભળીને મારા કાન યાદી ગયા છે. અરેરે ! મારા આત્માના અનુભવોને ઝીલી શકે એવા કોઈની છાતીમાં મારો આત્મા રેડી દેવાને હું કેટલો બધો તલ્લસી રહ્યો છું !... ’ આમ કહેતા જાય ને દૂસરો બરે પછી હાથ જોડી મારી સામે બેઠા રહીને તેમણે કહ્યું: ‘ હે નાથ, હું જાણું છું કે તું પ્રાચીન કવિ નર

“હે, નારાયણને! અવતાર છે, ને માણસજાતનું દુઃખ, દૂર કરવાને પૃથ્વી પર ફરી અવતર્યો છે.” “૧૧” હું તો દંખ થઈ ગયો, મને થયું: “હું શું જોવા આવ્યો છું? આમને બાધી રાખવા જોઈએ, અરે, હું તો વિશ્વનાથ દત્તનો દીકરો છું. મારી જોડે આ આવી રીતે બોલવાની હોમ થી રીતે બીડી શકે છે?...” પણ હું બહારથી નિશ્ચય રહ્યો ને એમને બોલવા દીધા. તેમણે મારો હાથ ફરીવાર ઝાલ્યો ને કહ્યું: “મને વચન આપ કે હવે તું એકલો મને મળવા આવશે, ને તે પણ જામશે!”....”

આ વિચિત્ર પુરુષના પંજર્માંથી છૂટવાને નરેન્દ્રે વચન આપ્યું, પણ મનમાં ફરી કદી ત્યાં ન જવાનો નિશ્ચય કર્યો. પછી બંને જણ મોટા દીવાનખાનામાં ગયા. ત્યાં બીજા પંચ માણસો એકા હતા. નરેન્દ્ર જુદા એકા, ને રામકૃષ્ણને ધારીધારીને જોવા લાગ્યા. તેમની રીતભાત કે વાણીમાં નરેન્દ્રને કશું “વિચિત્ર દેખાયું” નહીં; માત્ર એક આતરિક તક જોયો—તેને વિષે તો લાગ્યું કે એ સંપૂર્ણ ત્યાગ અને અજન્મ સત્યનિષ્ઠાવાળા જીવનનું પરિણામ હતું. તેમણે રામકૃષ્ણને મુખેથી આ વચનો સાંભળ્યાં (એ શબ્દો નરેન્દ્રના પોતાના રાતના અને મંથનના જવાબરૂપ હતા):

“ધન્યરો! સાક્ષાત્કાર ફરી શકાય છે. હું જેમ તમારી જોડે બોલું છું ને તમને જોઉં છું તેમ એને જોઈ શકાય છે ને એની જોડે બોલી શકાય છે. પણ એમ કરવાની તકલીફ કેાણુ લે છે? લોકો સ્ત્રી, સંતતિ ને સ પતિ માટે આંસુ પાડશે, પણ પ્રજાએમને ખાતર આંસુ કેાણુ પાડે છે? જીતાં જો માણસ અરા દિલથી પ્રજાને માટે રડે તો એને પ્રજા દર્શન આપ્યા વિના ન રહે.” ૧૬

વક્તાને પોતાને સ્પષ્ટ દેખાતું હતું કે આ નકામા શબ્દો નહોતા. તેમણે તો એની સન્માન પ્રવરાર ફરી બતાવી હતી. આ

સાદા, ચાન્ત પ્રભુમકાનુ નજર સામે દેખાતું આ ચિત્ર, અને આટલા પર પોને જરાક વાર પહેલાં જોયેલો દેખાત, એ જોનો મેળ નરેન્દ્રના મનમાં બેઠો નહીં. તેમણે મનમાં કહ્યું : 'માણસ છે એક જ વિચાર પાછળ ઘેલા થયેલા. એમનામાં મહત્તાનો અભાવ નથી. પામલ ભલે હોય, પણ આદરને પાત્ર છે.' દક્ષિણેશ્વર છોડીને જતાં એમના મનમાં બિલટાસુધટા વિચારોનો જોટાજોટ ચાલી રહ્યો; અને એ પણ એમને જો કામને પૂછ્યું હોત કે 'રામકૃષ્ણ જોડે તમારો મંબંધ કેવો રહેશે?' તો તેમણે અચૂક એવો-જ ઉત્તર આપ્યો હોત કે 'જેવો છે, તેવો ને તેવો.'

પણ પેલા વિચિત્ર દૃષ્ટિ એમના પર 'કામચુક્યું'.

મહિના પછી તે બીજાવાર દક્ષિણેશ્વર ગયા. એ પ્રસંગતું વધુન એમણે આ પ્રમાણે કહ્યું છે:

'હું પહેલ્યો ત્યારે તેઓ એકલા આટલા પર બેઠા હતા. મને જોઈ તેઓ રાજી થયા, ને મને ખાટલાની એક બાજુ પર બેસવાતું કહ્યું. પણ પળવાર પછી તેમને કચીક સામણીથી ધૂણી બીઠેલા જોયા. તેમની આંખો મારા પર ચોંટી રહી હતી તેઓ સાવ હળવે શ્વામે કંઈક બમણી, ધીરે રહીને મારી પાસે આવ્યા. મને થયું અમાઉ કહેલા એવા કંઈક ઘેસછાના સજ્જો કહેશે. પણ હું એમને રોકી રાકું તે પહેલાં તો એમણે મારા શરીર પર એમનો જમણો પગ મૂકી દીધો, એ સંપર્ક બંધકર હતો. મારી આંખો હિપાડી હતી, છતાં મને દીવાલો ને ઝોરકામની બધી ચીજો ચક્કર ચક્કર ફરીને અલોપ થઈ જતી દેખાઈ.... આખું-વિશ્વ તેમજ મારું વ્યક્તિત્વ એ જ વખતે કામ અનામી ગતિમાં લગભગ અલોપ થઈ ગયા, ને એ ગતિ વરતુમાત્ર ને ગણી ગયો. હું બીકનો માર્યો ફફડી બિઠ્યો, અને મને થયું કે મોત મારી સામે આવીને બિહું રહ્યું છે. મારાથી ચીસ પાડીને કહેવાઈ

મધુ: “ તમે જા શું કરો છો? મારે તો ઘેર મામાપ છે....” પછી તેઓ હસવા લાગ્યા, અને મારી છાતી પર જમણે હાથ ફેરવી કહ્યું: “ બલે. અત્યારે જા વસ્તુ આટલેથી જ અટકાવીએ! વખત આવે મધુ’ દીક થઈ રહેશે.” એમણે આ શબ્દો કહ્યા કે તરત જ પેલો વિચિત્ર દેખાવ અલોપ થઈ ગયો. મને ફરી જ્ઞાન આવ્યું, મેં જોયું તો ઓરડાની બહાર ને અંદર બધી યીએ પૂર્વવત્ હતી. ”

બધે દીકામાં ભતર્યા વિના મેં આ અજગ વહુ’ન જેવું ને તેવું હિતાશુ’ છે, પશ્ચિમના વાયકો બલે મને તેમ માને, છતાં આ હિંદી આત્માઓમાં ભ્રમણા ઉપગમવાની જે શક્તિ છે તે જોઈ તેમને આશ્ચર્ય થયા વિના નહીં રહે; આ પરથી શૈક્ષિપયરના કેટલાક આવેશરાગા સ્વપ્નદ્રષ્ટાઓ યાદ આવે એવું છે. પણ પ્રસંગવશાત્ એટલું કહેવું જરૂરનું છે કે અહીં દિવાસ્વપ્નના જે જોનાર હતા તે કોઈ નગના, ભોળાબટાક ને અધધહાણું છૂવ નહોતા. તેમણે તો પોનાને દેખાયેલા દૃશ્ય સામે મનથી બળવો જણાવ્યો. એમના વ્યક્તિત્વે બંધની અંધ આવતા, સંમોહનની અસર સામે મનથી ચોર સંગ્રામ માંડ્યો; અને પહેલાં તો મનને પૂછ્યું કે “ મારા પર કશું મેમમેરિજમ તો થયું નથી?” પણ એનાં દર્શા લક્ષણ એમને દેખાયાં નહીં. એમના પર ઘણે જે જગરદસ્ત વાવાઓનું પસાર થઈ મધુ’ હવું તેનાથી તેમનું શરીર ધ્રુજવું હતું, છતાં તે સારથ રચા. પણ આ એક મોટા આઘાત પછી બાકીની મુલાકાત સાવ મામૂલી થઈ. જાણે કશું જ નહીં જ ન હોય એમ રામકૃષ્ણે આ આગંતુક જોડે સરળ રીતે, ને લાંબો પરિચય હોય એવા હેતુથી વાતો કરી.

ત્રીજી મુલાકાત ધણે બાજે આ પછી એક અઠવાડિયે થઈ. જા વેળા નગેન્દ્ર પોતાના જમાવ માટે તૈયાર રહ્યા. પોતાની સર્વ સમીક્ષક વૃત્તિને મનન રાખી. તે દિવસે રામકૃષ્ણ તેમના ધામેના બગીચામાં લઈ

ગયા. થોડી વાર આમતેમ કર્યા પછી તેઓ દીરાનખાનામાં બેઠા. થોડી જ વારમાં ગુરુને સમાધિ ચડી ગઈ; અને નરેન્દ્ર નિહાળીને બેઠા હતા ત્યાં ગુરુએ એમને અચાનક સ્પર્શ કર્યો. નરેન્દ્રનું બાહ્ય બાન તરત જ બંધ રહ્યું. કેટલીક વારે શુદ્ધિ આવી ત્યારે 'તેમણે બેઠું' નો રામકૃષ્ણ તેમના તરફ જોઈ રહ્યા હતા ને તેમની છાતી પર હળવે હાથે નિપજીએ ભારતો હતા.

પછીના દિવસોમાં ગુરુએ તેમના શિષ્યોને કહ્યું:

'નરેન્દ્ર આ દશામાં હતા તે દરમિયાન મેં એમને અનેક પ્રશ્નો પૂછ્યા: તે અગાઉ ક્યાં હતા ને શું શું કરતા હતા, ક્યાં ક્યાં હતા, આ સંસારમાં તેમનું શું કાર્ય હતું, આ માનવી જન્મમાં તેમનું આવરણ કેટલું હતું, વગેરે. તેમણે અંતરના ઊંડાણમાં ઊતરીને મારા સવાસોના ચોગ્ગ જવાબ આપ્યા. મેં એમને વિષે જે અવલોકન કરેલાં ને અનુમાનો બાંધ્યાં હતાં તે આ ઉત્તરો પરથી સાચાં થયાં. આ વાતો ગુપ્ત રહેશે. પણ મને એટલી ખબર પડી કે તે એક મહર્ષિ છે, તેમણે મુક્તિ મેળવી છે, તે જ્ઞાનમાં પાવરણ છે, અને તેમને જે દિવસે સ્વરૂપજ્ઞાન પ્રાપ્ત થશે તે દિવસે તેઓ સંકલ્પખળથી કેહનો નવાન કરશે.' ૧૭

પણ આ પ્રસંગે તો રામકૃષ્ણે નરેન્દ્રને કશું કહ્યું નહીં. માત્ર પોતે મેળવેલી ખાસ ખબરોને આધારે તેમની આગતાસ્વાગતા કરી, અને નરેન્દ્રને શિષ્યમંડળમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મળ્યું.

છતાં નરેન્દ્રે હજી 'શિષ્ય' એ સંજ્ઞા સ્વીકારી નહોતી તેમને કોઈનાથે શિષ્ય યજ્ઞની ઇચ્છા નહોતી. રામકૃષ્ણની અકળ શક્તિ બેઠને તે છક ધક ગયા. લોહચુંગક લોહાને જેએ તેમ એ શક્તિએ એમને બેચ્યા. પણ તે પોતે પાકા ગજવેલના બનેલા હતા. તેમની શુદ્ધિ કોઈની શિરજોરી કે તાબેદારીને વશ થાય એવી નહોતી. શુદ્ધિવાદી પ્રજેન્દ્ર શીલ જોડેના તેમના તાબેતરના સંબંધમાં તેમના

હૃદયે તેમની શુદ્ધિ સામે સત્રામ ચલાવ્યો હતો; પણ હવે તેમની શુદ્ધિને તેમના હૃદય પર અવિશ્વાસ ઊપજ્યો. તેમણે મનમાં દૃઢ નિશ્ચય કર્યો કે પોતાની સ્વતંત્રતા અળવી રાખવી; અને પોતાની શુદ્ધિથી જેના પર કડક અંકુસ રાખી સકાય તે સિવાયની કોઈ પણ વાત ગુરુ પાસેથી સ્વીકારવી નહીં. બીજાઓની અવિવેકી શ્રદ્ધા વિશે એમને તિરસ્કાર ઊપજ્યો.

આ જીવાન અને વૃદ્ધ ગુરુ વચ્ચે હવે જે સંબંધ સ્થપાયો તેના કરતાં વધારે વિચિત્ર મળધેની કલ્પના કરી સકાય એમ નથી.^{૧૮} નરેન્દ્રને વેવલા ધર્મના મર્વ પ્રકારે વિષે અજુગમો હતો—દા. ત. આત્મિ, અથવા, તો કૌણપણની મંધ આવે એવી કોઈ પણ વસ્તુ. નરેન્દ્રે એકેએક વસ્તુને વિષે પ્રશ્નો ડાહ્યા. પોતાની શુદ્ધિ પળવાર પણ પોતાની માદી ડોડી ન દે એની કડક કાળજી રાખી. તે એકલા જ રામકૃષ્ણનાં સર્વ વચનોને તોળી જોતા; તે એકલા જ શંકાઓ ઉઠાવતા. રામકૃષ્ણને એનાથી આધાત થવાને બદલે નરેન્દ્ર પર વધારે પ્રેમ ઊપજતો. નરેન્દ્રને મળતા પહેલાં તેમને ચિંપ્યોએ માતાને સંબોધી આ પ્રમાણે પ્રાર્થના કરતાં સાંભળ્યા હતા :

‘હે મા, મારા સાક્ષાત્કારને વિષે શંકા ઉઠાવે એવું કોઈ તું મારી પાસે મોકલ.’

માતાએ એમની પ્રાર્થના મંજૂર રાખી નરેન્દ્ર હિંદુ દેવોની હરતીને કનકાર કરતા, પણ સાથેસાથે તે અદ્વૈતવાદને પણ અસ્વીકાર કરતા, ને તેને ‘નિરીશ્વરવાદ’ કહેતા.^{૧૯} તે હિંદુ સાઓની આગ્રાઓની છોડ્યોક મસ્કરી કરતા. રામકૃષ્ણને તેમણે કહ્યું :

‘કરોડો માણસો તમને બમવાન કહે તોયે, જે હું સ્વતંત્ર રીતે તે પુરવાર ન કરી શકું તો, હું તમને કદી બમવાન નહીં કહું.’

રામકૃષ્ણે એ વાત હસતાં હસતાં મંજૂર રાખી, અને શિષ્યોને કહ્યું :

‘ હું કહું છું એટલા માટે કશી વાત સ્વીકારશો નહીં. હવે વાતની કસોટી તમે જાતે કરી જોજો. ’

નરેન્દ્રની મુક્ત દીગ ને તેમની આવેશભરી દલીલોથી રામકૃષ્ણને મજો આનંદ થતો. નરેન્દ્રમાં શુદ્ધિની તીવ્રતા જોડે જે શુદ્ધ નિષ્ઠા હતી, અને સાબને માટે અનિવરત મોઢા કરવાની જે તાનાવેલી હતી, તેને રિપ મુકને ઊંડો આદર દતો; તેઓ માનતા કે આ ઈશી શક્તિનું પ્રગટ રૂપ છે, ન તે છેવટ મરં પ્રકારની આન્તિને સમાવી દેશે તેમજો કહ્યું :

‘ જુઓ, જુઓ, એનામાં સૌંદર્ય જીનરવાની કેવી શક્તિ છે ! એ અશુદ્ધિમાત્રને નાળી નાંખનાર અચૂક અગ્નિ છે. સાક્ષાત્ મહામાયા એની પાસે દસ ડગલાંથી અગમ્ય આસી શક્તિ નથી । એજે આને જે તેજ આપ્યું છે એનાથી તેને પોતાને અટકીને જીભી રહેવું પડે છે. ’

નરેન્દ્રના જ્ઞાનથી મુકને એટલો તીવ્ર આનંદ થતો કે તેઓ ફેટલીકવાર હાથથી ખીંગળી જલન પ્રમાધિસ્થ થઇ જતા.

પણ ખીજે ફેટલેક પ્રસંગે નરેન્દ્રની તીખી દીકા, ખીંગળોની લાગળીતો કશો વિચાર કર્યા વિના કરેલી હોવાથી, જુદા મુકના દિનને દુઃખવતી. નરેન્દ્ર એમને મોઢે કહેતા.

‘ તમારા સાક્ષાત્કારો એ તમારા મગજે જીભી કરેલી કલ્પનાઓ નથી, નરી ભ્રમણાઓ નથી, એમ તમે શી રીતે જાણો છો ? ’

રામકૃષ્ણ દુબાઇને ચાલ્યા જતા, ને નમ્રભાવે માતા પાસે આશાસન માગતા. માતા એમને આ શબ્દોથી દિલાસો આપતી :

‘ ધીરજ રાખ ! થોડા જ વખતમાં નરેન્દ્રની આંખો જીલડશે. ’
ફેટલીકવાર નરેન્દ્ર અને શિષ્યો વચ્ચેના, પારછેડા વિનાના, વાદવિવાદથી મુક ચાકી જતા,^{૨૦} ને પ્રાર્થના કરતા :

‘હે મા, તું નરેન્દ્રને થેડી તારી માયા આપ ! જેથી એની બુદ્ધિને જવર જરાક શમે, ને એનું હૃદય પ્રભુનો સ્પર્શ કરે.’

પશ્ચ વિવેકાનંદનો વ્યક્તિ આત્મા પોકારી બેસે

‘મારે હૃદય જોઈતો નથી. મારે તો જોઈએ છે શાન્તિ—અર્થાત્ પૂર્ણ સત્ય, પૂર્ણ જ્ઞાન, ને પૂર્ણ અનંતતા.’

તેઓ એમ ન જોઈ શક્યા કે આવી હઠા તક કે બુદ્ધિની મર્યાદા જાણીને પાર ચાલી જાય છે. એમના હૃદયમાં તકને ન જંજીરવાની ખુમારી ટેલઈ હતી તે આ પરથી દેખાઈ આવ્યું. હૃદયની હસ્તીનાં પ્રમાણે આપી તેમના મનને મનોથી શકાય એમ ન હતું. તેમણે તો દિવ્યોની હમે આગ્રહભરે કરેલું ચાલુ રાખ્યું કે ‘હૃદય જો ખરેખર હોય, તો તેનો સાક્ષાત્કાર કરવાનું સકય હોવું જોઈએ.’

પશ્ચ તેમણે મારે ધીરે જોયું કે મમાધિમાં જિતરી જનાર જે પુરુષને તેમણે પહેલા કેવળ હૃદયની પ્રેરણાને વશ વર્તનાર માન્યા હતા તેઓ તો પોતાના (નરેન્દ્રના) કરતા બુદ્ધિક્ષેત્ર પર અનંતમણે અધિક પ્રભાવ ધરાવતા હતા. આગળ જતાં તેઓ રામકૃષ્ણ વિષે કહેવાના હતા:

‘તેઓ બહારથી કેવળ બક્ષત હતા. પશ્ચ અંતરથી કેવળ માની હતા..... હું એમનાથી સાવ બિચરો છું.’

પશ્ચ એમણે આ વચન કર્યું, અને પોતાનું ગર્વજયું મ્નાતવ્ય રહેઝાએ શુરુના હાથમાં ઓપી દીધું, તે પહેલાં ને શુરુ પામે આવવાનો તેમજ તેમની પાસેથી નામી જવાનો એમ જાને પ્રકારનો પ્રયામ કરી ચૂક્યા હતા; અને એ જેની વચ્ચે પરસ્પર આઠ આશ્ચર્યજન્ય અને મુખ્ય અધર્ષની સામસામી રમત ચાલી રહી હતી. નરેન્દ્રમાં મનનો વાત ખુલ્લું ખુલ્લા રહી દેવાની વસમી ટેવ હતી. જે વસ્તુઓ પર તેમને અવિશ્વાસ હોય તે સર્વને વિષે તે જરાયે દયા કે રહેમ રાખતા નહીં. સર્વ પ્રકારના લેભાગ્યોને ને જિંટવૈદો સામે તેમણે ઠેક ઠમીને બુદ્ધિ માર્યું હતું. બીજાઓના મત તન્ક તેઓ અવિરૂધ્ધે બેધરાઈ

જતાવતા. જ્યાં જ્યાં લીધે તેમના પર ચતુરતા ને નિન્દાના દુમલા
યતા. પણ તેના તરફ દરારે ધ્યાન ન આપતા જોઈએ. અર્થ એમનાર્થ
દેનો. ૨૧

આવી નિંતા રામકૃષ્ણ પોતાની દાનરીમાં કદી ચરા દેતા નહીં;
કેમકે તેમને નરેન્દ્રને વિષે ખાનરી હતી. તેઓ કહેતા: 'આ જીવન
સો દુઃખનું સોનું છે. અને આ મંસારનો કરો ડાઘ એને લાગી શક-
વાનો નથી.' ૨૨ એમને ખીંક માત્ર એટલી જ હતી કે આવી સરસ
બુદ્ધિ રખેને આડે રહેતે ચડી જાય. અને એના અંતરમાં મધ્યામ
મથાવતી અનેક શક્તિઓ મંપ અને એકપના કામને સમર્પણ
થવાને બદલે રખેને નવા સંપ્રદાય કે નવા પદ્ધતી સ્થાપના જેવા બૂરા
કામમાં લાગી જાય. નરેન્દ્રને વિષે તેમને ખાતિ ઉત્કટ પ્રેમ હતો. પણ,
જો નરેન્દ્ર લાંબા વખત સુધી મળવા ન આપ્યા હોય તો, તેઓ
ચિંતાપૂર્વક કે ઝામળ બાવે એ પ્રેમનું જે પ્રદર્શન કરતા તેનાથી
નરેન્દ્રને મૂંઝવણ ઊપજતી તેમ ખીંક પણ ચડતી. રામકૃષ્ણને પોતાને
એ વાતની સરમ તો આવતી, છતાં તેમનાથી પોતાના મનને કાબુમાં
રાખી શકાતું નહીં. તેઓ હદ બહારના વખાણ કરતા ત્યારે નરેન્દ્રનો
મિનજ ખસી જતો. દાખલા તરીકે આ જીવનને હજુ તો કશું જ
કામ કશું નહોતું, છતાં તેમણે એકવાર જાહેરમાં કહ્યું કે કેશવની
જામેલી વિખ્યાતિ નરેન્દ્રની વિખ્યાતિ કરતાં બિતરતી નીવારે; જોકે
તે વખતે તો એ શંકાપડતી વાત જ હતી. તેઓ નરેન્દ્રને શોધવા
કલકત્તાની ઝેરીઓમાં ફરતા; અને એકવાર તો સાધારણ બ્રાહ્મ
સમાજના મંદિરમાં પણ ગયેલા. ત્યાં આવતી પ્રાર્થનાએ તેઓ
અચાનક દાખલ થયા એનાથી બારે હોહા થઈ ગઈ, અને તેમની સામે
તિરસ્કારભરી ટીકા પણ ઘણી થવા પામી. નરેન્દ્રને આથી અપમાન
લાગ્યું તેની સાથે તેમનું હૃદય દ્રવ્યું પણ ખરું. તેમણે આ રીતે
પોતાને ખીંકો પકડાવે. અટકાવવા માટે રામકૃષ્ણને કઠોર વેણ કાઢ્યા.

તેમણે રામકૃષ્ણને કહ્યું: ‘કાંઈ પણ માણસે જીભના મોહમાં ન સપડાવું જોઈએ. આપ જો મારે વિષે હદ બદાંરનેા પ્રેમ રાખેા તો આપની આધ્યાત્મિક મહત્તા યુમાવી બેસશેા ને નીચા જિતરીને મારી મુખારી પર આવી જશેા.’ સરળ ને ત્રિશુદ્ધ એવા રામકૃષ્ણે બપબીત-પણે આ વચન સાંભળ્યાં, ને પછી માતા પાસે જઈ તેની સલાહ માગી. પણ ત્યાંથી આવાસન લઇને પાછા ફર્યા.

‘અરુમા અબાગી!’ તેમણે નરેન્દ્રને કહ્યું, ‘હું તારું કહેવું કાને ધરવાનો નથી. માએ મને કહ્યું છે કે મને તારા પર પ્રેમ જીવળવાનું કારણ એ છે કે મને તારામાં પ્રભુના દર્શન થાય છે. મને ત્યાં પ્રભુ નહીં દેખાય એવો દિવસ જ્યારે આવશે તરીરે મારાથી તારું મોહું જોયું નહીં જાય.’

થોડા જ વખતમાં એમની બનેલી સ્થિતિ અમાલિના કરતાં જિલદી થઇ પડી. એક સમય એવો આવ્યો જ્યારે નરેન્દ્ર આવે ત્યારે પણ રામકૃષ્ણ એના પ્રત્યે સંપૂર્ણ દુલ્હા કરે એમના તરફ જાણે રામકૃષ્ણનું જ્ઞાન જ અમુક હોય એવો ભાસ થાય; અને તેઓ ખીનઓ જોડે જ વાતો કરવી આશુ રાખે. આવું કેટલાંયે અઠવાડિયાં સુધી ચાલ્યું. છતાં નરેન્દ્ર હંમેશાં ધીરજપૂર્વક પાછા આવતા. રામકૃષ્ણે એમને પૂછ્યું: ‘હું તારી જોડે હવે બોલતો નથી, છતાં તું કેમ આવે છે?’ નરેન્દ્રે જવાબ દીધે.

‘તમારા શબ્દો જ મને ખેંચી લાવે છે. મને તમારા પર પ્રેમ છે, ને તમને જોવા માડું મન લવસે છે.’

ચુરુના આત્માએ ધીરે ધીરે બળવાખોર સિંધ પર કબજો જમાવ્યો રામકૃષ્ણના મતોની, ખાસ કરીને તેમાંના બે અન્વિત અંશોની—મૂર્તિપૂજા, અને કેવલાદૈત એ બેની—દ્વાસી શિખર કરતા ખરા, પણ તે બંધાં દત્તી-દશરતની મોહની ધીરે ધીરે કામ કરી રહી હતી.

‘ તારે જો મારી માને માનવી નથી, તો તું અહીં શા સારુ આવે છે ? ’ રામકૃષ્ણે એમને પૂછ્યું.

‘ હું અહીં આવું, તો મારે એને માનવી જ જોઈએ ? ’ નરેન્દ્રે જવાબ આપ્યો.

‘ બહે, ’ શુરુએ કહ્યું, ‘ થોડા દિવસ પછી તું એને માનશે, જોઈશું જ નહીં પણ એનું નામ કાને પાતી તું રડવા માંડશે. ’ ૧૪

અદ્વૈતશક્તિસાક્ષી દ્વાર નરેન્દ્ર મારે ઉધાડવાનો રામકૃષ્ણને વિચાર આપ્યો. ત્યાર પછી એણે જ બન્યું. નરેન્દ્રે એ વિચારને અર્ધમ્ અને ઘેસછા કરીને દેહી દીધો. તેની હાસી કરવાની એક પથ તક તેઓ જાણ હતા નહીં; અને એક દિવસ એમાં રહેલી અતિથયતા પર કટાક્ષ કરી નરેન્દ્ર ને ખીળ એક શિષ્ય પેટ પકડીને હસતા હસતા કહેવા લાગ્યા: ‘ આ લોટો બહા છે !... અને આ માખો સત્તા છે ! ’ પાસેના ઓરડામાંથી રામકૃષ્ણે આ પ્રોડ ખાગડાનું અટ્ટહાસ્ય સાંભળ્યું. તેમણે અર્ધસમાધિની અવસ્થામાં ત્યાં આવી નરેન્દ્રને રૂપ રૂંદ્યો. રૂપ ફરી નરેન્દ્રના શરીરમાં આધ્યાત્મિક વંદોળ ફરી વળ્યો. એકાએક નરેન્દ્રની આંખોને દરેક વસ્તુ જુદા રૂપમાં દેખાવા લાગી. બહા સિવાય કશું હસ્તીમાં હતું જ નહીં, એ જોઈ તેઓ હંમ ચઢ મયા. તેઓ ઘેર પાછા મયા. જેને જુએ, અડે કે ખાય તે બધું બહારૂપ દેખાવા લાગ્યું. આ સર્વોપાધી શક્તિનો કેટ મહત્વાધી તેઓ કંઈ પણ કરતા જાંબ યજ મયા. માખાપને ચિંતા ચઢ, ને લાગુ કે દીકરો માંદો છે. આ દયામાં તેઓ કેટલાક દિવસ રહ્યા પછી પેતું રરખ અત્રોપ ચઢ મયું. પણ એનો સ્મૃતિ અદ્વૈતાવસ્થાના પૂર્વરૂપે નરેન્દ્રના મનમાં રહી મઢ; અને ત્યારપછી તેમણે એના હસ્તીનો ઈનકાર કદી કર્યો નહીં.

પછી તેઓ સાક્ષાત્કારના સિન્ધાદની, એક પછી એક આવતી, અનેક હતામાંથી પમાર થયા: તેઓ પ વનમાં પેડે ‘ શિવ ! શિવ ! ’

ઓળ્યા કરતા. રામકૃષ્ણ કરણ સહાયતાપૂર્વક જોઈ રહેતા ને કહેતા :
 'હા, હું પોતે બાર વરસ એ દશામાં રહેલો.'

પણ નરેન્દ્રનો સ્વભાવ તો સિંદના જેવો રહ્યો. એ કટાક્ષમયી
 ધનકાર પરથી કાળ બરીને સાક્ષાત્કાર સુધી પહોંચેલો. પણ એનો
 મદ્દ જો બહારથી નહોતો પણ અંદરથી તૂટ્યો ન હોત, તો એ સ્વભાવમાં
 સ્થિરથાથી પરિવર્તન થવા પામત નહીં. સુખદ સ્થાય, અને
 શુદ્ધવાદની ભદ્રજત, જેને વિષે તે અભિમાન લેતા, તેમાંથી નેમને
 કદકા મારીને બહાર કઢનારી વિપત્તિરૂપી તીળી ચાબૂક એકાએક
 વાગી; ને ખૂગાડ અને ભિંદગીનો દુઃખદ પ્રશ્ન તેમની સામે મોઢામોઢ
 આવીને ઊભો રહ્યો.

*

૧૮૮૪ની શરૂઆતમાં તેમના બેદરકાર ને હિંડાઈ પિતાનું
 અવસાન થયું; તે હૃદયોર્મના હુમલાથી એકાએક અત્યા અમા, અને
 કુટુંબ સામે પાલમાલી આવીને ખડી રહી. છસાત માણસોનાં પેટ
 ભરવાનાં, અને લેણદારોનું તો ટેળું બારણે આવે. તે દિવસથી
 નરેન્દ્રે દુઃખનો આરવાહ લીધો; નોકરીની વ્યર્થ શોધ અને મિત્રોનો
 નકર કેવા હોય તેનો અનુભવ લેવા માંડ્યો. તેમણે પોતાનું દુઃખ
 બધા વધુ વધુ છે તે એમની આત્મકથાનો કરણતમ ભાગ છે:૧૧

'હું બુદ્ધથી મરવાની અણી પર આવી ગયો. હિંડાડે પગે હું
 ઓઢિસે ઓઢિસે રખડ્યો, પણ ચોમેરથી અને જાહારો મળ્યો.
 માનવી સમજાવતો અનુભવ અને થયો. જીવનની વાસ્તવિકતા
 જોડેના મારો આ પ્રથમ સપક હશે. અને બધુંયુ કે નિર્મળ,
 નિર્ધન અને તળચેલાને માટે સસારમાં રચાયે જમા નથી. જે
 માણસો થોડા દિવસ પહેલાં અને મદદ કરવામાં મગ્ન માનત તે
 મોઢા દેવી લેતા, એકે મદદ કરવા બેટલુ થન તો તેમનો પામે
 હતુ જમત ચેતન પેલા રહ્યું હા એવો જ સ અને થવા લાગ્યો.

હિનાળામાં એક દહાડો મારે જીભા રહેતું અચાનક ચર્મ પડ્યું, ત્યારે હું એક બાવલાની છાયામાં બેસી ગયો. ત્યાં કેટલાક મિત્રો હતા, તેમાંના એકે કચરની કૃપા વિશેનું ગીત ગાવા માંડ્યું. એ જાણી-જૂજને મારે માથે કરવા ધાવો દેખા એવો લાગ્યો. મને મારી માને મારા બાપજોની દુર્ગાબનક અવચરનો વિચાર આવ્યો, ને હું જોરથી બોલી કહ્યો: "એ ગીત ગાવું જાંધ કરો! જે મર્મશ્રીમંત હોય, અને જેમનાં મનમાં ઘેર જુએ ટળતળતાં ન દેખ તેમના કાનને આવી બેઠેલી પાતો ટુચે. હા, એક કાળ એવો હતો જ્યારે હું પૂણ આ બજારમાં દહીં છે એ વાત સાચી માનતો! પણ હવે જીવનની બધી ક્ષેત્રતા મારી આંખે આવીને. જીભી છે, એટલે મને એ જીવલેણ દાંડી જેવી લાગે છે." મારા મિત્રનું દિલ દુભાયું. મારી બધાનક વિપત્તિને લીધે હું આ વચને બોલ્યો હતો, એટલું માનવાની હદરતા તે ન જતાવી શક્યો, અનેક વેળા, ધરમાં પૂરતું ખાવાનું નથી એમ હું જોઉં ત્યારે માને કહું કે "મને ખીજે જમવાનું નોતરું મળ્યું છે," અને જહાર ચાલ્યો જઈ લાંબાં કરું. મારા ધનિક મિત્રો મને એમને ઘેર ગાવા બોલાવતા; છતાં એમાંથી કાંઈએ પણ મારી દુર્દશા વિષે કશી પૂછપરછ કરી નહીં. હું એ વાતો મનની મનમાં જ રાખતો."

આ આખા મમય કરમ્બાન તે રોજ સવારે પ્રજ્ઞાની પ્રાચીના કરતા, એક દિવસ માં એ સાંભળી ગઇ. ધોર વિપત્તિથી માની ધર્મશ્રદ્ધા ધણી ચળી ગઇ હતી, એટલે તેણે દીકરાને કહ્યું:

‘ મૂગો રહે, બેવડું! નાનપણથી પ્રજ્ઞાની પ્રાચીના ગાઇગાઇને તે સાદ બેસાડી દીધો છે. છતાં એણે તારે માટે શું કર્યું છે ? ’

માના આ વેણ સાંભળી દીકરાને પણ ધમ્મર પર ક્રોધ ચડ્યો: ‘ ધમ્મર મારી દહંબરી વિનવણીઓને! જવાબ કેમ દેતો નથી ? તે ધરતી પર આસુ જધુ દુઃખ શા માટે ચાલવા દે છે ? ’ અને પંડિત

ઈશ્વરચંદ્ર વિલાસાગરના આ કડવા ચબ્દો! એમને યાદ આવતા

‘ઈશ્વર જો બલો ને દયાળુ હોય, તો કરોડો માણસ ઘોડાકે ટાળિયા ધાનને અભાવે ટળવળીને કેમ મરી જાય છે ?’ ૨૨૭

એ પ્રચંડ ભગવો! રત્ન સુવી પહોંચ્યો નરેન્દ્રે ઈશ્વર મામે યુદ્ધ પે કાચું

તે પોતાના વિચારો કદી ધપાવી તો ચમ્પા જ નહોતા હવે તેમજો છડેયોકે ઈશ્વરની વિરુદ્ધ બોલવા માંડ્યું તે દલીનોથી સિદ્ધ કરી જતાવતા કે ઈશ્વર કા તો નથી અને હોય તો જૂરો છે નાસ્તિક તરીકે તેમની પ્રતિષ્ઠા જામી, અને ભાવિક લોકો તેમના રિવાજ પ્રમાણે, નરેન્દ્રની અમદા માટે લખ્યા ન જાય એવા જૂરા હેતુ મારહરપે જતાવવા લાગ્યા, ને તેમની રહેણીની પણ નિંદા કરવા લાગ્યા. આવી અપ્રમાણિકતાથી નરેન્દ્રનું હૈયું વધારે માર્ય ચલ્યું. તેઓ જાહેરમાં કહેવા લાગ્યા કે ‘આવી અધમ દુનિવામાં મારા જેવા દૈવના ભોગ ચર્ચ પડેલા માણસને જો કંઈ મોજમજ મળે તેમાં પગબર અ નદ માણવાનો પૂરો હક છે, અને આવા સાધનો મચોટ છે એવી જો મારા મનની ખાતરી થાય, તો કોઈના ડરનો માર્યો દૂ તેનો ઉપયોગ કરતાં અટકવાનો નથી.’ આવી બડા દાકવામાં તેમને લહેજત આવતી રામકૃષ્ણના કેટલાક શિષ્યોએ તેમને મોઢાની પાતોથી સમજાવી એવા તેમને નરેન્દ્રે કહ્યું કે ‘નામદ’ હોય તે જ ડરનો માર્યો ઈશ્વર પર આરથા રાખે’ તેમજો એ શિષ્યોને દાંડી કાઢવા લાગ્યા, ‘જીજ્ઞાસોની પેડે રામકૃષ્ણ પણ મને કપડો આપશે તા,’ એ વિચારથી તેમને કુખ ચલ્યું પણ પછી એમના અભિમાને બળવો પોકાર્યો ‘એની થી દિર છે ? માણસની પ્રતિષ્ઠા જો આવા કયા પાયા પર આધાર રાખતી હોય તો અને એની જરાયે પરવા નથી કુ એને કોઠરે ઢાલુ છું.’

દક્ષિણેશ્વરના કાલિમંદિરમાં વસતા રામકૃષ્ણ સિવાયના સદ્ગુણ

નરેન્દ્રને વહી 'અણેલા માન્યા, પણ રામકૃષ્ણને એમના પરનેઃ વિશ્વાસ હાથમ રહ્યો; ૨૮ છતાં તેઓ ખરી અણીની ધડીને માટે રાદ જોઈને એકા હતા તેમને ખજર દત્તી કે નરેન્દ્રને મુક્તિ એ નરેન્દ્ર) પોતે જ અપાવી ચકરો.

જનાલો વીની ગયો. નરેન્દ્રે આજ્ઞાવિકાશમાટેની શોધ જોઈને જાણુ રાખી એક દિન એમણે અધું નરોતું; એટલે સાંગ પડ્યો થાકેલા ને બી જાયેલા એક પરની આગે રરતા પર તગમર આપને પાયા. તેમના બે ન પર પડેલા શરીરમાં જવરનો અન્નિપાત બાપી ગયો. એકાએક તેમને એમ લાગ્યું જાણે તેમના આત્માને ઘેરી વળેલા આનરણો બેદાખ ગયા છે, ને પ્રકાશ અમદગી રહ્યો છે. ૨૯ તેમની 'મૂલકાળની સુવ' શંકાઓનું નિવારણ આપેલાય થઈ ગયું. તેઓ સાચોસાચ કહી ચકયા: 'હું જોઈ છું. હું જાણું છું. હું માનું છું. મારો બમ ટળી ગયો છે.'

તેમના મન અને શરીર શત થઈ ગયા. તેમણે અંદર જઈ રાત આખી ચિન્તનમાં ગાળી. પદોડ્યે તેમનો નિશ્ચય થઈ ચૂક્યો હતો. તેમના દેહાએ દરેકું તેમ તેમણે પણ સસાર તજવાનો નિશ્ચય ક્યો હતો, અને દીક્ષા લેવાનો દિવસ પણ નક્કી કરી લીધો હતો.

હવે બન્યું એમ કે એ જ દિવસે રામકૃષ્ણ એમિંતા કસકસે આવી ચડ્યા. અને તેમણે નરેન્દ્રને રાતે દક્ષિણેશ્વર રહેવા આવતાનું કહ્યું. નરેન્દ્રે છટકવા કાફી તો માર્યો. પણ ઝુકે જોડે ગયા વિના છૂટકો થયો નહીં. તે રાતે એમની જોડે એક જ ઓરડીમાં પુરાયેલા રામકૃષ્ણે માવા મંડિયું, અને એમનું મધુર માન સંભળતાં જીવાન શિષ્યની અખોમાં આસુ આવી ગયાં; કેમકે તેમણે જોયું કે ઝુકે એમનો નિશ્ચય ઠળી ગયો છે. રામકૃષ્ણે તેમન કહ્યું:

'હું જાણું છું કે તું સસારમાં રહી ચકરનો નથી. પણ મારે આગર હું જુઠું છું ત્યાં સુધી તું સંસારમાં રહે.'

નરેન્દ્ર પેર પાછા ગયા. એક તરબુઝાની ઓહિસમાંથી ને એક-સોલીસીટરની ઓહિસમાંથી તેમને કામ મળતું, પણ કોઈ કામમની નોઠરી નહોતી; એટલે કુટુંબને એક દિવસથી ત્રીજા દિવસની નિશ્ચિંતતા નહોતી. તેમણે પોતા માટે ને પોતાના કુટુંબ માટે પ્રાર્થના કરવાનું રામકૃષ્ણને કહ્યું.

રામકૃષ્ણ બેલ્યા: 'હીકરા, મારાથી એ પ્રાર્થના નહીં થઈ શકે. તું પોતે કેમ એ પ્રાર્થના કરે? નથી?'

નરેન્દ્ર કાલિના મંદિરમાં ગયા. તેમનું મન આનંદ અને હિસાકમાં નિમગ્ન હતું. ભક્તિ ને શ્રદ્ધાનું પૂર તેમના શરીરમાં ફરી વળ્યું હતું. એ જદાર પાછા આવ્યા ત્યારે રામકૃષ્ણે પૂછ્યું: 'કેમ, પ્રાર્થના કરી?' ત્યારે નરેન્દ્ર ખ્યાલ આવ્યો કે પોતાના દુઃખનું નિવારણ માગવાનું તો જુલાઈ જ મધ્ય હતું. રામકૃષ્ણે એમને ફરી મંદિરમાં જવનું કહ્યું. નરેન્દ્ર બીજાર, ને ફરી ત્રીજાર અંદર ગયા અંદર જતાંવાંત પ્રાર્થનાને હેતુ નજર આમળથી અસોષ થઈ ગયું. ત્રીજો પ્રયત્ન એમને બાદ આખું ખરું કે પોતે શું માગવા આવ્યા છે; પણ મનમાં શરમ આવી. 'આ કેવો સુલ્લભ સ્વાર્થ! એને મારે તે માતાની પાસે મામણી કરાવી હશે?' એને બહારે તેમણે તો માગ્યું:

'મા, મને જ્ઞાન અને શ્રદ્ધા સિવાય બીજા કયાની જરૂર નથી.'

એ દિવસથી એમને માટે નવજન્મનો આરંભ થયો. તેમને જ્ઞાન અને શ્રદ્ધાની પ્રાપ્તિ થઈ; અને એ શ્રદ્ધા દુઃખમાં પેદા થઈ હતી, એટલે તે આંસુથી તરબોળ રાહીને, તથા એ રાહીની કરચોમથી જામ પડાવનાર દુઃખી જાંકુને ફરી જૂલી મધ નહીં. એક જગ્યા આત્માનાં એમની શ્રદ્ધા જગત આગળ પોઠારીને જાહેર કરી :

'નરમાત્રનો જે સરવાળો છે એવા જ ઈશ્વરને હું માનું છું; અને એમણે, બીજા બધા કરતાં વિશેષપણે, 'કુર્જનરૂપી નારાયણને, દુઃખી-રૂપી નારાયણને, સર્વ જાતિના દરિદ્રરૂપી નારાયણને હું માનું છું.'

અંજાળના. કાગળ દુદ્ધવાળા, ગુરુએ એમના અભિમાનનો વિરોધ તોડી પાડ્યો હતો. આ જે મહાન ક્ષત્રિય દુકમ ચલાવવાને જન્મ્યા હતા, તેમના કરતાં વધારે આશાધારક બીજો કોઈ પુત્ર આ પછી રામકૃષ્ણને નહોતો. એમનું એકય એટલું મ પૂર્ણ ધર્મ ગયું કે કેટલીક વાર તેઓ એકની જ સાથે તદ્દપ તદ્દાકાર હોય એવો બાસ થતો. અધુ પધુ આપણું એટલે શું એની આનંદમાં નિમગ્ન થયેલા આ આત્માને ખબર જ નહોતી; એટલે એના ૫૨ મર્પાદા મુકાય એવી અસર પાડવાની જરૂર હતી. એ આત્મા કેવા જોખમો ખેડી રહ્યો હતો એની રામકૃષ્ણને ખબર હતી. એ આત્માનો, તોફાનો ને ઉત્પાતો-વાળો, માર્ગ અક્ષય હતું ન કરે એવા કૂદકા મારતો હતો—જ્ઞાનથી ભક્તિ પર, અને જ્ઞાનની તાલાવેલીમાંથી કર્મની તાલાવેલી પર. તે, એકેક વસ્તુને એકીસાથે ખામ બીડવાને તનસનો હતો. રામકૃષ્ણના જીવનના આખરી દિવસોમાં આપણે નરેન્દ્રને ધણીવાર રામકૃષ્ણ પાસે નિર્વિકલ્પ સમાધિની મામણી કરતા જોઈશું; પણ રામકૃષ્ણે તેમને એ વાતની ધસીને ના પાડી દીધી.

સ્વામી શિવાનંદે (તા ૭ મી ડિસેમ્બર ૧૯૨૭ના તેમના પત્રમાં) મૂને એક પ્રસંગ જણાવ્યો છે. તે પોતે કલકત્તા પાસે કાસીપુરની એક વાડીમાં આ પ્રસંગે કાજર હતા, ત્યાં નરેન્દ્રને ખરેખાત નિર્વિકલ્પ સમાધિ ચડી ગઈ. ‘ તે જોશુક યજ્ઞ ગયા. યરીર ચમના જેવું ટાડું મેળા પડી ગયું. આ જોષ અમે ગફ ગભરાઈ ગયા, ને ગુરુદેવ પાસે જઈ તેમને આ બનાવની ખબર કહી. ગુરુએ કશી ગિતા પ્રદર્શિત કરી નહીં તેઓ જગ હરયા, અને “ વારુ ” એટલું જોલીને તેમજે ફરી મોન ધાગ્યું હતું નરેન્દ્રને શુદ્ધિ આવ્યા પછી તેઓ સુરદેવ પાસે આવ્યા. ગુરુદેવે તેમને કહ્યું: “ વારુ, હવે તું જાણે છે ? આ વસ્તુ (નિર્વિકલ્પ સમાધિ) હવે પછી તાળાકુંઝીમાં રહેશે. તારે તો માનું કામ કરવાનું છે. એ કામ સજ રહ્યા પછી આ રોલે લાજુ મોલશે. ” નરેન્દ્રે જવાબ

દીવો : " ગુરુદેવ, સમાધિમાં હું સુખી હતો. મારા અપાર આનંદમાં હું જન્મતને બૂલી ગયો હતો. હું આપને વિનવણી કરું છું કે મને એ રિયલિટીમાં રહેવા દો ! " ગુરુદેવ એટલી બોલી બીક્યા : " શરમા જરા ! આવી ગામણી તારાથી થઈ જ કેમ શકે ? તું ચેતનનો વિદ્યાળ બંડાર છે એમ મેં માન્યું હતું; અને તું તો મામુલી માણસની પેઠે તારા વ્યક્તિગત આનંદમાં નિમગ્ન રહેવા માગે છે !.....માની કૃપા વડે આ સાક્ષાત્કાર તને એટલો સહજ થઈ પડશે કે તારી સમાન અવસ્થામાં તું જૂતમાવમાં એક ને અદ્વિતીય એવા પરમાત્માતું દર્શન કરી શકશે; તું જન્મતમાં ધનું મોટા ઠાંમે કરશે; તું માણસોને આત્મજ્ઞાન અપાવશે, અને રાંક ને જરીબતું-દુઃખ હળવું કરશે."

વિવેકાનંદને ક્યો ભાગ ભજવવો નિર્માયેલો હતો તે, ગુરુ જોઈ શક્યા હતા; એટલે તેમણે વિવેકાનંદને અનિચ્છાએ પણ એ ભાગ ભજવવાની દરજ્જા પાડી.

તેમણે કહ્યું : " જન્મતને હિપદેશ આપવાની દરજ્જા માથે સેતા સામાન્ય જીવો હરે છે. સાકડાનો નકામો કકડો પોતે માંડ માંડ તરી શકે. પણ જો કોઈ પશ્ચી એના પર બેસે, તો તરત જ એ ડૂબી જાય. પણ નરેન્દ્ર જીદી માટીનો છે. ઝાકનાં જે મોટા થડ માણસો ને ધથુઓને ઝંઝાજીતા પદ પર તરતાં લઈ જાય છે એના જેવો એ છે." (રામકૃષ્ણકથામૃત)

ટિપ્પણી

૧. શ્રીરામકૃષ્ણચરિત્ર.

૨. શરદાનંદ.

૩. સ્વામી વિવેકાનંદના પૂર્વે તેમજ પશ્ચિમે સિધ્ધોએ મળાને

સ્વામીજીનું, માર ભાગવાળું, જે ચરિત્ર તૈવાર ક્યું છે તેનો આધાર

લખતે મેં આ નજીન લખ્યું છે. ફેટલીક કીમતી વીમનો સરદાનદના
'રામકૃષ્ણચરિત્ર'માંથી, તથા બગિની ફિરદાઈનના જે અપસિદ્ધ
સંસ્મરણો અને અપામેલાં તેમાંથી, મેં ઉમેરી છે.

૪. આ મહિલાનો તેમના પુત્ર વિવેકાનંદ પર જે પ્રભાવ હતો તે
કદી બૂલાયા જેવો નથી. એ ઊંઠરાને હિંદુસ્તાનું ટામ ટકાવ હતું. ને
એણે માને ધણી તકલીફ આપી હતી, છતાં મરખૂના દિવસ મુખી
તેના મનમાં માને વિષે અતિ કામળ આદર કામળ હતો. અમેરિકામાં
૧૮૯૪ ની આખરે તેમણે માને જાહેરમાં અંજલિ અર્પણ કરી;
તેમનાં વ્યાખ્યાનોમાં, બારતના મહિલાવર્ગની પ્રશંસા કરતાં, તેઓ
ધણીવાર પોતાની માની વાત દરતા; માનો આત્મનિઘ્રા. તેની
ધર્મનિષ્ઠા, અને તેનું જીવન આગિત એ ગુણોની તારીફ દરતા. તેમણે
કહેલું: 'મારા જીવન અને કાર્ય ખજાણા મતલબ પ્રેરણા મારી
માની છે.'

બગિની ફિરદાઈનનાં અપસિદ્ધ સંસ્મરણોમાંથી આપણે એમનાં
માતૃપિતા વિષે ખામ જાણવાજેવી ફેટલીક લકીરોનો જાણી શકીએ
છીએ. અમેરિકામાં વિવેકાનંદ જાહેરમાં ખાનગી વાતચીતમાં ય.
દેખિકાએ તે જાણી લીધેલી

તેમનાં મા, તેમના નાનકડાં અર્ચિત મા, પાસેથી તેમને બાદશાહી
રુવાળા, અનેક બોદિક શિક્ષાઓ, અસાધારણ સ્મૃતિ, અને નૈતિક
વિશુદ્ધિના શુભો મળેલા.

પિતા પાસેથી તેમને ભુદ્ધિના તીવ્રતા, કલાબિરુચિ, અને
કરુણાનો વારસો મળ્યો હતો. પિતા એક આર્થ મૂલત્ર હતો, એમની
પેઢી પર પશ્ચિમના પ્રત્યક્ષવાદનું મોજુ કરી વળ્યું હતું, તેથી તેમની
અદા સાવ જીડી ગઈ હતી. અદાને તે નથી વહેંચ મળતા. હાશગંતી
દિવિતા અને બાઈબલ પ્રત્યે કલાકૃતિઓ તરીકે પ્રશંસાનો ભાવ તેમના
મનમાં હતો. દીકરાને બાઈબલ જતાવીને એક વિચિત્ર વાત તેમણે

કહેલી: 'જો ધર્મ જોવું હંમ દોય, તો તે આચા હોવું જોઈએ' પણ આત્મા અથવા અરણ્યોત્તર જીવન વિષે નેમને સ્પષ્ટતા નહોતી, એમની કિંદારતા ઉડાઉપણની કહે પડેલ્યતી; અને તેઓ શિખત કરતા ને સંસારમગ્ન એવા ત શયનાદર્શા નિમ્મગ્ન દેખાતા હતા.

૫. આનંદે ૭ ઉપદરના એક પ્રસિદ્ધ ચિત્રમાં મમગીની—જેને ત્યાં નિરાશામાં પડેલી એક દેવી વ્યક્તિરૂપે આલેખેલી છે—તે જૌતિક વિજ્ઞાને પેદા કરેલી અંધાધૂધીની વચ્ચેવચ્ચે બેઠી છે મમગીનીનો ભાવ સામાન્ય દેશની ઉપર છે; અને તે એક એવા આત્માનું સૂચન કરે છે જે પોતાનાં વ્યર્થ જૌદિક સંગ્રાહનથી મમગીન ચક્રને ચાકી ગયો હોય.

૬. કહે છે કે એમની હિંમતભરી ટીકાઓથી રૂપેન્સરને આશ્ચર્ય થયેલું, ને તેજો આટલી નાની વયના માણસમાં તત્ત્વચિન્તનની આવી કુલામતા જોઈ પ્રશ્ન માનો ભાવ દર્શાવેલો. શરદાનંદના કહેવા પ્રમાણે, નવેન્દ્રે ૧૮૮૧ની પડેલી પરીક્ષા અને ૧૮૮૨ની ડિગ્રી માટેની પરીક્ષા એ બેના વચ્ચેનામાં પશ્ચિમી તત્ત્વજ્ઞાનનો અભ્યાસ થયો હતો. એ વખતે તેમણે કેકાટ, ક્રુમ, કાન્ડ, ફિન્ટ, રિપનોઝા, હેમલ, શોપનહોર, ઓમરટમ કોટ અને ડાવિનનું વાચન કર્યું હતું પણ મને બાગે છે કે તેમણે મામાન્ય ગ્રંથોમાંથી આ ચિન્તકોના વિચારો વિષે વાંચ્યું હતો, ખુદ તેમના ગ્રંથો નહીં વાંચ્યા હોય. તેમણે ડાકટરી નો પણ અભ્યાસ કરેલો, અને મમજ તથા ચાંતલગુની રચના તથા કિવાઓનું જ્ઞાન એળવેલું. શરદાનંદ કહે છે: 'પશ્ચિમની પ્રમદ્ધરણ્યપ્રધાન અને વૈજ્ઞાનિક પદ્ધતિએ એમને જીતી લીધા હતા, અને એ પદ્ધતિ હિંદુ ધર્મવિચારોને લાગુ પાડવાની એમની ઇચ્છા હતી.'

૭. આ મહાજીવિદ્યાળી પુરુષ આ પુસ્તક લખાણું ત્યારે મૈસુર વિશ્વવિદ્યાલયના કુલનાયક હતા તે પછી સ્વર્ગવાસ પામ્યા છે. તે હિંદના અત્યંત સંજોન અને વિદ્વાન તત્ત્વચિન્તકોમાંના એક હતા.

૧૬૦૭માં તેમણે 'મણુદ બારત'ના એક અંકમાં જુવાન વિવેકાનંદના સંસ્મરણો લખેલા, તે વિવેકાનંદના જીવનચરિત્ર (ભાગ ૧)માં હિતારવામાં આવ્યા છે. કોલેજમાં તેઓ વિવેકાનંદની ઉપરના વર્તમાન રહ્યા, પણ કંઈમરમાં વિવેકાનંદ એમનાથી સંકેત મોટા હતા.

૮. તેમણે વર્જવચ્ચે પણ વચ્ચેલો. અંગ્રેજ દેવિઓમાંથી એ પૂર્વ એશિયાના દેવિઓ જોડે સૌથી અધિક આત્મ પરાવતો દેખાય છે.

૯. તેઓ સ્વામી વિવેકાનંદ યથા તે પછી લાંબા વખત સુધી તેમણે નામ તથા બ્રાહ્મ સમાજના સજ્જોની યાત્રીમાં ચાલુ રહ્યું હતું; અને તેમણે શિષ્યોને કહેલું કે 'મેં એ કદી પાછું 'મેં'ની લીધું નહોતું' પછીનાં વરસોમાં તેમને સવાસ પુછાતો કે 'તમે બ્રાહ્મ સમાજ પર આક્ષેપ કરો છો ?' ત્યારે તે કહેતા: 'ના, જરાયે નહીં.' આ સમાજને તેઓ હિંદુ ધર્મનું એક ભિન્ન રૂપ માનતા.

૧૦ તેમની શક્તિ પાકટ થવા પછી તેઓ આ એ મુદ્દો ધ્યાન-વાર બાર ફરતે કહેતા; તે એ કે એમનો મંદિરો એ સાચી હિંદુ વિચારધારાના અંકનરૂપ નહીં પણ તેની પરિપૂર્તિરૂપ છે. તેઓ ધર્મ-મૂળના સુધારાઓના પક્ષમાં હતા, પણ એમ માનતા કે એનો અમલ મરક્ષક પદ્ધતિએ થવો જોઈએ.

આ સમયમ ખુદ કેશવના શબ્દો છે: 'હિંદુ મરક્ષકવાદનો ઉપદેશ હિંદુ ભાવનાથી કરવો.' (ઈન્ડિયન એ પાપર, ૧૮૮૪)

૧૧ આ જાણે છે કે બ્રહ્મ મમાળે સ્વાયત્ સુધારાની જો ભાવના ટકાવી રાખી હતી તેની જોડે નરેન્દ્ર પૂરેપૂરું, સંમત નહોતા. — પ્રકાશક

૧૨. ચરદાનંદના રામકૃષ્ણચરિત્રનો છેલ્લો ભાગ (દિવ્યભાવ) માંથી હિતારા.

૧૩ કહેવાય છે કે એમણે છેલ્લો પ્રવાસ દેવેન્દ્રનાથ દાકુરને મળીને કરી જોયેલો. દેવેન્દ્રનાથ એમની બારે બીજીક શક્તિ યોગ પેક્ષી.

૧૪. રામકૃષ્ણે આંખ ઉપર ઢહેલું: 'મેં' એનામાં સરીરની ઠસી આળપ'પાળ, જરાયે ગુમાન, કે આણ વસ્તુઓ પ્રત્યે જરા પણ આસક્તિ એવાં નહીં અને એની આંખો! જાણે કાંઈ શક્તિ એના આત્માના અંતરતનનો કમળે લઇને બેઠી હોય એવો ભાસ થતો હતો. મેં વિચાર કયો: આવો માણસ કલકતામાં શી રીતે રહી શકતો હશે ?'

૧૫ એટલે 'સન્નિપાતના પ્રથમ સળ્લોમાં તેમણે વિવેકાનંદને માથે સમાજસેવાની ફરજ નાંખી એ ફરજ એમણે જીવનભર પાર લિતારી. ભારતના ખીજા 'દ્રષ્ટાઓ' અને એમની વચ્ચે આ જ ફરક છે.

૧૬. 'માય મારટર' નામના વ્યાખ્યાનમાં વિવેકાનંદે જીવન વધુન આપ્યું છે તેમાં તેઓ કહે છે કે તેમણે પોતે જ રામકૃષ્ણન સીધી સવાન પૂરેલો (જે સવાન એ અતિશય આતુરતાથી દરેક ધાર્મિક મહાપુરુષને પૂછના). 'મહારાજ આપે ઈશ્વરને જોયો છે ?' રામકૃષ્ણે જવાબ નીધો: 'હા દીકરા, મેં ઈશ્વરને જોયો છે હું અત્યારે પણ એને જોઈ છું, જેમ તને મારી સામે જોઈ છું માત્ર ઈશ્વરને હું ઘણા વધારે તીવ્ર અર્થમાં જોઈ છું. એનાં દર્શન હું તને કરાવી શકું એમ છું.'

સભ્ય છે કે આ સવાદ વિવેકાનંદને રામકૃષ્ણનો સારી પેઠે પરિચય થવા માઠ થયો હોય

૧૭ શ્રીરામકૃષ્ણચરિત્ર

૧૮ નરેન્દ્ર રામકૃષ્ણ જોડે પાંચ વરસ રહ્યા. કલકત્તાનું પોતાનું ઘર ચાલુ રાખ્યું હતું અઠવાડિયે એક વા જે વખત દક્ષિણેશ્વર જતા, તે કેટલીકવાર સામટા ચાર પાંચ દિવસ ગુરુની જોડે માળતા. લાગટ એક અઠવાડિયું ન આવ્યા હોય તો રામકૃષ્ણ એમને તેડું મોકલતા.

૧૯. આ બ્રાહ્મ સમાજનું વલણ હતું

૨૦. આ ચર્ચાઓ વિષે રામકૃષ્ણ કહેતા. 'હાના વાસણમાં

નાંખ્યું પાણી બહાર; બધેં મૂંઝું થાય. ઈશ્વરદર્શન નથી થયું ત્યાં સુધી માથુસ દાલા વાદ કરે; જેને થયું છે તે મૂંઝો થઈ સચ્ચિદાનંદ માણે છે.

૨૧. શરણાંદ, ‘લીલા પ્રસંગ’ ના લેખક, જે પાછળથી અનન્ય મિત્ર અને ભક્તિપરાયણ અનુયાયી જન્યા તેમણે એકરાર કર્યો છે કે પોતે કાંઈ મિત્રને ઘેર નરેનને પ્રથમ મળ્યા ત્યારે તેની સામે અણુગમે ચએલો. બાઈ સાહેબ જનીદનીને આવેલા અફેરા પર તુચ્છકાર. એરડામાંના કેઈની ખેરના ન હોય તેમ કથુંક હિંદી બજન ગણુગણુતા બેસીને કુઝો તાણુવા લાગ્યા. પથુ પ્રચલિત સાહિત્યની ચર્ચા ચાલી તેમાં બળ્યા અને અચાનક કળા તેમ જ નીતિને લગતી પોતાની હિચ જાવનાનું સોને દર્શન કરાવ્યું. રામકૃષ્ણ વિશે પથુ પક્ષપાતના ઉદ્દગાર કાઢ્યા કે કશી વાંધછોડ કયો વગર અંતરખાલ એકરંગી આદર્શ પરાયણ માથુસ એ જ એક જોયો, વજેરે. (જુઓ લીલા પ્રસંગના હેત્તુ ભાગ ‘દિવ્યભાવ’નું ‘વિવેકાનંદ અને રામકૃષ્ણ’ વાળું પ્રકરણ).

૨૨. એઓ નરેનના આત્માવશાસને ડગાવવાને બદલે હમેશાં પોપતા. એમણે એને બીજા શિષ્યોથી ઉપરવટના અધિકાર આપ્યા. દા. ત. ખાનખાનમા. એના જેવા માટે વિધિનિષેધ નથી એમ કહેતા.

૨૩. બ્રાહ્મસમાજની કેશવચંદ્ર સેનથી નોખી પડેલી શાખા. રાષ્ટ્રીય હિંદુ દાંષ્ટએ એ કદર હતી. નરેન તેનો સભ્ય હતો. એના ધણા મુળ્યો કેશવ ઉપરની રામકૃષ્ણની અસરને કારણે રામકૃષ્ણના વિરોધી હતા.

૨૪. ઇન્દ્રનાથ સીલે નરેન્દ્ર જેવા મૂર્તિબંજક અને વહેમોના વિરોધી માથુસને કાલિનાં અને તેના પૂજારીના સ્તવનઅર્ચન કરતો જોઈને પોતાને થયેલી અજબગીનો એકરાર કર્યો છે. તેઓ આ માટે નરેન્દ્રનો કડવો નિગેષ કરતા. એક જપોરે કુતૂહલના માર્યો દક્ષિણેશ્વર ગયા ને દંડ ચર્મને પાછા આવ્યા. પૂર્વમુઠો બધા ડગી ઉઠ્યા. રામકૃષ્ણની વિમૂર્તિમાથી પાવરતા વાતાવરણે એમને ન

સમગ્ર વ્યવસ્થા એવી રીતે મહાત્મક થઈ હતા. એમના જેવા વિચક્ષણ બુદ્ધિશાળી અને તાર્કિક વિચારક જે યુનિવર્સિટીમાં વડો ઓદ્યોગ હોતો અને જેણે છેવટ સુધી પોતાની રચનાત્મક બુદ્ધિ અને નિર્ણય-શક્તિ જાળવી રાખી હતી તેણે પોતાની હિચર અથુક્કપેલી રીતે ચંચળ અસરનો રસપ્રદ એકરાર કર્યો છે :

હું જાંડા રસપૂર્વક મારી આંખ તળે યદ્ય રહેતો અજ્ઞાન દેશનાર નિહાળી રહ્યો હતો. ભાવસમાધિઓ, કાલિપૂજા, એવી એવી બાગતો-વાળા પંથ તરફ મારા જેવા હડહડતા વેદાંતી, હેમલવાદી, તર્કવાદી ક્રાંતિકરની વલણ સહેજે કદીપી શકાય એમ હતી. તેમાં વળી વિવેકાનંદ જેવા જન્મસિદ્ધ મૂર્તિભંજક, આત્માદ વિચારક, સર્જન-શીલ અને પ્રતાપી મેધાવી અને ભલભલાને પળોટનારો માણસ પોતે આવા દળદરી અતિપ્રાકૃતિક લાગતા ગૂઢવાદની જાળમાં સપડાય એ કોયડો મારી શુદ્ધબુદ્ધિની મીમાંસાવાળી ફિલસૂફી ભાગ્યે ઉઠેલી શકે એમ હતું.

અંતે નવાં કૃતકલનો માર્યો એક જાળજાળતી બપોરે હું દક્ષિણેશ્વર પહોંચ્યો અને વિવેકાનંદના એ ચરુને જોયા ને સાંભળ્યા. પછી જાડોની ઘટા અને છાયડાવાળા મદિરના બાગની નીરવ શાંતિમાં ફર્યો અને વાવટોળ માળવીજ સાથે દેખ્યું મળામ નહિ એવા વાવાઝોડા વચ્ચે જ્યારે પાછો આવ્યો ત્યારે મારું મગજ પણ તેવા જ વાવાઝોડે ચક્રમ્નું હતું. એને કશાક એવા સત્યની ઉડતી જાંખી યદ્ય હતી જેના કાનૂનની સર્વોપરિતા દેખીતી વિલક્ષણ અને દળદરી ધટનાનું પણ નિયમન કરે છે, જેમાં જણાતી ભૂલો પણ શુદ્ધબુદ્ધિની પ્રાયમિક અવરજા માત્ર છે. જેના પ્રતાપ હેઠળ કાંઈ બાહ્ય સર્વોપરિ રક્ષકશક્તિ વિષેની આરથા એ અંતરના નિશ્ચયની જ એક જાંખી પ્રતિક્રિયા કે પ્રતિબિંબ છે. આ કયનની વાસ્તવિકતા વિવેકાનંદની પછીની કારકિર્દીમાં પૂરવાર યદ્ય, જેમાં વિશ્વમાનવના ધર્મનું જે કંઈ શિક્ષણ અને પ્રચાર એઓ દુનિયામાં કરી શક્યા તે-સર્વની પાછળ તેમણે શુરુ રામકૃષ્ણ દેવનો અનુમલ

ને પ્રતાપ અનુભવ્યાં. (જુઓ પ્રશુદ્ધભારતમાં ધ્વજેન્દ્રનાથ સીલનો લેખ (૧૯૦૭), અત્રેજી વિવેકાનંદ ચરિત્ર ભાગ ૧ પૃ. ૧૭૭મે પુનર્મુદ્રિત.

૨૫. અર્ધસમાધિ જેવી સ્થિતિમાં રામકૃષ્ણ જ્યારે ઠોઠાંને સ્પર્શ કરતા ત્યારે તે માથુસંના બાન કે ભાવનામાં લગભગ હમેશાં પલટો થતો એ બીના વૈજાનિકાએ નોંધવા જેવી છે. એમાં ધરાદા કે યોજનાપૂર્વકનું કશું ન થતું. કેમ જાણે, પોતે પ્રથમ જોડી ખાઈમાં ઉતરી હોય તેમાં બીજું ઠોઠાં પરાણે ઉતરતું હોય એવો કંઈક એ અનુભવ કહી શકાય.

૨૬. શ્રી. રામકૃષ્ણ ચરિત્ર

૨૭. પંડિત ધ્મિરચંદ્ર વિદ્યાસાગર (૧૮૨૦-૧૮૯૧) કલકત્તાની સંસ્કૃત કોશેજના સુખી અને વિખ્યાત સમાજસુધારક હતા. એઓ રામકૃષ્ણને ઓળખતા. વિદ્યાસાગર એમની વિદ્વતા કરતાં એમના માનવપ્રેમ અને જૂતધ્યાને શુણે જ પ્રખ્યાતિ પામ્યા. સને ૧૮૬૪ના દુષ્કાળમાં લાખ માથુસ જુએ મરી જતું જોયું ત્યારે ધ્મિરમાંથી એમની આસ્થા ઢિડી ગઈ અને માનવસેવામાં એમણે પોતાનું જીવન અર્પણ કર્યું. કરો હોય દીધા વગર અને મૂંગી આદરમંજિત પૂર્વક વિવેકાનંદે સને ૧૮૯૮માં કાશ્મીરની યાત્રા દરમ્યાન પોતાનાં સાથી-ઓને એમની વાતો કહેલી જે ભગિની નિવેદિતાએ નોંધી છે. (જુઓ, ભગિની નિવેદિતા લિખિત સ્વામી વિવેકાનંદ જોડેના ભ્રમણની ટેટલીક નોંધો. પ્રકાશક હિંબોધન ઓફીસ, કલકત્તા).

૨૮. પાછળથી વિવેકાનંદે કહેલું : ‘રામકૃષ્ણનો એકલાનો જ મારામાં અવિચળ વિશ્વાસ હતો. મારી મા અને ભાઈઓનો પણ તેટલો નહિ. એ વિશ્વાસે જ મને એમની જોડે સદાને માટે સાંકળા દીધા.

૨૯. તમામ બળ ખૂટી જાય અને ઝંખૂએ જવાની ઇચ્છા-શક્તિનો છેલ્લામાં છેલ્લો વળ ઉતરી જાય તે જ પદી હમેશાં નવું દર્શન થવાનું સુદર્ભ હોય છે.

૧૧. અસ્તાચળે

આમ સને ૧૮૮૧ પછીનાં એમનાં વર્ષો દક્ષિણેશ્વર ખાતે એમના પ્રિય શિષ્યો વચ્ચે વીત્યાં. શિષ્યવૃંદ રાત દિવસ એમની આસપાસ વીંટળાએલું રહેતું ને એમને પિતાને રથાને મણતું-ગંગાનો મધુર કલકલ ધ્વનિ એમની દિનચર્યામાં મધુર ધેન પૂરતો. જાહવીનું ચિરસંગીત તથા એનાં વહેતાં જળમાં મધ્યાહ્ને સામેથી ધસી આવતા મહોદધિના જુવાળ આ અનુપમ સહચારની સરવાણી સમાં હતાં; અને એ સહજવન સાંજ-સવારની આરતીઓના ધંદા-રવ, રાંખનાદ, જાંસીધ્વનિ, ઝંઝ-પખવાજ અને મંદિરાના કીર્તનમાં પૂરી થતી દેવદેવીઓની દિનચર્યામાં બળી જતું.^૧ દેવસ્થાનના ઉઘાનની માદક સુગંધ વાયુલહરીઓ પર ચડીને બધે ધૂપદીપની સુવાસ ફેલાવતી. વાછટિયાં વાળી અધ્ધવૃંજાકાર ઝોસરીના ચાંબલાઓ વચ્ચેથી અનંતકાળના પ્રતીક સમી ગંગાના વક્ષઃસ્પર્શ ઉપર સરતી હોડીઓના સદૃશ રંગબેરંગી પતંગિયાંની પાંખો જેવા રાત-દિવસ દેખાયાં કરતા.

પશુ રામકૃષ્ણના નિવાસસ્થાને તો જુદી જ લોકગંગાનાં મોજાં અવિરત ઉછળતાં. યાત્રાળુઓ, બકતો, પંડિતો, ધાર્મિકો, જાત-જાતના ને બાતબાતના જિજ્ઞાસુઓ, કે કુવૃહલગ્નેશીઓ પડોશના (કલકત્તા) શહેરમાંથી તેમજ ભારતવર્ષના બીજા પ્રાન્તોમાંથી આવ્યાં જ કરતા ને તેમની બીડ હરહમેશ રહેતી. તેઓ આ અકળ માનવીનાં દર્શન કરવા આવતા તરેહતરેહના પ્રશ્નો પૂછી પૂછીને કાયર કરતા, અને છતાં આ માણસ પોતે કશીવાતે અસામાન્ય છ એવું હરગિજ ન માનતો. પોતાની મીઠી ગામડિયા બોલીમાં પારા-

વાર ધીરજથી જાધા પ્રશ્નોના જવાબ આપતો. એની કુમાર અને સારપ પૂછનારનો બધો સંકોચ હરી લેતી અને આ સંત સાવ ધરનો માણસ હોય એવી લાગણી હરેક જથ્થામાં પેદા કરતી. એની એ અદા ઊંડી વાસ્તવિકતાઓને ઊવેખ્યા વગર રોજિંદા બનાવોમાંથી ને આંખ સામે હરતા કરતા લોકોના 'ઝીણામોટા' વહેવારમાંથી કીમતી અનુભવો અને અવલોકનો તારવી લેતી. એક ત્રપિ કે સંતને રથાને રજા રજા આ માણસ ન્યાયાધીશનું તેમજ નાના બાળકનું એમ એક કામ એકસાથે સાવ સ્વભાવિકપણે કરી શકતો. એની પ્રેમાળ, હસમુખી, સોંસરી લિતરી જાય એવી નિખાતસ સ્વાભાવિકતાને કોઈ પણ માનવી પ્રવૃત્તિ કે અવરથા પરાધી ન લાગતી. અને એ જ એના તરફના લોકોના 'ખેંચાણનું' અસહી રહસ્ય હતું. ખરેખર આવો આ સાધુ ખ્રિસ્તી આલમના સાધુસંન્યાસીઓ કરતાં બહુ જૂદો હતો. માનવી હૃદયાનાં શોક મમગીનીને તે અથૂક બોળી કાઢતો ને પી જતો. ગ્લાનિ અને દિલગીરી એના સંપર્કમાં આવનાવેલ આલમીને અલોપ થઈ જતાં. સોગસૂતક કે આત્માને હીણવનારી કડકાઈ એની ધરતીમાં પાંગરી શકતાં નહિ. માનવી અંતરના મેલ ધોનારો આ સંત આત્માને તેના કપાલમાંથી સુકત કરી દેતો. બધા કાપ ઘોઈ કાઢતો. પોતાના ઉદાર રિમતથી મિત્રીય જેવી વ્યક્તિને સાધુપુરુષ બનાવી દેતો. એની તીણી શાંત નજર દક્ષિણેશ્વર ઉદ્યાનના મુગંધે મધમધના વાતાવરણમાં, ચિર રટણુ—રુદનના લેખાસ હેઠળ પોતાની નગ્નતા ઢાંકવાનો પ્રયત્ન કરનારા પાપના દળદરી ચરમજનક વિચારને ફરકવા ન દેતી. એ કહેતા:

કેટલાક ખ્રિસ્તીઓ અને બ્રાહ્મણમાજીઓ પોતાનાં પાપોનું ચિંતવન કર્યો કરવું એમાં જ બધી ધાર્મિકતા સમાઈ જતી સમજે છે ! એમને મન આદર્શ પરિષ્ક જન એ છે કે જે અકોનિય એવી પ્રાર્થના કર્યો કરે કે 'હે ભગવાન ! હું' પાપી છું.' હે દયાળુ !

મારાં પાપ માફ કર' ! આવા લોકો જૂલી જાય છે કે પોતાનાં પાપની જાણપ એ આત્મજાગૃતિનું સાવ પ્રાયમિક અને નીચામાં નીચું પગથિયું છે. એકની એક વાતનું ચિંતવન રટણ જે પરિણામ આણે તેની આ લોકોને ગમ નથી હોતી. જે માણસ રાતદિવસ 'હું પાપી છું, હું પાપી છું' એવું જ રટણ કાગમ કર્યાં કરે તો તે સદાયે પાપી જ રહેવાનો. એણે તો ઉલટું 'હું મુક્ત છું, મુક્ત છું'; અને ઠાણ બાંધી શકે એમ છે! હું તો રામજોના રામ પરમેશ્વરનો પુત્ર છું" એવું જ રટણ કરવું જોઈએ. જે મૂરખ રાતદિવસ એવું જ ચિંતવન કરે કે 'હું મુલામ છું, મુલામ છું,' તે અંતે સાચે જ મુલામ બનીને જ પવાનો. જે દળદરી નિશ્ચિન 'હું પાપી છું' એવું રટણ કરે છે તે સાચે જ પાપી બની જશે. પણ જે કહે છે, 'હું સંસારના પાશથી મુક્ત છું; મુક્તાત્મા છું; શુ ઈશ્વર આપણો પિતા નથી?' એ માણસ મુક્ત છે. મન જ માણસના બંધનનું કારણ છે. પણ સાચે સાચે તેના મોહાનું કારણ પણ મન જ છે.^૩

રામકૃષ્ણ પોતાની આસપાસ જધે આનંદ અને મુક્તિના જ પવન લહેરાવ્યાં કરતા. એના વ્યક્તિત્વની અસર હેઠળ બધાકાંબ્યા, ઠીંગરાએલા કરમાએલા આત્માઓને નવી કુંપળો ફૂટતી ને તે ફરી પાંગરતા. યાદેસ દારેલ આત્માઓને એમનો બોલ અજબ આશ્વાસન આણતો : "વરસાદ આવશે ને ફરી પાછી લીલાસહેર થશે. મીરજ રાખો."

એમનું નિવાસસ્થાન મુક્તાત્માઓનું ધામ વર્ધ પડ્યું; — થએલા અને થનારા મુક્તાત્માઓનું. બારતવર્ષમાં કાળનું લેખું નથી. રવિવારે લોકોની આવજા, નાનકડા ઉત્સવ સમારંભ સંકીર્તનનું રૂપ લેતી. શિષ્યવૃંદ જોડેના એમના વાર્તાલાપો પણ શિષ્યવર્ગનું રૂપ કદી ન લેતા. ઠારા સિદ્ધાન્તને અહીં મહત્ત્વ નહોતું. આચરણ જ

દરેક સાધકને સારું અનિવાર્ય વસ્તુ હતી. જીવનના દરેક પ્રસંગે યોગ્ય આચરણ કે જે વ્યક્તિના જીવનમાંથી તેના નીચોડરૂપ તત્ત્વને બહાર કાઢીને તેના આચરણમાં આવે એ વાત જ મુદ્દાની હતી. અને આમ છતાં દરેક વ્યક્તિને પોતપોતાની સાધનાનો માર્ગ નક્કી કરવાની પૂર્ણ સ્વતંત્રતા હતી, બધા સાધનમાર્ગો સાચા છે. આંતરિક એકાગ્રતા તેમજ સ્વતંત્ર શુદ્ધિવિહાર, ટૂંકી સમાધિચિન્તિ તેમજ અર્થપૂર્ણ વાતોઓ, હસાવનારા દૃશ્યકા તેમજ શકરી દ્વાખરી આંખે દોરંગી કુનિયાનો તમારો ડેવળ સાક્ષીરૂપ બનીને નિહાળતાં જીવનયાત્રા ખેડવાનો માર્ગ.

ગુરુદેવ નાનકડા ખાટલા પર બેઠા બેઠાં સિંચેલા આંતરની વાતો સાંભળી રહ્યા છે. તેમની અંગત ચિંતાઓ અને ધરકુંડળની ખાખતોમાં સાચા આપી રહ્યા છે. નિર્વેદ પામીને હાથ ધોઈ બેઠેલા યોગાનંદને મમતાભરી દૃષ્ટિ આપીને ઉત્તેજે છે. વિવેકાનંદની તેજસ્વી અધીરાઈ ઉપર લગામ નાંખે છે. નિરંજનાનંદનાં મંછાજૂતની રેવડી ઉડાવે છે. આ બધા બાગેકુ વહેરાઓને એકબીજા બેઠે યત્રમાં ઉતારવામાં એને આનંદ આવે છે. એમની બધી મરમાગરમ દક્ષીણના ધમસાણુ વચ્ચે પોતે હળવે રહીને એકાદ એવો તો અર્થગંભીર અને બાંધબંધો બોલ કહેશે કે તેનાથી બધાનાં મગજમાં એકાએક અજવાળાં એકાર ધઈ જશે; પૂરપાટ દોડનારા બધા તાબડતોળ ચારતેકદમ ઉપર આવી જશે. લગામનો ઉપયોગ થતો દેખાવા દીધા વગર અતિહિતસાહીઓને અતિ ઝડપે જતા રોકવાની અને જરૂરી ગતિએ ન ચાલનારા બિઘળુશીઓને જગાડીને બધાને સુવણું મધ્ય ઉપર પાછા લાવી મૂકવાની આવડત એની પાસે છે. સંત જોન સમાધિય શિષ્ય ત્રેમાનંદ (બાણુરામ) જેને પોતે ગર્ભગાની, શુચિર્મૂલ, સંપૂર્ણ અને જેને કશું શીખવવાની જરૂર રહી નથી એવા નિત્યસિદ્ધોમાં ગણે છે, — તેના પર ધટીક એમની અમી

વરસાવતી આંખ મંડાઈ રહે છે, તો ઘડીક વળી એ જ આંખ વધુપડતા ચોખ્ખાંસિયારાદ સભે કટાક્ષ કરતી ચમકી ઉઠે છે:

“કર્મજન્ય જનીને પૂજાપાદ અને વિધિઓમાંથી ક્યારેય જિંવા ન આવતું એ પણ એક જાતની મરકી થઈ પડે છે. આ રોગમાં ઘેરાએલા લોકોને માનવી કે ઈશ્વર બેમાંથી એકનો વિચાર કરવા વખત જ રહેતો નથી!”

તેના નિસાળાઆઓને રાજયોગની નકામી અને જોખમી ક્રિયાઓ તરફ ધસતાં રોકતા. કહેતા: “ઈશ્વરસાક્ષાત્કારના માર્ગની દરેક પાથરીએ આંખનાં તેમજ અંતરનાં કપાટ ખુલ્લે એટલું જ સાધવા ખાતર જિંદગી અને આરોગ્ય બેઉને જોખમમાં મૂકવામાં શું હાંસલ છે?”

“અશ્વને કૃષ્ણને પ્રસૂ પુરુષોત્તમ-અદિતીય-કલા કૃષ્ણ કહે. ‘આમ આવ. જો હું કેવો છું? પેલું શું દેખાય છે?’”

“એક મોઢું ઝાડ ઉપર જાંજીના બૂમખા લટકે છે”

“ના, ના. વધુ નજીક જઈને જરાગર જો. એ બધાં જાંજી નથી, પણ અગણિત કૃષ્ણ લટકે છે!” (રામકૃષ્ણ કથામૃત)

વળી તીર્થયાત્રાદિ કરવાની પણ જરૂર નથી:

“સજ્જનોની અને સાધુપુરુષોની પવિત્રતા જ સ્થળોને પવિત્રતા આપે છે. નહિ તો કોઈ સ્થળ કે સ્થાન માણસને શી રીતે પવિત્ર કરી શકે?”

“ઈશ્વર બધે છે. આપણામાં પણ છે. આ જિંદગી અને આ સૃષ્ટિ બધું એનો મનોબ્યાપાર છે; સ્વપ્ન છે.”

આ ચિરંતન વિષય ઉપર વાનાંકથાઓનાં અને ચોટદાર દ્રવ્યકાવ્યોનાં ભક્તબાતીચગ એની આંખોએ મૂંઝાં કરતી અને તેની સાથે સાથેજ કામારપુકરનો આ અદનો મામડિયો—જેનામાં ભાવન

અને વહેવાર સ્વભાવવાળી મેરી અને મરીજનો સમન્વય હતો—
પોતાના શિષ્યોને જીવનવ્યવહાર તેમજ ધરખટલાની વિગતોની ભૂમિકા
ઉપર લાવીને કેમ હિત કરવા એ આગાહ જાણતો. આગસ, પ્રમાદ,
ગંદવાડો કે અપળપવનપણું નિયંત્રિત ચલાવી ન શકેતો અને આ
દિશામાં મધ્યમવર્ગના બલભલા નળીરાઓને તે સફળે શીખવી
જાણતો. ધર તેમજ બગીચાની સફાઈ આદિ કામો જાતે કરીને
દાખલો બેસાડતો.

એની ચકરી આંખથી કશું છટકવા ન પામતું. એ મનોરથ
ખાંધતો, આંખે જોતો, અમલ કરતો અને એ જાણે વખત એતું
ખુશનુમા હાપણ બાળકસમા હાસ્યના કુવારા છોકાં કરતું. સંસારી
સ્વભાવનાં દુન્યવી લોકો અને દાંભિકોનાં આભેદુજ નકલ પણ પોતે
આગાહ અભિનય સાથે કરી જતાવે :

“ હાકુર ધર્મકીર્તન કરનારી હરદાસી બાઈનો સ્વાંગ આગાહ
બજવી દેખાડીને શિષ્યોને હસાવી હસાવી લોહપોટ કરી દેતા. સૌ પહેલાં
તો કીર્તની પોતાના સાગરીતો સાથે સુભાગ્યકાં આમ આમ પ્રવેશ
કરે. બરબરીનાં સાડીશીલાં ને બરચક ધરેલ્યાદાગીતાના કહારા ક્યાં
હોય. હાથમાં રંગીન ઝમાલ હોય. પછી આરંભ કરે. એટલામાં કાઈ
પ્રતિષ્ઠિત સદ્ગુહન્ય આવી પહોંચે તો ગાતી ગાતી લટકું કરી તેને
આવહારે : ‘આવોજી, પધારોજી !’ કહેતી જાય ને હાથ પરતો
સાડીપાલવ કારે ખસેડીને પોતે પહેરેલા દાગીના દેખાડતી જાય ।
હાકુર આ બધી નકલ પણ એવી તો આગાહ કરે કે શિષ્યોનાં
હારયથી આખો ઝોરડો ગાજી ઊઠે. પશુ તો હસીહસીને બેવડ વળી
જાય. હાકુર કહે, ‘તેવો બાળક છે ! અલ્યા પશુ, ધેર જઈને
બાપાજીને જોજો બધું કહી દેતો જરાતરા માન મારા તરફ રાખે
છે તેય ખલાસ થઈ જશે. બાઈસાજ નકરા સાહેબ જ બની
ગયા છે ! ’ ”

ખીજી પણ આ જ નમૂનાની વાતો કહેતાં ન થાકે.

“કેટલાક લોકો જુઓ તો તેમને પૂજ કરતી વેળાએ જોટલી વાતો કરવાનું સૂઝે તેટલી ખીજે ક્યારેય ન કરે. પૂજ કરતાં બોલાય તો નહિ. એટલે પછી મોઢું બંધ રાખીને તરેહવાર ચાળા, ઉંકારા, બચકારા, છનકારા, હળાર નકતા કરી કરીને બોલે, ઉહ્ અહ્ છ છ છ. (ઈશ્વારતથી ચીધીને) ‘પેલું લાવ,’ ‘આ આપ,’ ‘છત્ છત્’, ‘ઉહ્ જિહ્’, ‘હં હં’, ‘હંચ્ હંચ્’, ‘શુઃ શુઃ’, વગેરે.”

“ખીજે કોઈ વળી માળા ફેરવતો હોય ત્યાં માછણ માછલી વેચવા આવે. માળા ફેરવતાં ફેરવતાં ટોપલાપર બાઈની નજર ચકળવકળ કરવા માંડે. હાથમાં માળાના મણકા સૂર્યે જાય છે ને સાથે સાથે ખીજ હાથની આંગળાઓ જીંચી કરી પોતાને કેટલી માછલી જોઈએ તે બતાવતો જાય છે !

“એક બાઈ ગંગારનાન કરવા આવી છે. પણ નહાતાં નહાતાં ઈશ્વરનું ને ગંગાજીનું નામ લેવાને બદલે ખીજી નહાનારી બાઈ જોડે વાતો ચલાવે છે. ‘મે’કું તમારા ધીરેનને સાસરેથી શું શું મળ્યું ?... ફલાણું ફલાણું માંડું છે... ફલાણીનો છોકરો પછી સામાવાળાંને ત્યાં કન્યાને જોવા ગયો કે? કેટલા કપિયા હાથમાં આપ્યા? વાંકડે કેટલો દેશે તમે ધારો છો?...એ (પોતાનો પતિ) તો મને જ બાળી રયા છે. મારા વગર કલાક ન રહી શકે...બહુ દિવસ થયા, માફ કરજો બેન, મારાથી તો અવાયું જ નહિ. અમારી ફલાણીની દીકરીનાં વેવિશાળ થયાં એની ધાંધલમાં મને તો આટલા દિવસ વઢીની કુરસદ ન રહી’ હ્ હ્ આવી છે તો મારી બાઈ ગંગા નહાવા, પણ એક ગંગાજીનું જ નામ લેવાની એને કુરસદ ન મળે !”

આટલું કહેતાંવાર ઠાકુરની નજર શ્રોતાઓમાંના એક પર પડે છે ને એમને સમાધિ લાગી જાય છે. (રામકૃષ્ણ કથામૃત)

સમાધિ દિતરે છે. પછી કાં તો પેલી અધૂરી રહેલી વાત આગળ
ચાલે છે, કાં મા મેલસ્યામાનું કે ત્રિય મેલસ્યામ કાનુકાનું ગાન
ઉપડે છે :

બરેડી બાજિસ ઝોઈ બિપિને

(આમાર તો ના મેલે નથ)

(રયામ પથે દાંડાયે આછે)

તોર નબિ દિ ના બબિ ઝોલ મિ

તોદેર રયામ કયાર કયા

આમાર રયામ અંતરેર બધા

[બાંસળી પેલા વનમાં વાગી -

મારાથી મયા વિના રહેવાય એમ નથી.

રયામ રત્ને છિમો વાટ ભુરે છે -

અયિ, તારે આવડું છે કે નથી આવડું, કહી દે.

તારે તો ધામજો મોઢાની વાત છે

મારે તો ધામજિયો અંદરની પીઠ છે]

હૂંઝ હૂંઝ હૂંઝ રૂપસાગરે આમાર મન

તસાતસ પાતાસ ખૂંટલે, પાળિ દે પ્રેમ રતનધન

ખૂંટ ખૂંટ ખૂંટ, ખૂંટલે પાળિ, હૃદય માઝે રૂંદાવન

ઢીપ્ ઢીપ્ ઢીપ્ જાનેર વાતિ જનલમિ હરે અનુસન્ધ

દેખુ દેખુ દેખુ હગિર દિંગે, ચાસાય આભાર કોન સે જન ।

[ઝો મારા મન ! રૂપ સાગરમા દૂળી બ. અતલ પાતાળ સુધી

ખોળી વળ. વને પ્રેમનો રત્નમંદાર જડશે.

ખોળી જળ. ખોળી જળ. તારા હૃદયમા જ વને રૂંદાવન જડશે.

પછી તારા હૃદયમાં જાનનો ઢીપ સર્વ કાળ જળદળશે.

દિંગ, દાગ, દિંગ, દાગ, ગામસાગોળે જતી આ નાવડી દાણુ

ચલાવે બચ છે !]

શિવ સંગે સદા રંગે આનંદે મગના
 સુખા પાને દલ દલ દલે કિન્તુ પડે ના
 વિપરીત રતાગુરુ પદભરે કવિ મરા
 ઉભયે પાગલે મારા લગ્નભય આર માને ના

માને ચડેલ પ્રેમમદિરાનો. કેહ રામકૃષ્ણના ગાનમાં નીતરે છે.

વિવેકાનંદે એકવાર કહેલું, “એમનો એક જ દષ્ટિપાત માથુસનો
 જીવનપલટો કરી નાંખી શકતો.”

અને આ એમનો એવ અનુભવનો હતો. આ નરેન્દ્રે પોતાની
 તાત્ત્વિક શંકાઓથી રામકૃષ્ણ સામે પોતાનો બળવો વધો સૂધી
 મથક આપ્યા વિના ચાલુ રાખ્યો હતો. પણ અંતે સતત જલતી
 આગમાં એ એ ગળી ગયો. અને એણે પોતાનો પરાજય સ્વીકારી
 લીધો હતો. “જીવન્ત મદ્દા દુનિયાની બીજ કાઈપણ વસ્તુ કરતાં
 વધુ નહીંર રૂપમા દર્ષ લર્ષ શકાય એવી ચીજ છે,” એ રામકૃષ્ણના
 કથનની યથાર્થતા એણે સિદ્ધ કરી હતી. રામકૃષ્ણની આરથા મૃદુ
 છતાં એટલી નહીંર હતી કે આ જીવાનિયાઓની નિષ્કુરમાં નિષ્કુર
 નાસ્તિકતા અને ઈન્કાર પણ તેમનામાં માત્ર આછું રિમન જન્માવતાં.
 એ બધી નાસ્તિકતા મધ્યાહ્નના સૂર્ય આગળ ધ્રુમસતી જેમ લોપ
 પામરાની ■ એ વાતની એમને ગળા સુધી ખાતરી હતી. કાલિ-
 પ્રસાદે એવા જ ઈન્કારનો ઘોષ એમની સામે છોડેલો ત્યારે એમણે
 પૂછ્યું:

“દીકરા, તું ઈશ્વરમાં માને છે?”

“ના.”

■ “ધર્મમાં?”

“ના. નથી વેદમાં માનતો, નથી શાસ્ત્રમાં. અધ્યાત્મને લગતી
 કાઈ વાતમાં નથી નથી ને નથી જ માનતો.”

પુરુ અપાર ક્ષમાશક્તિથી જ્ઞાન દે છે :

“દોકરા, ખીજ ઠાઠ પુરુ આગળ આ બોલ્યો હોત તો તારી શી વહે યાત ? પણ જ. નિરતિ જ. અહીં તારી અગાઉ ખીજ પણ આ અવસ્થામાંથી પસાર થઈ ચૂક્યા છે. જે પેલો નરેન. એ આસ્તિક બન્યો છે. તારી શંકાઓ પણ ઉઠવાશે. તું જે આસ્તિક બનીશ.”

આ જ કાલિપ્રસાદ પાછળથી પવિત્ર પ્રેરિત અબેદાનદની પ્રતિધાને પામ્યો.

અનેક મુનિવસિંટીના પદવીધરો, નારિતકો, અગ્રેવવાદીઓને ગામડિયા બોલીમાં સાદામાં સાદી વાતો કહેનારા પણ અંતરની જગ્યાત વડે આત્માનાં જીંડાણોને બેઠનારા આ અદના માણસે એ જ રીતે આગળવા. અને એની પાસે આવનારા આવા લોકોને પોતાનામાં થએલા પરિવર્તનનો એકરાર કરવો પડતો નહિ.

રામકૃષ્ણ કહેતા : “માણસની આંખ એના આત્મામાં ડોકિયું કરવાની બારી છે.” એ બારીવાટે એક જ ડોકિયું કરીને એ સામાને વાંચી સેતા. ટાણું માણસો વચ્ચે સીધા જઈને એ મળવા આવેલા પણ છુપાતા ઘરમાળ આગંતુકને શોધી સેતા; અને એની શંકા, ચિંતા, છૂપા દરદ કે જખમ ઉપર અચૂક આંગળી મૂકતા ઉપદેશ એણે કદી ન આપ્યો. આત્મનિંદા, આત્મગ્લાનિનો વિધિ કે ક્રમ એમની પાસે ક્યાંયે નહોતો. એકાદ કટાક્ષ, એકાદ સ્મિત, હળવા હાથનો એકાદ સ્પર્શમાત્ર, સામા માણસમાં એવી અવધૂનીય શાંતિ કે સુખ નીપજવતો કે જેને સાર માણસ જિંદગીભર જંખતો આવ્યો હોય. કહેવાય છે કે એક નવયુવક ઉપર એમણે નજર ઠેરાવી ને પરિણામે વરસથી વધુ સૂંધી પેલાને સમાધિ જેવી ખુમારી રહી. આ કાળ દરમ્યાન તે “પ્રણુ ! પ્રણુ ! પ્રાણુધારા ! પ્રાણુધારા !” એટલું જ બોલતો.

રામકૃષ્ણ ક્ષમા ન કરે એવી કોઈ જાગત નહોતી. કારણ અનંત કરુણામાં એ માનના. પોતાની મદદ માગનારાઓમાં તેઓ કેટલાક એવાને જોના જેમને આ જન્મે ઈશ્વરપ્રાપ્તિનું ભાગ્ય લાધે તેમ નહોતું, તો તેવાઓને પોતે જોઈમાં જોઈ એ સુખની ઉડતી ઝાંખી કરાવવા ઈચ્છતા.

શબ્દ એમની આગળ માત્ર જોડેજોડે શબ્દ કદી ન હતો. અમલ, આચરણ, યથાર્થ સત્ય, એ જ એમની પાસે શબ્દનો અર્થ હતો. એ કહેતા:

“તમારા બાઈ પ્રત્યેના તમારા પ્રેમની ‘વાતો’ ન કરો. એ પ્રેમને પ્રત્યક્ષ આચરણમાં અનુભવસિદ્ધ કરો. તત્ત્વસિદ્ધાંતની ને ધર્મની ચોવટ ન કરો. ધર્મમાત્ર એક જ છે. બધી નદીઓ સમુદ્રમાં જ જઈને મળે છે. તમે પણ નદીની જેમ વહેા અને બીજાઓને પણ વહેવા ઘો. પ્રવાહ જેમ ઢાળ મુજબ પોતાની ગતિ અને આકાર નક્કી કરી ને છે તેમ સૌ કોઈ પોતપોતાની જાતિ, દેશકાળ અને સ્વ-ભાવને અનુરૂપ પોતાના ખાસ પટ અને કિનારા બંધે નક્કી કરી લે. પણ બધાં જ પાણી એક છે. મહાસાગર બચી વહે જાયો.”

આનંદભરપૂર રીતે વહેતો એમનો જીવનપ્રવાહ તમામ આત્માઓ જોડે હળ્યો બળ્યો ને તેની શક્તિની પ્રતીતિ સોને મળી. શક્તિ શું, ઢાળ શું, પ્રવાહ શું, બધું પોતે જ હતા. અને બીજાં નદીનાળાં સૌ એમની નદી બણી ધસ્યાં. પોતે સ્વયં ગંગા હતા.

ટિપ્પણ

૧. રામકૃષ્ણ કથામૃતમાં ઠેરઠેર આ પાર્શ્વભૂમિ અને વાતાવરણનાં વર્ણનો આપેલાં છે:

પ્હો ફાટતાં જ મંદિરોમાંથી મંગળારતિના ઘંટારવ સંભળાવા લાગે. આરતિના દીવા પ્રગટે. મંદિરોના મહામંડપમાં પ્રાતઃસંગીત ચાલુ થાય અને ઝાંઝમૃદંગ ખાંસરીના સર શુંજ ઉઠે. પૂર્વ દિશામાં

અરુણની લાલિમા ફેલાય તે અગાઉ જ મંદિરના બગીચામાંથી દેવ-
પૂજને સારૂ ફૂલ વીળાઈ ચૂક્યાં હોય. જે સિધ્ધોએ રાત્રિ શુરુદેવના
સાન્નિધ્યમાં ગાળી હોય, તેઓ એમની પથારીની ઠોરાણે ધ્યાનરથ
એમે. રામકૃષ્ણ પોતે ઉડીને ઉઘાડે ઢીલે કરતા હોય. કરતાં ગાતા
જાય. મા બેઠે વહાલથી ગોષ્ઠિ કરતા જાય. જરા વારે મંદિરોમાં
વાઘ અને ગાન એકસામટાં શુંજી ઉઠે. સિધ્ધવૃંદ રનાનાદિ કરી આવે,
ને શુરુદેવ ઓશરીમાં બેઠા હોય ત્યાં પાછા બેળા યાય. આંખ સામે
મંગાજી વક્ષાં કરતી હોય. પછી પાછા વાતોલાપ ચાલે.

મધ્યાહને કાલિ અને વિષ્ણુ મંદિરોના તેમજ દ્વાદશ શિવમંદિરો-
ના પૂજાવિધિ બધા પૂરા થાય. પછી સૂરજ નમે. દક્ષિણના વાપરા
વાય ને મંગાજીમાં જીવાળ આવે. જમીને શુરુદેવ ધડીક આરામ કરે.
પછી પાછા વાતોલાપો શરૂ થાય.

સાંજે મંદિરનો માથુસ આવીને દીવા કરી જાય. રામકૃષ્ણની
ઝોરડીમાં એક ખૂણે દીવો બળતો હોય અને પોતે તલ્લીન થઈને
બેઠા હોય. પછી ઘંટારવ અને રાંખનાદ સાથે મંદિરોમાં સંધ્યાસ્તિઓ
શરૂ થાય. પુનમની ચાંદની રેલાય ને તેમાં વાતોલાપો ચાલુ જ હોય.

૨. ૧૭ મા સૈકામાં ચૂરોપમાં થઈ ગયેલા કાન્ડો ૬ કલુગની
અને બીજાઓનાં પાપબાવનાને લગતાં ચિંતવનો રામકૃષ્ણે જાણ્યાં
હોત તો તેઓ એ વિષે શું કહેત? આ અને બીજા મહવાસી ધિરતી
સાધુઓએ બોલેભાવે પાપાપણીની બાવના અને જાણપને ઢેળવવાનું
લગભગ શાસ્ત્ર બનાવી ચૂક્યું અને સંખ્યાગ્રંથ પુસ્તકો પણ લખ્યાં!

૩. રામકૃષ્ણ કથામૃત. આ રત્ન એમનું એક વચનામૃત, જે
તમામ શ્રદ્ધાળુઓએ ગોખી રાખવા જેવું છે: “જ્યાં ચરમ, દેવ
અને બય છે ત્યાં ઈશ્વરદર્શન કદાપિ શક્ય નથી.”

૪. નરેદ્ર, રાખાલ અને બાવનાય પણ આજ ટોળીના હતા
(રામકૃષ્ણ કથામૃત). માત્ર એ પ્રમાણે એમનું અમુક કોટિના હોવું

એ શુદ્ધેવને હાથે તેમની પસંદગી થવામાં કારણરૂપ નહોતું એ ખીના નોંધપાત્ર છે. બાણુરામ મૂળથીજ ગાની હતો, ભક્ત નહિ.

૫. શરદાનંદઃ રામકૃષ્ણ શિષ્યોને કહેતાઃ “આ યોગની ક્રિયાઓ કળિકાળને સાર નથી. આજે લોક નગણું ને અધ્યાયુષો યર્ષ ગયું. આવાં જોખમો ખેડવા સાર તેમની પાસે વખત નથી. હવે તેની જરૂર પશુ નથી રહી. એનો મુખ્ય હેતુ મનની એકાગ્રતા સિદ્ધ કરવાનો છે. જે ભક્તિભાવ અને સદાચરણ ધ્યાનઉપાસનાથી સહેજે યર્ષ થકે. ઈશ્વરનો અનુગ્રહ સાક્ષાત્કારની સ્થિતિને સહેલી કરી દે છે. આપણે જે પ્રેમ પોતીકાંઓ પર ઠાલવીએ છીએ તે પરમેશ્વર ઉપર ઠાલવતાં શીખીએ એટલે બસ.

૬. આ રહી એક સુંદર નમૂનોઃ એક કઠિયારો જંગલમાં જીંધી ગયો. એક ગોઠિયાએ એને જગાડ્યો. કઠિયારો કહે, ‘ભલા માણસ! શા સાર તેં મારો બાણુ બગાડ્યો? સ્વપ્નામાં કું મોટો રાજ થયેલ હતો. સાત કુંવર કુંવરીઓનો બાપ થયો હતો. મારા પુત્રો યુદ્ધનીતિમાં ને ખીજી કળાઓમાં પારંગત હતા. કું સિંહાસન પર બેસીને રાજકાજ ચલાવતો હતો. શા સાર અધ્યા! તેં મારી બાજી જીંધી વાળી?’

પેણો કહેઃ એમાં મેં તારું શું લૂંટી લીધું? એ તો સ્વપ્નું જ હવું ને?

કઠિયારોઃ તું ન સમજ્યો. સ્વપ્નામાં રાજ થવું એ તેટલું જ સાચું છે જેટલું કઠિયારા હોવું. જો કઠિયારા હોવું સાચું છે તો સ્વપ્નામાં રાજ થવું પણ સાચું જ છે.

૭. બાઈમલના ઇશુ ભાગવતમાં આવતી બે ઇશુભક્ત બહેનો. તેમાં મર્યા સંસાર વહેવારમાં કુશળ અને મેરી ભક્તિભાવવાળી હતી. (જુઓ, સંત દ્યુક કથિત ઇશુ ભાગવત, અધ્યાય ૧૦ મે.).

૮. આ રંગો રામકૃષ્ણને મન અર્ચપૂર્ણ પ્રતીકરૂપ હતા. સ્વામાનો નીલવર્ણ એમના મનમાં આકાશની નીલિમાનો ભાવ પેદા કરતો.

૧૨. સરિતા સાગરમાં સમાણી

પોતે સાગરની નજીક પહોંચી રહ્યા હતા. અંતઘડી આવતી જતી હતી. એમનો દુર્ગળ દેહ લગભગ રોજની ભાવસમાધિઓની આંધમાં શોષાયે જતો હતો; અને કુષાત્ નિઃશ્વાસુઓનાં ટોળાંઓને સંતોષવા પોતે પડેને ગાળી રહ્યા હતા. ક્યારેક રીસેલથી બાળકની જેમ એવાં ટોળાંના રાતદિવસના હ્રમણાઓ સામે આ આગળ દરિયાદ પથુ કરતા :

“આ બધાં ધાડાં મને તોડી ખાવા શા સારું છું મારા ઉપર તાણી લાવતી હઈશ? એ તો બધાં શેરમાં પાંચેર પાણીવાળા દૂધ જેવાં છે. એટલાં પાણી બાળવા સારું ચૂલો ફૂંકી ફૂંકીને મારો જીવ નીકળી જાય છે. મારી આંખો ગઈ. શરીર મધું. મારી શક્તિ-બહારનું ■ આ. છું પડે કાં નથી કરતી, કરવું જ હોય તો ? (પોતાના શરીરને ઝીંધીને) આ તો હવે ફૂટલો ઢોલ છે. રાત કે દિ’ જોયા વગર એને વગાડ વગાડ કરીશ તો એ કેટલા દિવસ ચાલશે ?” (રામકૃષ્ણ અસ્તિ)

છતાં એમણે કોઈને કહી પાછું વાળ્યું નહિ. કહેતા, “જો એકપથુ જીવને મદદ કરી શકું તો બંને મારે ફરી ફરીને જનમ મરણના ફેરા ખાવા પડે. ફૂતરાનો અવતાર લેવો પડે તોયે બંને.”

વળી કહેતા :

“આવા વીસ હજાર દેહ ગાળવા પડે તો ચે મને કબૂલ છે, જે તેથી એક જીવને પણ મદદ થતી હોય. એક માણસને પણ મદદરૂપ થવું એ નાનીસૂતી વાત નથી.” (વિવેકાનંદ : માથ માર્ટર)

પોતાની ભાવસમાધિઓ માટે પણ પોતાની જાતને દપકો

દેતા. કારણ ખીજને આપી શકાય એવો વખત એ સમાધિઓમાં વીતતો હતો.

“મા! આ જધા સમાધિઓના લઢાવા જસે કર! બધાંની રીતે મને રહેવા દે. એટલે હું ફુનિવાને વધુ ખપ લાગી શકું.”

અંત દિવસોમાં જ્યારે એમને આસાયેશ આપવા ખાતર શિષ્યો એમના આગ્રહને વચ ન ચતાં દર્શનાતુર ભક્તજનોને એમની પાસે પહોંચી જતાં અટકાવતા, ત્યારે કહેતા :

“હાય, આંજે કોઈ મારી પાસે આવ્યું નહિ. કોઈને મારો ખપ રહ્યો નથી. મને કેવું વસમું લાગે છે!”

બ્રાહ્મ સમાજના નામાંકિત આગેવાન એમના પરમમિત્ર ડેશવચંદ્ર સેનનું અવસાન એમની અગાઉ ૧૮૮૪માં થયું. એ અવસાનના થોડા દિવસ અગાઉ આંસુભરી આંખે એમને વિષે કહેયું : “શુભાચ્છાઃ ખીજે લઈ જઈને રાખશે. માળાને એની કનેથી જીવ્યા ગુલાબ ઉતારવાં છે.”

અવસાન પછી બોલેલા :

“મારું અરધોઅરધ ખસાસ થયું.”

પણ બાકી રહ્યું તે અરધું નીચામાં નીચાં અવજનોની ફુનિયાં હતી એમ કહી શકાય. આવાં લોકો એમની પાસે પહોંચી શકતાં. એમનાં છત્સા વર્ષોના નિકટ મિત્રોમાં એવાં અનેક સાદાભોળા લોકો હતાં જે એમને મન પોતાના પ્રિયતમ શિષ્યોની જ દારના હતાં. આવાં એક ડોસીમા હતાં ગોપાલેર મા. એની કદાચ્છી અમરપદ પામે એવી છે :

સાઠ વરસનાં આ ડોસી બાળવિધવા. કાકોરજની સેવા-પૂજનમાં જિંદગી ગાળેલી. એના અતૃપ્ત માતૃત્વે ત્રીસ વરસથી ગોપાલ-કૃષ્ણને જ પોતાનો ઈયો કરી માનેલો. આ નિર્દોષ બાવ ડોસીમાં લગભગ ઘેલછાની હદે પહોંચ્યો હતો. ડોસી પહેલવહેલાં રામકૃષ્ણને

મળ્યાં તે જ ધડીએ રામકૃષ્ણની પ્રભુમય આંખે આ પારખી લીધું. એમની હૃદયગી કરુણા એમના સંપર્કમાં આવનારાનાં સૂતેલાં શોક અમળખા ઝંખનાઓ તમામ જોડે તાદાત્મ્ય અનુભવતી. એમણે ડાસીને ગોપાલની બેટ આપી.

બસ, તે ધડીથી ડાસી ગોપાલથી કઠી વિખૂટાં પડ્યાં નહિ. એની પૂજનપ્રાર્થના જધું હવાઈ ગયું. એ જધાની એને જરૂર જ ન રહી. કારણ કે એ તો દિનરાત પોતાના ગોપાલ જોડે અખંડ વાતોલાપમાં મસ્ત રહેતાં. માળાને એણે નદીમાં પધરાવી. ગોપાલની વાતોથી તે ગોપાલની પગોળજોમાંથી ડાસી પરવારે જ નહિ! એ મહિને સાસ ખાત્રો. પછી તો ડાસી ખ્યાન ધરે ત્યારે ગોપાલ દેખા દે ને હાજર થાય.

ડાસીની કૃતાર્થતાને કાઠો ન હતો. રામકૃષ્ણ આ જીવે ને રાજીરાજી થાય. એક દિવસ એમની હમેશહાજર વિનોદવૃત્તિએ ડાસીને તીખા મિજનજાળા નરેન આગળ પોતાની વાત કહેવા મોકલ્યાં. નરેનને પોતાની વિવેકબુદ્ધિનુ શુભાન હવું, ને આવાં દર્શનો અને પરચાની વાતોને એ વેવથી ઘેલછાના આભાસ માત્ર ગણતો. ડાસીએ ગાંડી માની હમે પોતાનો લવારો ચલાવ્યો તે વચમાં જ પૂછ્યું:

“તમે જ કહોને બાઈ! હું તો રાંડ ચરીખડી ગાંડીમોટ. હું થોડું જ કંઈ આવું બધું સમજું? તમે બલેલા. બધું સમજો. તમે જ કહો, આ બધું સાચું?”

નરેનનું હૈયું હાલી ઉઠ્યું: “હા, મા! સાવ સાચું.”

૧૮૮૪ થી રામકૃષ્ણની તળીયન લઘડવા લાગી. એકવાર ભાવ-સમાધિ દરમ્યાન એમનો ડાગો હાથ ખડી ગયો ને એનો સખત દુખાવો રહ્યો. આ પછી એમનામા મોટો ફેરફાર થએલો દેખાયો. એમણે પોતાનું અર્પગ શરીર અને પોતાનો બમણુ કરતો આત્મા

એવા બે ભાગ પાડ્યા. ‘હું,’ ‘મને,’ એમ કહેવાનું બંધ કર્યું. ‘હું’ રહ્યો નહિ. પોતાને ‘આ’ કહીને ઝાળખાવવા માંડ્યું. આ માંદા માણસે માનવરૂપે વિચરતા પ્રજુની ‘લીલા’ને અત્યાર સગીના કરતાં વધુ સ્પષ્ટપણે ઝાળખવા માંડી. જાણે એણે પોતાના ખરા આત્મને અચાનક ઝાલી પાડ્યો, ને જાણે ‘મૂંગે ઠા સુપનો બયો.’ કેમ જાણે પોતાનું ઠાઈ પ્રિયતમ અચાનક ને અખુધાયું મળી મધું હોય તેમ એમના આનંદને હદ રહી નહિ. શિવે જ્યારે પ્રોતાના પથારીપને ઝાળખ્યું ત્યારે આનંદથી ‘શિવોહમ્’ ‘શિવોહમ્’ યોકારીને નાચી ઊઠ્યા.

વળતા વર્ષના એપ્રિલમાં ગળે સોળે આવ્યો. બધો વખત બોધ્યાં કરવાથી ને પેલી ખતરનાક બાવસમાધિઓ જીતે પરિણામે મળામાં લોહી વહેતું, તેનાથી આમ થયું હતું. ૨ ડાકટરોને બનાવ્યું. તેમણે બેઝીની-બોલવાની તેમજ સમાધિની-મનાઈ ફરમાવી. પણ રામકૃષ્ણે કશું ગણકાયું નહિ. એક મોટા વૈજ્ઞાનિક પર્વ દરમિયાન એમણે પારવિનાનો પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો ને પરિણામે દરદ વધ્યું. ખાવાનું લગભગ બંધ પડ્યું. આમછતાં મળવા આવનારાંને એમણે દિવસ રાત છોડ્યાં નહિ. એક રાતે મળામાં લોહી વહ્યું. ડાકટરોએ કેન્સર છે એવું જાહેર કર્યું! આ પછી મુખ્ય શિષ્યોએ બહુ બહુ સમજાવીને એમને કલકત્તાના ડાકટર મહેન્દ્રલાલ સરકાર પાસે ઈલાજ કરાવવા મનાવ્યા. ૧૮૮૫ ના સપ્ટેમ્બરમાં એક નાનું ઘર ભાડે લઈને રાખ્યા. એક ખૂણામાં એમનાં પત્નીને સારું જગા કરવામાં આવી, જ્યાંથી એ બધો દેખરેખ કરે. નિષ્કાવંત શિષ્યો રાત્રે માંદાની પથારી આગળ બેસી જમતા. ઘણાખરા ગરીબ હતા. તેમણે કરજ કપી, મિલકત ચીજવસ્તુ ગીરો મૂકી ને ગુરૂની માંદગીના ખરચ ચલાવવા માંડ્યા. આ મુસીબતો અને તેને પહોંચી

વળવાના નેમના પ્રયત્નોએ તેમની પરસ્પર મિત્રાની હીરની માંઠ ઉપર તેણું દીપું મૂક્યું.

ડાકટર સરકાર બુદ્ધિવાદી હતા. રામકૃષ્ણના ધાર્મિક વિચારો જોડે તેમને મેળ નહોતો. પોતાનો મનમેલ ખુસ્તા દિલે જાહેર કરતા. પણ જેમ જેમ એ પોતાના દરદીને ઝોળખતા ગયા તેમ તેમ તેના પ્રતિ ઈમનો આદર વધતો ગયો અને અંતે એમણે મક્કત ઈલાજ કરવા માંડ્યો. દિવસમાં ત્રણ વાર જોવા આવે ને કલાકો માળે. (જે કહાય દરદીને સારા કરવાનો એક ઉપાય નહોતો.) એ કહેતા :

“તમારી સત્યનિષ્ઠા જોઈને હું તમને અત્યંત આદરવા લાગ્યો છું. તમે જેને સત્ય માને છે તેમાંથી એક વાળ જેટલા પણ આતરતા નથી....હું તમને સારું લગાડવા આ નથી કહેતો. મારા આપ જૂલ કરતા હોય તો તેમને પણ ક્યા વગર ન રહું.”

પણ શિષ્યજીંદ જે રીતે શુરુપૂજ કરતું તેને તેઓ ખુશમખુસ્તા વખોડી કાઢતા. કહેતા :

“અનંતભાષી ઈશ્વર માણસ ઘઈને પૃથ્વી ઉપર ઉતરી આવ્યો છે એમ કહેવું એ તમામ ધર્મની ઘોર ખોડવા બરાબર છે.”

આ ચર્ચાઓ દરમ્યાન રામકૃષ્ણ મૌન સેવતા. પણ શિષ્યો ઉત્તેજાતા. માત્ર પરિણામે સૌનો પરસ્પર આદર વધતો. દરદી પીડાથી વધુને વધુ તેજ-પુંજ થયે જતા શુરને નિહાળીને શિષ્યોની ઈમના પ્રત્યેની શ્રદ્ધા દિગ્વિષ્ટિન થતી. આવા સત્પુરુષને નસીમે આવે વ્યાધિ ભોગવવાની કસોટી અજુએ શા સાફ મૂકી હશે એ સમજવા તેઓ મથતા. આ અંગે જુદા જુદા અભિપ્રાય ધરાવનારાઓની તેમનામાં ટોળીઓ પડી જતી એમની સૌથી ઉંચી ટોળીને આગેવાન પાપમાંથી ઉદરીને નવો અવતાર પામેલ ગિરીય હતો. તે કહેતો કે આ મંદવાડ શુરુદેવનો પોતાનો માગી લીધેલ હતો કે જેથી પોતે પોતાની આસપાસ ગ્રિપિતોનું જૂથ એકઠું કરી શકે. નરેનની

બુદ્ધિપ્રધાન રાજી કહેતી કે ગુરુદેવનો દેહ ખીજ ડાઘપણ દેહધારી માનવીની જેમજ કુદરતના નિયમેને આધીન હતો. આમ છતાં મરણપથારીએ પડેલા આ માનવીમાં દેવનાર્ધ બાવની હરતી બધા જ કબૂલતા. વળી ન્યારે કાલિમંદિરના વાર્ષિક ઉત્સવને દિવસે રામકૃષ્ણ કથું જ ન બોલતાં આજો દિવસ બાવસમાધિમાં રથા ત્યારે સોને નવાર્ધ લાગી અને તેમને ચોક્કસ લાગ્યું કે જાણે મા કાલિ તેમનામાં બિરાજતી હતી. આ માન્યતાનો આવેગ શિષ્યોને બાવવશ કરી મૂકે એ બધું હતો જ. તેમાંના ધણાને હાસ્ય, સંગીત અને આસુ સાથે દૈવીઝાંખી, બાવસમાધિ એવું એવું થવા લાગ્યું! પણ નરેને આ ધાંજલે પકેલવડેલું પોતાની બુદ્ધિમત્તા અને મનો-બળતું ખમ્બીર બનાવી આપ્યું. આ બધા ચાળાને તુચ્છકારી કાઢીને એણે સૌને બિધડા લીધા. ‘ગુરુદેવની બાવઅવસ્થા અને સમાધિએ એમણે જ્ઞાનપ્રાપ્તિને ખાતર કરેલી અનેક આકરી તપસ્યાઓ અને પ્રાણ નીચોવી નાંખનારી જહેમતો બેડીને ગેળવી છે, ન્યારે તમાર આ બધા બાવઉદ્દેક જૂઠા નાંહ તો માંદલી કલ્પનાસૃષ્ટિની વરાળ માં છે. માંદલાઓએ માંદગીમાંથી છૂટીને વધારે ખર્ચ પી પચાવીને તમક થવું જોઈએ. હાસીપાત્ર બેરાઓના જેવા આ બધા નાટકનકતા સા! યાદ રાખજો કે જે લોકો બાવાવેશના દેખાડાને ધર્મ કહીને ઉત્તેજે છે તેમાંના એંશી ટકા બદમાશ બને છે ને પદર ટકા ગાંડાવેવલા.’

આ કટકારે પેલાઓને ટાઢાગોળ કરી મૂક્યા. બધા ચરમના માર્યા ઝંખવાણા પડ્યા, ને ઘણાઓએ કબૂલ પણ કયું કે તેમના બાવાવેશ તકલાદી હતા. નરેન એટલેથી અટકયો નાંહ. એણે બધા યુવકોને બેળા કયો ને સૌ પર કડક મરદાની સિલ્લ મૂકી. સોને માટે કામ જરૂરી ગણીને દરેક જણે કોઈને કોઈ ચોક્કસ પ્રવૃત્તિ પાછળ રોકાઈ જવું એમ સૂચવ્યું. સિદ્ધના બચ્ચાએ મધના બાવિ

રાજવી તરીકે પોતાનો પ્રતાપ દેખાડવા માંડ્યો, જે કે એ પોતે પોતાની મુરોક્ષીઓ અને જહોમતોમાંથી છૂટયો નહોતો. એને માટે આ દિવસો રિરાયાની છેલ્લામાં છેલ્લી જહોમતના હવા કે ન્યારે એને પોતાના સ્વભાવમાં પડેલાં પરસ્પર વિરોધી બળો વચ્ચે છેવટની પસંદગી કરવી પડી. એ દિવસો બવાનક હતા, — ફળદાયી હતા. એણે વિશાળ પાક લણી ઉતારવા એના આત્માને ઘડીને તૈયાર કર્યો. રામકૃષ્ણની રિયતિ જગડતી ચાલી. દાકતર સરકારે એમને શહેરમાંથી બહારગામડે લઈ. જવાની સલાહ આપી. ૧૮૮૫ ના ડિસેમ્બર લગભગ પરાંઓમાં કાશીપૂર ખાતે એક સુંદર બગીચાવાળા મકાનમાં એમને ખસેડવામાં આવ્યા. અહીં એમણે પોતાની ઈશ્વર-લોકની યાત્રાના છેલ્લા ૮ મહિના વીતાવ્યા. એમના ત્રિપ શિષ્યોમાંના બાર આખરમાંથી લગી એમની પથારી આગળ રહ્યા. એમનાં કામકાજ પ્રાર્થના બધું નરેન ચલાવતો. બધા મળીને શુરુરવને વીનવતા કે એમને સાજ કરવા માટેની પ્રજ્ઞાપ્રાર્થનાઓમાં એઓ શિષ્યોને સાથ આપે. એની જ આરથા ધરાવનાર એક પંડિતની મુલાકાત દરમ્યાન આવી વિનવણી ફરી એકવાર કરવાની શિષ્યોને તક મળી ગઈ.

પંડિત : (રામકૃષ્ણને) શાઓ કહે છે કે આપ જેવા સંતો ઇચ્છાબળે પોતાના આધિમાંથી મુક્ત વર્ષ શકે.

રામકૃષ્ણ : મારું ગન મેં પરમેશ્વરને આપી દીધું છે. શું તમારું કહેવું એમ છે કે મારે તે પાછું માગવું ?

શિષ્યો તેમને સાજ થવા ન ઇચ્છવા જણ દેખાડે હતા.

“શું તમે એમ ધારો છો કે મારા આ દેહદંડ ઐશ્વર્ય છે ? મારે સાજ થવું છે. પણ એ તો માની ઇચ્છાની વાત છે.”

“તો પછી માને વીનવો.”

“તમારે એમ કહેવું સહેલું છે. પણ મારી જીવન જીવડતી નથી.

નરેને આજીજી કરી : “અમારા બધાની ખાતર !”

ગુરુદેવે મીઠાચપૂર્વક કહ્યું : “બલે, હું પ્રયત્ન કરી જોઈશ.”

શિષ્યોએ ઘણા કલાક સુધી એમને એકાંત આપ્યું. અંતે બધા પાછા એકઠા થયા ત્યારે રામકૃષ્ણે કહ્યું :

“મેં કંઠી જોયું. કહ્યું, મા ! આ દરદને લીધે મારાથી કરો ખોરાક લઈ શકાતો નથી. જરાનરા ખાઈ શકું એટલું કર.” પણ એણે તો તમારા બધા તરફ આંગળો ચીંધીને કહ્યું, ‘હોય કંઈ ?’ તું તો આ બધાને મોઢેથી ખાઈ શકે છે.’ હું ચરમનો માયો વધુ કશું બોલી જ શક્યો નહિ.”

કેટલાક દિવસ પછી એમણે કહેયું :^૫

“મારે કહેવા શીખવવાનું બધું મેં પૂરું કર્યું છે. મોઢાને હવે વધુ વખત હું શીખવી શકું એમ નથી. બધી સૃષ્ટિમાં રામ બધો છે એટલે હું મારા મનને પૂછું છું, ‘કોને શીખવું ?’”

૧૮૮૬ના જાન્યુઆરીની પહેલી તારીખે એમને જરા સુવાણ લાગી ને બગીચામાં થોડાંક ડગલાં ચાલ્યા પણ ખરા. બધા શિષ્યોને મળ્યા ને એકએકને કરીને આશીર્વાદ આપ્યા.^૬

આની અસર તાબડતોળ બધામાં જુદી જુદી રીતે વરતાઈ. કેટલાક મોનભાવે મદમદ થઈ ગયા. બીજા આનંદના ઉદ્ગારોની ભરતીમાં ઉછળી ઉઠ્યા. એક વાતમાં સૌ એકમત હતી કે તે ઘડીએ દરેક જણને વિજળીના આંચકો લાગ્યા જેવો, જાણે કે દરેક જાણ્યું પોતે પસંદ કરેલા આદર્શને એક જ છલાંગે પહોંચી શકે એવા શક્તિસંચારનો અનુભવ થયો હતો. (એક ધર્મ ગુરુ તરીકે રામ-કૃષ્ણની એ હમેશની ખાસીયત હતી કે એઓ કરો અણિશુદ્ધ ધર્મ કે શ્રદ્ધા ઠાઈ ને ન શીખવતા. પણ એવી શ્રદ્ધાને માટે જરૂરી શક્તિ અને આત્મમજા આપી દેતા. એમ કહું કે આધ્યાત્મિક વિજળીબળ આપનારા એક મહાન હાથનેમોનું કામ એ કરતા).

બગીચામાં ગુરુદેવના આશીર્વાદ પામેલા શિષ્યોએ ખુશી આનંદ-થી વિભોર બનીને ધરમાંના ગુરુબાર્ષીઓને પણ ગુરુદેવના આશીર્વાદના બાગી થવા બોલાવ્યા. વિનંત્ર લાડુ અને ધાઠણ રાદ ગુરુદેવ બિડીને બહાર ગયા હતા એ જોઈ એમની ઓરડી અને, પથારી ઝાડીમૂડી સાફસફ કરવામાં વોકાયા હતા. તેમણે સાદ સાંભળ્યા ને માળે રજાં બધો દેખાવ જોયો. પણ પેતાના હાથમાંનું ત્રેમ-બક્તિભયું સેવાકાર્ય છોડ્યું નહિ ને સૌના આનંદમાં ભળવાનું બાપ બપું કયું.

એકલા નરેનની મૂંઝવણો મટી નહોતી. પિતાનું અવસાન, ઘર-કુટુંબની ફિકર, અને અંતરમાં જળતા જ્વર, એને બરખી રહ્યા હતા. એણે બધાને કૃતાર્થ થના જોયા. પોતે જ એકલો અટુલો રહી ગયો, કેમ જાણે સૌએ એનો ત્યાગ કર્યો હોય. એણે રામ-કૃષ્ણને આજીજી કરી કે દિવસો સુધી સમાધિમાં ઉતરી જઈને એને બધું કુ.ખ ભૂલવા દે. પણ ગુરુએ તો એને ઉધડો લીધો (આવી બાબતમાં એઓ પોતાનો ક્ષમાભાવ જેના તરફથી કશી વિશેષ અપેક્ષા ન રાખતા હોય તેવાઓને માટે જ રાખતા) અને એવા ‘હલકા વિચારો’ કરવા બહલ કપોડે આપ્યો. કુટુંબ માટે એણે કંઈને કંઈ વ્યવસ્થા કર્યે જ છૂટકો હતો. તે પછી એની બધી મૂંઝવણો ને મુશ્કેલીઓ પૂરી થશે ને બધું જ એને આવી મળશે એ સમજાવ્યું. નરેન બૂદ્ધિબદ્ધકથા અંતરિયાળ રવડી ગએલાની જેમ પોઢેપોઢ મૂકીને રડ્યો. નાડો. ધૂળેમયો અને કપાક ધાસગંજીમાં ધુસીને સૂતેલો તેની ધાસસળોઓ ચોટલે કપડે કલકતામાં ને ખેત રામાં આડેધડ બટકયો. એવું અતર વેદનાની ચીસો નાંખતું હતું. અગમને મોતવાની આગ એના હૃદયમનને પ્રજાગી રહી હતી અને એના આત્માને એન કે ત્રિઆમ નહોતાં.

રામકૃષ્ણ દૂર રહ્યા રહ્યા મળતા અને કરુણાભર્યા દિલથી એના

હિમામા નિહાળી રહ્યા હતા. એ જરાજર ગળણતા હતા કે દેવને શિકાર યાત્રી ખોરવાઈને થંબી જાય તે અગાઉ પોતાને તેનો કેડો લેવો પડશે. એમણે જોઈ લીધું હતું કે નરેનની સ્થિતિ અજબ હતી. પોતાની નાસ્તિકતાનું ભરપૂર ગુમાન એનામાં હતું અને છતાં પરબ્રહ્મના દર્શન માટેની એની ધાલાવેલી સીમાએ પહોંચી હતી. એમણે એને જોટલો જણ્યો ને નાણ્યો હતો તેટલા પરથી એ 'લાખન મેં એક'નું ભાગ્ય લઈને આવ્યો છે એમ જોઈ ગયા હતા. એમણે બધા શિષ્યોની વચ્ચે વહાલથી નરેનનું લલાટ સૂંધ્યું. એમાં જ્ઞાનમયી ભક્તિનાં તમામ લક્ષણ વાંચ્યાં. ભક્તો જ્ઞાનીની જેમ મુક્તિ વાંછતા નથી. એમણે તો માનવજાતિના કલ્યાણ અર્થે ફરી ફરીને જન્મવું રહ્યું હોય છે. કારણ આવા લોકો માનવજાતિના પ્રેમ અને સેવા અર્થે જ નિર્મોયા હોય છે. જ્યાં લગી સંસારમાં શામનાનું અણુપરમાણુ રહેશે ત્યાં લગી આ લોકો ફરી ફરીને આ ધરતીતલ ઉપર અવતરવાના. જ્યારે માનવમાત્રના અંતરમાંથી એકોએક વાહના સમી આયમી જશે ત્યારે જ અતે તેઓ મુક્તિને પરશે.

પણ ભક્તો પોતે એવી મુક્તિ કદી ઝંખતા નથી. અને તેથી જ પ્રેમાળ રામકૃષ્ણ જેનું હૃદય જીવમાત્રનું નિકેતન હતું, અને જે તેમને કદીપણ ધડીવાર જૂસે એમ નહોતું, તેમને ભક્તો તરફ હમેશાં પક્ષપાત રહેતો. અને આવા બધા ભક્તોમાં ભકતશિરોમણિ નરેન હતો.^૭

પોતે એને પોતાનો વારસ ગણતા એ ખીના એમણે ધ્રુપાવી નહોતી. એક દિવસ એમણે એને કહ્યું:

“આ બધા જીવનિયાઓની હું તને સોંપણ કરું છું. એમની આધ્યાત્મિકતા ખીલવવા પાછળ લાગજો.”

અને સન્યાસી જીવનની તૈયારી રૂપે એમણે એ બધાને કાઠ

એ ઉતરી ગયો. ખાસો વખત વીત્યા બાદ જ્યારે એ જાનમાં આવ્યો ત્યારે એને લાગ્યું કે જાણે હવે એને શરીર નહોતું. માત્ર ચહેરો તેટલો હતો. એ જૂમ પાડી છાંયો: ‘મારું શરીર ક્યાં!’ બીજા શિષ્યો ખીધા અને શુરુદેવ પાસે દોડી ગયા. પણ રામકૃષ્ણે શાંતપણે કહ્યું:

“વાર વાર, બસે થોડીવાર એવું એવું બોલે. એને છોડશોમાં. બહુ દિવસથી મારી પાછળ લાગ્યો ‘તો.’”

નરેન પ્રેપૂરો પાછો જગત પર આવ્યો ત્યારે તે અનિર્વચનીય શાંતિમાં નહાઈ જાયો હતો. એ શુરુ પાસે આવ્યો. રામકૃષ્ણે કહ્યું:

“હવે માએ તને બધું જ બતાવી દીધું. પણ આને તાળા કુંચીમાં રાખવાનું. ને કુંચી મારી કને રહેશે. તું માનું કામ પૂરું કરી રહેશે ત્યારે તને એ ખબરો પાછો મળશે.”

અને એમણે પછીના દિવસોમાં પોતાની તબીબત અંગે શું શું કરવાનું એ બધું એને કહ્યું.

અંત નજીક આવતો ગયો તેમ તેમ એમણે બધી માયામમતા સંકેતવા માડી. શિષ્યોની ગમગીની ઉપર એમણે શાંત સ્વર્ગની ચાદર ઓઢાડી દીધી. ‘રામકૃષ્ણ લીલામૃત’, જે મરણુધડીની વાટ જોતા શુરુની પથારીની લગભગ અડોઅડ બેસીને લખાયે જતું હતું, તેની નોંધમાં રાતની નીરવતામાં વહેતા ઝરણા જેવા એમના આત્માના તાલબદ્ધ મંત્રુણ ધ્વનિ નોંધાયા છે. ઓરડામાં સાથી શિષ્યોનાં ગમગીન હૈયાની સુષક્રીદી છવાઈ છે. બહાર રેલાતી ચાંદની હેઠળ જામના વૃક્ષોની ડાળીઓ મંદમંદ વાતા મલયાનિવ્રતની હ્રંદાળી લહેરોવડે આરતે આરતે ઝૂલી ગઈ છે જે બધા મિત્રો અને પ્રિયજનો શુરુદેવના પ્રયાણના વિચારે દુઃખી દુઃખી થઈ રહ્યા હતા તેમને એઓ ક્ષીણ અવાજે કહે છે :

“રાધા કૃષ્ણને કહે છે : “હે પ્રિયતમ ! મારા હૈયામાં જ સમાઈ જાઓ. ફરીવાર માનવરૂપે સામે આવશોમાં.” છતાં ઘોડી જ વારમાં પોતાના પ્રિય કૃષ્ણને માનવીરૂપે નયન બરીબરીને જોવા એ તકલી જોઈ. પણ ઈશ્વરી ઈચ્છા પૂર્તિ પામવા નિર્મીએલી હતી તેથી કૃષ્ણે માનવરૂપે ફરી લાંબા વખત સુધી દેખા દીધી નહિ, પ્રભુ આવ્યા અને માનવરૂપે અવતાર લીધો. પછી પોતાના સાથી શિષ્યોને લઈને આ પરમેશ્વરીને જોણે પાછા જઈ વિરમ્યા.

રાખાલ જોઈને જીક્યો : “બસા યઈને અમે છીએ ત્યાં સુધી અમને છોડીને ન જાઓ.”

રામકૃષ્ણ મમતાભરી આંખે આકું દરમ્યા અને કહ્યું :

“બાવળાઓની^{૨૦} ટોળી આવી ને અચાનક એક ઘરમાં બેઠી. હરિનામનાં ગાન ક્યાં ને સૌ આનંદે પાગલ બનીને નાચ્યાં. પછી આવ્યાં હતાં તે જ પ્રમાણે અચાનક બહાર નીકળીને રસ્તે પડી ગયાં. ઘરઘણીએ જાણ્યું નહિ કે કોણુ હતો...”

એમણે નિસાસો મૂક્યો.

“ક્યારેક હું પ્રભુને પ્રાર્થના કરું છું કે હે પ્રભુ ! હવે ફરીવાર આ સંસારના ફેરામાં નાંખીશ નહિ.

પણુ લાગતા જ આગળ કહેવા લાગ્યા :

“પ્રભુ એની પ્રેમભક્તિ કરનારા વિશુદ્ધ આત્માઓને ખાતર ફરીફરીને માનવદેહ ધારણુ કરે છે.”

આમ કહી અનિર્વચનીય પ્રેમ વરસતી આંખે એમણે નરેન બણી જોયું.

• હ મી એપ્રિલે રામકૃષ્ણ રાતના બારણા સામે હાથમાંના પંખો ફલાવતા હતા. તેના સાથુ જોઈને કહે :

“મારા હાથના આ પંખાને જેમ હું જોઉં છું તેમ જ મેં ઈશ્વરને જોયો છે. અને જોઉં છું.....”

નરેનના હાથ પર હાથ મૂકીને સાવ જ મંદ અવાજે બોલ્યા :
“શું કહ્યું મેં ?”

નરેન : “મારાથી બરાબર સંભળાયું નહિ.”

પછી રામકૃષ્ણે ઈશ્વરતથા બતાવ્યું કે એ ઈશ્વર અને પોતે બેઉ એક જ છે.

“હા જી,” નરેને કહ્યું, “અહં બ્રહ્માસ્મિ.”

રામકૃષ્ણ : બ્રહ્માનંદના અનુભવ અને માણસ વચ્ચે એક પાતળી રેખા જ આડી છે.

શિષ્યે કહ્યું : પણ મહાન આત્માઓ મોક્ષપ્રાપ્તિ પછી પણ દુનિયામાં રહે છે. તેઓ પોતાની જીવદશાને અને તેનાં દુઃખોને વળગી રહે છે કે નથી તેઓ માનવજાતિની સુકિત અથા કદે.

મહાત્મા નીરવ સંતિ રહી. પછી શુદ્ધ કરીવાર બોલ્યા :
“છાપર્વે માણસની આંખ સામે છે. પણ ત્યાં પહોંચવાનું વસતું છે...પણ જે ત્યાં પહોંચ્યો છે તે ત્યાંથી દોરકું નાંખીને બીજાઓને પોતાની પાસે છાપરાપર ખેંચી લઈ શકે છે.”

આ દિવસોમાં જ એમણે એક જ પરબ્રહ્મમાં તમામ સચરાચર સર્જિતું તાદાત્મ્ય પૂર્ણરૂપે અનુભવ્યું. જોયું કે યજ્ઞવલ્કિયું પણ, યજ્ઞની વેદી અને બલિને હોમનારો હોના ત્રણે એક જ વસ્તુ છે. અને પોતે કોણ સ્વરે પોકારી બીક્યા : “ઓ પ્રભુ ! કેવું દશ્ય ?” બાવોદ્રેકથી એમનું હાન જતું રહ્યું. પાછું આવ્યું ત્યારે કહે, “મારા જીવને ખાસી સુવાણ છે. આવો આરામ કદી લાગ્યો નહોતો.”^{૧૨}

જેઓ જાણતા કે એમનો વ્યાધિ-ગળાતું કેન્સર-ફેવે જીવલેણ હતો તેઓ તેમનું અમીભયું ગ્રેમ નીતરતું રિમત જોઈ જોઈને ચક્રિત થતા. એ રિમત અંત લગી એવું ને એવું ખુશનુમા રહ્યું. ઈશુ ખ્રિસ્તના કુસારોહણ જેવું મહામહિમામય વધસ્તાંભનું મરણ તો એમને ન સોંપડયું, તોયે જીવલેણ ચાતનાઓ દેનારા વ્યાધિવાળા એમની આ મરણપથારી કૂસથી^{૧૩} કમ નહોતી. અને છતાં એવી પથારીએ પડ્યા પોતે કહેતા :

દેહના દંડ દેહ ભોગવે છે. મન ઈશ્વર જોડે એકતાર થયું હોય તો એને કશું દુઃખ લાગતું નથી.”

વળી કહેતા :

“દેહ અને એવું દુઃખ જલે એકખીમ-જોડે બાથોડાં બપોં કરે. હે મારા મન! તું હરિનામનો આનંદ લૂંટ. હવે હું ને મા સદાને માટે એક થઈ બધાં.”^{૧૪}

મરણની ત્રણ કે ચાર દિવસ અગાઉ એમણે નરેનને એકાંતે પોતાની પામે બોલાવ્યો. પ્રેમભરી આંખે એની સામું જોઈ રજા ને ભાવસમાધિમાં આત્મા ગયા. નરેનને પણ એ બાર ઘેરી વળ્યા. જાનમા આવ્યો ત્યારે એણે જોયું કે શુરની આખમાં આંસુ હતાં. રામકૃષ્ણે એને કહ્યું :

“આજે મેં તને મારું જે કંઈ હતું તે બધું આપી દીધું. હવે હું એક મુશ્લીસ કકીર માત્ર છું જેની પાસે કશું જ નથી. જે કંઈ મેં તને આપ્યું છે તેનાથી તું દુનિયામાં અપાર બહુ કરીશ. અને એ બધું પૂરું કરી વિના તારે પાછા ફરવાનું નથી.”^{૧૫}

તે દણધી રામકૃષ્ણની તમામ સંકલ્પો નરેનને મળી. શુર શિષ્યમાં સમાઈ ગયા.

રવિવાર, ૧૫ મી ઓગસ્ટ, ૧૮૮૬...હેલ્થો દિવસ.

જપોર નમ્યા ત્યાં સુધી હજી એમનામાં ચમત્કારી લાગે એટલી ચકિત રહી. ગજાની દસા બધાનક છતાં બે કલાક સુધી એમણે શિષ્યો સાથે વાતો કરી.^{૧૬} રાત પડ્યે જાન ગયું. બધાને લાગ્યું કે લીલા સમાપ્ત થઈ. પણ મધરાતને સુમારે પાછા બેઠા થયા. પાંચ છ આશીર્વાદો આપીને બેઠા. વિનમ્ર શિષ્ય રામકૃષ્ણાનંદ આશીર્વાદો પોતાના શરીરને ટકે ટેકવીને બેસી રહ્યો હતો.

આમ બેસીને છેલ્લી પણ સુધી પ્રિય શિષ્ય નરેન સાથે વાત કરતા રહ્યા અને અતિ મંદ અવાજે ઉવટની સલાહમુયનાઓ આપતા રહ્યા.

પછી ખડા અવાજે પોતાની જીવનભરની પ્રિયતમ દેવતા મા કાલિનો ત્રણવાર નામોચ્ચાર કર્યો અને શરીર પાછળ નાંખી દીધું. અંતસમાધિ શરૂ થઈ. મધ્યાહ્ન અગાઉ અરધા કલાક સુધી એ રહી અને અંતે પ્રાણુપંખી છડી ગયું.^{૧૭} એમના પોતાના શ્રદ્ધાપૂર્ણ શબ્દોમાં પોતે ‘એક આરડામાંથી બીજામાં વાસ્થા મયા.’

શિષ્યવૃંદે શુરુનામનો જોજોકાર કર્યો.^{૧૮}

”

દિપ્તિ

૧ પણ આ બીનામાં એથી વધુ અર્થ સમાજેલો હતો. ટેટલાક સુપ્રસિદ્ધ અગમમાર્ગના ચિરતી સાધુઓ બીજાનાં દુઃખચરિત્ર પોતાને માથે લઈને રાગિયોદોગિયાંને સાળાં કરતા ને પાપીઓનાં પાપ પોતે લેતા. આવું જ રામકૃષ્ણનું હતું. એકવાર એમને એવું દર્શન થયું કે જ્યારે બીજાનાં પાપ પોતાના ઉપર લેવાને પરિણામે એમના આખા શરીર ઉપર મારાં પડ્યાં હતાં, બીજાનાં કર્મ એ પોતાને માથે લેતાં અને આ એમની છેલ્લી માંદગી તેવા જ કારણે હતી.

પારકાના દુઃખ રોગ ને અનિષ્ટો પોતાને માથે લેવાની અને એવાંએને દુઃખમુક્ત કરવાની શક્તિ અમુક હદ સુધીની પવિત્રતા પ્રાપ્ત થયા બાદ માણસમાં આવી શકે છે એ માન્યતા ભારત-વર્ષમાં બહુ પ્રાચીન છે. સ્વામી અશોકાનંદને મેં આ વિષે પૂછાવેલું. એમણે મને પવિત્ર હિંદુમંથો (મહાભારત આદિપર્વ અધ્યાય ૮૪; શાંતિપર્વ અધ્યાય ૨૮૧) માંથી, શુક્લવચનામૃતમાંથી અને પંદરમા સૈકામાં ચએસા ચૈતન્યના જીવનમાંથી કેટલાક ધ્યાન એએ એવા દાખલા આપ્યા છે. આધ્યાત્મિક ક્ષેત્રના બધા લોકોમાં આવી શક્તિ હોય છે કે આવે છે એવું નથી. ધર્મગ્રંથોનાં કથન મુજબ તો ફક્ત અવતારોમાં અને અવતારકૃત્યો અથે પાસ પસંદગીથી મૃત્યુલોક ઉપર આવેલા તેમના અનુચરોમાં જ એવી શક્તિ હોય છે. બધા ધર્મપરાયણ લોકોમાં તેમ જ સતોમાં ઈશ્વરદર્શન પામ્યાની રિચતિ બાદ પણ આવી શક્તિ નથી આવતી,—જે કે આજે લોકમાન્યતા તેમનોમાં એવી શક્તિનું નાહક આરોપણ કરતી હોય છે, અને ભોળા લોકો સાધુસંન્યાસીઓ પાસે પોતાનાં ભૌતિક તેમ જ આધ્યાત્મિક અનિષ્ટો એમને ભગાવી દેવાની આશાએ જતા હોય છે, જેમ ઈશુ પાસે હિમદત્તાં આજે પણ આ માન્યતા ભારતવર્ષમાં સાર્વત્રિક છે. આનું એક પરિણામ કહેવાતા યુરુવાદમાં આવ્યું છે. આધ્યાત્મક્ષેત્રનો કોઈ માણસ જો કોઈને પોતાનો શિષ્ય કરે તો તે એને આધ્યાત્મ-ક્ષેત્રમાં શિક્ષણ કે દોરવણી તો આપશે જ, પણ તે ઉપરાંત આવા શિષ્યનાં જે કંઈ કમો-પાપો-એના માર્ગમાં અંતરાયરૂપ થતાં હશે તેને પણ પોતાને માથે ઝાઢી લઈને શિષ્યનો માર્ગ મોકળો કરી આપશે.

આમ શુરુને શિષ્યના કમોના દંડ ભોગવવા પડે છે કારણ કે કમોનો નિયમ અટલ છે. એક પણ કમના પરિણામને ત્રિફલ

કરવાની કોઈની જ શક્તિ નથી. જલ્દી તો એકના કર્મનું પરિણામ ભોગવવા આવો. કોઈ બીજો તેની અવેજી બરી શકે. આ માન્યતા આજે પણ ભારતવર્ષમાં કેટલી દૃઢપણે રહી છે એ જતાવવા સ્વામી અશોકાનંદ ઉમેરે છે : “આ વસ્તુ અમારા લોકોમાં માત્ર એક વાદ કે ચર્ચાના મુદ્દા રૂપે નથી. રામકૃષ્ણના નિકટ શિષ્યો પૈકીના સાધુઓએ શુદ્ધિ નાતે અથવા તો સ્વયંભાવથી બીજાનાં અરિષ્ટો પોતાને સાથે લઈને કુખ્ય ભોગવ્યાના દાખલા અમે નજરે જોયા છે. આવાં કુઃખદરૂદ પોતાને ભોગવતાં પડ્યાની વાતો પણ એમણે અમને સંભળાવી છે.”

૨ આવી ધણી ભાવસમાધિઓ વેળાએ દાકતર સરકાર હાજર હતા અને દાકતરી વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ તેનો અભ્યાસ કરતા. એમની નોંધોનો અભ્યાસ યુરોપીય વૈજ્ઞાનિકોને જલ્દી રસપ્રદ થઈ પડે ખરો. એવું જણાયું છે કે સમાધિવાળો અવસ્થા દરમ્યાન ભૂંચળી (સ્ટેથોસ્કોપ) મૂકીને કરેલી હૃદયની તપાસ તેમજ આંખોની સ્થિતિ મરણ અવસ્થાનાં જધાં લક્ષણો સૂચવતી.

૩ એમનાં દર્શને આવનારાં ટોળાંઓમાં તા. ૩૧મી ઓક્ટોબર ૧૮૮૫ ને દિને પ્રભુધાળ ભિન્ન નામનો હિંદુસ્તાનનો રહીશ એક ખ્રિસ્તી આવેલો. રામકૃષ્ણ જોડે તેની મુલાકાતની નોંધ જતાવી આપે છે કે દેખીતા વિરોધી વિચારોવાળા માણસના એકરાર પણ ભારતીય આત્માના સંવેદનશીલ વાતાવરણની દૃઢમાં થઈને ચળાઈ ગયાઈ આવતાં જ કેવો સમન્વય પામી શકે છે. આ હિંદી ખ્રિસ્તીને પોતાના ઈષ્ટદેવ ઈશુ અને રામકૃષ્ણ બેઉમાં એકસરખી આરથા રાખવામાં કદી મૂઝવણ થતી નહોતી. રામકૃષ્ણ જોડેનો તેનો નીચલો વાર્તાલાપ બીજા લોકોની હાજરીમાં થયો હતો :

ખ્રિસ્તી : જીવમાત્રમાં પ્રભુ પ્રકાશી રહ્યો છે.

રામકૃષ્ણ : પ્રભુ એક જ છે. પણ એ હજારો નામથી ઓળખાય છે.

પ્રિયતી : ઈશુ માત્ર મરીઅમ્માનો પુત્ર જ નથી; એ પ્રત્યક્ષ પ્રભુ છે. (પછી શિષ્યો તરફ વળીને અને રામકૃષ્ણ બધી ચીજોને કહે) અને આ માણસને તમે તમારી આંખ સામે દેખી રહ્યા છો. છતાં ક્યારેક ક્યારેક એ સાક્ષાત્ પરમેશ્વરથી બીજું કશું નથી હોતા. આપણે એને ઓળખતા નથી.

મુલાકાતને અંતે રામકૃષ્ણે એને કહેલું કે ઇશ્વરદર્શનની તમારી ઝંખના પૂર્ણ થશે. અને ખ્રિસ્તીએ એમની આગળ આત્મ-સમર્પણ કર્યું.

૪ નરેન્દ્ર, રાખાલ, બાણુરામ, નિરંજન, યોગિન, લાદુ, તારક, બેઉ ગોપાલ, કાલિ, સશી અને સરદ. રામકૃષ્ણ કહેતા કે એમની માંદગીએ શિષ્યોને અતરંગ અને બહિરંગ એમ બે વિભાગમાં વહેંચી નાંખ્યા હતા.

૫ રામકૃષ્ણ કથામૃતની શ્રી મઝે કરેલી નોંધ મુજબ એ દિવસ તા. ૨૩ મી ડિસેમ્બર ૧૮૮૫ નો હતો.

૬ દરેક જણને જુદો જુદો અને ઘટતો આશીર્વાદ મળ્યો હતો.

૭ “જાની માયાને માનતો નથી. માયા આવરણ છે (જેને તે બેઢે છે). જુઓ આ રમાલને હું દીવા સામે ધરું છું. તમને તેનો પ્રકાશ નહિ દેખાય.” પછી ચુરુદેવે રમાલને પોતાની અને શિષ્યોની વચ્ચે ધર્યો. અને કહ્યું : “જુઓ, હવે તમે મારું મોં જોઈ શકતા નથી.”

બકા માયાનો ઇન્કાર નથી કરતો. એ મહામાયા (મહાન બ્રહ્મજાળ) ને પૂજે છે. તેની આજુ કપૂરે છે તે તેને પ્રાર્થે છે : ‘મા! મારા માર્ગમાંથી હટી જ. હું ખસે તો જ હું બ્રહ્મનું દર્શન કરી શકું.’”

“રાની જાત, સ્વપ્ન, સુષુપ્તિ એ ત્રણ અવસ્થાઓને માનતો નથી. બકા ત્રણેને સ્વીકારે છે.”

આમ રામકૃષ્ણનું વહાલ અને સ્વાભાવિક ભાવ એવાઓ તરફ રહેતાં કે જેઓ બધું જ — માયા (જનનજન) પણ — સ્વીકારતા; બધાને જ માનતા, ચાહતા ને કશાનોય ઈન્કાર ન કરતા. કારણ કે અનિષ્ટ — જનનજન — પણ ઈશ્વરનાં જ છે.

ધરમજીવી જ કહેવું કે ‘હું’ અવ્યક્ત ઈશ્વરને જોઈ ‘હું’ એ સાચું નથી. જે કંઈ હું જોઈ ‘હું’ — પુરો, ઓઝો, પશુપ્રાણી, કૃષ્ણાકાશ — મધું ઈશ્વર છે.

માયાને આવરણ — પડદા — જોડે સરખાવી છે તે પણ ખીન્ને સુંદર દૃષ્ટાંતથી એમણે સમજાવ્યું છે :

“રામ લક્ષ્મણ અને સીતા વનવાસ દરમ્યાન વનમાં ચાલ્યાં જાય છે. પહેલા રામ, પાછળ સીતાજી ને તેની પછવાડે લક્ષ્મણજી એમ ચાલે છે. સીતાજી બે બાઈઓની વચમાં છે તેથી વખતોવખત લક્ષ્મણજીની આંખને રામચંદ્રજી દેખાતા બંધ થઈ જાય છે. પણ આથી લક્ષ્મણજીને કેટલું બધું વસતું લાગતું હતું એ જાણીને સીતાજી વહાલભરી લાગણીપૂર્વક વારેવારે જરા એકોકરે થઈને ચાલે છે. જેથી લક્ષ્મણજીને રામચંદ્રજીનાં દર્શન થતાં કરે.”

૮ નરેનના લાગણીમય આત્માને કુઃખભોગના નિયમ સામેનો પોતાનો જળવો દળાવવો એ બીજાઓના કરતાં થતું વધારે વસતું હતું. (જુઓ ૨૨ મી એપ્રિલનો હીરાનંદ જોડેનો એનો સંવાદ :

“આ સૃષ્ટિની યોજના રાક્ષસી છે. આવી સૃષ્ટિ કરનાં તો હું ચડિયાતી સૃષ્ટિ રચી દેત. આપણો એકમાત્ર આરો એવી બ્રહ્માને વળગવામાં છે કે કતોહતો બધું હું જ છું.”

નમ્ર હીરાનંદે જવાબ આપ્યો :

“કરવા કરતાં કહેવું મહેલું છે.” પછી ભક્તિભાવે ઉમેર્યું :
“તું જ બધું છે. હું નહિ પણ તું.”)

પણ અભિમાની અને માયાભારે નરેન અડગ રહ્યો. તેણે ફરીવાર કહ્યું :

“તું તે હું છું ને હું તે તું છે. મારાથી વેગણું કશું જ નહિ.”

રામકૃષ્ણ સાંતપણે ઉદારતાથી આણું હસીને બધું સાંભળી રહ્યા હતા. તેમણે નરેન તરફ ચીંધીને કહ્યું :

“નયો ઉઘાડી તલવારે ઝમૂમે છે :”

૯ હિંદુ માન્યતા એવી છે કે દરેક અવતાર જોડે એના અવતારકૃત્યની પૂર્તિને સાફ ખાસ યુદ્ધીને પસંદ કરેલા સંખ્યાબંધ આત્માઓ—સાથી શિષ્યો—પણ પૃથ્વી ઉપર અવતરે છે.

૧૦ ઇશ્વરપ્રેમની મસ્તીમાં ધરખાર સંસાર તમામનો ત્યાગ કરીને નીકળી પડનારા લોકોનો એક હિંદુ સંગ્રહાય. બંગાળમાં એમને ‘બાહિલ’ કહે છે. [બાહિલ=બાવરા=બાવળા. —અનુવાદક]

૧૧ છાપરા અગાસીની ઉપમા રામકૃષ્ણનાં વચનામૃતોમાં વારંવાર આવે છે : “અવતારી પ્રરૂપો સમાધિમાં પરબ્રહ્મનું જ્ઞાન હંમેશાં મેળવી શકે છે. સાથે સાથે તેઓ નીચે ઉતરી આવી મનુષ્ય બનીને ઇશ્વરને પિતા, માતા, ઈ. રૂપે બજી શકે છે. જ્યારે તેઓ ‘નેતિ નેતિ’ કહે છે ત્યારે તેઓ એક પછી એક પગથિયાને પોતાની પાછળ મૂકે જ ને છાપરે પહોંચે છે. પહોંચ્યા પછી તેઓ ‘નેતિ નેતિ’ નથી કહેતા, પણ કહે છે, ‘છે, છે.’ વળી તરત જ તેઓ જુઓ છે કે પેલાં પગથિયાં છાપરાના જેવાં જ ઈંટચૂનાનાં બનેલાં છે. તેથી હવે તેઓ મરણ મુજબ મડકિતર કરી શકે છે, ને ક્યારેક છાપરા ઉપર, ક્યારેક પગથિયા પર, ક્યારેક દાદર ઉપર ઈન્જા મુજબ વિચામો પણ લે છે. છાપરું પરબ્રહ્મ અને પગથિયાં તે બધી દૃશ્યસૃષ્ટિ છે. (રામકૃષ્ણ કથામૃત)

૧૨ શિષ્ય રામકૃષ્ણાનંદ ને હંમેશાં સારવારમાં રહેતા તે કહે છે : ‘એમનું આનંદપણું ક્યારેય કરમાયું નહોતું. ‘સારો છું’,

‘બેશ છુ’, ‘મમમા છુ’, એમ જ હમેશા કહેતા (એમના અપ્રગટ મરમજામાથી)

૧૩ સ્વામી અશોકાનંદે મને લખ્યું છે કે મરણ પછી તરત લીધેનો એમનો ફોગોઆફ જેની નકલ મદ્રાસ મહામા મોજીદ છે તેમા શરીર વ્યાધિથી એટલું તો બચાનકપણે તવાઈપી ખાઈ ગયેલ છે કે તે પુસ્તકમા આપી શકાય એમ નથી જોવું અસલ યર્ષ પડે છે

૧૪ મરણના બે દિવસ અગાઉ, જે કહેવા પોતે હમેશ નારાજ રહ્યા હતા અને જે તેમને મોઢેથી કઢાવનાની નરેનની હમેશની અમોલ ઈચ્છા રહી હતી તેના જવાબમા રામકૃષ્ણે કહ્યું

‘જે રામ હતા ને જે કૃષ્ણ હતા તે હવે રામકૃષ્ણના રૂપમા આ શરીરમા અહીં સૂતા છે!’

પણ એમણે ઉમેર્યું.

“તારા વેદાંતી અર્થમા નહિ હો કે? (એટલે કે પરબ્રહ્મરૂપ નહિ, અવતારના અર્થમા)

અવતારોને લગતી હિંદુમાન્યતાને સ્વાભાવિક રીતે જ હું અહીં અર્થવા માગતો નથી માન્યતાઓ ચર્ચા ન શકાય અને આ અવતારને લગતી માન્યતા ખ્રિસ્તીઓની ઈશ્વર-માનવની માન્યતા જેવી છે આમ છતાં પાશ્ચાત્ય વાચકના મનમાથી એક ખ્યાલ હું કઢાવી નાખવા માગુ છું, અને તે એ કે આવા અવતારી માણસોમા પોતે ઈશ્વર હોવા વિષયુ કોઈ જાતનું શુભાન હોય છે. ત આ સાદાભોળા રામકૃષ્ણ ૧૮૮૪મા એક પ્રસંગે કોઈએ એમને કહ્યું, ‘તમને જોડે છું ત્યારે ઈશ્વરને જોડે છું’ ત્યારે એમણે કહેનારને ઠપકો આપેલો અને કહેવું, ‘એવું કદી ન કહેવું. મોજીદ ગગાનો ભાગ છે, ગગા મોજીનો ભાગ નથી’ (રામકૃષ્ણ કથામૃત) મહાસાગરમા જેમ મોળ, તેવા બહામા અવતારો છે” (રામકૃષ્ણના ઉપદેશ) રામકૃષ્ણ માનતા કે પોતે ઈશ્વરનું રહેઠાણ છે અને ઈશ્વર પોતાના સદી રહેલા શરીરના પડદા પાછળ રહીને લીલા કરી રહ્યો છે ઈશ્વરી અવતાર સમજવાનું

મુશ્કેલ છે. એ તો સત્તાના તખ્તા ઉપર અનંતની હીલા છે (એજન). માત્ર ઉતારી આવનારો ઈશ્વર ધણાખરા માણસોમાં-સંતોમાં પણ -ત્યારે અંશતઃ એટલે કે ફૂલમાં મધુમિન્દુ જેટલો બિતરે છે, તમે ફૂલને ચૂસો ને મધનો આનંદ હ્યો;-ત્યારે અવતારમાં તો એ નધુ" મધ જ મધ છે (એજન). એ જધુ" જ એક છે. કારણ કે અવતાર હમેશા એક જ, એનો એ છે. ક્યારેક અહીં, ક્યારેક બીજો, કૃષ્ણ ઈશુ એવાં જાનવાં નામે રૂપે (એજનો). અને ઈશુના નામ સાથેજ અવતારના અંગરૂપ ખીટી પણ એની એક નૈતિક બાજુ ન શૂલીએ, અથવા તો ફૂલ મધ આનંદ વગેરે સખ્દેથી આપણે યાપ ન ખાઈએ. ઈશ્વર અવતાર હો છે ત્યારે તેની પાછળ, ઈશુની બાબતમાં છે તેમ, હમેશાં 'દેવી બલિદાનનું તત્ત્વ પડેલું' જ છે.

૧૫ "પરબ્રહ્મમાં" એવો અર્થ સમજવાનો છે.

૧૬ યોગના વિષય ઉપર.

૧૭ શ્રી સરકારના કથન અનુસાર. જુવો રામકૃષ્ણાનંદનાં અમકાશિત સંસ્મરણો :

હેલ્લી રાત્રે રામકૃષ્ણ છેવટ સુધી અમારી જોડે વાતો કરતા હતા...એકા થઈને પાંચ કે છ ઓશીકાને ટેકે બેઠા રહ્યા. ઓશીકાને હું મારા શરીરને ટેકે ટેકવી રહ્યો હતો. સાથે સાથે એમને પખો પણ કરતો જતો હતો... નરેન્દ્ર એમના પગ ખોળામાં લઈને બસતો હતો. રામકૃષ્ણ એની જોડે વાત કર્યે જતા હતા. એણે શું શું કર્યું એ કહેતા હતા. 'આ છોકરાઓને સત્યવળે' એમ વારંવાર કહેતા હતા.

"પછી કહે, 'હવે સુણું છે.' એક વાગે અચાનક એક બાવળ એ લથડ્યા. ગળામાં ધીમો અવાજ થયા લાગ્યો. નરેને તરત જ એમના પગ રજાઈ ઉપર મેલ્યા અને ખમાતું ન હોય તેમ નીચે દોડો મચે. એક દાકતર... જે એમની નાડ તપાસતા હતા તેમણે જોયું કે નાડી બધ પડી હતી. અમે બધાએ માન્યુ કે માત્ર સમાધિ હતી."

૧૮ અક્ષરશઃ 'ભગવાન રામકૃષ્ણની જે' આમ બોલતા સૌ રાખને રમવાન લઈ ગયા, બધા તે જ સાંજે અગ્નિસંસ્કાર કરવામાં આવ્યો.

ઉપસંહાર

માનવી પોતે રહ્યો નહિ. એનો પ્રાણ માનવજાતિની નસોમાં ચર્ધને તેના સામુદાયિક જીવનમાં ધમકવા ઉપડી ગયો.

આ બાળુ પ્રેષિત શિષ્યોનું સહજીવન તાગડતોળ સરૂ થયું. કારણ કે ગુરુના જીવનના છેલ્લા મહિનાઓના સાક્ષી રહેલા યુવાન શિષ્યોને પાછા દુનિયાદારીમાં જવું અશક્ય હતું. આમની પાસે સાધનસામગ્રી કશી જ નહોતી. પણ ચાર મૃદરચાશ્રમી શિષ્યોએ (૧) બલરામ બેઝ (જેને રામકૃષ્ણના અવશેષ તાત્પર્ય સાચવવા સારૂ સોંપાયા હતા) (૨) સુરેન્દ્રનાથ મિત્ર (૩) મહેન્દ્રનાથ પ્રમ અને (૪) ગિરીશચંદ્ર (નવો અવતાર પામેલ નાટકી) થોપે એમને દૂંદ આપીને એક નાનકડો સંઘનિવાસ સ્થાપવામાં મદદ કરી. બધા નગરમાં ગંગા નજીક આવેલું એક અધ-ખંડિયેર મકાન બાડે રાખી લેવા સુરેન્દ્રનાથ મિત્રે નાથું આપ્યું. શિષ્યદંદનો આ પ્રથમ મહ બન્યો. અહીં એકાદ ડઝન કે વધુ જથ્થે સાધુદીક્ષાનાં નવાં નામો હેઠળ આવી વસ્યા. આ નવાં નામો પાછળ તેમનાં મૂળ નામો ભાવિ પ્રજાને સારૂ લોપાર્ધ ગયાં. જે નરેન હતો તે સદાને માટે વિવેકાનંદ થયો, અને સર્વસંમતિથી બધાનો મુખી બન્યો. એ સૌથી વધુ પ્રવૃત્તિશીલ, અસાધારણ શક્તિશાળી અને શુદ્ધિશાળી હતો. વળી ગુરુએ પણ એને જ બધાનો આગેવાન નીમ્યો હતો. બીજા કેટલાકે ગુરુની યાદ અને શોકના આવેગમાં ડહાઈ ગયા જેવા ચર્ધને એકાંતવાસ કે અસાંતવાસ લેવા ઇચ્છ્યું. પણ વિવેકાનંદની વિચક્ષણ શુદ્ધિએ એ આકર્ષક માર્ગનાં બયસ્થાનો જોઈ લીધાં અને એણે એમને બજાવવા પળોટવાનું સરૂ કરી દીધું આ બધા એકાંત ઇચ્છુકા વચ્ચે એ આમના વાવાઝોડા જેવો હતો. એણે

એમને શોક અને બાવવશતા બધા ખંખેરી નાખ્યા. બહારની દુનિયાના વિચારવહેવાર બાજવાની એમને ફરજ પાડી. પોતાની વિશાળ બુદ્ધિમતાની તાજગીના એમના પર વર્ધાવ કરીને એમને તરબોળ કરી મૂક્યા. ધર્મોના દુલનાત્મક અભ્યાસ, વિદ્યાન, ઇતિહાસ, સમાજશાસ્ત્ર,—શાનટૂક્ષની ઓઝેઝેક શાખાના ફળ આપવાની એણે તેમના પર ફરજ નાખી. કારણ કે બધા વિશાળ સમગ્ર દૃષ્ટિએ ‘બધું’ જોનાબાજુગ સમજવા શીખે એમ એ ઇચ્છતો. શાનાશિની પવિત્રતા ટકાવવામા લગીરે ઠસરે કયાં વગર ફજદારી ચર્ચાઓ અને વાકવિવાદોમા એ બધાને ઉતારતો.

૧૮૮૬ ના નાતાલના સૂચક પર દરમ્યાન દેવ-માનવો પેદા કરનારા રામકૃષ્ણ સધની સ્થાપના થઈ. એનો ઇતિહાસ મનોહારી છે, કારણ કે એમા રાતને અધારે પશ્ચિમની દુનિયાના આરાધ્ય દેવ ઇશુ અને ભારતવર્ષના પરબ્રહ્મ વચ્ચે થએલા અણુધાર્યા, અણુકથ્પેલા બેટસગમનો રોમાચકારી ઇતિહાસ પડેલો છે.

બધા અતપુર ગામે તેમનામાંના એક ગુરુબાર્ધ (બાણુરામ)ની માને ઘેર બેઠા થયા હતા.

“વહેલી રાતે બધા મોઢું તાપણુ કરીને તે ફરતા બેઠા. સાકાના તોર્તિંગ ખોડ્યા જ્યા ત્યાથી ખોળી લાવેલા તે સળગાવ્યા હતા એ મસમોદા તાપણુને અજવાળે ચોમેરનો વધુ ગાઢ બનતો. અધકાર સુધર બન્ધો હતો માથા પર નક્ષત્રબર્ષો આકાશનુ છત્ર હતું. ચોમેર ગામડાની નીરવતા અને અનિર્વચનીય શાંતિ છવાઈ હતી સામા સમય સુધી મો ધ્યાનરથ બેઠા પછી મુખી (વિવેકાનંદ)એ શાંતિમા ભગ પાડીને ઇશુ ભાગવતની કથા માઢી.^૨ શૂદ્ર જન્મની છેક આરબની વાલથી માઢીને વાતી શરૂ કરી. માતા મરીઅમ્માને એના

ઉદરમાં તારણહાર ઇશુના આગમનની જાણ કરવામાં આવી ત્યારે માનાએ જે પરમાનંદની અર્વાધ અનુભવી તે જ શ્રોતાઓએ પણ અનુભવી. ઇશુના જાળપણની કથા આવી ત્યારે તે જોડે પણ બધા એવા જ તદાકાર થયા. મિસર દેશની હિજરતમાં, યહૂદી મંદિરના શાસ્ત્રાર્થમાં, પહેલા શિષ્યો ઇશુની આસપાસ ભેળા થયા તેમાં, કથાની એકેએક ઘટના અને પ્રસંગના શ્રવણમાં, —સૌએ ઇશુનું સાક્ષિધ્ય અનુભવ્યું, અને ઇશ્વારિયોની શુરુભક્તિ જોડે પોતાની શુરુભક્તિની એકતા પણ અનુભવી.^૩ વિચારો, જાનાવો, શિષ્યો જોડેનો નાતો, એવી ઘણી ઘણી જાગૃતિમાં ઇશુ અને રામકૃષ્ણની કથાઓ વચ્ચેનું સામ્ય નિહાળીને બધાનાં હૈયાં ગુરૂદેવ સહવાસના દિવસોની બીની બીની રમૂતિથી ગદગદ થઈ જઈશું. તારણહાર ઇશુની અમૃતવાણી અને વચનામૃતો એમના કાનને સાવ ઓળખીતાં લાગ્યાં.

પછી ઇશુના કૂસારોહણ અને દેહવિડંબનની કથા આવતાં એકેએકના જીવ ખ્યાનરથ થઈ જઈએ ઉતરી ગયાં. નરેનના વકતૃત્વે એમને સંત પોલના શુભસમાચાર પ્રચારમાં દીક્ષિત કરી દીધા. ઇશુ અને રામકૃષ્ણનાં નામ એકપ્રીતમાં એકરસ થઈને જાણે રાતના સમીરમાં વાવા લાગ્યાં!

પછી વિવેકાનંદે બધા ગુરુભાઈઓને ઉદ્બોધન કર્યું. ઇશુની પેઠે દુનિયાનાં પાપોનાં મૂલ જાતગલિદાનથી ચૂકવીને એને ઓદારવાના કાર્યમાં રોકાઈ જવા, ઇશુની જેમ ઇશ્વરપ્રાપ્તિને ખાતર-ઇશ્વરની ઇચ્છાને પૃથ્વી પર ચલાવવા સાર સર્વસ્વનો ત્યાગ કરવા વીનવ્યા. બળતાં લાકડાંના તાપણાને અજવાળે ચમકતા ચહેરાવાળા એકેએક જણે ત્યાને ત્યાં સૌ સાથીઓ સામે, અગ્નિ અને ઇશ્વરની સાક્ષીએ ઊભા રહીને આજીવન સંન્યાસની પ્રતિજ્ઞા લીધી.

અને આ બધું સંગીતમાં પૂરું થયું ત્યાંસુધી કોઈને એસામ્મ નહોતું કે એ જ રાત્રિ ઈશુજન્મની સાંજ હતી.*

પણ આ પ્રથાન ઈશુધર્મ-પ્રવર્તીધર્મની દિશાનું હતું એમ માનવાની યૂરોપવાસીઓ રખે જાણ કરે. આતો જોડન* અને ગંગાનો સંગમ હતો. એથી જેહ પ્રવાહ એકબીજામાં ભળીને વધુ વિશાળ પટમાં વહેવા લાગ્યા.

* * *

આમ રથપાએલા આ સંધમાં શરયી જ અસામાન્ય એવું ખાસ કંઈક હતું. પૂર્વની મદ્દા ને પશ્ચિમનો ઉત્સાહ બેઉનો એમાં સંગમ થયો હતો. વિદ્યાનના વિશાળ અભ્યાસ જોડે આધ્યાત્મિક ધ્યાનચિંતનનો એવો સમન્વય કયો. એટલું જ નહિ પણ મનન ચિંતનના આદર્શને એવો જનસેવાના આદર્શ જોડે અવિભાજ્યપણે સાંકળી દીધો. કારણકે રામકૃષ્ણનાં આ પહેલાં ખોળાનાં આધ્યાત્મિક સંતાનોને મહત્તી દીવાલો વચ્ચે પૂરાર્થને બેસવાની છૂટ નહોતી. તેઓ બધા એક પછી એક અક્રિય અને ભક્ષા પર રહેનારા સાધુઓ તરીકે દુનિયાના ભ્રમણ અર્થે નીકળી પડ્યા. એકલો રામકૃષ્ણાનંદ — (સગીભૂષય) ગુરુદેવના અવશેષોનો રખેવાળ — સ્થાનબદ્ધ રહ્યો. પેલાં વાટપખીઓ જતાંઆવતા અહીં રાતવાસો કરી વિરામ કરી જતાં. ગુરુના જીવનના છેલ્લા દિવસોમાં ઈશુ-ભાગવતમાં આવતી બહેન મર્યાનો વહેવારિક કતંગ્યોનો નમ્ર આદર્શ સ્વીકાર્યો હતો. એવું બીજું નામ સસારની સેવા હતું. ગુરુની માંદગી દરમ્યાન એમની સારવાર અર્થે, ઈશ્વરસેવામાં રોકાએલાઓની શરીરસંભાળ અર્થે અને પોતાના પ્રાર્થનારત ગુરુબાઈઓની સેવા અર્થે સૌએ તે આચર્યો હતો. ગુરુએ આ માર્ગને ઈશ્વરદર્શનના માર્ગ તરીકે અપનાવ્યો હતો. જુદા ટોપ્સટોચે આ જોધું હોત તો તે રામકૃષ્ણને અચિત્ત આજ્ઞાદ પસંદગી કરીતું પ્રમાણુપત્ર આપત.

પણ ગુરુના દરેક સંતાને પોતપોતાને માટે નીમાએલો ભાગ બજવવાનો હતો. કારણ કે જાણ્યે-નજાણ્યે દરેક જણ પોતપોતાના સ્વભાવ તેમજ ખસીબત મુજબ રામકૃષ્ણની વિવિધ પાસાંવાળી વિભૂતિના એકસ અંગનો પ્રતિનિધિ હતો. જ્યારે જધા બેળા થઈને બેસતા ત્યારે ત્યાં રામકૃષ્ણ સંપૂર્ણતાયે રજૂ થતા.

• એ જધાની વતી દુનિયા સમક્ષ બોલનારો એમનો મહાન પ્રતિનિધિ ધિવેકાનંદ હતો જેણે ગુરુનો સંદેશો સમસ્ત સંસારને અંબળાવ્યો. એનો દાવો હતો કે એમના ગુરુદેવ ભારતવર્ષનાં તમામ આધ્યાત્મિક બળો અને પ્રવાહોના જીવંત સમન્વય સમા હતા :

“ મને . એવા સતને ચરણે બેસવાનું ભાગ્ય લાભ્યું...કે જેનું જીવન એના શિક્ષણ કે ઉપદેશના કરતાં હજારગણા સાચા અર્થમાં ઉપનિષદોના જીવતા ભાષ્ય સમુદાય હતું, કહો કે સ્વયં ઉપનિષદોનું શિક્ષણ — ભારતની તમામ વિવિધ વિચારધારાઓનો સમન્વય-દેહધારી માનવરૂપે પૃથ્વી પર જીવી દેખાડવા આવ્યું હતું...ભારત-વર્ષમાં તત્ત્વચિંતકો અને સતોની નીપજ નાની નથી...એક (શકરાચાર્ય)નામાં શુદ્ધિ તોળીજી (ચૈતન્ય)નામાં હૃદયભાવના સીમાએ પહોંચ્યાં હતાં. અને આ બેઉ ગુણુવૈભવ એક જ હસ્તીમાં જોતમેત થઈને ઉતર્યા હોય એવા નમૂનાને જન્મવાનો સમય પાકી ચૂક્યો હતો.....જ્યાં એકજ શરીરમાં શકરની અપાર શુદ્ધિમત્તા અને ચૈતન્યનું અદ્ભુત વિશાળતા બધું હૃદય સંસારને જોવા મળે; જે સંત એકેએક મત પંથ કે સંપ્રદાયમાં એક જ પ્રાણુ — એકજ ઈશ્વર — ને જીવે; જૂતમાત્રમાં પરમેશ્વરને બાળે. જે સંત રાંકડાં, દુનળાં, તરછાડાએલા કચડાએલાને માટે, ભારતનાં કે ભારત બહારનાં સંસાર

આખાનાં તમામ કૃષિચારાંઓને માટે રહે; અને સાથે જ જેની વિલક્ષણ તેજસ્વી ભુદ્ધિમતા સંસારના તમામ પરસ્પરવિરોધી ધર્મ-સંપ્રદાયોનો સમન્વય કરી દે,—જેવી અદ્ભુત હિદાય વિચારશુભો રખૂ કરીને સંસારને એક સર્વધર્મસમન્વયવાળા, ભુદ્ધિ અને હૃદયની શક્તિઓના સમન્વયવાળા, જ્ઞાતિક ધર્મનો પાયો નાખી આપે. આવો માણસ જન્મ્યો...સમય પાડી ગયો હતો કે આપણા કાળમાં એ જન્મે અને એ આવ્યો. તેમાંયે અદ્ભુત ખીના તો એ હતી કે એણે એવા શહેરની પડોશમાં રહીને પોતાનું જીવનકાર્ય કયું, કે જે (કલકત્તા) પાશ્ચાત્ય વિચારોમાં ગણાદુજ અને પશ્ચિમની દુનિયાની દુષ્કર્મ પાછળ પાગલ બનેલું હતું અને આખા ભારતવર્ષમાં ખીજા કોઈપણ શહેરના કરતાં વધુ યુરોપીયન જન્યું હતું. આવે સ્થાને કશી જ પુસ્તકિયા કેળવણી વગર પોતે જીવ્યા. પોતાનું નામ લખતાં પણ એને આવડતું નહિ. પણ યુનિવર્સિટીઓના મલમલા પદવીધારી-ઓને અને મહાપ્રખર વિદ્વાનોને એની ભુદ્ધિમતા પાણી પીવડાવતી...આ યુગ માટેનો સંત, જેનું શિક્ષણ આપણા આજના કાળને સાથે સૌથી વધુ કલ્યાણકારી છે... જે તમારી સમક્ષ અહીં મેં સત્યનો એકપણ શબ્દ કહ્યો હોય તો તે બધો એનો—એકલા એનો જ—છે; અને જે મેં ખીજા કશી દાલત વાતો કરી હોય જે બરાબર ન હોય...તો તે બધી મારા પદરની છે અને તેની જવાબદારી મારી છે. ૭

આ પ્રમાણે સાદા બોળા રામકૃષ્ણને ચરણે સૌથી ભુદ્ધિશાળી, સૌથી માયાભરે અને આધુનિક ભારતના બધા મહાન ધાર્મિક નેતાઓમાં ચથાર્થપણે સૌથી વધુ અભિમાની પુરુષે પોતાનો ગર્વ ગાઠે બાધીને નમ્રતાનો એકરાર કરવામાં ધન્યતા માની બગાળના આધુનિક મસીઆ (અવતાર)નો એ સતપોષક હતો એણે નવેસર

ધર્મસંસ્થાપના કરી અને નવેસર ધર્મસિદ્ધાંત દોર્યો. બધી દુનિયા એ ધૂમ્યો. એણે કરી એકવાર આત્મવિદ્યાનાં પાણી પશ્ચિમની દુનિયાને બારણે અને પશ્ચિમની વૈજ્ઞાનિક બોજનાં પાણી ભારતવર્ષમાં આણી વહેવડાવ્યાં અને વેદાંતધર્મને વૈજ્ઞાનિક શુદ્ધિ જોડે તે ભૂતકાળને બિવિધકાળ જોડે સાંકળી દીધાં.

આત્માની આ યાત્રાના ઉગમ અને વહેણ હવે પછીના ભાગ બીજામાં ઢૂંઢવાની મારી ધારણા છે. આ ભાગમાં હું યુરોપીય વિચાર-રણાને ધાર્મિક પુરાણકયાના અતિદૂરના દેશોમાં લઈ ગયો છું ન્યાં એનું વિશાળ વડવૃક્ષ કે જેને પશ્ચિમની દુનિયા સૂકાઈ કરમાઈ ગયેલું માનવાની બૃહ ધણેખરે પ્રસંગે કરે છે તે નતીનવી શાખાઓ અને કુંપળો કાઢી રહ્યું છે. હવે પછી એ વિચારણાને હું ન ધારેલી ટેડીઓ પર ચઢીને પાછી એના વતનને આંગણે પહોંચાડીશ કે ન્યાં આધુનિક શુદ્ધિવાદ સિંહાસને બેસી રાજ કરી રહ્યો છે. યાત્રાને અંતે એ વિચારણા જોશે કે અનેક સૈકાથી દેશદેશ વચ્ચે પડેલા અને એક-બીજાને એકબેકથી વેગળાવિખૂટા રાખતા આવેલા જીવાઈના અખાત સુક્ત સમજણના વાયરલેસની મદદ લેરાય તો એક વાળથી વધુ પહોળા કે એક સેકન્ડથી વધુ લાંબા નથી.

નાનાલ, ૧૯૨૮

રામે રાસાં

ટિપ્પણી

૧ આ નામ ઘણાં વર્ગો વીત્યા બાદ એણે લીધું. ખીન ભાગમાં હું એનો ઇતિહાસ રજૂ કરીશ.

૨ ઇશુનું દેવત્વ આપણે જોઈ ગયા તેમ રામકૃષ્ણને માન્ય હતું. વિવેકાનંદને ઇશુ પ્રત્યે અત્યંત બાવબયો આદર હતો.

૩ તેમાંના બે સશીશૂષ્ણુ (રામકૃષ્ણાનંદ અને શરતચંદ્ર (શરદાનંદ) વિશે રામકૃષ્ણે કહેલું કે એ બેઉ પૂર્વજન્મે ઇશુના શિષ્યો હતા.

૪ જુઓ વિવેકાનંદ ચરિત્ર ભાગ ૨ જો.

૫ [ઇશુના જન્મકર્મની લીલાભૂમિ પેલેરટાર્નની નદી—જેના જળથી ઇશુનો દીક્ષાસંસ્કાર થયો હતો. જુજ. અનુવાદક.]

૬ આજના ભારતવર્ષના એક મહાન તત્ત્વજ્ઞાની અને ધર્મ-ચિંતક અરવિંદ ઘોષે રામકૃષ્ણની વિભૂતિને જાગર અર્થે આપ્યો છે અને તેમાં એમની વિલક્ષણ બહુવિધ આધ્યાત્મિક શક્તિઓની અને તેથી થે વધારે એ શક્તિઓને દોરવનાર એમના અજબ આત્માની પ્રમુખપણે રજૂઆત કરી છે :

“આધુનિક કાળનો તાજો અને અલોક દાખલો રામકૃષ્ણ પરમહંસનો છે, જેમાં એક મહાન આધ્યાત્મિક શક્તિ પ્રથમ ઈશ્વર દર્શનને પથે ઝોકાવે છે અને તે પછી એક પછી એક યોગમાર્ગોને અનુસરીને ન મનાય એવી ત્વરાથી તે દરેકનો કપાસ કાઢી લઈ ફરી ફરી પ્રેમજળે ઈશ્વરને જોવા અને પામવાના મધ્યગિંદુ ઉપર જ આવીને ઉભે છે. જન્મથી મળેલી આધ્યાત્મિકતાને અનેકવિધ અનુભવમાં વિસ્તારીને અને અનાયારો સ્ફુરી આવતી આંતરિક અનુભૂતિને કામ કરવા ઈર્ષને આ વસ્તુ એમણે પ્રાપ્ત કરી હતી. હા, આવા દાખલા હિપરથી કરી સામાન્ય સિદ્ધાંત ન જ દોરી